

भूमिका ।

अथि परपुमर्थेपीपूपपारणस्थुहापरचशाः ।

श्रुताधिगतमेवास्त्यत्रभवतां सर्वेषामनद्यविद्यानां भवादृशाभेत्तद् । यादिह खलु संसारे सर्वोऽपि प्राणिवर्गः सुखसाक्षा-
च्चिकीर्षयाऽनिशं प्रयतमानोऽसुकराण्यपि तत्साधनानि निष्पिपादयिपुरत एव तद्विपश्चं दुःखं परिज्जरिहरितुकामो दुःखाननुविञ्ज-
सुखसरणिमन्धेपयन्नशानिविप्रलम्भकप्रदर्शितरीतीरेव प्रमायेग्सतानुपलम्भेनोपतातप्यमानो निसर्गकारुणिकेन जगन्निदानेन निग्वि-
लचेतनानुद्दिधीर्षुणा देवकीकुक्षिभूयणेन भगवता श्रीकृष्णेनाखिलागमसारद्वह्वविद्योपनिपद्भूतां भक्तिज्ञानयोगकाण्डत्रयात्मिकां
श्रीगीतां सनातननिजसौहार्दधुरन्धरमधिकारिपरिवृढं श्रीमन्तं पाण्डुनन्दनमर्जुनमुपदिशताऽन्वकाम्पितरामिति ।

सैयं निर्वाणसौधसोपानमचार्यिका श्रीमद्भगवद्गीताऽतिस्फुटाभिधेयाऽपि स्थलविशेषेषु नितरांगूढतात्पर्यो सर्वसाधारणैर-
नीपदारोहा विबुधंमन्यमानमानसं मानसंच्युतं विदधती दधती चारोपारुखुजनोत्कण्ठास्पदतां विश्वविख्यातवैदुर्षीविभवेनोत्तरमी-
मांसापारद्वयना न्यायसिन्धुरचारिकाद्वैतसिद्धेः प्रणेत्रा श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादेनाभिरूपमत्यारोहणसौकर्योप्य विवरणेनालमकारि ।
सैतद्विचरणसनाथा पूर्वं मुंबईनगरे प्राप्तमुद्रणाऽपि संप्रति दौर्लभ्यभाजनीभावेन निराशमनस्कानुपादिस्सुत्र कुर्वन्ती
पुनरपि तादृङ्महाशयस्वान्तसंमदाय यथाशक्ति पूर्वमुद्रणावशिष्टाशुद्धीः संशोधय स्वकीयविद्याधिलासनामके यन्त्रालये संसु-
द्रय मया प्रकाशं नीता ।

प्रीयतामनेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् यशोदादामाकालितोदर इति ।

प्रार्थयते

वाराणस्याम्

विनतिनतंकन्धरः सौजन्यञ्जुषां विदुषां—
विधेयो हरिदास गुप्तः ।

सं० १९५८ ज्येष्ठ सुदि १५ रवौ जलयात्रायाम् ।

शम् ।

श्रीगणेशायनमः ॥ ओंनमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासायं श्रीमद्रामचन्द्राय ॥ भगवत्पादा-
 ध्यार्थमालोचयतिप्रयत्नतः ॥ प्रायः प्रत्यक्षरं कुर्वे गीतागुडार्थदीपिकाम् ॥१॥ सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ॥ परं निश्चयेत्सं-
 गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥२॥ सच्चिदानन्दरूपं तत्पूजं विष्णोः परं पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धार्थवेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥३॥ कर्मोपा-
 स्तिस्तथा ज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ॥ तद्रूपाद्यादशाध्यायैर्गता काण्डत्रयात्मिका ॥४॥ एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ॥ कर्मनि-
 ग्राहाननिष्ठे कथिते प्रथमान्ययोः ॥५॥ यतः समुच्चयोनस्ति तयोरतिविरोधतः ॥ भगवद्भक्तनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्तिता ॥६॥ उभया-
 नुगता सा हि सर्वविघ्नोपनोदिनी ॥ कर्ममिथा च शुद्धा च ज्ञानमिथा च सा त्रिधा ॥७॥ तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म तस्यागवर्त्मना ॥
 त्रैपदार्योविशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥८॥ द्वितीये भगवद्भक्तनिष्ठावर्णनवर्त्मना ॥ भगवान् परमानन्दस्तपद्धार्योवधार्यते ॥९॥ तृतीये
 तु तयोरैक्यं वाक्यार्थोवर्णयते स्फुटम् ॥ एवमव्यक्तं काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥१०॥ प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥ मुक्ति-
 धनपर्वदं शार्वार्थत्वेन कथ्यते ॥११॥ निष्कामकर्मवृष्टानं त्यागात्काम्यनिपिद्योः ॥ तत्रापि परमो धर्मोऽजपस्तुत्यादिकं हरेः ॥१२॥
 क्षीणपापस्य चित्तस्य विचेके योग्यता यदा ॥ नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुहृदस्तदा ॥१३॥ इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ॥
 ततः शमादिसम्पत्त्या संन्यासोनिष्ठितोभवेत् ॥१४॥ एवं सर्वपत्तियागान्मुमुक्षा जायते हृदा ॥ ततो गुरुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥१५॥
 ततः सन्देशद्वानाय वेदास्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥१६॥ ततस्तत्परिपाकेण निर्विघ्न्यासननिष्ठता ॥ योगशास्त्रं
 तु सम्पूर्णमुपशीर्षणं भवेद्विद्व ॥१७॥ क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ॥ साक्षात्कारोनिर्विकल्पः शब्दोदेवोपजायते ॥१८॥ अवि-
 द्याविनिष्टस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ॥ तत आचरणे क्षीणे क्षीयते ध्रमसंशयो ॥१९॥ अनारब्धानि कर्मणि नश्यत्येव समन्ततः ॥
 नत्वगमनीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥२०॥ प्रारब्धकर्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ॥ सा सर्वतोयलर्धता संयमेनोपशास्यति ॥२१॥
 संयमोधारणा ध्यानं समाधिरिति यत्रिकम् ॥ यमादिपञ्चकं पूर्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥२२॥ ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतं ॥
 ततो भवेन्मनोनाशोवासनाक्षय एव च ॥२३॥ तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ॥ युगपन्नितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्हृदा भवेत् ॥२४॥
 विद्वत्संन्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ हृतम् ॥ प्रागसिद्धोऽप्यपवांशोयत्नः स्यात्तस्य साधने ॥२५॥ निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिता ॥

निर्विकल्पपरमाधिस्तु भवेदत्र द्विभूमिकः ॥ २६ ॥ व्युत्तिष्ठते स्वतरत्वाद्ये द्वितीये परयोधितः ॥ भ्रन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥ २७ ॥
 पूर्वभूतोत्राह्वानः स्वाह्वरिप्रोहस्यधिविनाम ॥ गुणतीतः स्थितप्रज्ञोविष्णुमकश्च कथ्यते ॥ २८ ॥ अतिवर्णोश्रमी जीवन्मुक्तव्यात्मरतिस्तथा ॥
 एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्माधिर्व्यंते ॥ २९ ॥ यस्य देवे पय भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिताहार्याः प्रकाशन्ते महा-
 त्मानः ॥ ३० ॥ इत्यादिश्रुतिमानेन कथयेन मनसा निदा ॥ सर्वायस्थासु भगवदक्तिरत्रोपयुज्यते ॥ ३१ ॥ पूर्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तर्या भूमि-
 मानयेत् ॥ अग्नया विप्रथाहुल्यात्फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ पूर्वोभ्यासेन तेनैव न्हियते ह्यवशोपि सः ॥ अनेकजन्मसंसिद्ध-
 इत्यादि च घयोद्वे ॥ ३३ ॥ यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वानु कथन ॥ प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातचरः ॥ ३४ ॥ न तैप्रति कृताथे-
 त्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ॥ प्राक्प्रतिदन्माथनाभ्यासा बुद्ध्या भगवदकृपा ॥ ३५ ॥ एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तपोत्तरभूमये ॥ विधेया भगवद-
 किलां विना सा न सिध्यति ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्तिद्वारायां तु न भक्तेः फलकल्पना ॥ अद्वैतवादिष्वेषां स्वभावोभजनं हरेः ॥ ३७ ॥
 आत्मारतमाद्य मुनयोनिग्रन्थाभ्युत्क्रमे ॥ कुर्वन्त्यद्वैतुर्की भक्तिमित्यभूतगुणोद्धारिः ॥ ३८ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तपक्वभक्तिर्द्विद्विरप्यते ॥
 इत्यादिवचनाग्नेमनकोयं मुख्य उच्यते ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वं भगवता गीताशाले प्रकाशितम् ॥ अतोव्याख्यायातुमेतन्मे मन उतसहते भूशाम्
 ॥ ४० ॥ निष्कामकर्मोद्धानं मूलं मोक्षस्य फलितम् ॥ शोफादिरासुः ष्याप्सा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥ ४१ ॥ यतः स्वधर्मविभ्रंशः प्रतिवि-
 दस्य भवनम् ॥ फलाभिसन्धिपूर्वां या साहंकारा क्रिया मयेत् ॥ ४२ ॥ भाषिष्टः पुरुगेनित्यमेयमासुररपाप्मभिः ॥ पुमर्थेलाभयोग्यः सन्
 लभते दुःखस्तन्ततिम् ॥ ४३ ॥ दुःखं स्वमायतोदेष्यं सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ अतस्तत्साधनं स्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥ ४४ ॥ अनादिभव-
 सन्ताननि(रु)ढं दुःखकारणम् ॥ दुःखजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥ ४५ ॥ एवमाकाङ्क्षयधिष्टे पुरुषयार्थेन्युत्तरम् ॥ दुषोर्धे-
 यियुपपदे भगवात् शान्मुखतमम् ॥ ४६ ॥ तत्राशोच्यान्वशोचस्त्वमित्यादिना शोकमोहादिसर्वासुररपाप्मनिवृत्त्युपायोपदेशेन स्वधर्मा-
 नुष्ठानापुरुषार्थैः प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः सर्वसाधारणः भगवद्वन्द्वेनसंवादरूपा चाख्यायिका विश्वास्तुत्यर्थो जनकयात-
 यत्कयसंवादविवदुपनिषत्सु कथं प्रसिद्धमहानुभावोव्यङ्ग्येनोत्पद्युगुणुश्रिमिशादिष्वहमेयं ममेतस्त्वेषम्प्रत्ययनिमित्तजोहनिमित्ताभ्यां
 शोकमोहाभ्यामभिभूताधिदैक्यमान स्वतप्य क्षत्रधर्मं युक्तं प्रवृत्तोपि तस्माद्युजादुपरराम परधर्मं च भिक्षाजोयतादि क्षत्रियप्रति प्रतिनि-
 जं कर्तुं प्रकृतं तथा च महत्यनर्थं ममोभूत् भगवदुपदेशोऽस्मात्पि यथा लब्ध्या शोकमोहावपनीय पुनः स्वधर्मं प्रवृत्तः कृतकृत्योऽभूवेति-

प्रास्ताविकं महाप्रयोजना विद्येति स्मरते अर्जुनोपदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च व्याख्यास्यते स्वधर्मप्रवृत्तौ जातयामपि तत्प्रभुतिहेतुभूती शोकमोहौ कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे विनापि विद्येत् किञ्चिन्मत्ता प्रवृत्तिरिति इष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना परसैन्यचेष्टितं तत्किञ्चमुक्तम् तदुपोद्घातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नः संज्ञ-
 यंप्रति धर्मदेशत्रत्यादिना दलोकनेन तत्र धृतराष्ट्रवाचेति वैशम्पायनवाक्यं जनमेजर्यमिति पाण्डवानां जयकारणं बहुविधं पूर्वमाकर्ण्य स्वपुत्रराज्यभ्रंशान्नीतोद्धृतपद्मः पप्रच्छ स्वपुत्रजयकारणमाशंसन् पूर्वं युयुत्सवोयोजुमिच्छवोपि सन्तः कुरुक्षेत्रे समवेताः सङ्गताः
 मामकाः मदीयाः दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्त किंकृतवन्तः किं पूर्वोद्भूतयुत्सवानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उत
 केनचिद्विमित्सेन युयुत्सानिदृशान्यदेव किञ्चित्कृतवन्तः भीष्मार्जुनादिवीरपुरुगनिमित्तं इष्टमयं युयुत्सानिदृशित्कारणं मत्सिद्धमेव

॥ धृतराष्ट्रवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकु

र्वन्त संजय ॥ १ ॥

अदृष्टमयमपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रे इति धर्मस्य पूर्वमवियमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च दृष्टेर्निमित्तससस्येवक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं स-
 र्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसर्वनामिति आवालयुतेः कुरुक्षेत्रेवै
 देवयजनमिति शतपथश्रुतेश्च तस्मिन् गन्ताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकाः यदि पशुद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्भ्रतानिवर्तन्ततः प्राप्तराज्या
 एव मत्पुत्राः अथवा धर्मदेशभ्रमाहात्स्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुत्तताः प्राक्पटोपात्तं राज्यं पाण्ड-
 वैभ्योयदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं हताश्वेति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवरराज्यलाभे च हृदतरयुपायमपश्यतोमहाबुद्धेर्गणव प्रज्ञवीजम्
 संजयेति च सर्वोयनं रागद्वेषादिदोगान् सम्यग्जितवानसीत्कृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वेयितिसूचनार्थम् मामकाः किमकुर्वन्तेत्येताव
 तैव प्रदलनिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दिशन्पाण्डवेषु ममकाराभावाद्दर्शनेन तद्गोहमिभ्यनक्ति ॥ १ ॥

पर्वं कृपालोकेष्वचकारेनाश्रयामपि हीनतया महतोऽथस्य पुत्रकोहमात्राभिनिष्ठस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संज्ञयस्यतिथामि-
 कस्य प्रतिपचनमयतारयति धैर्याभायनः तत्र पाण्डवानां हृदयपसेमावनापि नालि अहदभयं तु भ्रान्त्यार्जुनस्योत्पन्नं भगवतोपश-
 मितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुसाधेन घोचते सपुत्रकृतरान्यभयर्षणराक्षस्यया तु माण्ड्यासीरिति राजानं तोपयितुं दुर्योधनवीर्यमेव
 प्रयमतोवर्णयति हृदयंति पाण्डवसुतानामनीकं सेतयं स्यूढं ध्यूहूरचनया धृष्टद्युम्नादिभिः स्थापितं हृष्टया चाक्षुषज्ञानेन विपयीकृत्य
 तदा संग्रामोद्यमपाळे आचार्यं द्रोणनामानं धनुर्विद्यासंग्रदावतपितारं उपसंगम्य खयमेव तत्समीपि गत्वा नतु स्वसमीपमाहूय
 एतेन पाण्डवमेत्यदशनंजितं मयं सूच्यते मयेन खरक्षार्यं तत्समीपगमनेपि आचार्यगीर्यव्ययजेन भयसंगोपनं राजनीति-
 कुराट्टयादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोऽग्रगीदित्येतावतैव निर्वाहे वचनपरं संक्षिप्तबहुर्यत्वादिद्युगुणाविशिष्टे चाप्यविशेषे संक्र-
 मितं पचनमाश्रमेवाश्रवीशतु कीचदर्थमिति या ॥२॥ तदेव चाप्यविशेषरूपं पचनमुदाहरति पर्यैताभित्यादिना तस्य संज्ञनयन्हृपेमित्र्य-

॥ संज्ञयउवाच ॥ हृष्टात्पाण्डवानांकं व्यूढं दुर्योधनसदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 धर्म्यैतां पाण्डुवाणामाचार्यं सङ्गतीं चमू ॥ व्यूढां हृष्टपुत्रेण तव शिष्येण धौमता ॥ ३ ॥

तः प्राचनेन पाण्डवेषु मियशिष्येष्वतिश्रियत्तदयत्वाचार्योयुद्धं नकरिष्यतीति सम्भाव्य तस्मिन्परेयामघडां विद्यापयन् तस्मैशोधा-
 तिशयमुत्पारयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भयद्विधानपि महत्तुमावानवगणय्य मयगुन्यत्वेन स्थितां पाण्डुपुत्राणां चमूं महतीमिनेकाशौ-
 हिणीं संहितयेन दुर्निवारं परदापरोक्षीकुडं प्रार्थनायां लोदं अहं शिष्यत्वात्प्रामाचार्यं प्रार्थयामीत्याह आचार्येति हृष्ट्या च तत्कृताम-
 पर्वां मयमेव भाससीतिभायः नतु तदीयायथा मोढव्यशास्त्रमिभः प्रतिकृतुमशक्यत्वादिद्वाराशङ्क्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह
 व्यूढां तवशिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वसिद्धमेव व्यूढां तु धृष्टद्युम्नेत्यनुक्ता द्रुपदपुत्रेणेतिकथनं द्रुपदपूर्वधैरसूचनेन
 क्रोधोद्दीपनार्थं धीमतेति परमनुपेक्षणीयत्वसूचनार्थं व्यासद्वाग्वरनिराकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थनं अन्यच्च हेपाण्डुपु-
 त्राणामाचार्यं नतु मम तेषु ज्ञेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वदर्थार्थगुरुरयोपि त्वयाख्यापितइति तय मोक्षमेव ममानर्थ-
 कारणमिति सूचयति शत्रोरपि सकाराणुक्रोधोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्मैमत्वं अवपय तच्चमूदुर्योधनेनान्वृत्तयेव अद्विव्यति

त्रान्तत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं प्रदर्शनीयेति त्वमेवैतां पश्यत्याचार्यप्रति तत्सैन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्वेषं द्योतयति एवंच यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यापीदृशी दुष्टबुद्धितस्य का तु तापशङ्का, सर्वाभिशाङ्कित्वेनातिदुष्टारायत्वादितिभावः ॥ ३ ॥

नन्येकेन दुष्टदुष्टेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चमूमेतां मदीयोयः काश्चिदपि जेष्यति किमिति त्वमुत्ताम्यसीत्यतआह अत्र शूराइत्यादिभिः स्त्रिभिः न केवलमत्र धृष्टदुष्टमएव शूरः येनोपेक्षणीयता स्यात् किन्तु अस्यां चमूवां अन्येपि बहवः शूरा सन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यतनीयमि-
त्यभिप्रायः शूरानेव विशिनष्टि महेष्यासाइति महान्तोर्व्येष्टप्रधृष्ट्याइवासाधूंषियेपांततया दुरतएव परसैन्यविद्रावणकुशलाइति-
भावः महाधतुरादिमत्स्येपि शुद्धकौशलाभावमाशङ्काह युधि युद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपन्नपरक्रमाभ्यां समास्तुल्यास्तानेवाह

अत्र शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतु-

श्चकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुतञ्जित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च

विक्रान्तउत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्रीपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥

युयुधानइत्यादिना महारथ इत्यन्तेन युयुधानः सात्यकिः दुपदश्च महारथइत्येकः अथवा युयुधानविराटद्रुपदानां विशेषणं महा-
रथइति धृष्टकेतुचेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति पुरुञ्जित्कुन्तिभोजीव्यानां विशेषणं नरपुंगवइति विक्रान्तोयुधामन्युः
वीर्यवांश्चोत्तमौजाइति द्री अथवा सर्वाणि विशेषणानि समुच्चित्य सर्वत योजनीयानि सौभद्रोभिमन्युः द्रीपदेयाश्च द्रीपदीपुत्राः
प्रतिवैन्ध्यादयः पञ्च चकारादन्येपि पाण्ड्यराजघटोत्कचप्रभूतयः पञ्चपाण्डवास्त्वितिप्रसिद्धाप्येति न गणिताः येगणिताः सप्तदश
अन्येपि तदीयाः सर्वएव महारथाः सर्वेपि महारथाएव नैकोपि रथोद्धरयोवा महारथाइत्यतिरथत्वस्याप्युपलक्षणं तल्लक्षणं च
एकांदासहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् शस्त्रशास्त्रवीणश्च महारथइति स्मृतः अमितान्योधयेद्यस्तु सप्तोक्तैतिरथस्तु सः रथस्त्वे-
केन योयोद्धा तन्यूनोर्धरथः स्मृतइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पयेन परबलमतिप्रभुतं हृष्ट्वा भीतोसि हन्ततर्हि सन्धिरेव परैरिप्यतां किं विप्रहृद्यहेणोत्याचार्याभिप्राय्यमाशङ्क्याह तुशब्देनान्तक-
 त्पन्नमपि भयं तिरोदधानोवृष्टतामात्मनोचोतयति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेषु सप्तस्तान्मयोच्यमानान्निर्वाद्य
 निश्चयेनमद्वचनान्धारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनोबुद्धेरूपं ये च मम सैन्यस्य नायकानुस्थानेनारत्नान्संशयं असंख्येषु तेषु मध्ये
 कतिचिन्नामभिर्गृहीत्या परिशिष्टानुपलक्षयितुं ते तुभ्यं शर्धीभि नत्वद्गातं किञ्चिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्समेति विशेषणेनाचार्य
 स्तु रन्वकार्यं तदभिमुखं संपादयति दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्समेति ब्राह्मणतन्नावधुञ्जाङ्गुशलस्त्वं तेन त्वयि विमुलेषि भीष्मप्रभृतीनां
 क्षत्रियप्ररपणां सत्त्वाशास्माकं महती क्षत्रिरित्यर्थः संशयमिति प्रियशिष्याणां पाण्डवानां चमूं हृष्ट्वा हर्षेण व्याकुलमनसस्तव स्त्री-

अस्माकं तु विशिष्टाये तान्निबोध विजोत्सम ॥ नायकामम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ॥ अश्रुत्व्यामा विकर्णश्च सौमदत्तिसौम्यैव च ॥ ८ ॥

अग्रे च बहवः शूरमिदं त्वत्तज्जीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविधारदाः ॥ ९ ॥

यत्रीरधिसृष्टिर्मान्भूदिति मभेभ्युक्तिरितिमात्रः तत्र विशिष्टाद् गणयति भवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपश्च समितिं संग्रामं जयतीति
 समितिंजयति कृपविशेषण कर्णादनन्तरं गणयमानत्वेन तस्य कोपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं एते चत्वारः सर्वतोविशिष्टाः नायकान् ग
 णयति अन्तर्यामा द्रोणपुत्रः भीष्मापेक्षयाचार्यस्य प्रथमगणनत्रिकर्णोद्यपेक्षया तदुत्तरस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितोयार्थं विकर्णः
 स्वभ्राताकरोयाद् सौमदत्तः सौमदत्तस्य पुत्रः श्रेष्ठशस्त्ररिथ्याः सिन्धुराजन्तयेव चेति कचित्पाठः सिन्धुराजः जयद्रथः किंमता
 यन्तपरनाथराजनेवाह अन्ये च शल्यरुतयमप्रभृतयः मदपं मत्प्रयोजनाय जीयितमपि त्यक्तुमध्यवसिताहृत्यर्थेन त्यक्तजीविताहृत्य-
 नेनस्वस्मिन्प्रनुत्तगातिशयलेषां कथ्यते एवम् इत्यन्यथाहुर्ल्यं तस्य स्वस्मिन् भक्ति शौर्यं युद्धोद्योगं युद्धकौशलं च दर्शितं शूराहृत्या-
 दिविशेषणैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजा पुनरपि सैन्यद्वयसत्तम्यमाशङ्क्य स्वसैन्याधिस्यमावेदयति अपर्याप्तमनन्तमेकादशशौहिणिपरिमितं भीष्मणे च प्रथितमहिम्ना
 सूक्ष्मदुन्दिनाभितः सर्वतोरक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरग्राधिष्ठितमस्माकं बलं पतेर्णा पाण्डवानां बलं दुपर्याप्तं परिमितं सप्ताशौहिणिमात्रा
 त्प्रकारवान्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव विजयोभविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं ना-
 लजस्माकमस्मभ्यं कीदृशं तद्व्रीप्सोभिरक्षितोस्मामिभ्यस्मैयश्रिबुध्न्यमित्यर्थः तत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं इदं पुनरस्मदीयं बलं एते
 पां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमोतिदुर्बलद्वयोरक्षितोयस्मै तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितं यस्माद्रीमोऽत्ययोग्यपवैतश्रिबुध्न्यर्थे
 ते रक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः एवं चेद्विभयोसि तर्हि किमित्यदुजलपसीत्यत आह. कर्त्तव्यविशेषोपद्योती
 तुराहः ॥१०॥ समरसमारम्भसमये योथानां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरदिदिग्विभगोनाचस्थितिसानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्रायु-
 नान्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्ये तिष्ठति तत्रैवसति यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां रणभूमिपरित्यज्यावस्थिताः स-
 त्पर्याप्तं तदस्माकां बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्वदस्मेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥

अयनेपु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरचन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ११ ॥

तस्य सज्जनहर्षे कुरुद्वदः पितामहः ॥ सिंहनादं विनदगोचैः शङ्खुद्धमौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

न्तोभवन्तः सर्वेपि युद्धाभिनियेशालुत्तः पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रक्षिते तत्प्र-
 सादादेव सर्वे सुरक्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥११॥ सौतु वा निच्यतु वा पतदर्थे देहंः पतिष्यत्येवत्याशयेन तं हर्षयथेव सिंहनादं
 शङ्खवाचं च कारितवानित्याह एवं पाण्डवसैन्यदर्शनदृष्टिभीतस्य भयनिबुध्न्यर्थेमाचार्यं कपटेन शरणं गतस्य इदानीमव्ययं मां प्रता-
 रयतीत्यसंतोषशान्दाचार्येण वाङ्मोत्रेणाप्यनाहतस्याचार्योपेक्षां सुध्वायनेष्वित्यादिना भीष्ममेव सुवतस्तस्य राज्ञोभयनिवर्तकं हर्षे
 युधिगतमुद्रासविशेषं स्वविजयसूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं सिंहनादं विनय कृत्वा सिंहनादमिति णमुलन्तं अतोरैपोपं पुष्यतीतिव-
 त्तस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः शङ्खं दम्भौ शदितवान् कुरुद्वदत्वादाचार्ययुयोधनयोरभिप्रायपरिच्छन्नं पितामहत्वाद्गुपेक्षणं नत्व्यच्चा-
 र्यवतुपेक्षणं प्रतापवत्त्वाद्बुधैः सिंहनादपूर्वकशङ्खवादादे परेषां भयोत्पादनाय अत्र सिंहनादशङ्खवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वापरकाळ-
 त्वेष्वभिचरन्त्यजेतेतिवज्जनयति शतावश्यंसावित्स्वरूपवर्तमानत्वे न्याख्यातव्यः ॥ १२ ॥

ततोभीमस्य सेनापतेः प्रवृत्त्यन्तरं पणवाध्यामफागोमुखाब्ध वायविशेषाः सहसा तरङ्गणमेव अश्रयहन्यन्त वादिताः ॥ कर्मकर्त्तरि प्र-
 योगः सशब्दस्तुलोमहानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभोजातस्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ अन्येषामपि स्थित्येव असाधारण्येन
 स्थित्कार्पक्यतायै ततः श्वेतैर्हैयैरुक्त्वादिना स्थलत्वकपनं तेनाग्निदत्तं बुध्प्रथुष्यै रथे स्थितौ सर्वथा अंतुमशक्यमधित्यर्थः
 पाञ्चजन्येदेवदत्तः पाण्डोन्तविजयः सुघोषोमणिपुष्पकध्वेति शङ्खनामकयनं परसेन्ये स्नानामभिः प्रसिद्धापतावन्तः शङ्खाः भव
 सेन्ये तु नैकोपि स्नानामसिद्धः शङ्खोलीति पर्ययामुत्कर्णयित्ययक्यनार्थं सर्वत्रियमेरकत्येन सर्वान्तर्यामी सहायः पाण्डवानमिति
 ततः शङ्खाश्च भैर्यश्च पत्नवानक्रगोसुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुसुलोभिवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्हैयैरुक्ते महति स्थितौ ॥ साधवः पाण्डुश्चैव दिव्यौ शङ्खौ महत्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशोदेवदत्तं धनंजयः ॥ पौण्ड्रं दृष्टमौ महाशङ्खं भीमकर्मा हृकोदरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यपश्च परमेज्वासः शिखण्डौ च महाशयः ॥ धृष्टद्रुक्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 द्रुपदोद्रीपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दृष्टुः श्यक्पृथक् ॥ १८ ॥
 कथयितुं दृष्टीकेशपदं दिग्विजये सर्वान् राक्षोञ्जित्वा धनमाहृतवानिति सर्वधैर्यायमजेयमिति कथयितुं धनंजयपदं भीमं हृदिम्ब
 वथाविरूपं कर्मस्य तादृशः हृकोदरत्वेन यन्त्रयपाकावतिबलिष्ठोभीमसेनमिति कथितं कुन्तीपुत्रमिति कुन्त्या महाता तपसा धर्मं
 मासस्य लब्धः स्वयं च राजसुययाजित्येन मुख्योराजा युधि चायमेव जयमागित्वेन स्थितो नयेति द्रुपदः स्थिरस्यविव्य
 न्तीति युधिष्ठिरस्येव सुचिन्तं नकुलः सुघोषं सहदेवोमणिपुष्पकं द्रुमाविस्यजुष्यते परमेज्वासः काश्यः महाशयुर्धरः काशी
 राजः नपराजितः पारिजातहरणबाणयुक्तादिमहासंग्रामेषु पतादयः सात्याकिः हेयूथिवीपते धृतराष्ट्र स्थिरोभूत्या गृण्यत्यभिप्रायः
 सुगमन्यत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतिमुल्लोपि न पाण्डवानां क्षोभकोभूत् पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु सशङ्खघोषोधातेराष्ट्राणां ध्रुतराष्ट्रस्य तत्र सम्ग्रन्थिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणतुल्यां व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तुमुल्लोत्रः नभश्च पृथिवीच प्रतिघ्ननिभिरापूरयत् ॥१९॥ धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्श्य पाण्डवानां तद्वैपरीत्यमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रत्युपस्थितेरनन्तरं पलायने प्राप्तेऽपि तद्विरुद्धतया शुद्धोद्योगेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते प्रवर्तमानेसति वर्तमाने क्रुः कपिध्वजः पाण्डवः हनुमता महावीरेण ध्वजरूपतयानुगृहीतोर्जुनः सर्वथा भयश्चून्यत्वेन युद्धाय गाण्डीवं धनुरुद्यम्य हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तक-

सुधोपोधार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोव्यधुनादयत् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पा-

ण्डवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्त्रमिदमाह महीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय

मेच्युत ॥ २१ ॥

त्वेन सर्वान्तं करणवृत्तिं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्त्वान्न नत्वविमृश्यकारितया स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृश्यकारित्वेन नीतिधर्मयोः क्रोशालं पदत्रयविमृश्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसीति नीतिधर्मयोरभावात्तव जयोनोस्तीति महीपते इति सम्बोधनेन सूचयति तदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्थिराकुरुष्विति सर्वेश्वरोनियुज्यतेर्जुनेन किं हि भक्तानामगाम्यं यद्भगवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवोजयः पाण्डवानामिति नन्वेवं रथं स्थापयन्तं मामेते शत्रवोरथात् च्यावधिच्यन्तीति भगवदादाङ्कामादाङ्क्याह अब्युतेति देशकालवस्तुष्वुच्युतं त्वां कोवा च्यावयितुमर्हतीति सावः पतेत् सर्वदा निर्बिकारत्वेन निशेगनिमित्तकोपोपि परिहृतः ॥ २० ॥ २१ ॥

मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह शौचुकामान् नत्वस्माभिःसह सन्धिकामान् अविस्थितान् नतु भयात्प्रचलितान् एतान्भीष्मद्रोणाद्विद्म
याधद्रत्वाहं निरपेक्षितु इमःशौ तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्पर्ययः यावदिति कालपरं वा नतु त्वं योखा नतु युद्धप्रक्षकः अतस्तव
किंमया द्रोणेनेत्यत्राह कैरेति अस्मिन् रणसमुद्यमे बन्धूनामेव परस्परं युद्धोद्योगे मया कैःसह योद्धव्यं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियो-
गिनः के कैर्मयासह योद्धव्यं किंकर्तृकयुद्धप्रतियोग्यहमिति च महद्विदं कौतुकमेतद्विद्वानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥२२॥
नतु बन्धवपत्र पते परस्परं सन्धि कापयेच्यन्तीति कुतोयुद्धमित्यावाङ्माह यपते भीष्मद्रोणावयः धार्तराष्ट्रस्य पुयौधनस्य दुर्बुद्धेः-

यावदेतान्द्विरीक्षेहं, योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योद्धुकामानववेक्षेहं यएतेव समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेयुद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोदृष्टोकिगोगुडाकिंश्रेण भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा
रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रसुखतः सर्वेषांच नशौचितान् ॥ उवाच पाथं पश्यैतान्
समवेतान्कुह्निति ॥ २५ ॥

स्वरक्षणेप्रायमजानतः प्रियचिकीर्षयोद्युद्धे नतु दुर्बुद्धरथनानादेतान् योत्स्यमानानामेवधे उपलभे नतु सन्धिकामान् अतोयुद्धाय तत्र-
तियोग्यवलोकनमुचितमेवेतिभावः ॥ २३ ॥ एवमर्जुनेन श्रेितोभगवानहिसारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशोयुद्धात्तं व्यावर्तयिष्यतीति धृत-
पाश्रीभिमायमादांश्य तन्निरात्मिकीर्षुः संजयोधृतपदंमृत्युकथानित्याह वैराग्यपानः हेभारत धृतपाश्र भरतवचनमयांदाभमनुसन्ध्यायापि
द्रोहं परित्यज्य श्रौतानामिति संजोधनामिमायः गुडाकायागिन्द्रायाईशेन जितनिद्रतया सर्वत्र सावधानेन अर्जुनेनेवमुकोभगवान् अय
मद्रव्योपि सारथ्ये मां नियोजयतीति योग्यमासग्य नाहुःयत्र तथा तं युद्धात् स्वयंतयत् किन्तु सेनयोरुभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रसुखतः प्रसुखे
सस्युद्धे सर्वेषां महद्विज्ञतां च स एते आघादित्यात्सावर्धित्तिमुक्तिश्लासिः चकारेण समागताः प्रसरतः शब्द आ

योः पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय रथोत्तममभिना दत्तं दिव्यं रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञोभगवानर्जुनस्य शोकमोहाद्बुधस्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुनमुयाच हे पार्थ पृथायास्त्रीस्वभावेन शोकमोहप्रसूतया तत्सम्बन्धितस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थितेति सूचयम् हृषीकेशत्वमात्मनोदर्शयति पृथा मम पितुः स्वसा तस्याः पुत्रो-
सीति सम्बन्धोद्धेनेन चाश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितोभूत्वा सर्वानपि समवेतान् कुरुन् युयुत्सुन् पश्य निःशंकतेयेति दर्शनविध्य-
मिप्रायः अहं सारथ्येति सावधानस्त्वं तु साम्प्रतमेव रथित्वं स्वस्वसीति किं तव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्येयेता-
वत्पर्यन्तं भगवतोवाक्यं अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मातृं ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ॥ आचार्योन्मातुलान् भातृन्पुत्रान्पौत्रान्
मखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोक्तभयोरपि ॥ तान्ब्रवीच्च्य सकौन्तेयः
सर्वास्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपया परयाविष्टोविषीदन्निदमब्रवीत् ॥

तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुधाते सति सेनयोक्तभयोरपि स्थितान्पार्थोपश्यदित्यन्वयः अथशब्दस्तथाशब्दपर्यायः पर-
सेनायां पितृन् पितृव्यान् भूरिश्रव प्रभृतीन् पितामहान् भीष्मसोमकृत्प्रभृतीन् आचार्यान् द्रोणकृत्प्रभृतीन् मातुलान् शाल्यशकुनिप्रभृ-
तीन् श्रातृन् दुर्योधनप्रभृतीन् पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अश्वरथामजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदो मित्राणि कृतवर्मे-
भगदत्तप्रभृतीन् सुहृदइत्यनेन यावन्त कृतोपकारमातामहादयश्च ते द्रष्टव्याः एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् एवं स्थिते महानधर्मोहि-
सेति विपरीतबुद्ध्या माहात्म्याया शाल्वत्रिदित्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतियन्धकेन च ममकारनियन्धनेन त्रित्तैवैकृद्भ्येन शोकमोहात्सेना-
भिभूतवियेकत्पार्जुनस्य पूर्वमारब्धात् युद्धाभ्यात् स्वधर्मोत्पत्तिरसा महानर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति कौन्तेयइति स्त्रीप्रभवत्व-
कीर्तने पार्थवसात्विकमूढतामपेक्ष्य कृपया कर्त्र्या स्वभ्यापारेणैवाधिष्टोव्यासः गतुं कृपां केनचिद्वापारेणाविष्टइति स्वत सिद्धैवात्स्य कृपेती

सूच्यते पताप्रकटीकरणाय परयेति विशेषणं अपरयेतिवा छेदः स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन् सनयेतु फौरवसेन्येष्यपरा कृपा-
 मूर्धित्यर्थः विगीदन् विपादमुपतर्प प्राणुवप्रथवीदित्युक्तिविपादयोः समकालतां घटनं सगद्गदकण्ठतायुपातादि विपादकार्यमुक्ति-
 काले घोतयति तदेव भगवतांमल्लजुंनयास्यमचतारयति संजयः अर्जुनउवाचेत्यादिना एयमुत्त्यार्जुनः संख्यइत्यतः प्राक्तनेन प्रन्थेन
 तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतियन्त्यकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमानवतौनात्मविदोर्जुनस्य युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसङ्ग-
 दर्शिनः शोकोमहानामीदिति तल्लिङ्गकथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकेः इमे स्वजनमात्मीयं वन्धुवर्गं युद्धेच्छुं युद्धमूमी चोपस्थितं हृष्टा-
 खित्तस्य मम पदयतोममेत्यर्थः अङ्गानि द्ययन्ते मुखं च परिदुष्यतीति श्रमादिनिमित्तशोयोपेक्षयातिशयकथनाय सर्वतोभायवाच्यप-
 अर्जुनउवाच ॥ हृष्टे मं स्वजनं क्लृप्य युयुत्सुं ससुप्रस्थितं ॥ २८ ॥ सौदन्ति मम गात्राणि
 मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे, मे रोमहृष्यंश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डोषं खंसते
 हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ नच शक्नोम्यवस्थातुं स्वमतौव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमिज्जानि
 चं पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

रिराद्यप्रयोगः वेपथुः कस्यः रोमहर्ष्यः पुलकितत्वं गाण्डोषमंत्रोनाधैर्यलक्षणं दीर्घव्यं त्यक्त्परिदाहेन चान्तःसन्तापोदक्षितः अवस्थातुं
 शरीरे धारयितुं च नराशक्तोमीत्यनेन मूछो सूच्यते तत्र हेतुः मम मनोभ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यंमम मनसः फश्चित्रिकारविशयो-
 मूछोयाः पूर्वोचसा चहेतौ यतएव मनोनावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ॥२६॥२७॥२९॥३०॥ पुनरप्यवस्थानासामर्थ्यं कारणमाह निमि-
 ज्जानि सूच्यतेयथाऽऽ सन्नदुःखस्य विपरीतानि धामनेनस्फुरणादीनि पश्यामि अनुभवामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमना-
 त्मधिश्चेन दुःखित्वाच्छोकानि रन्थनं केशवमनुभवामि त्वंतु सदानन्दरूपथाच्छोकासंसर्गाति कृष्णपरेन सूचितं अतः स्वजनदर्शनं
 तुल्येपि शोकासंसर्गित्वलक्षणविशेषात्तत्रं मामशोकं कुर्वितिभावः केशवपदेनच तत्करणत्वाभ्यर्थं कोप्रदगा सृष्टिकर्ता ईदोद्यद्ः सन्ध-
 तौवात्यनुकम्ब्यतायागच्छतीति तन्धुत्पत्तेः भक्तदुःखकर्मिष्वंवा कृष्णपदेनच केशवपदेनच केशवपदेनच केशवपदेनच केशवपदेनच केशवपदेनच
 कान्पात्यसीरयतोमामपि शोकंति

एवं लिङ्गद्वारेण सर्माचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीत-
 शुद्धिं दर्शयति श्रेयः पुरुषार्थं दृष्टमदृष्टं बहुविचारणादनु पश्च्यमि अस्वजनमपि युद्धे हृत्वा श्रेयानं पश्यामि
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाग्निमुल्लोहृतः शत्यादिना हतस्यैव श्रेयोविशेषाभिधानात्
 एतुस्तु न किञ्चित्तुल्यं एवमस्वजनवधेपि श्रेयसोऽप्राभे स्वजनवधे सुतरां तदभावइति शापयितुं स्वजनमित्युक्तम् ॥३१॥ ननु माभूद्दृष्टं
 प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनापि तु विजयोराज्यं सुखानिच निर्विवादानीत्यतआह पूर्वत्र सुखं परतः फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्तौ कारणं अतस्तदा-
 काङ्क्षायाअसायाचतुपाये युद्धे भोजनेच्छधिरहिणइव पाकादौ मम प्रशंसित्पुत्रैरिव्यमाणेषु तवानिच्छेत्स-

न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकाङ्क्षे विजयं क्लृप्णा नच राज्यं सु

खानिच ॥ किन्नोराज्येन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे काङ्क्षितं नोराज्यं

भोगाः सुखानिच ॥ तद्भवेवस्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानिच ॥ ३३ ॥

तआह किश्रइति भोगैः सुरैर्जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः विना राज्यं भोगान् कौरवविजयं चने निवसतामस्माकं तेनैव
 जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षितैरितिभावः गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्ययिष्टानतया नित्यं प्राप्तःस्त्वमेव ममैहिकफलाविरागं
 जानासीति सूचयन्सम्योध्यति गोधिन्त्येति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुसाह एतेन स्वस्य वैराग्येपि स्वीयानामर्थे यतनीयमित्यपास्तं
 एकाकिनोहि राज्याधनपेक्षितमेव येषां तु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं तपते प्राणान्प्राणाशां धनानि धनाशांच त्यक्त्या युद्धेऽवस्थिताइति न
 स्यायंः स्वीयार्थोवायं प्रयत्नइतिभावः भोगशब्दः पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोव्यत्र पृथक्सुखग्रहणात्सुखसाधनवियप्यपरः प्राणधनश-
 दौतु तदाशालक्षकौ स्वप्राणत्यागंपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाद्या सम्भवेदिति तद्वारणाय पृथग्धनग्रहणं ॥ ३३ ॥

येषामर्थं राज्यायपेक्षितं तेन नागताइत्याशङ्क्य तान्विशिनष्टिरुपष्टं ॥३४॥ ननु यदि रूपया त्वमेताद्वहसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनि-
ष्यन्त्येव धतस्त्वमेवैतान्हरत्या राज्यं मुहुरेवत्यत आह वैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः तत्प्राप्त्यर्थमपि अस्मान् प्रतोप्येताव्र हन्तुमिच्छामि इ-
च्छामपि ननु योमहं किपुनर्हन्त्यां महीमालप्राप्तयेतु न हन्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं म-
नयतः सूचयति ॥३५॥ नन्यन्याचिद्व्याय धार्तराष्ट्राण्यत्र हन्तव्यानेषामत्यन्तकूरतरतत्ततः पदानुषाणं वधे प्रीतिसम्भयादिरयत आह धार्तरा-
ष्ट्रान् दुर्योधनादीन् आनृशिरहत्य स्थितानामस्माकं का प्रीतिः स्यात् न कापीत्यर्थः नहि मूढजनोचितक्षणमात्रवर्तिसुखामासलोभेन चिरत-
स्तरकयातनोहेतुं न्युवधोस्माकं युक्तइति भावः अनर्दनेतिसम्बोधनेन यदि यथापते तर्हि त्वमेवैताव्र अहि प्रलये सर्वजनहिंसकत्वेपि
सर्वपापाऽसंसर्गित्वादिति सूचयति ननु अग्निद्वीगपदार्थीय शक्यपाणिर्धनापहः श्वेनदारहरार्थीय पदेतेह्याततायिनः इति स्मृतेरेतेषांच स-

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौवाः श्यालाः सस्वन्धिन नस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोपि मधुसूदन ॥ अथि वै लोख्यराज्यस्य हेतोः किन्तु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान् का प्रीतिः स्याज्जनादन ॥ पापमेवाश्रये दस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

पंमकारेराततायिवात् आततायिनमपान्तं हन्यादेवाविचारयन् नाततायियधे शोपोह्युभयंयति कश्चन इति वचनेन दंगामा-
चरतीतेहैवव्याप्य दुर्योधनादय आततायितइत्याशङ्क्याह पापमेवेति पतानाततायिनोपि हत्या स्थितानस्मान् पापमाश्रयेदेवेतिस-
न्ग्रहः अपथा पापमेवाश्रयेत् नैकिचिदन्त्यत् इष्टमहर्षया प्रयोजनमित्यर्थः नहि स्यादिति धर्मशास्त्राद्वाततायिनं हन्यादित्यर्थशास्त्रस्य
दुर्यलत्यात् ननु कं पाह्नवज्ज्येन स्थूलोर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात्तु बलवदमंशास्त्रामिति स्थितिः अपरा ह्या-
ख्या ननु धार्तराष्ट्रान् प्रतां भयतां प्रीत्यभावोपि युष्मान् प्रतां धार्तराष्ट्रानां प्रीतिरस्त्येयातले युष्मान् हन्युरित्यत आह पापमेवेति
अस्मान् इत्या स्थितानेताततायिनो धार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिनः साम्प्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्यत् किंचित्तु उपमित्यर्थः तथा चा-
युध्यतोस्मान् ह्वयेतप्य पापिनोभयिष्यन्ति नास्माकं कापि क्षतिः पापासन्नन्धादित्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

फलाभावादन्यसम्भवाच्च परार्हेसा नकर्तव्येति नच श्रेयोनुपश्यामीत्यारभ्योक्तं तदुपसंहरति अष्टफलाभावौनर्यसम्भवाच्च तच्छब्देन
 पराश्रयते इष्टरुपाभायमाह स्वजनर्हीति माययेति लक्ष्मीपतित्वाभ्रालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीतिभावः ॥३७॥ कथं तर्हि परेषां कु-
 लक्षये स्वजनर्हिसायांच प्रवृत्तित्वाह लोभोपहतबुद्धित्वात्तु कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसन्धानाभावात्प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अ-
 तएव भीष्मादीनां शिष्टानां यन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्तिरुचितेत्यपास्तं हेतुदर्शनाच्चेतिन्याया-
 न् तत्राहि लोभादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वं नकल्प्यतइतिस्मापितं गद्यव्येते नपश्यन्ति तथापि कथमस्माभिर्नेक्षेमिभ्युत्तररक्षोकेन सम्बन्धः
 ॥ ३८ ॥ ननु यद्यथेते लोभात्प्रवृत्तास्तपि आहूतोऽन निवर्तेत घृतादपि रणादपीति विजितं क्षत्रियस्येत्यादिभिः क्षत्रियस्य युद्धं धर्मो-

तस्मान्नार्हीवयं हन्तु धार्तराष्ट्रान् स्वान्धवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यथेते नपश्यन्ति लोभोपहतचित्तसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं भिवद्रोहिच पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं

नज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपरयङ्गिर्ननार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये

प्रशश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मं नष्टे कुलं क्लृप्तमधर्मीभिभवत्युत ॥ ४० ॥

युक्तार्जितंच धर्म्यं धनमिति शाल्मे निश्चयाद्भवतांच तैराहृतत्वाद्युदे प्रवृत्तिरुचितैवेतिशङ्क्याह अस्मात्पापाद्बन्धुवधफलकयुद्धरूपात्
 अयमर्थः श्रेयसाधनतानां हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोननुबन्धि अन्यथा श्येनादीनामपि धर्मत्वापत्तेः तथा चोक्तं फलतोपि च य-
 त्कर्म नानर्थेनानुपपद्यते केवलप्रतीतिहेतुत्वात्तद्वर्त्मइतिकथ्यते इति ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेपि श्येनादाविवस्मिन्युद्धेपि
 नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ॥३९॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वात्प्र तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रे-
 यस्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह सनातनाः परंपराभासाः कुलधर्मा कुलोचिताः धर्माः कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुतुरभावात् उत अपि अग्निहोत्राद्य-
 नुष्ठावुत्पनाशेन धर्मं नष्टे जाल्यभिप्रायमेकवचनं अवशिष्टं बालादिरूपं क्लृप्तमपि कुलमधर्मीभिभवति स्वाधीनतया व्याप्तोति उत-
 नाद्यः क्लृप्तपदेन संयध्यते ॥ ४० ॥

अस्मदीयैः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयः कृतध्वेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते कौटोयः स्वादित्येवं कृतकहृणाः कुलस्त्रियः प्रतुष्येयुरित्ययंः अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसम्बन्धादेव स्त्रीणां बुद्धत्वं आशुभंः संभ्रतीश्वरोहिं महापातकदूषित इत्यादिस्मृतेः ॥ ४१ ॥ कुलस्य संकरश्च कुलघानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः नकेवलं कुलघानामेव नरकपातः किन्तु ततिपतृणामपीत्याह पतन्तीति द्विय-
ज्योष्यर्थे द्वैतीया पुत्रादीनां कर्तृणामभावान्नुता पिण्डस्योदकस्यच क्रिया येषां ते तथा कुलघानां पितरः पन्ति नरकायैवत्यनुपपन्नः

अधर्माभिभवात्स्वभावात् प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः

॥ ४१ ॥ संकरोनरकायैव कुलघानां कुलस्यच ॥ पतन्ति पितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदरक्रियाः

॥ ४२ ॥ दोषैरैतैः कुलघानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उरताद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शा-

प्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥ उत्तन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वासोभवतीत्य-

नुशुभम् ॥ ४४ ॥ अहो वत महत्यापं कर्तुं व्यवसितायत्रं ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं ख-

जनसुद्यताः ॥ ४५ ॥

॥ ४२ ॥ जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनियन्धनाः कुलधर्माः असाधारणाश्च एतदौपिकसाधने उरसत्राः क्रियन्ते पिनादयन्तइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ततश्च प्रेतत्वपयष्टितिकारणाभावात्नरकपत्र केवलं नित्यं वासोभवति ध्रुवमित्यनुशुभेतित्याचार्योर्भा मुत्पादयं ध्रुवतयन्तो न स्वाभ्यु-
हेन कल्पयामरति पूर्वोक्तस्यैव दृष्टिकरणं ॥ ४४ ॥ यन्धुवधर्मयसायी युद्धाध्यवसायोपि मर्देया पापिष्टरः किपुनयुष्मभितियन्तु त-
दध्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह यदीदृशी ते बुद्धिः कुतः तर्हि युद्धाभिवेशेनागतोसीति नरकव्यं अपिष्टइत्यकारितया मयोरुत्पत्य
कृतत्वादितिभावः ॥ ४५ ॥

ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धौत्सुकत्वाद्द्वन्द्वबुधोभावाप्यत्यवस्थया पुनः। क्व विधयामत्यतआह प्राणादाप प्रकृष्टार्थमैः प्राणभृ-
 तामहिंसा पापानिपत्तेः तस्माज्जीविनापेक्षया मरणमेव मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् प्रियतरमिति पठेपि सप्यवार्थः अप्रतीकार-
 स्वप्राणत्राणाय व्यापारमकुर्वाणं द्बुधवधाध्यवसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तान्तररहितं वा तथाच प्राणान्तप्रायश्चित्तैव शुद्धिर्भविष्यती-

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धातराष्ट्राणो ह्यनुसन्मै क्षेमतरं भवित् ॥ ४६ ॥

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः सखी रथोपस्थञ्जपाविशत् ॥ विष्टज्य सशरं चापं शो-

कसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ-

ष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोध्यायः ॥

त्यर्थः ॥ ४६ ॥ ततः किष्टुत्तमित्यपेक्षायां सङ्घर्षे संग्रामे रथोपस्थे रथस्योपयुपविवेश पूर्व युद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितः सन् शोकेन
 संविग्नं पीडितं मानसं यस्य सः ॥४७॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यसूनुमधुसूदनसरस्वतीवि-
 रचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

प्रचलितमयथार्ये स्वास्यहृदयस्य धृततराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तां ततः किञ्चित्मित्याकाङ्क्षामपनिनीयुः संलयः तंप्रत्युक्तवानित्याह वशम्पयानः
 कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तः क्रोहविशेषः तथा आविष्टं स्वभावसिद्धया व्याप्तं अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्याः
 आगन्तुकत्वं न्युदत्ता अतएव विपीदन्तं क्रोहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्तव्याकुलीभावोविपादत्तं प्रान्तु
 यन्तं अत्र विपादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचितं अतएव कृपाविषयादवशाद्भ्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे य-
 स्यतं प्रथमश्रुपातव्याकुलीभावात्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविषयादाभ्यामुद्धिप्तं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं
 वाक्यमुवाच नतूपेक्षितवान् मुयुसूदनइति स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ताऽर्जुनप्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीतिभावः ॥१॥ तदेवमगतोवाक्यमवतारयति

॥ संवयउवाच ॥ तं तथा कप्रयाविष्टमन्नुपपूर्णाकुलेक्षणम् ॥ विपीदन्तमिदं वाक्यमुवाच म-
 धुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकप्रमलमिदं विषमे ससुपस्थितम् ॥ अनार्थजु-

ष्टमस्वर्ग्यमकौर्तिकारमर्जुन ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच षेभ्यर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्थाय मोक्षस्य पण्णां भगवतीङ्गना समग्रस्येति प्रत्येकं सं-
 यन्ध, मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य इङ्गना संज्ञा एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते सभगवान् नित्ययोगे मनुष्य-
 तथा उत्पत्तिच विनाशंच भूतानामागतिं गतिं वेत्ति चियाम्रविद्यांच सवाच्यो भगवानिति तत्र भूतानामिति प्रत्येकं संयध्य-
 ते उत्पत्तिविनाशाशङ्को तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ आगतिगती आगामिन्यौ सम्प्रदापदौ एतादृशोभगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेवपव पर्य-
 षसितवति तयोच्यते इदं स्वधर्मोत्पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरःसरं कदमलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे समये स्थाने
 त्यात्वां सर्वेक्षवियप्रवरं कुतो हेतो समुपस्थितं प्राप्तं किमोक्षेच्छात किंवास्वर्गेच्छात अथवा कीर्तीच्छातः इति किशद्वेनाक्षिप्यते हेतुब्र-
 यमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन आर्यैर्मुमुक्षुभिर्ननुष्टमसेवितं स्वधर्मराशयशुद्धिकारा मोक्षमिच्छद्विरपकफपायैर्मुमुक्षुभिः कथं

सुधर्मस्याज्यइत्यर्थः संन्यासाधिकारितु पक्कफपायोये वक्ष्यते अद्वयै स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गच्छया सेव्यं अकीर्तिकरं की-
 र्त्यमावकरप्रकीर्तिकरंवा न कीर्तीच्छया सेव्यं तथाच मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं तत्कामपव त्वं सेवसइत्यहोनुचित-
 चेष्टितं तेषेतिभाव ॥ २ ॥ ननु यन्पुसेनावेक्षणजातेनाधैरेण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमतमाह क्लैव्यं क्ली-
 वभायमधैर्यमोजस्रैजादिमङ्ग रूपं मास्मगमः सागाःहे पाथं पृथगतनय पृथया देवप्रसादलब्धे सत्तनयमात्रे वीर्यातिदायस्य प्रसिद्धत्वात्
 पृथातनयत्वेन क्लैव्यायोगइत्यर्थः अञ्जनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह नैतदिति त्वयि अञ्जेने साक्षान्महेऽरेणापि सह कृताहवे प्रख्या-
 तमहाश्रमावे नोपपद्यते ननुग्यते एतत् क्लैव्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च शक्नोम्यपस्वातुं उमतीव च मे मनइति
 पूर्वमेव मयोकमित्याशङ्काइ धुद्रमिति हृदयदीर्घत्वं मनसोऽन्नमणादिरूपमधैर्यं धुद्रत्वकारणत्वात् धुद्रं सुनिरसत्वंवा त्यक्ता विवेके-

क्लैव्यं मास्मगमः पाथं नैतत्त्वथ्युपपद्यते ॥ धुद्रं हृदयदीर्घत्वं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

॥ अर्जुनश्चाच ॥ कथं भीष्मनहं सङ्घो द्रोणं च सधुमूदन ॥ इपुभिः प्रतियोऽब्यसि मू-

जार्हाविरिमुदून ॥ ४ ॥

नापनीय उच्छिष्ट युद्धाय सञ्जोमव हे परंतप परं शङ्कुं तापयतीति तथा संबोध्यते हेतुगर्भे ॥३॥ ननु नायं स्वधर्मस्य ध्यागः शोकमो-
 ह्वादिचशान् किन्तु धर्मत्वाभावादर्धमत्याद्यास्य युद्धस्य त्यागोमया क्रियतरति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्याञ्जुनस्यभिप्रायमवतार
 यति भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्घं च एणे इपुभिः सायकैः प्रतियोरस्यामि प्रह्वरिष्यामि कथं नकथंचिदपीत्यर्थः यतस्तौ पूजार्हौ
 कुसुमादिभिरचैनयोग्यौ पूजार्हौभ्यां सह श्रीडासानेपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलाशुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफल
 कं ग्रहरणमित्यर्थः मधुसूदनारिसूदनेति संयोजनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वोपरपरामर्शवैकल्यात् अतो न मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य
 पुनरुक्तत्वं दोषः युद्धमाश्रमपि यत्र तीचिर्त दूरे तत्र वधइति प्रतियोरस्यामीत्यनेन सूचितं भयवा पूजार्हौ कथं प्रतियोरस्यामि पूजार्हयोरिव
 विचरणं भीष्मं द्रोणं चेति द्वौ शास्त्रणौ भोजय वैचदत्तं मरुदत्तं चेतिवत्संकथः अयं भावः तुर्योधनादयोगपुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय
 सञ्जीभयन्ति तत्र ताभ्यां सह युद्धं नतामरुदत्तं प्रजापतिविद्वित्वात् न चायमितिच्छब्दादधर्मोपि नभवतीति धाल्यं गुरुं इत्यस्य

त्वंकृत्येत्यादिना शब्दयमविवेणापि गुरुद्राह्यादयदानैर्भ्रमप्रदेशनेन निर्विषेकः तदा किं वैचिद्व्यतीत्यां सह सत्रामस्याधमत्व्ये निरपेक्षत्वे चे-
 ति ननु भीष्मद्रोणयोः पूजाहर्त्वं गुरुत्वेनैव एवमन्येषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः साम्प्रतमुचितः गुरोरप्यवलितस्य
 कार्यकार्यमजानतः उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयते इति स्मृतेः ॥ ४ ॥ तस्मादेषां युद्धगर्वेणाघलितानामन्यायराज्यग्रहणेन शि-
 प्यद्रोहेण च कार्यकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिम्नानां यद्यएव श्रेयानित्याशङ्काह गुरुनहत्वा परलोकस्तावदस्येव अस्मिस्तु लोके
 तैर्हृतराज्यानां नोनुपार्दानां निर्विषेकं श्रेष्ठ्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं नतु तद्बन्धेन राज्यमपि श्रेय इति धर्मोपि युद्धे वृत्तिमात्रफ-
 लत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य युते नत्वबलितत्वादिना तेषां गुरुत्वाभावउक्तस्याशङ्काह महातुभावानिति महानतुभावः श्रुताध्ययनत-
 पभाचारादिनिबन्धनः प्रमायोयेषां तान् तथा च कालकामादयोपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलितत्वाविधुद्रपाप्मसं-

गुरुं न हत्वा हि महानुभावाब्धे यो भोक्तुं भैष्यमपीह लोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव
 सुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

श्लेषप्रत्यर्थः हिमहातुभावनित्येकैवा पदं हिमं जाह्वमपहन्तीति हिमहः आदित्योभिर्चा तस्यैवानुभावः सामर्थ्येऽप्येषां तान् तथा चाति-
 तेजस्वित्वात्तेषामवलितत्वाविदोपोनास्येव धर्मव्यतिक्रमोदृष्टैश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय बन्धेः सर्वभुजोयथेत्युक्तैः न-
 नु यदार्थलुब्धाः सन्तोयुद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युद्धिष्टिरं प्रति अर्थस्य पुरुषो-
 दासोदासस्त्वर्थो न कस्यचित्त इति सत्यं महाराज यद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरित्याशङ्काह हत्येति अर्थं लुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरुवीम-
 वन्त्येयेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तं तु शब्दोप्यर्थे ईदृशानपि गुरुन् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय नतु मोक्षं लभेयं सुज्यन्तइतिभोगाविपयाः कर्म-
 णियन् तेच भोगाहैव नपरलोके इह्यापिच रुधिरप्रदिग्धाइवायसोव्यासत्वेनात्यन्तजुगुप्सिताइत्यर्थः यदेहाव्येवं तदा परलोकदुःखं
 कियद्वर्णनीयमितिभावः अथवा गुरुन् हत्वार्थकामात्मकान् भोगानेव भुञ्जीय नतु धर्ममोक्षवित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतय
 व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ननु मिश्राशानस्य क्षत्रियं प्रति निषिद्धत्वात्सुखस्य च विहितत्वात् स्वधर्ममेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याह एतदपि न जानीमो-
 भैश्ययुद्धयामंशे कतरत् नोस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किमैश्यं हि साद्यन्त्यत्वाद्दुत युद्धं क्षधर्मत्वादिति इदं च न विद्मः भारव्धेषि युद्धे यद्वा य-
 ये जयंसातिशयीमहि यद्वया नोस्मान् जयेयुर्भर्तृराष्ट्राः उभयोः साम्यपक्षोप्यर्थाद्वयोद्धयः किंच जतोपि जयोनः फलतः परायणव यतो-
 यात् यन्पूर्व इत्या जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयात्तुपभोक्तुं तपयावस्थिताः संमुखे धार्तराष्ट्राः धृतपाश्र्वसम्यन्धिभनोभीमद्रोणाद-
 यः सर्वेषु तस्माद्देश्यापुत्रस्य श्रेष्ठत्वमसिद्धमित्यर्थः तदेवं प्राक्नेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिककारिविशेषणान्युक्तानि तन्न नच
 श्रेयोनुपपद्यामि इत्या भ्रजर्जमाह य इत्यत्र रणे हतस्य वरित्यात्समातयोगक्षेमत्वोक्तेः अन्यत् श्रेयोन्यदुतैव मेय इत्यादि श्रुतिसिद्धं श्रेयो-
 मोक्षाख्यमुपपत्तं अर्थाच्च तदितरदृष्टेयमिति नित्यानिवचस्तुविवेककोदर्शितः न फाद्वै विजयं कृष्णेत्त्यत्रैहिकफलविरागः अ-

नचैतद्विद्मः कतरन्नोगरीवोयद्वा जयम यदि वा नोजयेयुः ॥ यानिव हत्वा न जिजीविषाम.

स्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

विधैलोक्यपरज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिकफलविरागः नरुके नियतं वासः इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा किन्नोरज्येनेति व्याख्यात
 वर्त्मना शमः किन्नोरित्युक्तमः यद्यल्येते नपदन्तीत्यत्र निलोभता तन्मे श्रेमतरं भवेदित्यत्र तितिक्षा इतिप्रथमाध्यायस्यार्थः ससंन्यास
 साधनपुननं अस्मिन्स्वर्णाये श्रेयोभोक्तुं भैश्यमपीत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः संन्यासः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥ गुरुपसदनमिदानीं प्रतिपाचते
 समर्थगतसंसारश्रेयस्गतितरं निर्बन्धस्य विधिचदगुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणेऽधिकारात् तदेवं भीष्मादिस्तु त्ववशात् श्युरथायाय
 भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिनिर्दिष्टमिक्षाचर्येऽङ्गनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिचदुपसत्सिमपि तत्सङ्कटव्याजेनैव दर्शयति यः स्वल्पात्मपि दि-
 चक्षति नम्रमेते मरुपणमिति लोके प्रीतिदत्तविधादादिलोनात्मविद्वान्प्रमुदगार्थतया कृष्णान्भवति योवापतदशरं गार्भ्येविदित्वास्मा
 लोकार्थैति मरुपणमिति श्रुतेः तस्यभावः फ्रापण्यं धनात्मास्यासचयुवंतान्निमिचोस्मिन् जन्मन्येतपच मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्य

भिनिवेशरूपोममतालक्षणोदोपत्तेनोपहर्तौल्लरश्छेतः स्वभावः क्षात्रोद्युद्धाद्योगलक्षणायस्य सः तथा यमावपयान्णायकप्रमाणादशाना-
त्संमूढं किमेतेषां यधोधर्मः किमेतत्परिपालनं धर्मः तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः क्विया यथावस्थितोरण्यनिवासएव धर्मइत्यादिसंश-
येष्यांसं चेतोयस्य सतया न चेतद्विभ्रः कतरत् नोगरीयरत्नत्र व्याख्यानेमेतत् एवंविधः सन्नहं त्वा त्वाभिदानीं पृच्छामि श्रेयइत्यनुपपन्न-
अतोयन्निश्चितं ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुमयंभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानन्तरमवश्यंभावित्वमेकान्तिकत्वं जा-
तस्यायिनाशाशात्यन्तिकत्वं यथाक्षोपधेकृते कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातापिच रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते एवं
कृतेपि यागे प्रतिग्रहयशास्वर्गोन भवेदपि जातोपि स्वर्गोदुःखाक्रान्तोनश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वंया तयोः तदुक्तं दुःखल-
याभिघाताजिघासातदपघातके हेतो इष्टे सापर्यायचेदैकान्तात्यन्ततोभावादिति इष्टवदानुश्रविकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विप-

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
गियस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमच्छोषण

मिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपलमृहं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

रितःश्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञानादितिच ननु त्वं मम सखा ननु शिष्योऽतथाह शिष्यस्तेहमिति त्वदनुशासनयोग्यत्वाद्दहं तव शिष्यएव
भयामि नसत्या न्यूनज्ञानत्वात् अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया तत्वशिष्यत्वाद्दुयोपेक्षणीयोहमित्यर्थः एतेन तद्विशा-
नार्धसगुरुमेयाभिगच्छेत्समितपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं भृगुवं चारुणिवरुणं पितरमुपससार अर्धीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिगुरुपत्तिप्रतिपादकः
श्रुत्यर्थोदर्शितः।।ननु स्वयमेव त्वं श्रेयोविचारस्य श्रुतसंपन्नोसि किपरशिष्यत्वेनेत्यतथाह यच्छ्रेयः प्राप्तेसत् कर्तुं मम शोकमपनुद्यादपनु-
देशिवारयेत्तत्र पदयामि हि यस्मात्तस्मान्मां शार्धीति सोहं भगवः शोचामि ते मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुत्यर्थोदर्शितः शो-
कानपनोदे कोदोपइत्याशाब्दूच तद्विशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति सर्वदा संतापकरमित्यर्थः ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृ-
त्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तवा राज्यप्राप्त्या इतरथाच स्वर्गप्राप्त्या द्रावेतो पुरुषो लोकइत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशाब्दूचाह अवाप्येत्यादिना
शानुवर्जितं सस्यादिसम्पन्नं च राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तत्र पदया-

कार्यं पा भोमृतत्वाय कल्पतइतिचेत् न कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मानि कल्पितत्वेन तन्नानाङ्गिनाशोपपत्तेः शुक्लो कल्पितस्य रु-
 द्रतस्य शुक्तिज्ञानेन त्रिगारायत् कर्यं पुनरत्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेषे आत्मवचनात्मापि सत्येन मवेत् अनात्मवदानापि
 मिथ्या न मयेत् उभयोस्तुल्ययोगदेशेभवादिद्वारादुच्य विशेषमाह मगध्यात् यत्कालतोदेशतोयस्तुतोवा शरिच्छन्नं तदसत् यथा
 यदादि जग्मविनाशार्थं प्राक्कालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् फदचिक्कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते
 एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमोपि देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपग-
 मस्य परमाण्यादेशात्किंकिंः कालपरिच्छेदानभ्युपगमादेशपरिच्छेदोपि पृथग्युक्तः सच किंचिद्देशावृत्तित्वात्तत्त्वाभावः एवं सजातीय-
 भेदोचिजातीयभेदः सगतभेदश्चेति त्रिविधोभेदोवस्तुपरिच्छेदः यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादेः- पत्रपुष्पादेश्च भेदः अथवा जी-
 येष्वप्येदोजीयजगद्देशोजीयपरस्परभेदश्चरजगद्देशोजगत्परभेदइतिपञ्चविधोयस्तुपरिच्छेदः कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशादेश-

नासतोविद्यते भावोनाभावोविद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तावदग्निभिः ॥ १६ ॥

स्तार्किर्देवंस्तुपरिच्छेदराभ्युपगमात्पृथक्कनिर्देशः एवं साहचर्यमतेपि योजनीयं पताइरास्य असतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चास्य भा-
 वः सत्त्वा पारस्परिकत्वं न्यायूनसत्ताकं ताइरापरिच्छेदश्चन्यत्वं नविद्यते न संभवति यद्व्याघटव्ययोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वं
 योरैकत्र विद्येथात् न हि इदं किंचिक्काले देशे वस्तुनि वा निषिष्यते अननुगमात् नवा सत्स्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनिषो निषि-
 ष्यते सर्वत्रानुगमात् तथाच सर्वत्रानुगते सत्स्तुनि अननुगतं व्यभिचारिवस्तु कल्पितं रज्जुखण्डइवानुगते व्यभिचारी संप्रथारादिक-
 मितिभावः ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं सत्स्तुपत्त्वं
 सत्त्वानि सत्त्वपिक्करणभेदप्रतियोगित्वं हि यस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशाविषाणादी सत्त्वायोगात् सत्त्वामभावो-
 निरूप्यतइति न्यायात् एकस्थिय संप्रकारास्यनित्यस्य विमोः सत् सर्वानुस्यूतत्वेन सव्यक्तिकेभेदानभ्युपगमात् यद्वत् सन्नित्यादिप्रतीतेः सर्व-
 लोकिकत्वेन सतोयदाधिकरणकभेदप्रतियोगितायोगात् अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कृत्स्नतायस्तुतोवा सतः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य

नोपयते नसंभवति पूर्वयत्रोपादित्यर्थः ननु सन्नाम किमपि वस्तु तास्येव यस्य देशकालयत्नुशरिच्छेदः प्रल्लिपिष्यते किन्तार्हि सत्त्वं ना-
 म परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्भवहारः तदेकाश्रयसम्बन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु तथाचासतः प्रगभावप्रदियोगि-
 नोपग्राहेः सत्त्वं कारणव्यापारत्वं सतोपि तस्याभावः कारणनाशाद्भवत्येवेति कथमुक्तं नास्तौविद्यते भावोनाभावोविद्यते सत इति एवं
 प्राप्ते परिहरति उभयोरपीत्यर्थेन उभयोरपि सत्त्वसतोः सतश्चासतश्चास्तौमयोर्वा नियतरूपत्वं यत्सत्त्वसदेव यद्दसत्त्वसदेवेति ह्यष्टोनि-
 श्रितः श्रुतिस्त्वित्युक्तिभिर्विचारपूर्वकं कैः तत्त्वदर्शिनः वस्तुयाथात्म्यदर्शनशैलीद्वैतविद्भिः ननु कुतार्किकैः अतः कुतार्किकानां
 नविपर्ययानुपपत्तिः नुशद्वयोवधारणेपकान्तरूपोनियमपत्त्वं ह्यष्टोन्वनेकान्तरूपोन्यथाभावइति तत्त्वदर्शिनभिरैव ह्यष्टोन्वतत्त्वदर्शिभि-
 र्दित्वा तथाच श्रुति सदेव सोम्येदमप्रभासीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वस्य सञ्जात्मा तत्त्वमसि श्रुत-
 केतो इत्युपसंहरन्ती सदेकं सञ्जातीयविजातीयस्वगतभेदरूढ्यं सत्यं दर्शयति वाचारम्भेण विकारेनामधेयं श्रुत्तकेत्येवसत्य-
 मित्यादिश्रुतिस्तु विकारान्नस्य व्यभिचारिणोवाचारम्भणत्वेनानुत्तरं दर्शयति अन्नेन सोम्य शुद्धेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य
 शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्यमितिह्यारति
 श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात् पदार्थमात्रसाधारण्या सत्त्वसदितिप्र-
 तीत्या द्रव्यगुणकर्मभावृत्तिसत्त्वस्य व्यानुपपादकस्याकल्पपत्वात् वैपरीत्यस्यापिसुब्रह्मत्वात् एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाहत्वेन
 सम्बन्धभेदस्य सरूपस्यच कल्पयितुमनुचितत्वात् विषयस्याननुगमेपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् तस्मादेकमेव सत्त्व-
 स्तु सत्त्वः स्वरूपरूपं ज्ञाताज्ञातपक्षाभासकं म्यतादात्म्याव्यासेन सर्वत्र सत्त्ववहायेपपादकं सन्द्यइति प्रतीत्या तावत्सद्यकिकमात्रा-
 भिन्नार्थं वदे विषयिकृतं तनु सत्त्वासमवायित्वं श्रमेदप्रतीतेर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाहत्वात् एवं द्रव्यं सद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या
 सर्वाभिनत्वं सतः सिद्धं द्रव्यगुणभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मिषु सत्त्वंनाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिनत्वं ला-
 धनात् तच्च धर्म्यं न संभवतीत्याध्यासिरुमित्यन्यत् तदुक्तं वार्तिककारैः सत्त्वातोपि नभेदस्याद्द्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः एकाकारादि
 संविन्तिः सद्द्रव्यं सद्गुणलया इत्यादि सत्त्वापि नासतोभेदिका तस्याप्रसिद्धेः द्रव्यत्वादिक्तुं सद्द्रव्यत्वात् सतोभेदकमित्यर्थः अतएव घ-
 टाद्भिन्नाः पदइत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटत्वेदानां सद्भेदेनेकत्वात् एवं यद्यैव नभेदप्रहलक्षेव लक्ष्यपदा सती सद्भेद-
 प्रतीतिर्निजयते तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वतर्मकस्याभ्युपगमात्सैनेव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तद्विकिरूपपदार्थकल्पने मान्यभावात्तस्यैव

सर्वाण्युत्पत्तयः सद्रूपेण स्फुरणरूपेणच सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वाण्युत्पत्तयेर्नैकंवाग्निस्तथै विल्लरेणाग्निमश्लोकै
 वक्ष्यते तथाच यथा कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरेवाघटत्वं एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा घटस्यान्यत्राघटत्वं
 शक्रेणापि न शक्यते संपादयितु पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सतो देशान्तरे कालान्तरेवा सत्त्वं कस्मिंश्चिद्देशे
 कालेवा सतोऽन्यत्रासत्त्वं न शक्यते संपादयितु युक्तिसामान्यात् अतउभयोनियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः अतः सदेव
 यस्तु मायाकल्पिताऽसन्नित्युत्पत्त्याय कल्पते सन्मात्रदृष्टया च तितिक्षाण्युपपद्यत इतिभावः ॥ १६ ॥ नन्वेतादृशस्य सतोऽज्ञानाद्देदे
 परिच्छिन्नत्वात्पञ्चानात्मकत्वमभ्युपेयं तच्चानाध्यासिकं अन्यथा जडत्वापत्तेः तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतोऽथात्वर्थत्वात्तुत्य
 स्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमितिप्रतीतेश्च एवं चाहं घटं जानामीतिप्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वंचेति देवाकालवस्तु-
 परिच्छिन्नान्तरास्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतोऽदेशकालवस्तुपरिच्छेदश्चन्यत्वमित्याशङ्क्याह विनाशोऽदेशतः कालतोवस्तुतोवा परिच्छेदः

अविनाशि तु तद्विधि येन सर्वमिदं ततं ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

सोऽथास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणं अविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदश्चन्यं तुएव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि क्वित्व येन
 सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वत सत्तास्फूर्तिश्चन्यं ततं व्यातं स्वमत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव स-
 पंधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाशयेव विद्धीत्यर्थः कस्मात् यस्मान् विनाशं परिच्छेदं अव्ययस्यापरिच्छिन्नस्य अस्य अपरोक्षस्य
 सर्वान्युत्पत्तयः स्फुरणरूपस्य सत कश्चित् कोपि आश्रयोवा विषयोवा इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपोहेतुर्वा नकर्तुमर्हति समर्थोऽत भवति क-
 ल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकतायोगात् आरोपमाणे चेष्टापत्ते अहं घटं जानामीत्यत्र हि अहङ्कारआश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया
 उत्पत्तिविनाशवती काचिदहङ्कारवृत्तिस्तु, सर्वतोविषयवृत्तस्य सत स्फुरणस्य व्यञ्जकतया आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युप-
 गमात् तदुत्पत्तिविनाशोनेवच तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वतउत्पत्तिविनाशकल्पनाप्र-
 सङ्गः ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद्वटाधवच्छेदेनाकाशपञ्च अहङ्कारस्तु तस्मिन्न व्यस्तोपि तदाश्रयतया भासते तद्वृत्ततादात्म्याध्यासात्,

सुपुत्रो अहङ्काराभावोपि तद्वासनावासिताशानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतः स्फुरणात् अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासियमिति
 सुपुत्रोरित्यस्य स्मरणं नसात् नचोरित्यस्य ज्ञानभावाद्यनुभितितियमिति वाच्यं सुपुत्रिकालरूपपक्षज्ञानाद्विद्वासम्भवाच्च अस्मरणा-
 देव्यभिचारित्वात् स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्यभायासाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्रचभावस्य चान्योन्याश्रयप्रस्तात्वात् तथा च श्रुतिः य-
 द्द्वैतत्र पश्यति पश्यन्थैतद्द्रव्यं नपश्यति न हि ह्युद्दष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्यादित्यादिः सुपुत्रोस्वप्नफाशस्फुरणसद्भावं तन्नि-
 स्यतया दर्शयति एवं घटादिविषयोपि तद्ज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः याप्य प्रागज्ञातः सप्येदानीं मया ज्ञातइति प्रत्यभिज्ञा-
 नात् अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः यथार्थानुभवः प्रमेति बद्धिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः सृष्टेर्व्योर्वर्तकमनुभ-
 वपदं प्रयुज्जानैरेतद्भ्युपगमात् अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुषादिना परिच्छद्यते तथासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रस-
 न्नाच्च नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमानुंशक्यं धारावाहिकानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् इदानीमेव
 ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टव्यादस्मिद्धं नचाज्ञातावस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुं
 शक्यते पूर्वपतित्याग्रहात् घटं न जानामीति सार्धलौकिकानुभवविरोधश्च तस्मादज्ञातं स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तं घटादिकं भा-
 सयति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वस्मिद्धिः अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतद्ज्ञानयोरनुपपत्तेः स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति
 स्वयमेव भगवान् ब्रह्मयति अज्ञानेनाहुतं ज्ञानं तेन मुह्यन्तिजन्तवइत्यत्र एतेन विमुक्तं सिद्धं तथाच श्रुतिः महद्भूतमनन्तमपारं वि-
 ज्ञानयनपेति सत्यं ज्ञानमनन्तमित्तिच ज्ञानस्य महत्त्वमन्तत्वं च दर्शयति महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वस्यन्धिर्ध्वं अनन्तत्वं त्रिविषयपरि-
 च्छेदश्चैतन्त्वमिति धिवेकः एतेन सूत्रवाद्योपि प्रत्युक्तः निरधिष्ठानममयोगान्निस्त्वधिवाधयोगाद्य तथाच श्रुतिः पुरुषान्नपरं किं-
 चित्त्वा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्ववधावधिं पुरुषं परिगिनष्टि उक्तंच भाष्यकारैः सर्वं विनश्यद्भस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति
 पुरुषोविनाशहेत्वभावात् विनश्यतीति एतेन क्षणिकवाद्योपि परास्तः अयाधितप्रत्यभिज्ञानादन्यद्विद्यन्त्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च तस्मादे-
 कस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्नकारास्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदसूत्र्यत्यानुपपन्नं नाभावोविद्यते मतइति ॥ १७ ॥ ननुस्फुरण-
 रूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात् देहस्य चानु क्षणविनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्नासतोविद्यते मा-
 चइत्येतद्विबुधोति अन्तयन्तोविनाशिनः एते परोक्षाः देहाः उपचित्वापचितरूपतयाच्छरिरेषु यद्ब्रह्मचनावत् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः

विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मानः सर्वे नित्यस्य अविनाशिनएव शरीरिणः आध्यासिकसम्बन्धेन शरीरवतः एकस्य आत्मनः स्वरूपकाशस्फुरणरूपस्य संबन्धिनः इदयत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तथाच तैत्तिरीयके अन्नमयाद्यानन्दमयान्तान्पञ्च फोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति दर्शितं तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्योत्मकोविराट् मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः तत्कारणीभूतोपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्योत्मकोहिरण्यगर्भः सूक्ष्ममूर्तेराशिः सूक्ष्मसमष्टिः त्रयं वा इदं नामरूपं कर्मेति धृहदारण्यकोक्तत्रयशात्मकः सकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोशाउक्तः नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोशाउक्तः रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोशाउक्तः ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयान्तैकपत्र हिरण्यगर्भोव्योलिङ्गशरीरकोशः तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्वसंस्कारशोषोव्याकृताख्यानन्दमयकोशः तेच सर्वे एकस्यैवात्मनः शरीरणीत्युक्तं तस्यैवपत्र शरीरआत्मा यः पूर्वस्येति तस्य प्राणमयस्येवपत्र शरीरे भवः शरीरआत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणोयुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यं

अन्तवन्तइमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

अथवा इमे सर्वे देहाल्लौक्यवर्तिसर्वप्राणिसंबन्धिनएकस्यैवात्मनउक्ताइति योजना तथाच श्रुतिः एकोदेवः 'सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलोनिर्गुणश्चेति' सर्वशरीरसम्बन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति ननु नित्यत्वं यावत्कालस्यायित्वं तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यतआह अनाशिनइति देशतः कालतोवस्तुतश्च परिच्छन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेपि यावत्कालस्यायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यविह्यते यावद्विकारस्तु विभागोलोकवदितिन्यायान् आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावाभ्युत्थमेव कूटस्थनित्यत्वं नतु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्यायित्वं चेत्यभिप्रायः नन्वेतादृशे देहिनि किञ्चित्प्राणमवश्यं वाच्यं अन्यथा निष्प्राणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्योपत्तेश्च तथाच वस्तुपरिच्छेदोपुष्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति न्यायाच्च अतआह अप्रमेयस्येति एकधैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं अप्रमे-

रमप्रमेयं न तत्र सुखीभाति न चन्द्रतारकं नेमाधितुोमान्ति कुतोयमग्निः तमेवमान्त्वमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
 तीति च श्रुतेः स्वप्रकाशचेतन्यरूपध्यात्मतस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थे न स्वभास्योपेक्षा किन्तु कल्पिताज्ञानतत्कार्यं निवृत्त्यर्थं
 कल्पितवृत्तिविशेषेणा कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् यद्भानुरूपोवलिखिति न्यायात् तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषो
 तत्पर्यं शारदास्मः तस्य तत्त्वमस्यादिवान्यमात्रार्थतत्त्वात् नतः सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमानभासक-
 त्याश्च न तस्य तुच्छत्वापत्तः तथा चैकमेयाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुसारेण स्वस्यापि कल्पितत्वमा-
 पादयति अन्यथा स्वप्राणायानुपपत्तेः कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं आत्मनः स्वप्रकाशयन्त्र यु-
 क्तितोपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितं तथाहि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणान्वयतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति
 मन्त्र इष्टं अन्यथा त्रितयान्यतगपत्तेः आत्मनिधाचाहं नाहं वेति न कस्यचित् संशयः नापि नाहमिति विपर्ययः प्रमावेति तत्त्वरूपप्रमा
 मन्त्रास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात् धर्म्यंशे सर्वमन्त्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययइति न्यायात् अतएवोक्तं 'प्रमाणमप्रमाणं च
 प्रमाभासलक्ष्ये च कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुतश्चेति' प्रमाभासः संशयः स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विदो-
 योनानर्त्त्यर्थः आत्मनोभासमानत्वे च घटज्ञाने मयि जातं नवेत्यादिसंशयः स्यात् नचान्तरपदार्थे विपर्ययैव संशयादिप्रतिबन्धक-
 तत्त्वभावः कल्प्यः बाह्यपदार्थे फलमेव विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसम्भवे आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनायाअनौचित्यात्
 अन्यथा सर्वविशेषोपपत्तेः आत्मनोयोगमात्रात् आत्मसाक्षात्कारं हेतुः तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद्वादादिभानोव्यात्मभानं समुहालम्बनन्या-
 येन तार्किकीणां प्रथंरणापि दुर्निधारं न च चाधुपत्यमानसत्वादिसद्दुरः लौकिकत्वालीकिकत्ववधंशभेदोपपत्तेः सद्दुरस्यादोपत्याचा-
 शुभत्या वैजातित्यानशुपगमात् व्ययनयभाश्रयत्तमभानसामभ्रथाधिचिधमानत्वाद्दुष्यवसायोव्यपास्तः न च व्ययसायमानार्थे सः त-
 स्य दीपवत् स्वव्यवहारं स्वजातीयानपेक्षत्यात् न हि घटतज्ज्ञानयोरेव व्ययसायानुव्ययनययोरेपि विपर्ययविपर्ययित्वव्यवस्थापकं वैजा-
 त्यमासा व्यक्तभेदतिरिक्तवधर्म्यानशुपगमात् विपर्ययवाच्येच्छेदकरूपेणैव विपर्ययत्वाशुपगमे घटयोरेपि तद्भावापत्तिरपेक्षोपात् ननु
 यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमशुपुपपत्ते तथा घटज्ञानव्यवहारापेक्षं घटज्ञानविपर्ययं ज्ञानमशुपुप्यं व्ययवहारस्य व्यवहृत्यज्ञानसाध्यत्वादिति

चेत् फानुपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रियेण स्वप्रकाशायादिनः न हि व्यवहृतव्यभिन्नत्वमपि ज्ञानविशेषं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौर्यात् तथाचेत्प्रज्ञानवत् योगिज्ञानवत्प्रथममिति ज्ञानवच्च स्वैतैव व्यवहारोपपत्तौ न ज्ञानान्तरकल्पनायकाशः अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किंघटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयं उभयस्यापि तत्र सत्त्वात् तत्रघटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः कल्पमत्वात्तैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारोपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च तथा च नानुव्यवसायसिद्धिः एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसाये च व्यवहारजनकव्योपपत्तेरिति त्रिपुटप्रत्यक्षधादिनः प्राभाकराः श्रीपतिपदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशाज्ञानरूपपवात्माना न स्वप्रकाशाज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्भानानुपपत्तेः ज्ञानभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशाज्ञानमात्ररूपोप्यात्मा वियोगपहितः सन् साक्षीत्युच्यते वृत्तिमदन्तःकरणोपहितः प्रमातेत्युच्यते तस्य चक्षुरादीनि करणानि सचक्षुरादिद्वारान्तःकरणपरिणामेन घटादीन्ध्याव्य तदाकारोभवति एकास्मिन्श्रान्तःकरणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यं अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति ततोघटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात्साक्षात्ज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति घटं च द्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद्भासयति अन्तःकरणपरिणामश्चवृत्त्याव्योतिसिद्धः स्वावच्छिन्नैव चैतन्येन भास्यत इति अन्तःकरणतद्दृष्टिघटानामपरोक्षता तदेतदाकारत्रयमहंजानामि घटमिति भासक चैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटप्रति वृत्त्यपेक्षत्वात्प्रमावृता अन्तःकरणतद्वृत्तीः प्रति तु इत्यनेपेक्षत्वात्साक्षितेति विवेकः अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तं विन्दौ च विलसतः यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्योविभुरसंसारी सर्वदैकरूपध्यात्मा तस्मात्तदाशाशङ्कया स्वधर्मं युद्धे प्राक्प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिनियुक्तेति युद्धाभ्यनुद्वया भगवानाह तस्माद्बुध्यस्व भारतेति अर्जुनस्य स्वधर्मं युद्धे प्रवृत्तस्य ततउपरतिकारणं शोकमोहौ तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन वाश्रितावित्यपवादापवादे उरत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन बुध्यस्वैत्यनुवादेन विधिः यथा कर्तृकर्मणोः कृत्योत्तरसर्गः उभयप्रभौ कर्मणोत्पवादाः अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगेणेति वकव्यमिति तदपवादाः तथाच मुमुक्षोर्वृक्षाणोजिज्ञासेत्यत्र अपवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव पृष्ठी तथा च कर्मणिचेति निषेधात्प्रसरदृग्ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मपृष्ठीसमाप्तः सिद्धो भवति कश्चिद्विधेत्तस्मादेव विधेमोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चयइति प्रलपति तन्न बुध्यसेत्यतोमोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वात्प्रतीतेः विलसरेण चैतदत्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरितव्यमः ॥ १८ ॥ तन्वयेमशोच्यान्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिवन्बुविच्छेद-

निश्चयेन शोकपूर्णतापि तद्व्यथकृतवृत्तिवन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः नहि यत्र शोकानास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः द्वैत्यब्रह्म-
णत्वञ्च शोकाविवये पापभाषप्रसङ्गात् अतोहं कर्त्ता त्वं प्रेरकइति द्वयोरपि तिसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं धृत्वन तस्माद्युध्यस्य
भारतेत्याशङ्क्य काठकपठितथा ऋचा पारिहृयति भगवान् एत प्रकृतं वेद्विन अदृश्यत्वादियुणक्तं यो हन्तार हननक्रियायाः कर्त्तारं धेत्सि अह-
मस्यहन्तेति विजानाति यथान्यएत मन्यते इत हननक्रियायाः कर्मभूतं देहहननं हतोहमिति विजानाति ताबुभौ देहाभिमानित्वादेगम-
विधारणमकारकस्वभावमात्मानं न विजानोतीन विवेकेन जानातः शाखात् फस्मात् यस्मात् नाय हन्ति न हन्यते फतो कर्म च
न भवतीत्यर्थः अत्र यएनं धोत्त हन्तार हत चेत्येतायति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालङ्कारार्थी अथवा यएनं धोत्त हन्तारं तांकि-
काद्विरात्मनः कर्तव्याभ्युपगमात्तथा यश्चैन मन्यते हतं धार्यांकादि रात्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात् ताबुभौ न विजानोत इति योस्य

यएनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं ॥ उभौ तौ न विजानोतीनायं हन्ति न हन्यते ॥ १६ ॥

यादिभेदव्यपनाय पृथगुपन्यासः अतिशूरतिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः हत्वाचेमन्यते इन्दुं हतश्चेन्मन्यते इत्वामिति पूर्वार्धे
श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥ कस्मादप्यमात्माहननक्रियायाः कर्त्ता कर्म च न भवति अतिक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण जायतेस्ति यश्चेत्
विपरिणमतेपक्षयिते विनश्यतीति पङ्गुभावविकारपरति धार्यायणिरिति नैरुक्तः तत्राचान्तयोर्निकिधः क्रियते नजायते प्रियतेयेति वा
शब्दः समुच्चयार्थः नजायते नम्रियते चेत्यर्थः कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्मादयमात्मा कदाचिद् कस्मिन्नपि काले न भूत्वा अभू-
त्वा प्राक् भूयः पुनरपि भविता न योह्यभूत्वा भवति सउत्पत्तिलक्षणां विक्रिया मनुमयति अयं तु प्राग्पि सत्प्रायतो नोत्पद्यतेऽतोऽजः
तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचिद् भूयः पुनः न भविता न वा शब्दादवाप्त्यविवपरिवृत्तिः योहि प्राग्भूत्वा उत्तरकाले न भवति सम्युत्ति-
लक्षणां विक्रियामनुभवति अयंतु उत्तरकालेपि सत्प्रायतो न प्रियतेऽतो नित्यः विनाशायोग्यइत्यर्थः अत्र नभूयेत्यत्रसमासभावोपि नापुप-
पत्ति नाबुयाजेत्थितिवत् भगवता पणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्प्रसमासपाठात् यत्तुकात्यायनेनोक्तं समासनित्यताभिप्रायेण वा

पञ्चानतरं स्य तु मन्मथमिच्छत्यदिति तत्र भगवत्पणिनिवचनविरोधादनादेयं तत्रु कमाचार्यं शयस्वामिना अमदादीहि कात्यायनइति
 अत्र न जायते छिद्यते धिति प्रतिष्ठा फदन्विश्राय भूत्वा भयिता या न भूयइति तत्रुपपादनं अजोनित्यइति तत्रुपसंहारइति विभागः आद्यन्त-
 योर्पिकारयोर्निर्गन्धेन मध्यवर्तिव कारणां निरुधे जातेपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायामपक्षयश्च वृद्धिश्च स्व-
 नन्दीय निराश्रयने तत्र कृदन्वित्स्वत्वादात्मनोनिर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतोऽगुणतोऽप्यपक्षयः संभवतीत्युक्तं शाश्वत इति शश्वत्सर्वदा भव-
 ति नापक्षयते नापक्षयतइत्यर्थः यदि नापक्षयते तर्हि यथैतामिति नेत्याह पुराणइति पुरापि न (म)वपकरूपत्वान्नापक्षयते नापक्षयतेप्येत्यर्थः
 नः मनुभवति योहि नृत्तनां कांनित्रुपचययावामनुभवति सयथतइत्युच्यते लोके अयंतु सर्वदैकरूपत्वान्नापक्षयते नापक्षयतेप्येत्यर्थः
 अन्नित्यपिपरिणामी तु जन्मयिनाशान्तभूतत्वात्पृथङ् न निपिस्त्री यस्मादेवं सर्वविकारश्च्युत्त आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्संबन्धोपि

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वान भूयः ॥ अजोनित्यः शाश्वतोयं पु-

रागोन षन्त्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

केनाप्युपायेन नाप्यते गहन्तुं शक्यतइत्युपसंहारः ॥२०॥ नायं हन्ति गहन्त्यतइति प्रतिज्ञाय गहन्त्यतइत्युपपादितं इदानीं गहन्तीत्युपपादय-
 न्तुपसंहारइति न चिन्तुं दीलं यस्य तमविनाशिनं अन्त्ययिकाररहितं तत्र हेतुः अव्ययं न विद्यते व्ययव्ययवापचयोगुणापचयोवा यस्य तम-
 श्ययं अययवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदशेनात्तुभयरहितस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः ननु जन्यत्वेन विनाशित्यमनुमास्यामहे
 नेत्याह अजमिति न जायतइत्यजमाद्यविकाररहितं तत्र हेतुः सयंदा यियमानं प्राग्विद्यमानस्य हि जन्म ह्यं ननु संयंदा
 सत्तइत्यभिप्रायः अपथा अविनाशिनं अयास्यं सत्यमिति यायत् नित्यं संयंब्यापकं तत्र हेतुः अजमव्ययं जन्मविनाशश्चून्यं जायमानस्य
 चिनइत्यतश्च संयंब्यापकत्पसत्ययोर्योगात् एवं सर्वविक्रियाश्चून्यं प्रकृतमेतं देहिनं स्वमात्मानं योवेद विजानति शाखा-
 चार्थोपदेशास्यं ताक्षारकयेति अहं सर्वविक्रियाश्चून्यः सर्वमासकः सर्वदेहतरहितः परमानन्दयोधरूपइति सप्यं विद्वान्पुरुषः

पूर्णरूपः कं इच्छति कर्म हन्ति किंशब्द आक्षेपे नकमपि हन्ति नकथमपि हन्तीत्यर्थः तथा कं घातयति कर्मपि न घातयतीत्यर्थः न हि सर्वविधारण्यस्याकर्तृहेतुनक्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पुरुषः किमिच्छन्कस्य फामाय शरीरमनुसंख्येदेति' शुद्धनात्मानं विदुपस्तदज्ञाननिवन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलपागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोषत्वत्वाद्यभावं दर्शयति अयमभिप्रायो भगवतः वस्तुगत्या कोपि न करोति न कारयति च किंचित् सर्वविक्रियाभ्युत्थस्वभावत्वात्पतु स्वाहाइवादिशब्द-या कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमान्यते तदुक्तं उभैतौ नविजानीतद्वति श्रुतिश्च श्यायतीव लेखयतीवेत्यादि शतपथ सर्वाणि शास्त्राण्यदिद-दधिकारिकाणि विद्वांसु समूहाध्यासयाथात्मानि कर्तृत्वादि कर्माभिमन्यते स्वाणुस्वरूपं विद्वानिवचोरत्वं अतो विक्रियापहितत्वा दद्वितीयस्याच विद्वान् करोति कारयतिचेत्युच्यते तथा च श्रुतिः विद्वान्निवेति कुतश्चनेति अर्जुनोहि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिसानिमित्तं दोषं नुभयद्वाप्याशाशङ्के भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्ययायशङ्कां माकार्शरित्यभिप्रायः अतिक्रयत्वं प्रदर्शनेनात्मनः कर्तृत्वप्रतिष्ठात्सर्वे कर्मोक्षेपे भ-

वेदाविनाशिनं नित्यं यएनमजमव्ययं ॥ कथं सपुरुष, पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

गवदभिप्रेते हन्तिरूपलक्षणार्थः पुरःस्फूर्तिफत्यात् प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः तथा च वक्ष्यति तस्य कार्यं न वि-द्यतइति अतोत्र हननमां नक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यानुज्ञायतइति मूढजनजल्पितमपानं तस्माद्युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनु-ज्ञानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्मभावे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनोविनाशितयाभावेपि देहानां विनाशित्याथुद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कार्यं भीष्मादिदेहानामेकपुङ्गवसाधनात् मया युद्धेन विनाशः कार्यइत्याशाङ्काया उत्तरं जीर्णानि विहाय वग्नाणि नवा-नि गृह्णाति विक्रियाभ्युत्थस्य नरोपथेत्येतापैतच्च विवीहे अपराणीति विशेषणमुक्त्येति शयव्यापनार्थं तेन यथा निरुद्यति च-क्राणि विहायोऽकृष्टानि जनोऽगृह्णहतीत्यौचित्यायात् तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जितधर्मफलभोगाय संयति सम्यक् गर्भेवासादिहृदव्यतिरंकेषु प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मा-

नुष्ठावदेहवान् भीष्मादिरित्यर्थः अन्यन्वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवंवा प्राजापत्यंवा ब्राह्मणैत्यादिश्रुतेः एतदुक्तं
 भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं हि धर्मोऽनुष्ठानं शैवेव जर्जरशरीरावर्तमानशरीरपातमन्तरेण तस्फलभोगायासमर्थो यदि धर्मोऽनुष्ठेन स्व-
 र्गप्रतिबन्धकानि जर्जरशरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसंपादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तद्व्याप्त्यन्तमुपकृता एव ते युयोथनादीना-
 मपि स्वर्गभोग्यदेहसंपादनान्माहातुपकारकं युद्धेऽपकारकत्वप्रभं माकार्योरिति अपराणि अन्यानि संयातीति
 पदत्रयशशङ्गवदभिप्रायपथमभ्यूहितः अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियतइति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥२॥ ननु
 देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह शस्त्राण्यस्यादीनि अतितीक्ष्णान्यपि एवं प्रकृत-
 मात्मानं न छिन्दन्ति अद्यवचिभागेन द्विधा कर्तुं न शक्नुवन्ति तथा पावको भ्रितिप्रज्वलितोपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति नचैनमापोल्यन्तं

वासांसि ज्ञीर्णानि यथा विक्षाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय
 ज्ञीर्णान्यन्यानि भंयति नवानि देहौ ॥ २२ ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पा-
 वकः ॥ न चैनं क्लेदयन्त्वापीन शोषयति सासतः ॥ २३ ॥

वेगवत्योपि आर्द्रोऽकरणेन विश्लिष्टावयवर्षं कर्तुं शक्नुवन्ति मारुतो वायुरतिप्रबलोपि नैनं नीरसे कर्तुं शक्नोति सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते
 युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वाद्ययुत्यानुवादेनोपन्यासः श्रुथिव्यसेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासोनाकाशस्य ॥२३॥
 शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्यं तस्य तज्जितनाशानर्हत्वे हेतुमाह यतोच्छेद्योऽयं अतो नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि अदाहोऽयं यतोऽतो-
 नैनं दहति पावकः यतोऽच्छेद्योऽयं अतो नैनं क्लेदयन्त्यापः यतोऽशोष्योऽयं अतो नैनं शोषयति मारुतइति क्रमेण योजनीयं एवकारः
 प्रत्येकं संवध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यध्वारणार्थः ; चः समुच्चये हेतौ वा छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन नित्येयं पूर्वोपरकोटिरहि-
 तोतोऽनुत्पाद्यः असर्वगतत्वेह्यनित्यत्वं स्यात् यावद्विकारंतु विभागइति न्यायात् पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमात् अयंतु सर्व-
 गतोपि श्रुतो नित्य एव एतेन प्राप्यत्वं पराकृतं यदि चायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यात् अयंतु स्थाणुरविकारी अतः सर्व-

गतएव एतेन विकार्यत्वमापकृतं यदि वार्यं चलः क्रियावात् स्यात् तदा विकारीस्यात् अयत्नचलोतीनविकारीं एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतं पूर्वोक्तस्यापरितरयोगेनावस्थान्तरपरिचिन्त्रिक्रिया अचस्येभ्यसि चलनमात्रे क्रियेति विद्योपः यस्मादेवं तस्मात् सनातनोऽयं सर्वदेकरूपः नकस्यापि क्रियायाः कर्मत्वर्थः उत्पत्त्यातिविहृतिसंस्कार्यत्वतस्क्रियाफलयोगे हि कर्मत्वस्यात् अयंतु नित्यत्वान्नोत्पाद्यः अनिलस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात् सर्वगतत्वान्न प्राप्यः परीच्छन्नस्यैव घटादेः प्राप्यत्वात् साणुत्वाद्यकार्यैः यिक्रियावतोद्युतादेरेव विकार्यत्वात् अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतयः आकाशावत्सर्वगतश्च नित्यः दृक्षश्च सत्त्वोदितिवि तिष्ठत्येकः निष्कलं निष्कर्मं शान्तमित्यादयः यः पृथिव्यां तिष्ठद् पृथिव्याभन्तरोयोऽनु तिष्ठन्नभ्यन्तरोयत्वेजसि तिष्ठत्वेजसोन्तरोयोवायौ तिष्ठन्वायोन्तरेरुत्पाद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविवयत्यं

अच्छेदीयमदाञ्जीयमक्लेदीगोप्यएव च ॥ नित्यः सर्वगतः स्यात्तु चलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्तोयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

दर्शयति योहि शस्त्रादी न तिष्ठति तं शस्त्रादयदिच्छन्दति अयंतु शस्त्रादीनां सत्तारसूर्तिप्रवृत्तेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अतः कथमेतं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयकीकुंरुंरित्यभिप्रायः अत्र येन सूर्यस्तवति तेजसेऽइत्यादिश्रुतयोनुसन्धेयाः सप्तमाध्याये च प्रकरीकारित्यति श्रीमगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिप्राहकप्रमाणमाधादपि तद्भावइत्याह अव्यक्तोयमित्याद्यर्थेन योहिन्द्रियगोचरोभवति सप्रत्यक्षत्वाद्यकारणुच्यते अयंतु रूपादिहीनत्वान्न तथा अतीन प्रत्यक्षं तत्र छेद्यत्वादिप्राहकमित्यर्थः प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह अचिन्तोयं चिन्तोयुभेयस्तद्विलक्षणोयं क्वचित्प्रत्यक्षोहि धन्वादिर्गृहीतव्याप्तिकस्य घूमादेर्वर्तनात् क्वचिदनुमेयोभवति अप्रत्यक्षेण व्याप्तिसप्रहणासंभवान्नानुमेयत्वमिति भावः अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादेः सामान्यतोऽद्यनुमानवियत्यत्वं एष्टमत आह अविकार्योयं यद्विक्रियात्त्वशुद्धादिकं तत्त्वकार्योयं धातुपुपत्त्या यद्व्ययमानमर्थोपपत्तेः सामान्यतोऽद्यनुमानस्य च विषयोऽभवति अयंतु न

विकार्योऽन विक्रियानतो नार्थापेक्षेः सामान्यतो ह एस्य वा विपय इत्यर्थः लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादि पूर्वकत्वात्तन्निपेक्षेनैव निपेधः ननु
 विदेनेव तत्र छेद्यत्वादि प्रहीप्यत इत्यत आह उच्यते वेदेन सोपकरणेन अच्छेद्योऽव्यक्तादिरूपपर्यायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतो न वेद-
 स्य तत्र प्रतिपाद्यकस्यापि छेद्यत्वादि प्रतिपाद्यकत्वमित्यर्थः अत्र नैनं छिन्दन्ति इत्यत्र शब्दादित्वात् तन्मात्रकत्वात्साम्यार्थमावउक्तः अच्छेद्योऽयमि-
 त्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्ते अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिप्रतिहाकमानामावउक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं वेदविनाशितमित्या-
 दीनां तु श्लोकानामर्थतः शब्दतदर्थ यौनरुक्त्यं भाष्यकारिन्द्रः परित्कृतं द्रुवो धत्वाद्वात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गभाषाया शब्दान्तरणे तदेव व-
 स्तु निरूपयति भगवान्यामुदेवः कथं तु नाम संसारिणां द्रुव्दिगोचरमापन्ने तस्य संसारनिवृत्तये स्यादिति धदद्भिः एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्म-
 नो निरूपयेति विधिफारुये च सिद्धे तेष श्लोकानोपपन्नरत्युपसंहार्यति तस्मादित्यर्थेन पलाह शास्त्रस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्त-
 स्मिन्साति शोको नोचितः कारणभावे फार्याभावस्यावश्यकत्वात् तेन आत्मानं विदित्वा तु भातु-

यद्य चैनं नित्यजातं निरर्थं वा मन्यसे मृतं ॥ तथापि त्वं मद्भनादौ नैवं शोचिषुमर्षसि ॥ २६ ॥

शोचिषुमर्षसि नित्यजातं निरर्थं वा मन्यसे मृतं ॥ २६ ॥ एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्तं इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेत्तादोच्यत्वं प्रतिपाद-
 यति भगवान् तत्रात्मा ज्ञानस्वरूपः श्रोतद्वेषाविवनारीति सांगताः देहएवात्मा स च स्थित्यप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्षासि-
 द्धमेवैतदिति लोकापत्तिकाः देहातिरिक्तोपि देहं न सहेव जायते नश्याति चेत्यन्ये सर्गाद्यकालपवाकाशवजायते देहभेदेऽप्यनुवर्तमानपञ्चा-
 कल्पसाथो नश्यति प्रलयइत्यपरे नित्यपवात्मा जायते क्षियते चेति तार्किकाः तथाहि प्रत्यमवो जन्म स चापूर्वदेहेन्द्रियादिसंबन्धः एवं म-
 रणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः इदं चोभयं धर्माधर्मो नाम तत्त्वात्तदाधारस्य नित्यस्येव मुख्यं अनित्यस्य तु कृततहान्यष्टताभ्यागमप्रसङ्गे न
 धर्माधर्मोधारत्वनुपपत्तेर्भजनमरणे इति वदन्ति नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशक्कुलीजन्मनाप्यापाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मर-
 णं तनुमयमौपाधिकममुख्यमयं इत्यन्ये तत्रानित्यत्वपक्षेपि शोच्यत्वमत्मानोतिपेधति अथेति पक्षान्तरे चोप्यर्थे यदि द्रुवो धत्वाद्वात्मवस्तु-
 को नोच्छेद्यव्येवधारणात्सामर्थ्यान्ममुक्तपक्षान्नोकारेण पक्षान्तरमभ्युपेदि तत्राप्यनित्यत्वपक्षमवोचित्य यद्येनमात्मानं नित्यजातं

नित्य मृतं वा मन्थते वा शब्दशार्थे क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे भावस्यकत्वान्नित्यं नियतं अतोपं मृतोपमिति लौकिकप्रत्यय-
बन्धेन यादौ कल्पयासं तथापि हे महाबाहो पुरुषगौरयेति सोपह्रासं कुमताप्युपगमात् त्वय्येतादृशी कुहृष्टिनं संभवतीति सातकल्पं वा प-
त्वं अहो वत महर्षयः कर्तुं स्वयसिताययमित्यादि यथा शोचासि एवं प्रकारं अनुशोकं कर्तुं स्वयमापि एवं तादृशपथं सन् नार्होसि योग्यो न भ-
वसि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म विना शपक्षे च जन्मान्तवाभावेन पापभयासंभूत पापमयनव जलु त्वमनुशोचासि
तथेतादृशो दर्शने न संभवतीत्यर्थः क्षणिकत्वपक्षे च हृष्टमापि बुद्धिं संभवति बन्धुविनाशदिशित्वाभावादित्यधिकं पक्षान्तरे हृष्टदुःखानिभि-
सं शोकमभ्यनुशातुमेयंकारः हृष्टदुःखनिमित्तशोकसंभवेत्यहृष्टदुःखनिमित्तः शोकः संयथा नोचितइत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥२६॥ नन्वा-
त्मनः अभूतमङ्गलस्यधिरयपक्षे नित्यत्वपक्षे हृष्टाहृष्टदुःखसंभवात् नयेन शोचामीत्यतथाह द्वितीयश्लोकेन हि यस्मात् जातस्य स्वकृ-
तपर्यायमदिवशात्पुत्रपरेन्द्रियसंकथस्य सिरस्यात्मनोभूयथावदयकोभृशुलच्छरीरादिविच्छेद्यः तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः

जातस्य हि भ्रुवोन्मृर्युर्भवं जन्म मृतस्य च ॥ तस्मात्परिहार्थैर्भवं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

संयोगस्य वियोगसामकत्वात् तथा भ्रुवं जन्म मृतस्य च शान्देहकृतकर्मफलोपगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुकेव्यंमि-
चात् तस्मादेवमपरिहार्थं परिहर्तुमशक्येस्मिन् जन्ममरणलक्षणैर् विषये त्वमेवं विद्यात्र शोचितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति द्रुतेपि
त्वं नमदित्यन्ति सर्वइति यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमानापत्तं जीयेयुते तदा युद्धाय शोकस्तयोचितः स्यात् एते तु कर्मक्षयात्म्य-
मेव क्षियन्तइति तत्परिहारात्ममर्थस्य तव हृष्टदुःखनिमित्तः शोकोनोचितइति भाषः एवमहृष्टदुःखनिमित्तेषु शोके तस्मादपरिहार्-
थैर्भवेवोत्तरं युद्धास्य हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमभिहोवादिवत् यच्च युयुत्सुशारस्यस्माद्धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूल-
तत्त्वप्रकाररूपं विहितत्वादप्रापोभीयादिति सायन्न प्रत्यवायजनकं तथा च गौतमः स्मरति नदोगोहिसायामाहव्यन्त्र व्यश्वासारथ्य-
नायुधृताञ्जलीमकीर्णकेशपरस्मुपोपिष्टथल्लृशाकृद्द्रुतगोप्राहाणयादिभ्यत्रति प्राहाणश्रवणं चात्रायोद्धृद्प्राहाणविषयं गयादिप्रायपा-
दादितिस्वित एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चायेक्यत्यत्र स्पष्टाकारप्यते तद्यच्च युद्धे लक्षणेभ्योवादिवतिहितत्वात्परिहार्थैः परिहर्तुमशक्ये

हरणे प्रत्यवायप्रमद्नात् त्वमहधुःखमेनेन शोचितुं नाहंसीति पूर्ववत् यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव 'यथाहवेषु युध्यन्ते भूम्य-
 रारादमुगाः भकुटेरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनोपयेति' याज्ञवल्क्यवचनात्, हतोवा प्राण्यसे स्वर्गं जित्वा वामोक्ष्यसे महामिति भग-
 धनाथ तदापि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अघश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात्, त्वया च युद्धस्य प्रारब्धत्वात्परिहार्यत्वं तुल्य-
 अथवा आत्मनित्यत्वपक्षेण च श्लोकद्वयं अर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदवाह्यमताभ्युपगमासंभवात् अक्षरयोजना तु नित्यश्चासीद्देहिन्द्र
 ईसंबन्धवशात्जातश्चेति नित्यजातस्ते एतमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथापि त्वं
 ...शोचितुमहंसीति प्रतिश्राय हेतुमाह जातस्य हीत्यादिना नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग्व्याख्यात स्पष्टमन्यत्, भाष्यमप्यस्मिन्न
 पक्षे योजनीयम् ॥२७॥ तदेवं सर्वप्रकारेण आत्मनो शोच्यत्वमुपादितं अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वोपि भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य
 शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवाद् आदौ जन्मनः प्राक् अव्यक्तानि शरीराणि भूतमयानि शरीराणि मध्ये जन्मान-

षव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमर्थानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का पारिदेवना ॥ २८ ॥

स्तरं मरणात्प्राक् व्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शु-
 क्तिरूप्यादियधत्तु ज्ञानात् प्रागुच्यं वा स्थितानि दृष्टिष्वध्याभ्युपगमात् तथा चादावन्ते च यद्वास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति न्यायेन म-
 ध्येपि न सन्त्येवैतानि नासतोविद्यते भावइतिप्रगुक्तेष्वप्येवंसति तत्रतेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषुकापरिदेवना की वा तु स-
 प्रलापः नकोप्युचित इत्यर्थः न हि स्वप्ने चिविधान्वन्धूतुपलभ्य प्रतिबद्धस्तद्धिच्छेदेन शोचति पृथग्जनापि एतदेवोक्तपुराणे अदर्श-
 भावापत्तितः पुनश्चादर्शनं गतः भूतसङ्घ इति शेषः तथाच शरीराण्युद्दिश्य शोकोनोचितइति भावः आकाशादिमहामूर्ताभिप्रायेण वा
 श्लोकोयोज्यः अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादिः प्रागवस्थायेषां तानि तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यांमवाविद्याकार्याभ्यां प्रकटीभूतं
 नतु स्तौन परमार्थसत्त्वात्मना मध्यस्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येव अव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घ-
 टादीनां निधनं प्रलयोयेषां तेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् तथा च श्रुतिः तददं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याश्रित्येतत्यादि-
 रव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति लयस्थानं तु तस्मार्थसिद्धं कारणएव फार्यलयस्य दर्शनात् ग्रन्थान्तरे विस्तरः तथाचाशा-

नकलितत्वन तुच्छान्याकाशादिभूतान्युद्दिश्य शोकोनोचितश्रोतृत्वाद्योऽनुद्दिश्य नोचितश्रुति किमुक्त्वव्यभिक्तिमावः अथवा स-
 र्वदा तेषामभ्यक्तुरूपेण विद्यमानत्वादिच्छेदाभावेन तस्मिन्तः पूलापोनोचितश्रुत्यर्थः भारतेत्यनेन संबोधयन् शुद्धवशोद्भवत्वेन
 शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्हसि किमिति न प्रतिपद्यस्रति सूचयति ॥ २८ ॥ ननु विद्वांसोपि बहवः शोचन्ति तत् किं, मामेव पुनः
 पुनरेवमुपालभसे अन्यश्च यक्तुरेव हि तज्ज्ञास्यं श्रोता यत्र न धुष्यतइति न्यायात्बद्धचनार्याप्रतिपत्तिरपि मम न दोषः तत्रान्येषा-
 मपि तत्रैवात्मापरिश्रान्नादेव शोकः आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्यापत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोषद्वयमित्यभिप्रे-
 स्थात्मनोऽनुविप्रयत्तामह एते प्रकृतं देहिने आश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानं आधिचकनानाधिचिकुद्धधर्मयत्तया सन्तमप्यसन्त-
 मिव स्वप्नशाशचेतन्यरूपमपि जडमिवानन्दवनमपि दुःखितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्यमप्यतित्यमिव प्रकाशमानमप्य-
 प्रकाशमानमिव ब्रह्मभिन्नमपि तद्विन्नमिव मुक्तमपि यद्ब्रह्मिणाद्वितीयमपि सद्द्वितीयमपि संभावितविचित्रानेकाकारपूतीतिवियं ५-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रह्मि तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति शु-

त्वाद्येनं वेद नचैव कश्चित् ॥ २९ ॥

इयति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां आविद्यफसवैतानिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुष्ठुतफलभूता-
 यामन्तःकरणवृत्तां प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन साक्षात्करोति कश्चिच्च शमदमादिसाधनसंपन्नचरमशरीरः कश्चिदेव नतु सर्वः तथा
 कश्चिदेवं यत्पश्यति तदाश्चर्ययदिति क्रियाविशेषणं आत्मदर्शनमव्याश्चर्यवदेव यत्स्वरूपतोमिथ्याभूतमपि सत्यस्यव्यञ्जकं आवि-
 द्यकमव्यविद्यायाविद्यातर्कं श्रियामुपपन्नं तत्कालंतया स्वात्मानमप्युपहृन्तीति तथा यः कश्चिदेवं पश्यति सआश्चर्ययोदिति कर्तुर्विशो-
 षणं यतोसौ निवृत्ताविद्यतत्कार्योपि प्रारब्धकर्मप्रयत्न्यात्तद्वानिव ध्यहृति सर्वदा समाधिनिष्ठोपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोपि पुनः समा-
 धिमनुमपतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद्विचित्रचरित्रः प्राप्तुः पूापक्षानत्यात्सकललोकस्थुर्णयोऽस्तआश्चर्ययदेव भवति तदेतत्त्रयमाश्च-
 र्यमात्मा तदानं तदज्ञाताचेति परमदुर्विषयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानियाइत्यभिप्रायः एवमुपदेपुरभावावध्यात्मा दुर्विज्ञेयः यो ह्या-
 त्मानं जानाति सपत्तमन्यस्मै धुर्वं श्रुत्वात् अद्वस्योपदेष्टृत्वासेमधात् जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण क्वयं ब्रह्मंतु ध्युत्थितचित्तोऽपि परेण

आनुमशाक्यः यथा कथंचिच्छातोपि लाभपूजारायास्थादिप्रयोजनानपेक्षत्वात्प्रव्रीत्येव कथंचित्कारुण्यमात्रेण दृष्टंस्तु परमेश्वरवदत्य-
 न्तदुर्लभपेत्साह आश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यदिति यथा जानाति तथैव वदति एनमित्यनुकर्णार्थश्चकार सचान्यः सर्वज्ञजनवि-
 लक्षण नतु यः पदयति ततोऽन्यदिति व्याघातात् तत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मणः कर्तुंश्च प्रागाश्च-
 यत्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते मर्षदान्वावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोपिशिशुशक्रेण पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्य-
 अप्राप्य मनसा सहेति' केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोपिशिशुशक्रेण पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसंबन्धेन लक्ष्य-
 तावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्दिक्त्वपेक्षाकारूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना संव-
 न्धात्वरं सुपुतोऽथापकवाक्यवत्तरमस्मादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् तच्च विना संबन्धे
 बोधनेति प्रसङ्गः लक्षणापक्षेपि तुल्यत्वात् शक्यसंबन्धरूपानेकसाधारणत्वात् तात्पर्यविशेषाश्रयमइतिचेत् तस्यापि सर्वान्प्रत्यवि-
 शेषात् कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्वइतिचेत् न सर्वइतिचेत् हन्त तर्हि पुरयगणव कश्चिद्विशेषोनिर्दोषत्वरूपोऽनियामकः सचास्मिन्प-
 क्षेपि न दण्डयारितः तथा च यादृशस्य शुद्धान्तं करणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया चाऽन्यार्थबोधोभवद्विरुद्धीक्रियते ता-
 दृशास्यैव केवलः शब्दविशेषोऽप्यण्डसाक्षात्कारं विनापि संबन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नं एतस्मिन्पक्षे शब्दवृत्त्यविषयत्वाद्यतोवा-
 चोनिवर्तन्ततइति सुतरामुपपन्नं अर्थं च भगवद्भिमिप्रायोवातिककारे प्रपञ्चितं दुर्धलत्वादेविद्यायाआत्मत्वाद्बोधोऽपिणः शब्दश-
 क्तेरचिन्त्यत्वाद्भिन्नं भोहहगतः अगृहीत्वैव संबन्धमभिधानाभिधेययोः हित्वा निद्रां प्रवृत्त्यन्ते सुपुते बोधिताः परैः जाग्रदन्न यत्.
 शब्दं सुपुतो वेत्ति कश्चन ध्वसेऽतोऽज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलं अविद्यायातिनः शब्दवाचाहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् नश्यत्यविद्याया
 स्मार्थं इत्या रोगमिवौषधमित्यादिना ग्रन्थेन तदेवं वचनविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियाया आत्स्याश्चर्यरूपत्वादात्मनोदुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा
 श्रोतुर्दुर्भिलत्वाद्दपि तदाह आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वात्येनं वेदेति अन्योऽद्रुर्वन्तुश्च मुक्त्वादि लक्षणो मुमुक्षुर्वक्तरं ब्रह्मविदे
 विधिबहुपस्य एनं शृणोति श्रवणात्थविचारविषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनाधारयतीति यावत् श्रुत्वा चैनं मनन-
 निदिध्यासनपरिष्कारादेदपि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति व्याख्यातं अत्रापि कर्तुराश्चर्यरू-
 पत्वं अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयातिदुर्लभत्वात् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति व्याख्यातं अत्रापि कर्तुराश्चर्यरू-
 मपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तस्वतइति' श्रवणायापि बहुभिर्नोलभ्यः शृण्वन्तोपि बहुबोयन्न विद्युः आश्चर्योऽस्य वक्ता कुशलोऽस्य ल-

एवमाद्ययोर्भाता कुरात्लानुशिष्टमिति धृतेः अथ श्रवणश्रोतव्ययोराध्यायं ननु यः श्रवणमननोदिकं करोति सः आत्मानं वे-
 दति किमाद्यमन्तमाह नचैव कश्चिदिति चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुपद्रापर्यः कश्चिदेन नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नापि तदकुर्वन्नेतु नवेदेति
 भिन्नु कर्त्तव्यं वेदिकमन्त्रस्तुतमतिवन्धेन तद्देशनादिति न्यायात् उक्तं च यार्त्तिककारैः 'कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिहृयात् अ-
 गागपि च भूतोया मायी वा वर्तन्ते यथेति' श्रवणादिकुर्वन्तामपि अति श्रवणपरिश्रयादेव ज्ञानं जायते अन्यथा तु न सच्च प्रतिबन्धपरि-
 हृत्यः कर्त्तव्यं ननु तत्र यथा हिरण्यगर्भस्य कस्यचिद्व्रतं यथा वामदेवस्य कस्यचिद्व्रतं यथा श्वेतकेतोः तथा च प्रतिबन्धक्षयस्या-
 नित्युत्तमत्वात् ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां श्रवणात्प्राप्तं कर्मणरिति स्मृतेश्च बुधैरेयोऽयमाप्तेति निर्गलितोयंः यदि तु श्रुत्याप्येनं वेद न चैव-
 कश्चिद्विद्येव्यार्यायेत तदा आद्ययोर्भाता कुरात्लानुशिष्टमिति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात् यततामपि सिद्धान्तानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्व-
 त्तरति भगवद्वचनविरयश्चेति विद्वद्भिरविनयः शन्तव्यः अथवा नचैव कश्चिद्विद्यस्य सर्वत्र संबन्धः कश्चिदेन न पश्यति न वदति
 न शृणोति भूत्यापि न वेदंति पञ्चप्रस्तापउक्ताः कश्चिद्विद्यस्यैव न वदति कश्चिद्विद्यस्यैव न वदति कश्चिद्विद्यस्यैव न वदति कश्चिद्विद्यस्यैव न

देशी नित्यमवध्मोयं देहे सर्वस्य भारत ॥ तस्मात्सर्वोपाधि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्षमि ॥३०॥

तदर्थं जानाति च कश्चिद्विद्यस्यैव न जानाति च कश्चिन्नु सर्वयद्विभूतमिति अविद्वत्पक्षे तु असंभावनाधिपरितभावनामिभूतत्वादा-
 इत्यनुत्पत्तं देवानवदन्श्रवणमिति निर्गद्व्याख्यातः शंकरः चतुर्गपादे तु ह्युक्ता श्रुत्यापीति योजना ॥२९॥ इदानीं सर्वप्राणिसाधारण-
 प्रमतिवृत्तिमाधनमुपमहरति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेत्यर्थं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्यो न भयतीति नित्यं नियन्
 परमात् नस्मात्सर्वे प्राणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माण्ड्य भोष्पादिभावापान्नाद्युद्दिश्य त्वं न शोचिषुमर्षमिति स्थूलदेहस्यादोच्यत्वमपरिहृय-
 त्वात् लिङ्गदेहस्यादोच्यत्वमात्मयदेवावध्ययविविनि न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्यात्मनोया शोच्यत्वं युक्तमिति भावः ॥३०॥ तदेवं स्थूलसू-
 क्ष्मसारीर्यतन्कारणाधिष्ठाव्योपाधिप्रयाधिवेकेन मित्याभूतस्यपि संसारस्य मत्त्वत्वात्प्रमर्शव्यापिप्रतिभावरूपं सर्वप्राणिसाधारण म-
 तुतस्य अमं निपत्तुमुपाधिप्रमर्शवैक्यात्मरूपमभिहितयात् सर्वपि युद्धाव्ये स्वधर्मं हिसाध्यादुल्लेनाधर्मत्वप्रातिभावरूपमर्जुनस्यैव

करणादिदोषनिवन्धनमसाधारणं धर्मं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वैपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान् न केवलं पर-
 मार्थतत्त्वमेव बोधयेत् किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापरान्मुखात्वरूपं अश्वस्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकल्पितुं विचलितुं धर्मा-
 दावधर्मत्वान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्येते न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियतं वासोभवतीत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं
 त्वया यदुक्तं कथं भीष्ममहं सद्ब्रुवद्दृश्यादिना च गुरुत्वग्रहणव्यथकरणं यदभिसंहितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात्
 हि यस्मात् धर्म्यात् अपराङ्मुखात्त्वधर्मान्दिनेपात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयःसाधनं न विद्यते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजा-
 रक्षणव्याप्त्यनुत्थरादिक्षात्रधर्मैर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशास्तरमित्यभिप्रायः तथा चोक्तं पराशरेण 'क्षत्रियोहि प्रजारक्षन्
 शत्रुपाणिः प्रदण्डवान् निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधर्मराजा चाहूतः पालयन् प्रजाः न निव-
 र्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् सङ्ग्रामेष्वनियतित्वं प्रजानां चैव पालनं शुभूपा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्कारं परमित्यादिना

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि ॥ धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयो न्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवैष्टयधिकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्मश्चेति नभ्रमितव्यं उदाहृतवचनेपि क्षत्रियो-
 ह्येति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशासो धर्मश्चेति साधु भगवतामिहितं अपरावोधा अन्ये गोशब्देभ्यः प-
 रावोगोशब्दानि वत्परांशालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः एतेन युद्धात्परास्ततरं किञ्चिदनुष्ठानं
 ततो निवृत्तिरचितेति निरस्तं न च श्रेयानुपपत्त्यामि हत्वा स्वजन माहवद्वैत्यतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेपि न भीष्मद्रोणा-
 दिभिर्पुरभिः सह तर्कवैमुचितमिति गहितत्वादित्याशङ्काह यदृच्छ्या स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण चोवधारणे अप्रार्थनयेवोपस्थितं ईदृशं
 भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाजाप्य
 जयेसत्यनायासेनैव यशस्तो राजस्य च लाभात् पराजये चातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभदित्याह स्वर्गद्वारमपाहृतमिति अप्रतियुद्धं स्व-
 र्गसाधनं युद्धं अथवधानैवैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादिकंतु चिरंतरेण देहपातस्य प्रतिग्रन्थाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः स्वर्गद्वार-
 मित्यनेन इयेनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता इयेनादयोहि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः तत्फलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानि

न परेषु समागतं नायुधव्यसनप्रादं नानं गतिपरिदहतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरक्षिति' सतां धर्ममनुलङ्घय युध्यमानोहि पा-
 शियान्मयात् तं तु परैराहतेपि सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतोलाकतोवा भीतः परावृत्तोभविष्यसि चेत् ततोनिजित्य
 परैरन्यानि क्षिति धर्मेषु पालयेदित्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणस्य धर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महार्देवादिः समागमनिमित्तां
 हित्वा न निवर्तते मन्त्रानामवित्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामनिवृत्त्या च रणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि नतु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्रायः अ-
 रणान्नेकजनमाजितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतं पापमेवाप्यसीत्यर्थः यस्मात्त्वां परावृत्तमेतं दुष्टाश्रयदं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः सत् चि-
 रापाजितनिजमुद्रुतपरित्यागेन परोपाजितमुद्रुततमानभ्राष्ट्रमाभूरेत्यभिप्रायः तथा च मनुः 'यस्तुभीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परे भ-
 क्तुं यद्दुःकृतं किंचित्सर्वप्रतिपद्यते यच्चास्य युद्धतं किंचिदमुत्रार्थमुपाजितं भतो तत्सर्वमादात्ते परावृत्तहसस्य तु' इति याज्ञवल्क्येऽपि 'रा-

अथचेत्त्वमिमं धर्मं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्य-
 सि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेषुव्ययाञ्च ॥ सन्भावितस्य चाकी-
 र्तिर्मरणार्हादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

जा मुद्रुतमादात्ते हतानां विप्लवायिनामिति' नेन यदुक्तं 'पापमेवाश्रयेद्दस्मान् हित्वा तानाततायिनः एतान् हन्तुमिच्छामि प्रतोपि मयुद्धदने-
 ति' तन्निराकृतं भवति ॥ ३३ ॥ एतं कीर्तिर्धर्मयोरिष्टयोस्प्रतिरिति स्य च पापस्य प्राप्तियुद्धपरित्यागे दर्शिता तत्र पापस्य मनिष्टं व्यवथा-
 नेन दुःस्फल्दमामुद्धिक्तत्वात् शिष्टगर्हात् ज्ञानं त्वनिष्ठमासदफलदमलससरामित्याह भूतानि देवर्षिभ्योऽप्यादीनि ते तव अव्ययात् दीर्घ-
 काल्यागतीति न धर्मतिमायं न गुरोर्विमिश्रं चरुपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थो निपातो न केवलं कीर्तिधर्मो
 हित्या पापं प्राप्स्यसि अपि तु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि न केवलं त्वमेवो प्राप्स्यसि अपि तु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा निपातचोरर्थः ननु
 युद्धं स्मरणनन्देष्टात्तरपरिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या आस्मरक्षणस्याप्यन्वापेक्षितत्वात् तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि 'साज्ञा दानेन भेदेन
 समसेरुत वा पृथक् विजेतुं प्रयत्नेतारोश्च युध्येत कदाचन अनित्यो विजयोयस्मात् इदयतं युध्यमानयोः पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद्युद्धं

विवर्जयेत् अयाणामप्युपायानां पूर्वांकानामसंभवे' तथा युध्येत संपत्तौ विजयेत रिपून्यथेति' एवमेव मनुनाभ्युक्तं तथा च मरणभी-
तय किमकार्तिवृं योमिति शङ्कामपनुदति संभावितस्य धर्मात्मा दूरस्यैवमादिभिर्मलत्वन्यलभ्यगुणैर्बहुमतस्य जनत्याकीर्तिभरणादप्यति-
रिच्यते अधिका भवति चोहेतौ एवं यस्मात् अतोऽक्रीतेर्मरणमेव धरं न्यूनत्वात् त्वमप्यतिसंभावितोसि महादेयादिसमागमेन अतो-
नाकीर्तिवृं स सांडु शरयसोसत्यभिप्रायः उदाहृतवचनं त्यर्थशास्त्रत्याग्न निर्वर्तेत सङ्ग्रामादित्यादि बर्मशास्त्राद् दुर्बलमिति भावः ॥ ३५ ॥
ननुदासीनामां निन्दन्तुनाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारयाः फार्यणि कस्येन स्तोप्यन्ति मामित्यत आह कर्णादिभ्यो भयाद्युद्धात्प्रवृत्तं न
रूपयेति त्वां संस्रन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः ननु ते मां यहु मन्यमानाः फथं भीतं संस्रन्त इत्यत आह येषामेव भीष्मादीनां

भयाद्रणाद्दृपरतं संस्रन्ते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि साध-
यम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहुन्वदियन्ति तवाहिताः ॥ निन्दन्तस्वव सामर्थ्यं ततो
दुःखतरं तु किम् ॥ ३६ ॥

त्वं बहुमतो गृह्णिगुणैर्गुणोत्तमं तुनास्त्वं मतः तपन् त्वां महारथा मया दुपरतं संस्रन्त इत्यन्वयः अतो भूत्वा युद्धादुपरत इति शेषः ला-
घवं वनादपरवपरत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि संघं यामिति शेषः येषामेव त्वं प्राग्बहुमतोऽभूलेषामेव ताहशोभूत्वा लाघवं यास्यसीति धा
॥ ३५ ॥ ननु भीष्मादयो महारथान् बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शतयो गहु मस्रन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह तवासा-
धारणं यत्ततामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं ताप्रन्तस्तत्त्वात् शत्रवो दुर्योधनादयः अवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् पण्डित्यादिरूपानेव शब्दान्वयह-
नने कप्रयान् यदिप्यन्ति ननु बहु संस्रन्तस्यभिप्रायः ननु भीष्मद्रोणादियथप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखतरमसहमानोयुक्ताश्चित्तुः शत्रुकृतं सा-
मर्थ्यो नन्दनादि दुःखं स्पृष्टुं शरयामीत्यत आह ततः तस्माच्चिन्दाप्राप्तियुः पान् किन्तु दुःखतरं ततोधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु तर्हि युद्धे शुर्वोदियधवशात्मव्यसृजता निन्दा ततोनिवृत्तौ तु शत्रुरुक्तानिन्देन्युभयतः पाशारब्जद्वुत्तियादाह जये पराज ये च
 लाभधौव्याद्युद्धार्थमैवैरथानमावश्यकमित्याह स्पष्टं पूर्वार्धे यस्मादुभयथापि ते लाभनस्मात् जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति क्व
 निश्चयः सन् युद्धायोत्तिष्ठ अन्यतरफलसन्देहेषु युद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतेन नचेतद्विभ्रः फतरशोगरीरयश्चर्यादि परिहृत्नम् ॥३७॥
 नचेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थंशास्त्रत्याज्जर्मशास्त्रापेक्षया क्षेत्र्यल्यं स्यात् ततश्च
 काम्यस्याकरणे कुतः पापं इत्यर्थस्य शुभद्राक्षणादिवधस्य कुतोर्थमत्वं तथा चाय चेदिति श्लोकागोंव्याहृतमिति चेत् तत्राह समता-
 करणं रागद्वेषरहितं सुते तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमठत्वा एवं दुःसं तदेतावलाभे तदेतावपजयेच्च हेरमठत्वा त-

शतोत्रा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिदवा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युधाय कृ-
 तनिश्चयः । ३७। सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततोयुधाय युज्यस्व
 नैव पापमत्रास्यसि ॥ ३८ ॥

तोयुधाय युज्यस्व संतद्वोमव एवं सुफलमनां दुःखानिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मयुद्धा युध्यमानोयुगद्राक्षणादिवधनिमित्तं नि-
 त्यकर्मोकरणनिमित्ते च पापं न प्राप्स्यसि यस्तु फलकामनया करोति मयुद्राक्षणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति योवा नकरोति म-
 धर्मं जिदवा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः तथा चापसम्यः स्मरति 'तपयामेकैकार्थं निमित्ते (नि-
 मित्ते) प्रायाग्न्यथैव नृपयते एव धर्मं चयमाणमर्थोअनृपयन्ते नोचेदनृपयन्ते न धर्मं हानिर्भयतीति' अतोयुद्धरागव्याघंशाग-
 न्तरागायात्पापसंधेयश्चर्यागित्यादि निराहृतं भवति ॥३८॥ ननु मयतु स्वधर्मयुद्धा युध्यमानस्य पापामावः तथापि न मां प्रति यु-
 ज्यस्व ततोपरेनाग्नोपतः यत्न योस्त एत्तारमित्यादिना फयं सपुत्रः पापं कं घातयति हन्ति कमित्यनेन विदुः संपं फमंप्रति-

श्रुत्वा नराक्रमोऽनृशुद्धमप्योहमस्मि शुद्धं कृत्वा तत्कालं भोदयद्दति च ज्ञानं संभ्रमति विरोधात् ज्ञानकर्मणोः समुज्जयासंभवाद्य-
 काशानसंसारिय ग्रयं चाहुं नाभिप्रायोऽप्यस्यैवेति तस्य व्यक्तो भविष्यति तस्मादेकमेव मां प्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चापदेशो नोपपद्यते
 इति चेत् न निरुद्धाधिक्यस्य भेदेन ज्ञानकर्मोपदेशोपपत्तेरित्याह भगवात् एषा शब्देवाहमित्याद्येकविंशतिश्लोकेः ते तु प्रयमहिंभित्ता
 सान्ते मस्यन् न्यायते मयोपाधिगुण्यता प्रतिपाद्यते परमात्मतत्त्वमनेति सङ्गोपनिषत् तथैव तात्पर्यपरिभाष्यया प्रतिपाद्यते-
 यः सत्प्राज्ञः शीपनिषद्ः पुरुषइत्यर्थः तस्मिन् बुद्धिं सान्मानविषयं ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्या प्रति मयोक्तं नैतादृशान्यतः
 क्वचिदपि कर्मोच्यते तस्य कार्यं न नियतव्रति वक्ष्यमाणत्वात् यदि पुनरेवं मयोक्तेः तथैवा बुद्धिर्नोदिति चेच्चित्तदीपात् तदा तदपन-
 यनात्मतत्त्वमादात्कारय कर्मयोगश्च त्वयाहुष्टेयः तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु करणीयामिमां सुखदुःखैः समेकृत्येत्यत्रोक्तां फलाभिस-
 न्धित्यागलक्षणं बुद्धिं चित्तरेण मया वक्ष्यमाणां श्रुत्वा तु शब्दः पूर्वबुद्धेर्योग्यत्वव्यतिरेकसूचनार्थः तथा च नुब्रान्तःकरणं प्रति ज्ञा-

एषा तैऽभिहित्ता मास्त्रे बुद्धियोगे त्विमां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्र-
 हार्यासि ॥ ३८ ॥

नोपदेशोऽनुब्रान्तःकरणं प्रति कर्मोपदेशादिति कुतः समुपयदात्तया विरोधात्कामादित्यभिप्रायः योगविषयां बुद्धिं फलदायनेन त्नीति
 यथा व्यवसायादिमकरा बुद्ध्या कर्मसु युक्तत्वं कर्मनिमित्तं बन्धं आदायाऽनुब्रान्तलक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रकर्षेण पुनः प्रतिबन्धानुत्पत्ति-
 क्षेपेण साम्यासि त्पदयोः अथभाव कर्मनिमित्तोत्तानप्रतिगन्धं कर्मणैव धर्माप्येनापनेतुं शक्यते धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः श्रवणादि-
 लक्षणानि चार्थसु कर्मात्मकप्रतिगन्धयद्वैतस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं दृष्टकारेणापनयतीति न कर्मबन्धनिराकरणायोपदेशुः शक्यते अ-
 नोत्पन्नता मलिनान्तःकरणत्वाद्वाहिरुत्साधनं कर्म न त्वयाहुष्टेयं भाषुना श्रवणादियोग्यतापि तव जाता दूरेतु ज्ञानयोग्यतेति तथा
 च वक्ष्यति कर्मण्येवाभिन्नादिति एतेन सङ्गयदुःखरेत्तरुत्साधनं श्रवणादि विहाय बहिरुत्साधनं कर्मैव भगवता कि-
 मित्यनुनायोपादिश्यतमिति निरस्तं कर्मबन्धं संसारसिद्धिरुत्साधनमिति चित्तशागप्राप्तया प्रह्लादस्य मतिरिति प्राच्यां व्यक्त्यानेत्यप्या-
 धारद्वेषः कर्मोपदेशस्यै च परित्यक्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु तस्मैतं वेदानुबन्धेन ब्राह्मणादिविदियन्ति यथेन दानेन तपमानादाकंभेति

श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्त्वान्वायेन सर्वकर्मणां विनियोगात्तत्र चान्तःकरणशुद्धेर्द्वारत्वादन्यान्प्रति कर्मानुष्ठानं वि-
धीयते तत्र तद्यथैह कर्मचित्तोलोकः क्षीयतइति श्रुतिबोधितस्य फलनाशस्य संभवात् ज्ञानं विविदिषां
चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वान्नेपसंहारणानुष्ठेयस्य यत्किंचिद् ज्ञासंपत्ताचपि वैगुण्योपपत्तेः यज्ञोनेत्यादिवाक्यविवि-
तानां च सर्वेषां कर्मणामेकैः पुरुषायुपर्यवसानेपि कर्तुमगम्यत्वात् कुतः कर्मवन्धं प्रह्लास्यसीति फलप्रत्याशेत्यतथाह भगवान् अ-
भिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फलं सांभिकमस्तस्मै नारास्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादितः इह निष्कामकर्मयोगे नास्ति पतत्फलस्य
शुद्धेः पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दाच्च्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्तायाएह विविदिषायाः कर्मफलत्वाद्धेदनस्य
व्याख्ययानेनाशानिश्रुत्तिलफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशोनास्तीति साधुक्तं तदुक्तं 'तद्यथेहेति या निन्दा
सा फले न तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य कृतं कर्म विशुद्धिकृदिति' तथा प्रत्यवायः अङ्गवैगुण्यनिवन्धनं वैगुण्यमिह न विद्यते

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रज्ञवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमात्रस्य धर्मस्य त्वयते सहतोभवात् ॥४०॥

तस्मिन्निपादयेत् नित्यागोयोगोपात्तदुस्तिक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् तत्र च सर्वान्नेपसंहारनियमाभावात् कान्यानानामपि
संयोगपृथक्त्वान्वायेन विनियोगइति पक्षेपि फलाभिसन्धिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् न हि काम्यनित्याग्निहोत्रयोः स्वतः क-
रस्यजाजजयते तमेतमितियाप्येव नित्यानां पश्यते विधिः यद्वा 'विविदिषार्थत्वं काम्यानानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयो-
प्यादिना समाहितसंभवात्तापयोग्यनिमित्ताः क्रियमाणस्य कर्मणि सर्वान्नेपसंहारनियमात् तद्विलक्षणे शुद्धर्थे कर्मणि प्रतिनि-
ल्पस्यपि सत्त्वर्थेति फलैः तस्याया यथाशक्तिभाग्यदाराप्यनार्थं किञ्चिदव्ययुष्ठितं सत् महतः संस्तरभयात् त्रायते भगवत्प्रसादसम्पादनेना-
नुष्ठानत इत्यसति' तन्निपादात्सर्वोपे भ्यासविधिगमस्युते भूयस्तापस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनइत्यादिस्मृतेः' तमेतमिति वाक्ये स-

मुद्ययवियायकाभाषाद्य शशुद्धितारताम्यादेवानुष्ठानतारतम्योपपत्तेर्युक्तमुक्तं कर्मवन्धं प्रहास्यसीति ॥४०॥ एतदुपपादनाय तमेतमिति-
 वाक्यविहितानामेकार्थत्वमाह हे कुरुनन्दन इह श्रेयोमार्गं तमेतमितिवाक्ये वा व्यवसायात्मिका आत्मतत्त्वनिश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव
 चतुर्णांभ्रमाणां साध्यवियक्षितवेदानुबन्धनेत्यादौ द्वतीयाविमत्त्वा प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वव्योद्यनात् भिन्नार्थत्वे हि समु-
 च्चयः स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितिवत् द्वन्द्वसमासेन यदप्रये च प्रजापतये चेतिवचनशब्देन न तथात्र किञ्चित्प्रमा-
 णमस्तीत्यर्थं साहचर्यापि योगविषया च बुद्धिरेकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वव्यपरीतबुद्धीनां बाधिका निर्दोषवेदधा-
 न्यसमुत्पत्त्या दितरत्त्वव्यवसायिनां बुद्धयोवाध्याहार्यर्यश्चेति भाष्यकृतः अन्येतु परमेश्वरापदनेनैव संसारं तरिष्यामीति निश्च-
 यात्मिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहुः सर्वेषां तु ज्ञानकाण्डानुसारेण स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य ज्ञायते महतो

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ॥ बहुशाखाह्वानगताद्य बुद्धयोन्वयवसायिनाम् ॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ॥ वेदवाद्रताः पाथं नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

भयादित्युपपन्नं कर्मकाण्डे पुनः बहुशाखाः धनेकभेदा कामानामेकभेदत्वात् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलादिप्रकारोपशापाभेदात्
 बुद्धयो भवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीनामानन्त्यप्रसिद्धिद्योतनार्थोद्दि शब्दः शतः काम्यकर्मोपेक्षया मधुदैलक्षण्ये शुद्ध-
 धर्मकर्मणामित्याभिप्रायः ॥ ४१ ॥ अव्यवसायिनामपि व्यवसायात्मिका बुद्धिः कुतोऽन भवति प्रमाणस्य तुल्यत्वादित्यादाद्य प्रतियन्ध-
 कतद्वादाद्य भवतीत्याह त्रिभिः यामिमां वाचं प्रवदन्ति तथा वाचापहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिनं भवतीत्यन्वयः
 इमामध्ययनविध्युपात्तयेन प्रसिद्धां पुष्पितां पुष्पितां तथा वाचापहृतचेतसामविपश्चितां व्यवसायात्मिका बुद्धिनं भवतीत्यन्वयः
 कुतोऽनितिशयफलत्वाभावत्वाह जन्मकर्मफलप्रदो जन्म चापूर्वशरीरेन्द्रियादिसंन्यधलक्षणं तदर्थिनं च कर्म तत्तद्वर्णनाभिमा-
 नांविमत्त्वं तदर्थिनं च फलं पुत्रपशुस्वर्गादिलक्षणं विनश्यत् तानि प्रत्येकं घटीयन्त्रयदिवच्छेदेन ददातीति तथा तां कुतपवमतथाह
 भोगोभ्यर्पयति प्रति क्रियाविशेषबहुलां अमृतपानोर्वशीविहारपरिजातपरिमलादीनिवन्धनोयोगोत्पत्तकारणं च यदैश्वर्यं देवादिस्था

मिथं नयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूताये क्रियाविशेषाभिहोत्रदशपूर्णमासस्योतिष्ठोमादयस्तेर्वहुलां विस्तृतां अतिबाहुल्येन भोगै-
 द्ययंसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिकांमिति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिविस्तृतत्वं प्रसिद्धं एतादृशीं कर्मका-
 ण्डलक्षणां याचं प्रयच्छन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलामभ्युपगच्छन्ति के ये अपिपञ्चितः विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्याः अतएव-
 वेद्ययादरताः वेदे ये सन्ति यादाभ्यर्थादाः अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्येवमादयस्तेष्वेव रतावेदार्थं सत्यत्वेन
 पयमेवेतदिति मित्यापिदयासेनासन्तुष्टाः हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति यादिनः कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्यत् ज्ञानकाण्डविरोद्धार्थमापि-
 वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलोपेक्षया च नास्त्यन्यन्निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदन्शीलाः महता प्रबन्धेन ज्ञानकाण्डविरोद्धार्थमापि-
 णसत्यर्थः कुतोमोक्षद्वेषिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविवपयशताङ्गुलचित्तत्वेन काममया; एवंसति मोक्षमपि कुतो न कामयन्ते

कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलपूदान् ॥ क्रियाविशेषवहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यपूस्तानां तथापट्टतचेतामाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

यतः स्वर्गपराः स्वर्गपरोर्षदद्याद्युपेतत्वेन परउत्कृष्टोपेयान्ते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरुषार्थानास्तीति आम्यन्तोविवेकवैराग्याभावान्मोक्ष-
 क्रयामपि सोढुमशमाइति यावत् तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां क्षयित्वादिदोषादर्शनेन निविष्टान्तःकरणानां तथा क्रिया-
 विशेषगृह्यत्या याचापट्टतमाच्छादितं चेतोविवेकज्ञानं येषां तथाभूतानां अर्थवादाः स्तुत्यर्थाः तात्पर्यं विषये प्रमाणान्तरावाधिते
 वेदस्य ग्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि शतुमसक्तानां समाधावन्तःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः समाधिविषया
 व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति या अधिकरणे विषये वा सप्तम्यास्तुब्युत्वात् विधीयतइति कर्मकर्तारिलकारः समाधीयते
 इस्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधिरन्तःकरणं वा परमात्मावेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनं अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिस्तन्निमित्तं व्यव-
 सायात्मिका बुद्धिर्नोत्पद्यतइति व्याख्याने तु रुढिरैवाइता अर्थभावः यद्यपि काम्यान्यभिहोत्रादीनि शुद्धयर्थेभ्यो न विशिष्यन्ते तथापि
 कलाभिसन्धिदोषाशाशयशुद्धिं संपादयन्ति भोगानुगुणानु शुद्धिर्न ज्ञानोपयोगिनी एतदेव दर्शयितुं भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति पुन-

रूपत्वं फलाभिप्रेतमन्तरेण तु कृतानि प्रानीयोर्यागीर्णां शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिद्विषयिष्वितोः फलवैलक्षण्यं विस्तरेणैवैत-
द्वै प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ननु सकामानां माभूदाशयदोषाद्वाधसायात्मिका शुद्धिः निष्कामानां तु ध्ययसाया-
त्मकबुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मस्याभाव्यास्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्रतिबन्धः समाप्तस्त्यादाङ्कुञ्चाद् प्रयाणां गुणानां कर्म धैर्युण्यं काममूलः
तस्मात् सपय प्रकाशयेन विषययोर्षां तादृशाः वेदाः कर्मकाण्डात्मकाः योयत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं घोषपतीत्यर्थः न हि
सर्वेषु फामेभ्योदसंपूर्णमामावितितियनियोगेपि सकृदनुग्रहात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्फलकामनाविरहात् यत्फलकामनयातुतिष्ठति
तदेव फलं तस्मिन्प्रयोगवृत्तिस्यत योगसिद्ध्याधिकरणे यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्सर्वं निश्चैगुण्योनिष्कामोभव हे
धर्तुन एतेन कर्मस्थाभाष्यात्संसारोपरिस्तः ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्याद्यपेक्षणात्कुतोनिष्कामरथगतआह निर्द्वन्द्वः सर्वत्र

वे गुण्य विषयावेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जु न ॥ निर्द्वन्द्वो निख्य सत्त्वस्थो नियोगो ज्ञेय आत्मवान् ॥ ४५ ॥

भवति संबध्यते मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्त्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुर्भव असहं पुःक्षं कथं वा सोढयमित्यपेक्षायामाह नित्य-
सत्त्वस्थः नित्यमचञ्चलं यत्सद्य धैर्यपरपर्यायं तस्मिन्निष्ठतीति तथा रजस्तमोऽप्यामभिमूतसत्त्वोहि शीतोष्णादिविपरीडया मरिच्य-
भीति प्रयानोधमाङ्किमुचोभवति त्वं तु रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वमात्रालम्बनोभव ननु शीतोष्णादिसहलेपि श्रुतिपासाविप्रतीकारार्थं
किंचिदनुपात्तमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुतः सत्त्वमित्यत आह नियोगक्षेमः अलब्धलाभोयोगः लभ्यपरिद्वेषणं
क्षेमस्तद्रहितोभव चिरुचिद्वेषकारिपरिग्रहरहितोभवैतपर्यः न चैवं चिन्ता कर्तव्या कथमेवं सति जीविष्यामीति यतः सर्वान्तर्यामी पर
मेद्वरस्य तत्र योगक्षेममिद्विनिर्वाहयिष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगक्षेमविनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आ-
त्मान् सर्वकामनापत्यागेन पर्येश्वरमारुधयतोमम सएव देहयात्रामाममपेक्षितं सन्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तोभवैत्यर्थः
आत्मवान्ममसोभवति या॥४५॥ न चैवं शङ्कनीयं सर्वकामनापरिस्वामेन कर्मकुर्वन्नहं तैस्तेः कर्मजनितैरानन्दैवञ्चित्तः स्वमिमीति यस्मात्

उदपाने शुद्रजलाशये जातावेक्यचनं याचानर्थः यावत्खानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संसृतोदके महति जलाशये तावानर्थोम-
 धत्येव यथा हि पूर्वतनिर्देशः सर्वतः स्रवन्तः क्वचिदुपलफायामेकत्र मिलति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुदिते सुतरां
 भवति मयैषां निर्देशणामेकत्रैव कासारन्तर्भावात् एवं सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तोपु कास्यकर्मसु याचानर्थोहिरण्यगर्भानन्दपर्यन्तः तावा-
 न्विजानतो प्रकृतत्वं साक्षात्कृतवतोब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोर्भवत्त्वेव क्षुद्रानन्दानां ब्रह्मानन्दानां शत्त्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् 'एतस्यै
 यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः' एकस्यान्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्सुबुधिपरिच्छेदमादायांशांशिवद्वयपदे-
 शान्नाकाशस्यैव घटाघवच्छेदकल्पनया तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धान्तःकरणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिः स्यात्स्यैव च
 सर्वानन्दप्राप्तौ न क्षुद्रानन्दप्राप्तिसिन्धुवैयप्रथायकाशः अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्मणि कुर्वित्यभिप्रायः

यावानर्थउदपाने मर्धतः संसृतोदके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावान् तावानिति पदद्वयाजुपङ्गश्च दाष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ तनु निष्कामकर्मभिरा-
 त्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः कियतेत्चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्यं किं बन्हायासैः कर्मभिर्वहिरङ्गसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह ते
 तथाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकोधिकारोभयेदं कर्तव्यमिति बोधोस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपेवे
 दान्तथात्रयधिकारादौ कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलसु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यंचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात्प्रापूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारो-
 मयेदंभोक्तव्यमिति बोधोमास्तु ननुमयेदं भोक्तव्यमिति बुद्धयभावोपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फले जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह मा कर्मफलहेतु
 भूफलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुरूपपदकोभवति त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्माभूः न हि निष्कामेन भगवदपणबुद्धय

दृष्टं कर्म फलाय फलपतइत्युक्तं फलामावेपि कर्मणां मा ते सद्गोस्त्वकर्मणि यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा बुःस्वरूपेणेति अकरणे तव प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव चिदृणोति हे धनञ्जय त्वं योगस्थः सन् सद्गं फलामिलापं कर्तृत्वाभिविशेषं च त्यक्त्वा कर्मणि कुय अत्र बहुयचनात्कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्र ज्ञातावेकवचनं सद्गत्यागोपायमाह सिद्धयसिद्धयोः समोभूत्वा फलसिद्धौ ह्यर्थं फला-सिद्धौ च विपादं त्यक्त्वा केवलमीदवराराधनबुद्ध्या कर्मणि कुर्धित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तं अत्र तु योगस्थः कर्मणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यत आह समत्वं योगउच्यते यदेतत् सिद्धयसिद्धयोः समत्वं इदमेव योगस्थइत्यत्र योगशब्दे-नोच्यते न तु कर्मोति न कोपि विरोधइत्यर्थः अत्र पूर्वार्थस्योत्तरार्थेन व्याख्यातं क्रियतइत्यपानरुक्त्यमिति भाष्यकारोयः पन्थाः सुप-बुद्धेः समे कृत्येत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वाबुक्ता इह तु इष्टाहस्यंफलपरित्यगेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेष-

योगस्थाः कुत कर्माणि सद्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्धयसिद्धयोः समोभूत्वा समत्वं योग उच्य-
ते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्यनञ्जय ॥ बुधौ शरणमन्विच्छ क्लमणा फलहेतवः ॥ ४९ ॥

पः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थीयैर्न निफलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्वोपि प्रवर्ततइति' न्यायत-
तद्धरं फलकामनयेव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूताधिष्णामकर्मयोगात् दूरेणतियिप्रकरणेणवस्मधमं
कर्म फलाभिसन्धिना क्रियमाणं जन्मरणहेतुभूतं अथवा परमात्मबुद्धियोगाद्दूरेणवरं सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनंजय तस्मात्
बुधौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनित्यवर्तकायां शरणे प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षक निष्कामकर्मयोगं अन्विच्छ कर्तुमिच्छ ये तु फलहेतवः
फलकामाः अवरं कर्म कुर्वन्ति ते क्लमणाः सत्वेदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रप्रमणेन परवशाः अत्यन्तदीनाइत्यर्थः 'योथापतदक्षरं
गार्थ्येविदिनादस्मादोकात्ममिति सरूपणरति श्रुतेः' तथा च त्वमपि क्लमणोभाभूः किन्तु सर्वानर्थनित्यवर्तकाल्मशानोत्पादकं निष्कामकर्म-
योगमे वातुतिष्ठित्यभिप्रायः यथाहि क्लमणाजनाः अतिबुद्धेन धनमजयन्तोर्थात्किंचिद्बुद्धसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्सुखमनुभ-

विरु नशयन्वन्ती त्यात्मानमेव यञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्मणि कुर्वाणाः शुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिता इत्य-
 शोदीर्गार्थं मीढ्यं च तेयमिति रूपणपदेन घनितम् ॥ ४९ ॥ एवं बुद्धियोगमात्रे दीपसुक्त्वा तद्भावे गुणमाह इह कर्मसु बुद्धियुक्तः
 समत्पययुक्त्या युक्तोऽज्ञातिपरित्यजति उभे सुकृततुष्टते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्रसिद्धारेण यस्मादेवं तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्वं
 युग्यस्य घटस्य उदुक्तोमेव यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोगाईद्वरापित्तेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्वन्धहेतू-
 नामपि कर्मणां तद्भावोमोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मोत्सापि सन् बुद्धिकर्मक्षयं करोतीति महाकु-
 शलस्यै तु न कुशलोपतश्चेतन्नोपि सजातीयतदुष्टस्यै न करोतीति व्यतिरेकोत्र घनितः अथवा इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति स-
 त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान्सन् जहात्युभे सुकृततुष्टते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मान्
 कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः दुष्टकर्मनिवारण चतुरस्रत्यर्थः ॥ ५० ॥ ननु बुद्धतद्दानमपेक्षितं न तु सुकृ-

बुद्धियुक्तोऽज्ञातीह उभे सुकृततदुष्टते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ताहि फलं त्यक्त्वा सनीपियाः ॥ जन्मवन्धविनिर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

तद्दानं पुण्यार्थं श्रापत्तेरित्यादादूय तुच्छफलत्वेन परस्यपुण्यार्थमिति फलमाह समत्वबुद्धियुक्ताहि यस्मात्कर्मजं फलं त्यक्त्वा केव-
 लमीदपरप्राप्तार्थं कर्मणि कुर्वाणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण सनीपिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषाघन्तोऽभवन्ति तादृशाश्च सन्तो ज-
 न्मात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ताः विशेषणार्थान्तकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्म अनामयं अवि-
 द्यातकार्यात्मफलेरहितममयं मोक्षाल्यं पुण्यार्थं गच्छन्त्यर्थेन प्राप्नुयन्तीत्यर्थः यस्मादेवं फलकामानां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्मो-
 ष्ययुतिष्ठन्तसैः कृतान्त-करणशुद्धयत्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टानतत्कार्याः सन्तः सकलार्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्ति-
 रूपं मोक्षाल्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि यच्छेयः स्यान्निरुद्धिः तन्मद्व्युक्तेः श्रेयोविज्ञासुरैर्विधिं कर्मयोगमनुति-
 ष्ठीति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ५१ ॥ एवं कर्मोष्ययुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यतथाह न ह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति
 कालनियमोऽस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणं मोहफालिलं व्यतिरिच्यति अविचेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्या-

पद्मानविलासितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यति रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभायमापरत्यतइति यावत् तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेद वैतृष्ण्यं गन्तासि प्रमासि (प्रमोधि) परीक्ष्य लोकांकर्मचितान् ब्रह्मणोनिर्वेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं प्राप्त्यसीत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ अन्तःकरणशुद्धयेवं जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामह ते तय बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलप्रणयेरिचारिततारपर्यैर्विप्रतिपन्ना अनेकविधसंशयविपर्यासवन्धेन विशिष्टा प्राक् यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन ते विशेषं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाप्रारस्यप्रदर्शनलक्षणविशेषं रहिता अचला सुषुप्तिस्च्छांतब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति लयविशेषलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अथवा निश्चला संभावनाविपरितभावनरहिता अचला दीर्घकालादरत्नैरन्तर्यसत्कारसेवैर्विजातीयप्रत्ययादृपिता सती निर्वातप्रदीपवदाल्मनि स्थास्यतीति योजनयदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति ॥ तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविरतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचक्षा बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तदा तस्मिन्काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्रमस्याविद्याक्यजन्यमरणडसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि तदा पुनः साध्यान्त-
रामावात् ठतरुत्वः स्थितप्रज्ञोभविष्यसीत्याभिप्रायः ॥ ५३ ॥ एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुन उवाच यान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुक्षुणां मोक्षोपायभूतानीति मन्यानः स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽयस्याह्ययात् समाधिसो-
ब्युत्थितचित्तद्योति अतोविशिष्टीति समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा लक्षणं समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवन्दियतइत्यर्थः
स च व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादायभिनन्दनद्वेयादिलक्षणं किं कथं प्रभाषते सर्वत्र संभावना-
यां लिङ् तथा किमासीतीति व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं यहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति तन्निग्रहामावकाले च किं व्रजेत कथं विप-
यान्नास्मीति तरुत्कभाषणासनव्रजनानि मूढजनयिलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः तदेवं चत्वारः प्रश्नाः समाधिल्ले स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थि-

ते स्थितप्रज्ञे प्रयच्छति केशयेति संयोधयन् सर्वान्तर्यामिताया त्वमेवेतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति सूचयति ॥ ५४ ॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्तिं कामान् कामसङ्कल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविषयंयविकल्पनिद्रास्थिति-भेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान् सर्वांत्रित्पदशेषान्प्रकरणं कारणवाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिश्च्युत्यप्येव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थइति शेषः कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्यन् वन्द्यौष्ण्यवत् स्वाभाविकत्वात् मनसस्तु धर्मोपदे अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्यत्वेत्यर्थः ननु स्थितप्रज्ञस्य मु-पप्रसादलिङ्गपस्यः सन्तोषविशेषः प्रतीयते सकयं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यतआह आत्मन्येव परमानन्दरूपे नत्वनात्मनि तुच्छे आत्मना स्वप्नकाशचिद्रूपेण भासमाने नतु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् तथा च श्रुतिः 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्तेकामायेत्य-त्सदि श्रिताः' अयं मर्त्योन्मृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतेइति 'तथा' च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञपूर्वाविशैलक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यतइति प्रथम-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वांन्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना

तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तर-माह द्वाभ्यांशु-स्वानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्याधिमौक्तिकानि अतिवाता-तिदृष्ट्यादिहेतुक्तान्याधिदौषिकानि तेषु दुःखेषु रजः परिणामसन्तापात्मकाचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रपितेषु नोद्विग्नं दुःखप-रिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवतिमनोयस्य सोऽनुद्विग्नमनाः अविवेकिनोही दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोहं धिङ्मांःतुरात्मानमेतादृशान् दुःख-भागिने कोमे दुःखमर्षिदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मकोऽन्तिरूपस्तमसाचित्तवृत्तिविशेषउद्वेगात्थोजायते यद्यं पापानुष्ठानसमयेस्या-त्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात् मोगकाले तु भवेत्कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशान्यत्वाभिप्रियोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायतइति अविवेकज्ञरूपत्वात्तत्र विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य संभवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते नतु तदुत्तरका-

लीनोऽप्रमोषि तनुदु खान्तरकारणत्वात्सोऽपिप्राख्यकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञानान्दोषेण भ्रमासम्भवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात् यथा कथंचिदेहयात्रामात्रनिर्वाहकप्राख्यकर्मफलस्य भ्रमामावेषि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति वित्तरेणाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेपु सत्त्वपरिणामरूपप्रतियात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्राख्यपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृहः आगामितज्ञातीयसुखस्पृहारहित स्पृहाहि नाम सुखानुभावकाले तज्जतीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाप्य धृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसती चित्तवृत्तिप्रोन्तिरेव साञ्चाविधेः क्लिप्तपद्म ज्ञायते नहि कारणभावे कार्यं सवितुमर्हति अतोयथा सति कारणे कार्यं भाग्यदिति वृथाकाङ्क्षारूपद्वेगोविधेः किन्नोऽसम्भवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति वृथाकाङ्क्षारूपा वृष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्राख्यकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् हर्गात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रान्तिरेव अहो धन्योहं यस्य ममेहं सुखमुपसितं कोवा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन योपायेन ममेहं सुखे तन्निच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्प्लुल्लतारूपा तामसती चित्तवृत्तिः अतएवोक्तं भाष्ये नाभ्रिरेवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविष-

दुःखैरनुधिग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

धने साविगतस्पृहइति वक्ष्यति च न प्रतद्व्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमिति सापि नावियोकितःसंभवति भ्रान्तित्वात् तथा र्धातपरागभयक्रोधः रागः शोभनाख्यस्सनिवन्धनोविषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोत्पन्नाभिमिशेषरूपः रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तद्विचारणासामर्थ्यं मात्मनोऽन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽस्यैवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तद्विचारणसामर्थ्यं मात्मनोऽन्यमानस्याधिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः ते सर्वे विषयैरूपत्वाद्दिगतायस्मात् सतथा पताहदोमुनिर्मनशीलः संन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते परंलक्षणः स्थितधीः क्षानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाच. प्रभाषतइत्यन्यत्रकः एवं चान्येषुपि मुसुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् न प्रतद्व्येत् रागभयक्रोधरहितश्चमवेदित्याभिप्राय. ॥५६॥ किं च सर्वदेहेषु जीवनादिव्यपि योमुनिरनभिज्ञेहः यस्मिन्सत्यन्यदीये हानिवृत्तौ स्वास्मिन्पारोच्येते सताहशोऽन्यविषयः प्रेम्णपरपर्यायस्त्वाम्लोत्पृत्तिविशेषः क्रोहः सर्वप्रकारेण तद्राशिताज्जभिज्ञेहः भगवति परमात्मनि तु संशयानिज्ञेहवान्भवेदेव अनात्मज्ञेहाभावश्चतदर्थत्वादितिदृष्टव्यं तच्चप्राख्यकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य

नाभिनन्दति ह्यर्थाधीनोपपुरस्सरं न प्रदोसति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेषि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यः स्वक-
 ल्यादिः सशुभोचियस्तद्गुणकयनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्त्रान्तिरूपाभिनन्दः सच तामसः तद्गुणकयनादेः परप्ररोचनायैत्याभावेन व्य-
 धत्वात् एवमसूयोत्पादनं दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेवं प्रत्यशुभोविषयस्तं निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिद्वेषः सोपि ता-
 मसः तं निन्द्यानिवारणार्थत्याभावेन व्यर्थत्वात् तावभिनन्दद्वेषो भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमत्रान्ते शुद्धसत्ये स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्मा-
 द्विचालक्षानापात् तस्थानिमन्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी सास्थितप्रज्ञइत्यर्थः
 एवमन्यापि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिज्जोभवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसेत् अशुभं प्रप्य न निन्दोदित्याभिप्रायः अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपावाचो-
 नप्रभायेत इति व्यतिरेकः उक्तः ॥५७॥ इदानीं किमासतिंति प्रशस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् पद्मिः श्लोकैः तत्र प्रारब्धकर्मवशाद्ब्रह्मसूया-

चः सर्ववानभिस्नेहस्तत्तप्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनन्दति न द्वेषि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
 ॥५७॥ यदा संहरते चायं कूर्मो हानौव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियाधिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

नेन विशिष्टानीन्द्रियाणि पुनरुपसंस्त्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं द्युरियतः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इ-
 न्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः संर्धेभ्यः च पुनरर्थे यदा संहरते पुनरुपसंहरति मङ्कोचयति तत्रदृष्टान्तः कूर्मो हानौव तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितोति
 रूपथ पूर्वशोकाभ्यां व्युरथानदशायामपि सकलतामसदृश्यभावउक्तः अयुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलदृश्यभावइतिविशेषः ॥ ५८ ॥
 ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत्कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तं अतथाह निराहारस्य इन्द्रियविषया
 र्त्वा अज्ञस्य विषयानिवर्तन्ते तद्विषयोपगस्तु ग निवर्ततइत्यर्थः अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितः

स्य रसोपि धुद्रसुखरगोपि निवर्तते अपिदाद्याद्विपयस्य तथाच यावन्तर्थात्सादौ व्याख्यातं एव च सरपानिबृतिः स्थितप्रबलद्वयसामि-
ति न हृष्टे व्यभिचाररत्यर्थः यस्मान्नासति परमात्मसम्यग्दर्शने सरताविषयोच्छेदः तस्मात्सरगविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्प्रि-
कायाः प्रशायाः स्वैर्यं महता यत्नेन संपादयोदित्यभिप्रायः ॥६९॥ तत्र प्रज्ञास्वैर्यं चाहोन्द्रियनिग्रहोमनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभ-
याभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं चाहोन्द्रियनिग्रहमात्रे प्रथमं दोषमाह हे कौन्तेय यततः भूयोभूयोविषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वन्तो-
पि चक्षिडोदित्यकरणद्वयदासोऽतीनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात्परस्मैपदमविरुद्धं विपश्चितः अल्पतविधेकिनोपि पुरुषस्य मनः
क्षणमात्र निर्यकारं कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति ननु विद्योयिनि विवेकेऽसति कुतोविकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथीनि प्रम-

विपयार्थनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन्वः ॥ रसवर्जं रसोपस्य परं हृष्टा निवर्तते ॥ ५८ ॥

यततोह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः

॥ ६० ॥ तानि सर्वोऽपि संयम्य युक्तञ्चासीत् मत्परः ॥ वशे हि यस्त्रेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा

प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

यनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद्द्वियेकोपमर्देनक्षमाणि अतः प्रसहा यलात्कारेण परमयेव विपश्चिति स्यामिनिःशिवेके च रक्षके सति सर्व-
प्रमाथित्वादेवोन्द्रियाणि विवेकज्ञप्रशायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः हि शब्दः प्रसिद्धिं चोत्पद्यति प्रसि-
द्धोऽप्यमर्थोऽर्थे यथा प्रमाथिनोदस्य च पूसममेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पदयतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसं-
निधाने मनोहरन्तीति ॥६०॥ एव तर्हि तत्र कः प्रतीकारशक्तताह तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य धरन्कृत्य यु-
क्तः समाहितः निगृहीतमनः सदासीत् नित्योपास्तिष्ठेत् प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमितिवेत्तत्राह मत्परइति अहं सर्वान्मां यासु दे-
वएव परउत्कृष्टपादैर्यस्य समत्परः एकान्तमद्भक्त्यर्थः तथा चोक्तं न यासु देवभक्तानामशुभं विद्यते कश्चिदिति यथा हि लोके बल-
वन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवोनिगृह्णन्ते राजाश्रितोयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तदुदरयामयन्ति तथैव मत्परन्तं सर्वान्तर्यपीमिजमाश्रित्य त-

रूपमायैव बुधान्द्रियाणि निम्नाटानि पुनश्च भगवदाश्रितोयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्वेव भवन्तीति भावः यथा च भगवद्भक्तैर्महा-
 प्रभावत्वं तथा विस्तरणाम्रे व्याख्यास्यामः इन्द्रियवशीकारे फलमाह वशोहीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतोन्द्रियः सन्नासीतेति पूशस्योत्तरसु-
 क्तं भवति ॥६१॥ ननु मनसोबाह्योन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराजन्यहेतुत्वं निगृहीतबाह्योन्द्रियस्य तूखातदंशोरगवन्मनस्यनिगृहीतोपि न कापि क्षतिः
 धार्योचोगामायेनैव कृतत्वत्वात्तद्युक्त-आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्योन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थप्राप्तिमाह द्वा-
 म्यां निगृहीतबाह्योन्द्रियस्यापि शब्दादीन् विनयात् ध्यायतोमनसा पुनः पुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्गः आसङ्गः ममास्वन्तं सुखहेत-
 यत्तत्त्वे यंशोमनाध्यासलक्षणप्रीतिविशेषः उपजायते सद्भात् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणत्वं संजायते कामः ममैते भवन्त्विति वृष्णाविशेषः

ध्यायतो विषयान्पुंस सङ्गस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते कामः कामत्क्रोधोभिजायते
 ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्सृष्टति विस्वमः ॥ सृष्टिं संशब्दुद्धिनाशो बुद्धिनाशा

त्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

तस्मात् फलात् कृताद्यत्प्रतिहन्यमानात् प्रनिघातकविषयः क्रोशोभिव्यलनात्माभिजायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभाव-
 रूपः संमोहात्सृष्टति विस्वमः सृष्टेः शाखाचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विम्रमोविचलनं विम्रंशः तस्माच्च सृष्टिभ्रंशात् बुद्धेरैकात्म्याकार-
 मनोवृत्तौदाः विपरतभावनापचयदोषेण प्रतिगन्थात् अनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन विलयः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च
 फलभूतायायुसंर्विलोपाल्लणश्यति सर्वपुरुषार्थयोग्योभवति योहि पुरुषार्थयोग्यो जातः समुत्पद्येति लोके व्यचिह्नयते अतः प्रणश्यती-
 त्युक्तं यस्माद्वंचं मनसोनिग्रहभावे निगृहीतबाह्योन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनोनिगृह्णीयादित्यभिप्रायः अतोयु-
 क्तमुक्तं तानि सर्वाणि सम्यग्युक्त-आसीतोति ॥६२॥ ॥६३॥ मनसि निगृहीतेतु बाह्योन्द्रियनिग्रहभावेपि न दोषइति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्त-
 रमाप्ताद्यभिः योऽसमाहितचेताः सबाह्योन्द्रियाणि निगृह्णापि रागद्वेषपुष्टेन मनसा विपर्याश्चिन्तयन्पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भवति विधियात्मा तु तु-

शब्दः पूर्वस्माद्ध गतिरन्तर्गथे वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवदयैर्मनोऽग्निने स्वाऽग्नीरिति वा रागदेपाश्यां वियुक्तौर्धिरहेतीरिन्द्रियैः श्रोत्रा-
दिभिर्पियान् शब्दादीनिर्निर्गच्छान् चरन्तुपलभमानः प्रसादै प्रसन्नतां चित्तस्य स्रच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति राग-
द्रुपप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोग्धंतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषी तयोर्भावे च न तदर्थेनेन्द्रियप्रवृत्तिः अचर्जनपतया तु वि-
षयोपलभ्यमानेन दोग्धमावहतीति न शुद्धिद्वयाद्यतहति भाव एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगः तेन जीवनेनार्थे वि-
षयान् भुञ्जत कथमनर्थेन प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता स्या अग्नीरिन्द्रियैर्विषयान्नामतीति च किं ब्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥६४॥ प्र-
सादमाधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किंस्यादित्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्रच्छरुक्त्वे सति सर्वदुःखानामाध्यत्मिकादीनामघानयित्वा

रागद्वेषवियुक्तेषु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आत्मवदयैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचित्तसोद्घाशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तास्य न चादुक्तास्य भावना ॥ नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

स्मितानां हानिर्विनाशोऽस्यैतैरुपजायते हि यस्मात् प्रसन्नचेतसोऽयतरेषु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैस्याकारं पर्यवतिष्ठते परिसमन्तादय-
तिष्ठते स्थिरं भवति विपरितभावनानादिप्रतियन्थाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्विरोधेयज्ञाननियुक्तिः ततस्तत्कार्यस-
फलदुःखहानिरिति क्रमेण प्रसादे यत्नाविष्याय सर्वदुःखद्विनिर्मुक्तविचारलक्ष्यां तालि नोत्पद्यते तदुद्वेगशोभे न चायुक्तस्य भावना निदि-
श्रयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रमणमननाद्यवेदान्तविचारलक्ष्यां तालि नोत्पद्यते तदुद्वेगशोभे न चाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्यो-
ध्यात्मनात्मिका विज्ञानप्रत्ययानन्तरितमजातीयप्रत्ययप्रवाहकया सर्वत्र नजोऽस्तीत्यनेनान्यत्र नचाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्यो-
धियानिर्मुक्तकया वेदान्तवाक्यज्ञान्या ब्रह्मात्मैक्यस्ताश्चाट्टतिः अशान्तस्यात्मसाक्षात्कारच्छून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्दस्वयं ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कुतोनास्ति शुद्धिरित्यत आह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणामध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविध्यते प्रेयते प्रवर्तते इति यावत् कर्मकर्तारिलकार तदिन्द्रियमेकमपि प्रनसानुसृतं अस्य साधकस्य मनसोवा प्रज्ञामात्माविषयां शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्ताद्विषयाविष्टयात् यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरतीति किमुपकथ्यमित्यर्थः इष्टान्तस्तु स्पष्टः अन्मस्यैव वायोर्नोकाहरणसामर्थ्यं न युवीति सूचयितुमभ्यसीत्युक्तं एवं दार्ष्टान्तिकेव्यम् स्वानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरण-सामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मनःस्थैर्यइति सूचितम् ॥६७॥ हि यस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि हेमहाबाहो इतिसंयोजयन् सर्वशशुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशशुनिवारणेपि त्वं क्षमोसीति सूचयति स्पष्टप्रम्यत् तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः इन्द्रिय

इन्द्रियाणां हि चरतां शर्मनोनुविधीयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नोविवाग्भसि ॥६७॥
तच्चाद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणौन्द्रियाद्यैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
॥ ६८ ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा
पश्यतीमुनेः ॥ ६९ ॥

संयमस्य स्थितप्रज्ञं प्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुं प्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ६८ ॥ तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकामिन्द्रियसंयमः कर्तव्यइत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतः सिद्धएव सर्वेन्द्रियसंयमइत्याह या वेदान्तवाग्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेध निशा तां प्रत्यप्रकाररूपत्वात् तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रयुक्तः सत्प्रसावधानोवर्तते संयमी इन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञइत्यर्थः यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तानिद्रायाः प्रति स्वमयद्वयवहरन्ति सा निशा नप्रकाशते आत्मतत्त्वं पश्यतोपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य यावद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वमदर्शनं वाधपर्यन्तयात् नमस्य तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद्वचयवहारः तदुक्तं वार्तिककारैः 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न धीक्ष्यते शुद्धे पशुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवायं संसारोज्ञात्मवेदिनोः या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयं ह्यपिरिति' तथा च

यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं तस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनं
 कारणस्य वस्तुदर्शनस्य वस्तुदर्शनं वाधितत्वात् तथा च श्रुतिः 'यत् वागन्यदिवस्यत्तत्रान्योन्यत्पदयेत् यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्स-
 त्केन कं परयेदिति' विद्याविद्ययोर्व्यवस्थामाह यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुखस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोळुकस्य यद्दिनं
 रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शनं कथमाविधिक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्ध एव तस्येन्द्रि-
 यसंप्रमहत्त्वर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविशेषशान्तिरित्यर्थसिद्धेति सङ्घान्तमाह सर्वाभिनेदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्या-
 दिप्रभवाथपि सर्वा आपः समुद्रं प्रविशन्ति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तमयादं अचलानां भेनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा
 नाम्नायांतिशयउक्तः यद्वा येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वा तेनैव निर्विकारप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामाः अङ्गे-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वात् ॥ तद्दृक्कामायं प्रविशन्ति सर्वे सगा-
 न्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥ विद्वाय कामान्यः सर्वगुणमाप्सरति निस्पृहः ॥ निर्म-
 भोनिरङ्कारः सगान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

लोकैः काम्यमानः शब्दाद्या सर्वे विषयाः अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुयन्ति समहासमुद्रस्थानीयः स्वि-
 तप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिककर्माविशेषनिवृत्तिं वाधिताबुद्ध्या विद्याकायैर्निवृत्तिं चामोति ज्ञानयत्नेन न कामकामी काम्यान् विप-
 यान् कामयितुं शीलं यस्य सकामकाम्यम्भः शान्तिं न्याप्त्यातां नामोति अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्माविशेषेण महति हेतुवशात् सर्वे मज्जो-
 मवतीति चार्यायः एतेन ज्ञानिन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविशेषनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्वाध्यानिविषयभोगेपि निर्विकार-
 रतेत्यादिकमुक्तं चेदितव्यम् ॥७०॥ यस्मादेवं तस्मात्प्रज्ञानपि सर्वान् याह्यान् गृह्येत्तद्दिनं आन्तरात्मनोरान्यरूपान् धासनामात्प्ररूपान्श्च
 पथिगच्छतस्त्वृणस्पर्शरूपान् कामांश्चि विद्यान् विद्यायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेपि निस्पृहः सन् यतो निररुद्धारः शरीरेन्द्रियदादायमहमि-
 त्यभिमानशून्यः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंवाधनारहितव्रति वा अतो निर्ममः शरीरव्याक्रामात्त्रापि प्रारब्धकर्मोक्षिते कौपीनाच्छादनादौ

ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन्न यः पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र कापि गच्छतीति वा सपत्वंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारुः खोपरमलक्षणमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति तदेतदीहं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥७१॥ तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुर्कतव्यतया कथितानि संप्रति कर्मयोगफलभूतां साङ्गचिन्तां फलेन स्तुष्यन्तुपसंहरति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेभिहिता साङ्गचे बुद्धिरिति च प्रायुक्ता स्थितिनिष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एनां स्थिति प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्म निर्वाणामृच्छति ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे साङ्ख्ययोगोनाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

हि ज्ञानयाधितस्याज्ञानस्य पुनः संभवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसंभवात् अस्यां स्थितौ अन्तकालेपि अन्येपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निवृत्तिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्मण्यं स्थितावध तिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः ॥ ७२ ॥

ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वगुद्धिश्च तत्फलं। तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवैत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ श्रीकृष्णाय परमात्मने गीतामृतदात्रे नमः ॥ एवं तावदश्रमभेनाध्यायैर्नोपोद्घातितो द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शाब्दार्थः सूत्रितः तथा हि
 आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादिसाधनपुरस्सरः सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदान्तवाक्यविचारसहिता भग-
 वद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणामकाविद्यानिवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च
 विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिवशायां च परमपुरुषार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिः दैवसंपदास्था च शुभवासना तदुपकारिण्यादेया आसु-
 रसंपदास्था स्वशुभवासना तद्विरोधिनी हेया दैवसंपदोसाधारणं कारणं सार्विकी श्रद्धा आसुरसंपदस्तु राजसी सामसीचेति हे-
 योपादेयविभागेन कृत्स्नशाब्दार्थपरिह्रमाप्तिः तत्र योगस्थः कुरु कर्मोणीत्यादिना सूत्रिता सत्त्वशुद्धिसाधनभूता निष्कामकर्मनिष्ठा
 सामान्य विशेषरूपेण तृतीयचतुर्थोभ्यां प्रपञ्च्यते ततः शुभान्तःकरणस्य शमदमादिसाधनसंपत्तिपुरस्सरं विहाय कामान्यः सर्वा-
 नित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासानिष्ठा संक्षेपविस्तररूपेण पंचमपद्याभ्यां एतावता च त्वम्पदाभ्यां निरूपितः ततो वेदान्तवाक्य-
 विचारसहिता युक्तभासीतमपरश्रद्धादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायपदकेन प्रतिपाद्यते तावता च तत्पदाभ्यां नि-
 रूपितः प्रत्यक्ष्याय चावात्तरसद्भूतिमवांतरप्रयोजनभेदं च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानरूपा घेदाविनाशिनं नि-
 त्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोवैशेषो प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा प्रपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फले त्रैगुण्यवियपयावेदान्तनिष्ठागुण्यो
 भवार्जुनेत्यादिना सूत्रितं त्रैगुण्यनिवृत्तिश्चतुर्दशो सेव जीवन्मुक्तिरिति गुणार्तातलक्षणकथनेन प्रपञ्चिता तदा गन्तासि निर्वेदमित्या-
 दिना सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा संसारपृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशो दुःखत्रयद्विभ्रमनाइत्यादिना स्थितप्रज्ञलक्षणो न सूत्रिता परवैराग्यो-
 पकारिणी देवी संपदादेया यामिमां गुण्णितं वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिण्यासुरी सम्पद्य हेया षोडशे दैवसंपदोसाधारणं
 कारणं च सार्विकी श्रद्धा निर्द्वन्द्वोन्वित्यसत्त्वव्ययत्यादिना सूत्रिता तद्विरोधपरिहारेण सप्तदशे एवं सफला ज्ञाननिष्ठा अध्यायप-
 श्येत प्रतिपादिता अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहारइति कृत्स्नगीतार्थसङ्गतिः तत्र पूर्वार्थाय साङ्ख्यशुद्धिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा
 भगवतोपा एषा तेभिरहितं साङ्ख्ये बुद्धिरिति तथा योगशुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठाका योगैस्त्विमां शृण्वित्यारभ्य कर्मण्येवाधि-
 कारस्ते मा ते तन्नोऽस्त्वकर्मोणीत्यन्तेन न चानयोर्निष्ठयोरधिकारिभेदः स्पष्टमुपदिष्टो भगवता नचैकाधिकारिकत्वमेवोभयोः
 सशुभयस्य पिपक्षितत्वादिति पाठ्यं दूरेण कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठायाः बुद्धिनिष्ठापेक्षया निकृष्टत्वाभि-

धानान् यानयन्वदपाने इत्यत्र च धानफले सर्वकर्मफलान्तर्भावस्यदाशितत्यात् स्थितप्रशलक्षणमुक्त्वा च एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति
सप्तशंस शानकलंपसरान्तराया निशा सर्वभूतानामित्यादौ ज्ञानिनोऽदेतदशानभावेन कर्मानुष्ठानासंभवस्य चोक्तत्वात् अविद्यानिवृत्तिल
क्षणं मांशफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारण सायनत्वकल्पनात् 'तमेव विदित्यातिश्रुत्युमेति' नान्यः पन्थाविषतेऽप्यनायेति' श्रुतेश्च ननु
तर्हि तेजनिमिरयोरत्र त्रियोधिनोऽन्तर्कर्मणोः समुच्चयासंभवाद्दिश्याधिकारिकत्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवाति एकमर्जुनं प्रति तूरयोपदे
शाने युक्तः न हि कर्माधिकारिण्यति शाननिष्ठोपदेष्टुमुचिता न वा क्षानाधिकारिणप्रति कर्मनिष्ठा एकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेष्टइति
चेन्न उरुदृष्टनिष्ठैर्येकरपात्रुपपत्तः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितान्तरूपे मोक्षे तारतम्यासंभवाच्च तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिराधिकारि

॥ अर्जुनवदवाच ॥ ज्यात्सौ चैरुर्मणस्ते मता बुचिर्जनादेन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नि-
योजयसि केशव ॥ १ ॥

परं परं मत्पुपदेशायोगादियाधिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयासंभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्राशस्त्यानुपपत्तेश्च विकल्पाश्रुपुपगमे
चैरुर्मणस्तेत्यानसाजं ज्ञानं विहाय निरुद्धमेतन्कायासबहुलं कर्मानुष्ठानमयोग्यमिति मत्तया पर्याकुलीभूतबुद्धिः हे जगार्दन सर्वजैत्रे-
घंते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धयति त्वं तथाभूतोमयापि श्रेयोनिश्चयार्थं याच्यसइति नैयायुचितमिति संयोजनमिप्रायः कर्मणो-
नित्यमादापि बुद्धिरात्मतरंगिण्याप्यसौ प्रशस्ततरा चेद्यदि ते तव मत्ता तस्मात् किं कर्मणि घोरे हिंसाद्यनेकायासबहुले माम-
निर्भक्तं नियोजयसि कर्मण्येयाधिकारस्तइत्यादिना विनोयेण मेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वेश्वरस्य सर्वैष्टद्ययिनस्तव मां भक्तं विच्य-
क्तं नै साधिमामिस्त्वादिना त्वदेकशरणतयोपसन्नं प्रति प्रतारणाः नैचित्यविभ्रमायः ॥ १ ॥

ननु नाहं कीचिदप्यप्रतारयामि किं पुनस्त्वावामतिप्रियं त्वं तु किं मे प्रतारणाचिन्हं पश्यसीति चेत् तत्राह तव वचनं व्यामिश्रं न भवेत्येव
ममत्वेकाधिकारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसत्त्वेद्वाद्यामिश्रं सङ्कीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं मां प्रति ज्ञानकर्मनिष्ठाद्यप्रतिपादकं तेन वाक्ये त्वं
मे मम मन्वदुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानादुद्धिमन्तःकरणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव परमकारुणिकत्वात्त्वं न मोहयसेव मम तु स्वा-
शयदोषान्योहोमवतीतीयशब्दार्थः एकाधिकारित्वे विरुद्धयोः समुच्चयादुपपत्तरेकार्यत्वाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रायुक्तैर्यद्यधिकारि-
रिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्धयोर्निष्ठयोरुपदेशयोगात् तव ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद येनाधिकारनि-
श्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया ज्ञया चायुष्टितेन ज्ञानेन कर्मणा चैकेन श्रेयोमोक्षमहमानुष्यां प्राप्नुं योग्यः स्यात्पुं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरैकाधिका-
रित्वे विकल्पसमुच्चययोरसंभवादाधिकारिभेदज्ञानायार्जुनस्य प्रशङ्कति स्थितं इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिसृष्टिन्यायवलाञ्छितस्तं पुनः

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदैकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानो

कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

पुनर्भाष्यरुतातियत्नादतो न तत्कर्तुमहं प्रवृत्तः 'भाष्यकारमतसारदर्शिता ग्रन्थमात्रमिह योज्यते मया आशयोभगाद्यतः प्रकाश्यते केवलं
स्वयचसोचिशुद्धये, ॥ २ ॥ एवमाधिकारिभेदेऽर्जुनेन पृष्ठे तददुरुपं प्रतिवचनं अस्मिन्प्रधिकारित्वाभिमतं लोके शुद्धागुद्धान्तःकरणभेदेन
द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा पूर्वोच्चाये मया तथास्तत्तद्विद्वान्कारिणा प्रोक्ता प्रकर्षण स्पष्टव-
त्त्वज्ञपेनोक्ता तथा चाधिकार्यक्यशुद्ध्या माग्लासीरिति भावः हेअनघ अपोपेति सम्योध्यन्तुपदेशयोग्यतामर्जुनस्य सूचयति एकैव नि-
ष्ठा साध्यसाधनापस्थाभेदेन द्विप्रकारा न्तु द्वे एव स्वतन्त्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेयैकवचनं तथा च वक्ष्यति एकं सांज्ञं च योगं च यः
पश्यति सपश्यतीति तामेव निष्ठां द्वैविध्येन दर्शयति सङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञान

सुनिश्चितायां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्त करणानां साङ्ख्यानां सात्वतयोगेन ह्यात्ममेव युज्यते ब्रह्मणानेनेति ध्युत्पत्त्या योगसोतानिष्टोका
तानि सर्वेषु संयम्य युक्तनासीत मत्परइत्यादिना अद्युद्धान्त. करणानां तु ध्यानभूमिमारूढानां योगिनां कर्माधिकारयोगिनां कर्मयोगेन
कर्मैव युज्यते. करणदुःखानेनेति ध्युत्पत्त्या योगसोत निष्टोक्तान्तःकरणशुद्धिद्वारा ध्यानभूमिकारोहणार्थं धर्म्याद्धि युद्धान्तेऽप्योन्यत्वं श-
त्रियस्य न विद्यतइत्यादिना अतएव न ज्ञानकर्मणोः समुच्चयवधिकल्पयोवा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्त करणानां सर्वे कर्मसंन्यासेनेव
ज्ञानमिति चित्तदुःखशुद्धिरूपावस्थामेदेतैकमेव र्धां प्रति द्विविधा निष्टोका एषा तैभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृण्वति अतोभूमि-
कामेदेतैकमेव प्रत्युभयोपयोगात्ताधिकारमेदेऽप्युपदेगवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः एतदेव दर्शयितुमद्युद्धिसस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कर्मानुष्ठानं
न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिर्मोक्षार्थं याथं सजीवतीत्यन्वैच्छेद्योदर्शयति युद्धचित्तस्य तु ज्ञाननिर्गमनं किञ्चिदपि कर्मोपेक्षितमिति दर्श-
यति यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसकरारारभ्य तु वन्द्यहेतोरपि कर्मणोर्मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिशानोरप्यसिद्धारेण संभवति फलाभि-

न कर्मणामनारम्भान्वैच्छेद्यं सुखयोज्यते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

सन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति ततः परं त्वय केनेति प्रश्नपुरथाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अतः काम-
राहित्येनैव कर्माणि कुर्वन्त. करणदुःखा ज्ञानाधिकारी भविष्यसीति यावदध्यायसमाप्तिं वदिस्यति मगवात् ॥ ३ ॥ तत्र कारणामधि-
कारानुपपत्तेः कर्मणां तमेतं वेदानुभवधनेन ब्रह्मणाविधिदिएति यज्ञेन धनेन तपसाशाशकेनेति श्रुत्याऽऽशङ्काने विनियुक्तानामनारम्भा-
दननुष्ठानाच्चित्तदुःखभावैव ज्ञानयोग्योवदिसुंप्तः पुरुषोत्तमस्य सर्वकर्मशून्यत्व ज्ञानगोपेन निष्ठाभिति यावत् ताश्रुते न प्राप्नोति नन्द्यत-
मेव प्रमात्रिनोऽपि चिच्छन्तः प्रमजन्तीति श्रुते. सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्टोपपत्तेः कृतं कर्मोभिरित्यत आह न च संन्यसनादेव चित्त-
शुद्धिनिना कृताव सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणां सम्यक् फलपर्ययसायित्येन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण
संन्यासएव न संभवति यथाकथंचिद्वैत्सु रूपमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भावः ॥ ४ ॥

तत्र कर्मजन्यशुद्धयभावे यद्विमुक्तः हि यस्मात् क्षणमापि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रियः अकर्मकृतसन्न तिष्ठति अपि तु लौकिकवैशिककर्मानुष्ठानव्यग्रप्राप्ततिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य संन्यासो न संभवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान्कर्मण्यकुर्वानो न तिष्ठति हि यस्मात् सर्वैः प्राणी चित्तशुद्धिरहितः अवशः अस्वतन्त्रपव सन् प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातेरभिव्यक्तैः कार्याकारेण तत्परजन्तमोभिः स्वभावप्रभावैर्वा रागद्वेषादिभिर्युक्तैः कर्म लौकिकं वैदिकं वा कार्यते अतः कर्मण्यकुर्वानो न कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थः स्वाभाविकागुणाश्चाल्पताः अतः परवशात्तथा सर्वदा कर्मणि कुर्वतोऽशुद्धबुद्धेः सर्वकर्मन्यासेन संभवतीति न संन्यासनिवन्धना ज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः॥५॥यथा कथाश्चिदौच्छुक्यभावेण कृतसंन्यासत्त्वशुद्धचित्तसत्फलमाङ्गं धयति यतः योचिमुढात्मा रागद्वेषादिदुपितान्तःकरणः

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यथास्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थोन्विमूढात्मा मिय्याचारः सुउ-

च्यते ॥ ६ ॥

औत्सुक्यभावेण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियैः कर्माण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागादिभिरितेन इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् नत्वात्मतत्त्वं स्मरन्नास्ते कृतसंन्यासोहमित्यभिमानेन कर्मश्च्युत्तिष्ठति सन्निव्याचारः सत्त्वशुद्धयभावेन फलायोग्यत्वात्प्रापाचारउच्यते 'त्वंपदार्थविधेफाव संन्यासः सर्वकर्मणां शुद्धेह विहितोपस्मात्तस्यार्गः पतितो भवेदित्यादियमंशारेण' अतउपपन्नं न च संन्यसनादेवाशुद्धान्तःकरणः सिद्धिं समधिगच्छतीति॥६॥औत्सुक्यभावेण सर्वकर्मण्यसंन्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्माण्येव यथाशास्त्रं कुर्वान् यस्मात् तुशब्दोशुद्धान्तःकरणसंन्यासिष्यतिरेकार्यः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मनसा सह नियम्य पापहेतुराब्दादिविषययासकैर्निवर्त्य मनसा विवेकशुक्लमिपश्येति या कर्मन्निवैर्दाक्पाण्यादिभिः कर्मभ्यः ग शुद्धिहेतुतया विहितं कर्मात्मते करोत्यस-

ये तु वैश्वदेवादिगजायशिशृममुत्तमस्मन्ति ते सन्तः शिष्टाधिदोककालित्वेन देवर्षाणां कारणात् अतस्ते सर्वविहिताकारणनिमित्तैः पूर्वोक्तैश्च पञ्चसूत्रानिमित्तैः क्रियन्तेः भूतभाविपापाभावमुक्त्या व्यतिरेके शोषमाह भुञ्जते ते वैश्वदेवाद्यकारिणां पापमेव तु शब्दोवधारणे ये पापाः पञ्चसूत्रानिमित्तं प्रमादकृतार्हिसानिमित्तं च कृतपापाः सन्त आत्मकारणादेव पचन्ति ननु वैश्वदेवाद्यकारिणां पापे विद्यमानएव वैश्वदेवादिनित्यकर्माकारणनिमित्तमपरं पापमानुयतीति मुञ्जते ते त्वयं पापाशयुक्तं तथा च स्मृतिः 'करुणी पेयणी शुद्धी उदकुम्भी च मार्जनी पञ्चसूत्रागृहस्यस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दतीति' पञ्चसूत्राकृतं पापं च यद्वैश्वदेवोहतीति च श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमघते सयपत्तनुपास्ते न सपाप्मानोव्यावर्तते मिथं ह्येतादिति' मन्ववर्षाधि 'मोघमन्नं विन्दते अपच्येताः सत्यं ब्रवीमि यद्यत्सतस्य नार्यमणं पुष्यति नोसखायं केव-

यज्ञशिष्टाग्निनः सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिञ्चित्कैः ॥ भुञ्जति ते त्वन्नं प्रापये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥ अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्योयज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

त्याद्योभवति केवलरीति' ॥ १३ ॥ इदंचोपलक्षणं पञ्चमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रौताणां च नित्यकर्मणां अधिकृतेन नित्यानि कर्मोप्यवदमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थः न केवलं प्रजापतिवचनादेव कर्म कर्तव्यमपि तु जगद्भ्रमप्रवृत्तिहेतुत्वात्पादपीत्याह अत्रादिति धिभिः अत्राद्भ्रुकुर्वेत्तोलोहितकरणेण परिणताद्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते अत्रस्य संभयोजन्म अन्नसंभवः पर्जन्यादृष्टेः मत्स्यशिल्पयैतत् अन्नकर्मोपयोगमाह यथात्कारिणां देवैरुपि प्रहोत्रादेवापूर्वैत्यात्प्रमोद्भवति पर्जन्यः यथा चाग्निहोत्राहुतेर्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमद्याध्यायीकारुण्डे जनकयाज्ञवल्क्यसंवाद्कृपायां पद्मद्वयां मनुना चोक्तं 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्ञायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजासृति' सच पञ्चोद्यमोत्थः सूक्ष्मः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्य हि अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥

तथापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भवः स एवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितमेव कर्मोऽपूर्वसाधनं ज्ञानीहि नत्वन्यस्यापण्डप्रतिपादित-
मित्यर्थः ननु पापण्ड शास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वैलक्षण्यं यतो वेदप्रतिपादितएव धर्मो नान्यइत्यत आह ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरात्प-
रमात्मनो निर्दोषात्पुरुषमिथासस्ययैनायुद्धिपूर्वं समुद्भवआविर्भावो यस्य तदक्षरसमुद्भवं तथा चापौरुषैयत्वेन निरस्तसमस्तदोपासङ्ग-
वेदवाक्यं प्रमितिजनकतया प्रमाणमतीन्द्रियेऽर्थे न तु ब्रमप्रमादकरणात्पटवमिषादिदोषवत्प्रणीतं पाखण्डयाक्यं प्रमितिजनकमि-
ति भावः तथा च श्रुतिः 'अस्य नहतोभूतस्य निश्चसितमेतवहवैदोयुर्वेदः सामवेदायवाङ्मिरसइतिहासः पुराणं विद्याउपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनु व्याख्यानान्यस्यैतानि निश्चसितानि' तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकारकं नित्यमविनाशि च ब्रह्म
वेदाख्यं यस्ते धर्मोऽर्थेतीन्द्रियेऽप्रतिष्ठितं तात्पर्येण अतः पापण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदयोद्धितएव धर्मोऽनुष्ठेयइत्यर्थः ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माधूरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुव्रतयतीह यः ॥ अवायुरिन्द्रियारामोमोघं पाथं संजीवति ॥ १६ ॥

भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह आदौ परमेश्वरत्सर्वावभासकाद्रित्यनिर्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिष्ठानं ततोऽनुष्ठानाद्धर्मोत्पादः
ततः पर्जन्यं ततोऽन्नं ततोभूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तित्येवं परमेश्वरेणैव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगद्विवाहकं योनानुवर्तयति
नानुतिष्ठति स अवायुः पापजीवनोमोघं व्यर्थमेव जीवति हे पाथं तस्य जीवनात्मरणमेव धरं जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानसंभवादित्यर्थः तथा
च श्रुतिः 'अथो अयं वा ध्यात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजेते तेन देवानां लोकोऽयद्यदनुद्यूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृ-
भ्योऽनिपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासायते यदेभ्योरां ददाति तेन मनुष्याणामथ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं
विदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावयांस्यापिपालिकाभ्युपजोयन्ति तेन तेषां लोकश्रुति' ब्रह्मविदं व्यावर्तयति इन्द्रियारामइति
यत इन्द्रियैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी संस्तदकरणात्पापमेवाचिन्वन् व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

यान्तिन्द्रियारामोत्तमवति परमायं दर्शनीं स एव जगत्प्रवृत्तिहेतुभूतं कर्मानुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवेति कृतकृत्यत्वादित्याह द्वाभ्यां इन्द्रिया-
रामोहि श्चक्यन्दनवनितादिषु रतिमनुभवति मनोशाश्रपानादिषु दृष्टि पशुपुत्रहिरण्यदिलोभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टि उक्त्वापि यामावे
राणिणामरदयत्प्यतुष्टिदृशं नाद्रतिच्युन्तिष्ठयोमनोवृत्तिविशेषाः साक्षिसिद्धाः लक्ष्यपरमात्मानन्दस्तु हेतुदर्शनाभावावतिफल्युत्वाच्च
विषयमुक्तं न कामयतइत्युक्तं यावानर्थं उदपानइत्यत्र अतोनात्मविषयकारतिवृत्तिषुष्ट्यभावादात्मानं परमानन्दमद्वयं साक्षात्कृत्यन्तुप-
चारदेव मुच्यते आत्मरतितरालमृत्प्रआत्मसन्तुष्टइति तथा च श्रुतिः 'आत्मकोऽात्मरतिः क्रियावानेप्रब्रह्मविदां चरिष्ठ इति' आत्मतृप्त-
धेति चकारण्यकारानुकर्षणार्थः मानवइति यः कश्चिदपि मनुष्यपवम्भूतः स एव कृतकृत्यो न तु ब्राह्मणत्वादिप्रकर्षणेति कथयितुं
आत्मन्धेय न सन्तुष्टइत्यत्र चकार समुच्चयार्थः यएवम्भूतलस्याधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं वा न विद्यते ॥१७॥
नन्यात्मविदेपि अशुद्ध्यर्थं नि श्रेयसार्थं प्रत्यचायपरिहारायै वा कामं स्यादित्यत आह तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाशुद्ध्यदयलक्षणैनि

यस्य चारमरतिरेव खानात्सहस्रश्च मानवः ॥ आत्मन्धेय च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

श्रेयसलक्षणार्थः प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाद्यशुद्ध्यज्जर्णित्वात् निःश्रेयसस्य च कर्मासाध्यत्वात् तथा च श्रुतिः 'परीहय लोकान्
कर्माचिनात् ब्राह्मणोनिर्वेदमायांन्तास्त्यष्टतः कृतेनेति' अकृतोन्तियोमोक्षः कृतेन कर्मणा नालीत्यर्थः ज्ञानसाध्यस्यापि व्यावृत्तिरेवका-
रेण सूचिता आत्मरूपस्य हि निःश्रेयसस्य नित्यप्रसङ्गज्ञानमाश्रमाप्तिः तच्च तत्त्वज्ञानमाश्रान्तोऽयं तस्मिन्लक्ष्यज्ञानापनुन्नेतस्यात्म
विद्येन किञ्चित् कर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं या प्रयोजनमस्तीत्यर्थः परम्भूतेनापि प्रयथायपरिहाराय कर्मण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह नाकृतेनेति
भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेन इह लोके गृहितत्वरूपः प्रत्यचायप्रसङ्गकारणार्थानास्ति सर्वत्रोपपत्तिमाह उच्चराधेन योहेतो य-
स्मादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु यद्वादिस्थावराण्तेषु कोपि अर्थव्यपारथयः प्रयोजनसंबन्धोनास्ति किञ्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाध्यो-
धोनास्तीति धास्यार्थः अतोस्त्यष्टतांश्रुते निःश्रेयोजने नैव कृताकृते तपतइति श्रुतेः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्यां ईशतआत्मा हेतुपां समवतीति'
श्रुतेर्देवाश्चपि तस्य मोक्षानभवताय न समर्थोऽशुक्तेर्नैविम्राभावायैमपि देवाराधनेन कर्मणुज्ञानमित्याभिप्रायः एताइशोब्रह्मविद्भूमिकासस

कर्मन निरूपितोयसिद्धेन 'ज्ञानभूमिः शुभेच्छात्प्राथम्यापरिकर्तित्वा विचारणा द्वितीया स्वाचरुतीया तदनुमानसा सत्त्वापसिद्धयुर्थी स्या-
 चतुर्भोगमिक्रानामिका पादार्याभायनी षष्ठी सप्तमी नुर्यगास्मृतेति' तत्र निर्यानित्यवस्तुविधेकादिपुरःसर फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथ-
 मा ततांगुणुपपत्त्य धेरान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मकोद्वितीया ततोनिद्विध्यासनाभ्यासेन मनसपकाप्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्य-
 त्वं धर्तृया एतद्भूमिकाद्वयं साधनरूपं ज्ञापद्वयस्योच्यते योगिभिः भेदेन जगतोभानात् तदुक्तं 'भूमिकाद्वितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्थितं यथा-
 पद्मदुद्धेवं जगज्जाग्रति हृदयतश्चति' ततोयेदन्तवाक्यार्थार्थिफलपकोद्भात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वापत्तिः स्वमा-
 य्मोच्यते संयस्यापि जगतोमिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं 'अद्वैते स्वैरमायाते द्वैते प्रशममागते पदयन्ति स्वमवलोकं चतुर्थी भूमिकामिताइ-
 ति' सोयं चतुर्गर्भमं प्राप्नोयोगी ब्रह्मविदित्युच्यते पञ्चमीपृष्ठीसप्तम्यस्तु भूमिकाजीवमुक्तेरचान्तरभेदाः तत्र सविकल्पकसमाव्यभ्यासेन
 तिरफ्दे स्नापि या निर्धिकल्पकसमाव्यस्या साप्तसंसिकरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमेव व्युरयानात् सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः तत-

नैव तस्य ह्यतेनार्योनाह्यतेनेह कथन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रमः ॥ १८ ॥

नदभ्यावपरिपाकेण निरकालावसायिनी सा पदार्थाभावनतीति गाढसुषुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुस्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव
 द्युरयानात् सोयं ब्रह्मविद्वरियात् उक्तं हि 'पञ्चमी भूमिफामेस्य सुषुप्तिपदानामिकां षष्ठीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकाभिति'
 यथाम्नु ममाध्ययस्थायाः न स्वतोना परतोव्युत्थितोभयति संयथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मयएव स्वप्रयत्नमन्तरेणैव पर-
 भेधरंगरितप्राणवागुवशादन्यैर्निर्याहमानद्वैहकव्यवहारः परिपूर्णपरमानन्दधनएव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरियावस्था तां प्राप्नोब्र-
 त्नायिद्वरिष्ठरित्युच्यते उक्तं हि 'षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा संतप्ती भूमिमान्नुयात् किंचिदेवैपसंपन्नस्त्वयवैपन किंचन विदेहमुकता तू-
 क्त सप्तमी योगभूमिका अगम्या चचमां शान्ता सा सोमा योगभूमिष्विति' यामधिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देहं च नश्वरमवस्थि-
 तमुरियतं या निश्चिंतो पश्यति यतोव्यगमरत्वरूपं देवातुपतमप देववशादपेतं वासोयथा परिकृतं मदिरामदान्धः देहोपि देववशागः
 तदु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षतएव सासुः तं सप्रपञ्चमधिकरूढसमाधियोगः स्वामं पुनर्न मज्जेते प्रतिबुद्धवस्तुरिति' श्रुतिश्च

'तद्यथा-विद्विष्येयनीवल्मीके मृगाप्रत्यस्तासारीतैवमेवेदं शरीरं चेनेऽध्यायमशरितोमृतः प्राणोद्गमैव तेजयेति' तद्ययं संश्लहः 'चतुर्थो-
 भूमिकाज्ञानं तिष्ठः स्युः साधनं पुरा जीवन्मुक्तेरव्यग्रास्तु परास्तिष्ठः प्रकीर्तिताः' अत्र प्रथमभूमिप्रथमरूढोऽप्यपि न कर्मोधिकारो किं
 पुनन्मत्तचरानां तद्विशिष्टाजीवन्मुक्तोपेत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रत्यमेवभूतोसन्ति किंतु धर्मोधिकृतत्वमुमुक्षुः असक्तः फलप्रकामना-
 रहितः सततं सर्वदा न तु कदाचित् कार्यं अवश्यकर्तव्यं शयञ्जीवादिश्रुतिचोदितं 'तमेतं चेदावुच्यतेन ब्राह्मणायाविदियन्तियसं
 दोनेन तपसतानाशक्नेति' धृत्या ज्ञाने विनियुक्तं कर्म तिल्लनैमित्तिकलक्षणं सम्यगाचर यथाशास्त्रं निर्यतंय असक्तोहि यस्मादाचरन्ती-
 इतरार्थं कर्म कुर्वन्सत्यशुद्धिभ्रान्तप्रसिद्धारेण परं भोक्षमाप्नोति पुरुषः पुरुषः सपय सत्पुरुषोऽन्याइत्यभिप्रायः ॥१९॥ ननु धिर्विदियोरपि
 ज्ञाननिष्ठाप्रार्थ्यर्थं श्रयणमनजनिद्विध्यासगानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासोऽपिहितः तथा च न केवलं शानिनएव कर्मोनाधिकार-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तोच्चाचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः ॥ १८ ॥
 कर्मणो न हि मंसिषिमाश्रिताजनकादयः ॥ लोकसंप्रहमेयापि संपश्यन्कर्तुं मर्षसि ॥२०॥

रः किंतु ज्ञानार्थिनोपि धिरुक्तस्य तथा च मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्माणि हेयान्येवेत्यहुनाशङ्कां क्षत्रियस्य संन्यासानधिकारप्र-
 तियादेनतापनुदति भगवाद् अनाकादयोजनकाजातशत्रुप्रभृतयः श्रुतिस्मृतिपुटपणप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोपि कर्मणैव सह न तु कर्म-
 त्यागेन सह मंसिषि श्रवणादिसाधां ज्ञाननिष्ठा मास्रियताः प्राप्ताः हि यस्मादेवं तस्मात्प्रथमपि क्षत्रियोविचिदिपुर्विद्वान्वा कर्मकर्तुंमर्हसी-
 त्यनुपहूः 'आश्रणाः पुत्रैपणायाश्च विसैवणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च मिश्रश्चर्यं चरुतेति' संन्यासविधायके धान्ये ब्राह्मणत्वस्य
 विवक्षितत्वात् 'स्वाराज्यकामोपजा राजद्यूनेन पजेतेत्यत्र क्षत्रियत्ववत्त्वात्पाटाश्रमाश्रमाश्रणस्य शयोरान्यस्य द्वौ वैश्यत्येति च' स्मृतेः
 पुराणेषु 'मुञ्जजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्लिङ्गधारणं दण्डुजातोकजातानां नायं धर्मः प्रशस्यतेरते' क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावउक्तः तस्मा-
 न्मुक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणैव हि सासिद्धिमास्तिष्ठताजनकादयश्चित् सर्वे राजाश्रिताधर्मापजाधर्मस्य धारकइत्यादि स्मृतैर्वर्णधर्मप्रवर्त-

फलयेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मागीक्षिवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन्नपि शब्दाज्ञान-
 फादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हसेवेत्यन्वयः क्षत्रियजनप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्त्वं विद्वानपि जनफादिवत्प्राग्बोधकर्मबलेन
 लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्योभवसि न तु त्यक्तं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मण
 स्यैव संन्यासो नान्यस्येति निर्णयितं चार्तिककृता तु प्रौढिचादमात्रेण क्षत्रियवैश्ययोरेपि संन्यासोऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया
 कर्मणि क्रियमाणेषु लोकाः किमिति तत्तमं गृह्णीयादित्याशङ्क्य श्रेष्ठाचारानुविधायित्वादित्याह श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यत्कर्मोचरति
 शुभमनुभूया तत्तदेवाचरतीतरः प्राकृतस्तदनुगतोजनः नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ननु शास्त्रमवलोक्य शास्त्रार्थं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शा-

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न
 मे पार्थास्ति कर्तव्यं विप्रु लोकेषु किं चन ॥ नामवाप्तमवाप्तव्यं वर्ते एव च कर्मणि ॥ २२ ॥
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ॥ मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

स्त्रीमेव कुतो नाचरति लोकस्त्याशङ्क्याचारव्यतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारितामितस्य दर्शयति स्यदिति सश्रेष्ठोयद्भौतिकं वैदिकं वा
 प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदेव लोकोप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किञ्चिदित्यर्थः तथा च प्रधानभूतेन त्वया शास्त्रा
 लोफसंरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनोजनव्यवहाराभवन्तीति न्यायादित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्तइत्याह
 त्रिभिः हेपार्थ मे मम शिष्यपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽजवाप्तं फलं किञ्चिन्ममावाप्तव्यं नास्ति तथापि वर्तेष्व कर्मण्यहं कर्म
 करोम्येवेत्यर्थः पार्थति सम्बोधयन् विशुद्धक्षत्रियवंशोद्भवस्त्वं दूरपत्यापत्यत्वेन चाल्यन्तं मत्समोद्भविव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति
 ॥ २२ ॥ लोकासंग्रहोपि न ते कर्तव्यो विफलः चादित्याशङ्क्याह यदि पुनरहमतन्द्रितो नलसः सन् कर्मणि जातु कदाचिन्नवर्तयं नाजुति-
 श्रेयं कर्मणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वरम् मार्गं हेपार्थं मनुष्याः कर्मोधिकारिणः सन्तः अनुवर्तन्ते अनुवर्तेरन् सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

श्रेष्ठस्य तत्र मार्गानुवर्तित्वं मनुष्याणामुचितमेव अनुवर्तित्वे कोदोषयत्यत आह अहमाश्विरश्वेचादि कर्म न कुर्यां तदा मन्वदनुवर्तितं मन्वादी-
नामपि कर्मानुपपत्तं लोकास्तिष्ठेताः कर्मणोलोपेनेमे सर्वे लोकान्तर्सीदेपुर्विनश्येयुः ततश्च वर्णसङ्करस्य च फलार्हमेव स्यां तेन चेन्मा-सर्वाः-
प्रजाग्रहवोपहन्यां धर्मलोपेन विनाशायं कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तइदयोहं ताः सर्वाविनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यदाचरतीत्यादे-
रपरा योजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपि तु श्रेष्ठाचारत्यादधीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य याददाथाचारस्ताह-
शय्य मदनुवर्तिना रमयानुष्ठेयोन स्वातन्त्र्येणान्यदर्थः कीदृशकृत्याचारयोमयानुवर्तनीयइत्याकाङ्क्षानं मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लो-
केस्तदवगममिति ॥ २४ ॥ ननु तवेदयरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वणस्यापि कर्तव्यत्वमिमानामायात्र कापि क्षतिः मम तु जीवस्य लो-
कसंग्रहार्थं कर्मोणि कुर्वणस्य कर्तव्यत्वमिमानेन क्षानामिभवः स्यादित्यत आह सकाः कर्तव्यत्वमिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्यभिनि-

उरसीदयुरिमे लोकाः कुर्यां कर्म चैदहम् ॥ सङ्करस्य च कर्तास्यासुपहन्यामिमाः
प्रजाः ॥ २४ ॥ सत्ताः कर्मस्थविद्वांसोयथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिको-
पुर्तोऽसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्घनाम् ॥ ज्ञोपयेत्सर्वकर्मोणि
विद्वान्युक्ताः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्युदविद्वांसोऽजायथा कुर्यान्ति कर्म लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुर्विद्वानामविद्विपत्तयेव कुर्यान् किन्तु असक्तः सन् कर्तव्यमिमानं फलाभि-
सन्धिं चाकुर्वदित्यर्थः आरजेति भरतपंशोद्ववत्वेन भाषानेन तस्यां रतयेन धा त्व यथोक्तशास्त्रार्थबोधयोग्योसिति दर्शयति ॥२५॥ ननु क-
र्मानुष्ठानेव लोकसंग्रहः कर्तव्योऽननु तत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहंतुरत आह अज्ञानामविद्वेकितां कर्तव्यत्वमिमानेन फलाभिसन्धिनाच कर्म-
सङ्घनां कर्मण्यभिनिष्ठानां या बुद्धिरहमेतत्कर्मफलस्यै पतत्फलं च भोक्ष्यइति तस्याभेदे विचालनं अकर्मोपदेशेन न कुर्यात् किन्तु
युक्तोऽप्यद्वितः सन् विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वद्विधकारिकाणि सर्वकर्मोणि समाचरन् तेषां थद्यामुत्पाद्य ज्ञोपयेत् श्री-

त्या सेवयेत् अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेर्ज्ञानस्य चातुत्पत्तेरुभयस्रष्टृत्वं स्यात् तथा चोक्तं 'अज्ञस्या-
 धेप्रयुञ्जस्य सर्वं ब्रह्मेति शोवदेत् महानिरयजालेषु सतेन विनियोजितइति' ॥ २६ ॥ विद्वद्विदुषोः कर्मोनुष्ठानसाम्येपि कर्तृत्वमिमा-
 नतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन्सकाः कर्मणीति श्लोकार्थं विवृणोति द्वाभ्यां प्रकृतिर्माया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी मिथ्याज्ञानात्मिका पा-
 रमेश्वरी शक्तिः 'मायां तु प्रकृति विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति' श्रुतेः तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानि लौकि-
 कानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारेण कार्यकारणसङ्घातात्मप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थआत्मान्तःक-
 रणं यस्य सोहङ्कारयिमुदात्ता अनात्मन्यात्माभिमानानी तानि कर्माणि कर्तोहमिति करोम्यहमिति मन्यते कत्रञ्चासेन कर्तोहमिति वृ-
 न्तत्ययः तेन न लोकाव्ययनिष्ठापलथर्वतृनामिति पट्टीप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ विद्वांसु तथा न मन्यतइत्याह तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति तत्त्ववि-

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहङ्कारविच्छेदात्मा कर्तोहमिति
 मन्यते । २७ ॥ तरत्रवित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणगुणेषु वर्तन्तइति मत्प्र
 न सञ्जते ॥ २८ ॥

च तुराब्देन तस्याज्ज्ञेयिष्ठयमाह कस्य तत्त्वमित्यतआह गुणकर्मविभागयोः गुणादेहेन्द्रियान्तःकरणान्यहङ्कारास्पदानि कर्माणि च तेषां
 व्यापारभूतानि ममकारास्पदानीति गुणकर्मैति द्वन्द्वैकवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां विकारिणां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभा-
 गः स्वप्रकाशाज्ञानरूपोसद्ग-आत्मा गुणकर्मं च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्जडचेतनयोर्विकारिनिर्विका-
 रयोल्लत्त्वं याथात्म्यं शोवेषि सगुणाः करणात्मकागुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते विकारित्वात् न तु निर्विकारआत्मेति मत्त्वा न सञ्जते स-
 किं कर्तृत्वाभिनिवेशमतत्त्वविदिव न करोति हेमहाबाहो इतिसयोध्यन्सामुद्रिकोकसत्पुरुषलक्षणयोगित्वाच्च पृथग्जनसाधारण्येन
 त्वमविवेकी भवितुमहंसीति सूचयति गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतैव निर्वाहे
 विभागपदस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेवं विद्वद्विदुषोश्चिभेदं न- कुर्यादित्युक्तमुपसंहरति

प्रकृतेः पूर्वोक्तायामायायागुणैः कार्यायतया धर्मैर्दशादिभिर्विकारैः सम्यङ्मूढाः स्वरूपास्तुरगेन तन्नेयात्सर्वेन भ्रम्यमानान्तेषामेव गुणान्ना ईक्षेद्दिशान्तःकरणानां कर्मसु व्यापारेषु सञ्जन्ते सन्ति वयं कर्म कुर्मस्सकलायेति हृदयतरामासीयबुद्धिं कुर्वन्ति ये तान् कर्मसिद्धिगोऽङ्गाविद्योनात्मभिमानिनोभन्वान्बुद्धचिप्रायेन ज्ञानाधिकारसमाप्तान् कृत्स्नचित् परिपूर्णमविद् स्वयं न विन्नालयेत्कर्मश्रद्धालोऽन्यथावयदित्यर्थः येत्यमन्दाः शुद्धान्तःकरणान्ते स्वयमेव विवेकोदये न विचलन्ति ज्ञानाधिकारं प्राप्तदत्तस्यभिप्रायः कृत्स्नाकृत्स्नशब्दात् आत्मानात्मपरतया युल्लयांगुसारेण धार्मिकशुद्धिद्व्याप्यात् 'सर्वेयत्काविकाशयेभ्यः कृत्स्नं यतोदयं संभवलदिरुदस्य कुतोऽकृत्स्नस्य यस्तुतः कस्मिन्कृष्यहृष्टोऽथः मतदन्त्यद्य शिष्यते तथाहृष्टेषु हृष्टः स्वादकृत्स्नान्बुद्धयत्तरति' अनात्मनः सावयवत्वादेनेकधर्मवत्त्वाच्च कर्त्तव्यद्वैतं केनचिदप्यपेन वा विदिष्टे तस्मिंश्चकस्मिन् घटादौ शालेषु धर्मोन्तरणावयवान्तरेण याचिशिष्टः सपद्याशालोवशिष्यन्ते तदन्यत्र घटादिरमातोवशिष्यतएव तथा तस्मिन् घटान्नावकातोपि पटादिशालोः स्यादिति तल्लगनेपि तस्मान्न्यस्य आशान्नास्यज्ञानेन्यन्त-

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सञ्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तान्कृत्स्नविदोमन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२८॥

सधि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वा युध्यस्व विगत-

ज्वरः ॥ ३० ॥

ज्ञानाच्च सोऽट्टरञ्ज उच्यते कृत्स्नस्वपद्यभारमैय तज्ज्ञाने कस्यचिद्वशेषस्याभावादिनि श्लोकत्रयार्थः ॥२९॥ एवं कर्मानुष्ठान सान्धेय्य श्रवित्त्याः कर्त्तव्यामिन्विद्यान्त्रभाष्याभ्यां विशोषवक्तः इत्मीमजस्यापि मुमुक्षोरप्युक्त्यपेक्षया भगवद्वर्षणं कलाभिरुन्ध्यभाषं च विशेषं यद्व्यशतयाऽङ्गुलस्य कर्माधिकारं हृदयति मयि गगनति पाहुद्वेयेपरमेभ्यरे सर्वेये संयनियन्तति सर्वोत्तमनि सर्वोणि कर्माणि लौकिकानि धैत्रिका-नि च सर्वप्रकारणि भयत्सचेतसा भृष्टं कर्तोन्तर्वाप्यधीनत्समाप्तेदशराय शशब्रह्म भूत्सः कर्माणि कर्तोमीत्यनया बुद्ध्या संन्यस्त्य समस्ये निराशीर्निकामः निर्ममोर्द्वेषुप्रप्राप्तदिगु र्द्वेषुर्भमताहृत्यः विगतज्वरः सन्तापहेतुत्वाच्छोफस्य ज्वरशब्देनोक्तः यद्विष्कण्णपरिष्कण्णु-येशोन्तर्कपानादिनिमित्तशोकरहितस्य भूत्वा त्वं मुमुक्षुर्भुज्यस्व विहितानि कर्माणि कुर्वित्वाभिप्रायः अथ भगवद्वर्षणं निष्कामत्वं च सर्वकर्मनाधारणं मुमुक्षोः निर्ममत्वं त्यक्तशोकत्वं च मुमुक्षुमत्त्वे प्रकृतमिति द्रष्टव्यं अन्यत्र ममताशोकरयोरप्रसक्तत्वात् ॥ ३० ॥

फलाभिसन्धिहाहिल्येन भगवदुपपन्नद्वारा विहितकर्मानुष्ठानं सत्यशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण मुक्तिफलाभिसन्धिहाहिल्येन
 विहितकर्माचरणरूपं मम मतं नित्यं नित्यवेद्योदितत्वेनानादिपरंपरागतं आवश्यकामिति वा सर्वदेति वा मानवाः मनुष्याये केचित् म-
 नुष्याधिकारित्वात्कर्मणां श्रद्धायन्तः शाखाचार्योपादेश्येऽननुभूतेव्यवभवेतादिति विश्वासः श्रद्धा तदन्तः अनसूयन्तः गुणेषु दोषाविष्क-
 रण मसूया सा च दुःशात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्न फारुणिकोयमित्येवंरूपा प्रकृतं प्रसक्तां तामसूयामपि शूरी सर्वसुखदृक्कुर्वन्तोयेऽनुतिष्ठ-
 न्ति तेषु सत्यशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक् ज्ञानियन्सुच्यन्ते कर्मभिर्माधर्मस्यैः ॥३१॥ एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह तु श-
 ब्दः श्रद्धाचर्येऽप्यंमथश्रद्धां सुचयति तेन ये नातिक्रयादश्रद्धाघनाश्रयसूयन्तोदोषमुद्गायन्तः पतन्मम मतं नातुवर्तन्ते तानचेतसोऽपुष्टि-
 चान् अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणे च यज्ज्ञानं तत्र विविधं प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनतश्च मूढान् सर्वप्र-

ये से मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तोऽसुच्यन्ते तेषु कर्मभिः
 ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यस्यन्तोऽनानुतिष्ठन्ति से मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्वि नष्टानचैत
 सः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्थाः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं वान्ति भूतानि निग्रहः किं
 करिष्यति ॥ ३३ ॥

फारेणार्योपपाद्यन् सर्वपुरुषार्थसंघान्धियदि जानीहि ॥३१॥ ननु राक्षसव तव शासनातिक्रमे भयं पश्यन्तः कथमसूयन्तस्तव मतं नातुवर्तन्ते
 कथं वा सर्वपुरुषार्थतायने प्रतिफलमपन्तीत्यत आह प्रकृतितोम प्राग्जन्मकृतधर्मोऽर्थमैकानेच्छादिस्कारोऽर्थवर्तमानजन्मन्यासिद्वयकः
 सर्वतोमलयान् 'त विषाकर्मणि सम्पचारभेते पूर्वमज्ञाचेति' श्रुतिप्रमाणकः तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतैः सहशानुरूपमेव सर्वोजन्तुर्ज्ञान-
 रश्मिगुणैश्च 'पश्यादितिश्चापिशोभायित्थियायात्' गुणदोषज्ञानयाच्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खः तस्मात् भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं या-
 श्वात्सर्वकाराश्रयात् शारणापि पुणोऽसमाश्रय्यारपायेषु प्रपत्तोऽमानान् मच्छासनातिक्रमदोषाद्विष्यतीति भावः ॥ ३३ ॥ ननु सर्वसमा-

निर्गमस्य प्रकृतियवशवर्तिरेवे लौकिकधैदिकपुरुषकारविषयभाषाद्विधिनिषेधानर्थमयं प्राप्तं न च प्रकृतिद्वन्द्वः कश्चिदस्ति यं प्रति तदर्थं स्वार्थित्यनन्तराह इन्द्रियस्योन्द्रियस्यंति योऽप्यनया सर्वं यामिन्द्रियाणामर्थं विषये शब्दे स्पर्शे रूपे रसे गन्धे च एवं कर्मोन्द्रियविषयेषु वचनादौ अनुकूले शास्त्रनिषिद्धेषु रागः प्रतिकूले शास्त्रविहितेषु द्वेषइत्येवं प्रतीन्द्रियाथ रागद्वेषौ व्यवस्थितावाप्तुकूल्यप्रतिफूल्यवस्थया स्थितौ नित्यनियमेन सर्वत्र नो भवतः तत्रं पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयोपलभ्योर्वंशं नागच्छेदिति कथं या हि पुरुषस्य प्रकृतेः सावलवधनिष्ठानुबन्धित्यवस्थानाभावसहकृतेऽप्यसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं रागं पुरुषस्यैव शास्त्रनिषिद्धं कलत्रभक्षणदो पूर्वतपति तथा बलवद्विष्टसाधनत्वज्ञानाभावसहकृतानिष्टसाधनत्वज्ञाननिवन्धनं द्वेषं पुरुषस्यैव शास्त्रविहितादपि सन्ध्यायन्वनादेर्नित्यतपति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्ठानुबन्धित्वेऽपि तेषां सहकार्यभावात्केवलं इष्टेष्टसाधनताज्ञानं मधुविषसंपृक्काश्रमोजनइत्यतत्र न रागं जनयितुं शक्नोति एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदिष्टानुबन्धित्वे योषिते सहकार्यभावात्केवलमनिष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनाना-

इन्द्रियस्योन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ज्ञास्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

दायिव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति तन्तश्चाप्रतियब्दं शास्त्रं विहिते पुरुषं प्रपतयति निषिद्धाद्य निपतयतीति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्रालयेन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्देनोपमर्दान्न प्रकृतिविषयीतमार्गं पुरुषं शास्त्रदृष्टिं प्रपतयितुं शक्नोतीति न शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गः तयोरागद्वेषयोर्वंशं नागच्छेच्छब्दार्थानो न प्रवर्तत नियतं वा किंतु शास्त्रीयतद्विषयज्ञानेन तत्कारणविषयद्वारा नो नाशयति हि यस्मात् तौ रागद्वेषौ स्वाभाविकदोषप्रयुक्तौ अस्य पुरुषस्य धेयोर्थिनो परिपन्थिनौ शत्रु धेयोभागंस्य विप्रकर्तारौ देस्युत्पत्तौ पार्थिवस्य इदं च 'द्वेषेष्टप्राजापत्यांदंयाश्चासुराश्च ततः कर्णयस्सापव देवत्यापसाथअसुरास्यु लोकेष्वस्पधन्तेत्यादिधुतो' स्वाभाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविषयिणोत्पत्तप्रयुक्तिमसुरत्येन शास्त्रीयप्रवृत्तिं च देवत्येन निरूप्य व्याख्यातप्रतिबिल्लरेणेत्युपरम्यते ॥ ३४ ॥ ननु स्वाभाविकरागद्वेषप्रयुक्तप्रवृत्तिप्रहाणेन शास्त्रीयमेव कर्म फलं च चेत्तर्हि यत्सुकरं भिक्षादानादि तदेव क्रियतां किमतिशुःपावहेन युक्तं नैष्यतआह धेयमात्रं प्रशस्यतरः स्वधर्मः ये वर्णमाधमं प्रति योविहितः स-

तस्य स्वधर्मः विगुणोपि सर्वोद्गोपसंहारमन्तरेण कृतोपि परधर्मात् स्वं प्रत्यविहितत्वं स्वनुष्ठितात् सर्वोद्गोपसंहारेण सम्पादितादपि न हि वेदातिरिक्तमानगम्योधर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वधर्मवदित्यनुमानं तत्र मानं स्यात् 'चोदनालक्षणोऽर्थोऽर्थमिति' न्यायात् अतः स्वधर्मे किञ्चिदद्ब्रह्मिणेऽपि स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयःप्रशस्यतरं परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्यस्य निधनं हि इह लोके की-
र्त्यावहं परलोके च स्वर्गादिप्रापकं परधर्मस्तु इहाकार्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रवृत्त्येन च भयावहोयतः अतोरागद्वेषादिप्रयुक्तस्वभावाविक-
प्रवृत्तित्परधर्मोपि हेयपक्षार्थः एवं तावद्भगवन्मताङ्गीकारिणा श्रेयःप्राप्तिस्तद्वन्नीकारिणां च श्रेयोमार्गप्रवृत्त्वमुक्तं श्रेयोमार्गप्रभ्रंशेन फ-
लाभिसन्धिपूर्वककाम्यकर्माचरणे च केवलपापमात्राचरणे च बहूनि कारणानि कथितानि ये त्वेतदङ्गस्यस्यन्तइत्यादिना तत्रायं संप्रह-
रलोकः 'श्रद्धाहानिस्तथाऽसूया युशच्चित्तत्वभूढते प्रकृतेर्वशावर्तित्वं रागद्वेषौ च पुष्कलो परधर्मश्चित्तत्वं चेत्युक्तातुर्मर्गवाहकाः' ॥३५॥ तत्र

श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वमुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥
अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वारुणेय बलादिव
नियोजितः ॥ ३६ ॥

काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनुद्य भगवन्मतमनुयतिंतुं तत्कारणावधारणाय ध्यायतोविषयानुसर्त्यादिना पूर्वमनर्थमूलमुक्तं ॥
माय्यतं च प्रकृतेर्गुणसंमूढाइत्यादिना बहुविस्तरं कथितं तत्र किं सर्वोष्यपि समग्राधान्येन कारणानि अथवैकमेव मुख्यं कारणमितरा-
णि तु तत्सहकारिणं केवल तत्राद्ये सर्वेषां पृथक्पृथङ्कारणे महान्प्रयासः स्यात् अन्ये त्वेकस्मिन्नेव निराकृते कृतकृत्यता स्यादित्य-
त्तोऽहं मे केन हेतुना प्रयुक्तः प्रेरितोऽयं त्वन्मताननुवर्ती सर्वज्ञानविभूढः पुरुषः पापमनर्थानुयन्धि सर्वं फलाभिसन्धिधुरः सरं काम्यं
चिन्नादि शत्रुवधसाधनं च श्येनादि प्रतियेद्धं च कलङ्गभक्षणोदि बहुविध कर्माचरति स्वयं कर्तुमनिच्छन्नपि न तु निवृत्तिलक्षणं प-
रमपुरुषार्थानुबन्धि त्वत्पुपदिष्टं कर्मेच्छन्नपि करोति न च पारतन्त्र्यं विनेत्यं संभवति अतोयेन बलादिव नियोजितोरात्रेव मूलस्वन्म-
तविरुद्ध सर्वानर्थानुबन्धित्वं जागन्नपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थभागप्रवर्तकं मां प्रति श्रुहि ज्ञात्वा समुच्छेदोपत्यर्थः हेवार्ण्येय वृष्णिवंशे

मन्मातामहकुले कृपयाद्यतीर्णतिसंयोजनेन धारण्येयीमुतोहं त्वया नोपेक्षणीय इति सूचयति ॥ ३ ॥ एवमर्जुनेन पुरे 'अथो खल्व्याहुः काममय-
 एवमर्जुनपुत्र इति श्रुत्वा त्रैलोक्येभ्यः सौकाम्यत जायामेखादथ प्रजायेयाथ विसंभे स्वाद्य कर्मकुर्वीथित्वादिश्रुतिसिद्धमुत्तरं' श्री-
 मन्नानुवाच यस्त्वया प्रुष्टोहेतुर्नलादनर्थमार्गी प्रवर्तकः स एष कामयव महान् दातुः यन्निति त्तः सर्वानर्थं प्रकृतिः प्रकृतिनां ननु को योप्यभिव्या-
 रादौ प्रवर्तक इष्टुत्थत आह क्रोधणः कामप्य केनचिद्देवना प्रतिद्वतः क्रोधत्वेन परिणमतेऽनः क्रोधोप्येपकामएव पतस्मिन्नेव महावैरि-
 णि निधारिते संपुरुषार्थप्रामित्यर्थं, तद्विचारणोपायज्ञानाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्तिवलात्मको रजोगुणएव समुद्भ-
 वः कारणं यस्य अतः कारणानुचित्वात्त्वं कार्यस्य सांपि तथा यद्यपि तमोगुणोपि तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ च रजसपथे प्राधान्या-
 त्संख्य निर्देयाः एतेन सात्विक्या वृत्त्या रज्जति क्षीणे सांपि क्षीयत इत्युक्तं अथवा तस्य कथमनर्थमार्गी प्रवर्तकत्वामित्यत आह रजोगुणस्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एव क्रीध ए परको गुण समुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्ये नमिह
 वैरिणम् ॥ ३० ॥

प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भूतोपस्मात् कामोहि विपयाभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्तकपुरुषः दुःखात्मके कर्मणि प्रवर्तयति तेनाय-
 मवश्यं हन्तव्य इत्यभिप्रायः ननु मामदानमेददण्डाद्वर आरुडपायास्तत्र प्रथमं त्रिकस्यासंभवे चतुर्थोऽण्डः पुरोक्तव्योन तु हृडादेवेत्साराशङ्क
 प्रयाणामसंभवे धर्तु विदितानि महादानोमहापाप्मेति महदानमस्येति महादानः 'यत्पृथिव्यां वृद्धियं वृद्धिरण्यं पदावः स्त्रियः नालमैकस्य
 तत्सर्वमिति मत्या शर्मं मज्जेदिति' स्मृतैः अतोत दानेन सन्धातुं शक्यः नापि सामभेदाभ्यां यतोमहापाप्माऽल्युक्तः तेन हि बलात्पेरितो-
 र्निदण्डमपि जानन्पापं करोति अतोविद्धि जानीहि पुनं काममिह संसारे धैरिण तदेतत्सर्वं विदुतं धार्तिकारैरात्येयेदमप्रयासीदिति
 शुनिध्याख्यां 'प्रवृत्तौ निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः श्वातन्ध्यमति संसारमृतौ कस्मात्पवते' ननु त्रिःशेषविश्वस्तसंसारानर्थ-
 यत्मानं निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनायं प्रैर्यतेऽत्रतः अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते 'पास्तन्ध्यमृतं हृष्टा प्रवृत्तिर्नेहशी कश्चित् तस्मा-
 त्प्रैर्योर्धिनः पुनः प्रैरकोनिदृकर्मणि धन्तव्यस्तद्विरासार्थमित्यर्थो स्यात्परा श्रुतिः अनासपुण्यार्थोयं निःशेषानर्थसङ्कुलः इत्यकामयता-

नात्मान्पुर्यान्साधनैर्जडः जिहासति तथानर्थानविद्वानात्मानि श्रितात् अविद्योऽद्वैतकामः सन्नयोर्बल्वति च श्रुतिः अकामतः क्रियाः का-
 श्चिद्दृश्यन्ते नेह कस्याचिद् यद्यच्चि कुर्वते जन्तुस्तत्कामस्य चेष्टितं कामपक्वो धूपइत्यादिवचनं स्पृष्टेः प्रवर्तकानापरोपतः कामादन्यः
 प्रतीयतइति अकामतइति' मनुयचनं अन्यस्स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ तस्य महापाप्मत्वेन चैरित्वमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति तत्र शरीरारम्भात् प्रा-
 गन्तःकरणस्यालब्धवृत्तिकत्वात्सूक्ष्मः कामः शरीरारम्भकेण कर्मणा स्थूलशरीरवच्छिन्ने लब्धवृत्तिकेन्तःकरणे कृताभिव्यक्तिः सन्
 स्थूलोभवति सप्य विपयस्य चित्त्यमानावस्थायां पुनःपुनश्चिन्त्यमानः स्थूलतरोभवति सपव पुनर्विपयस्य भुज्यमानतावस्थायामत्यन्तोद्रे-
 कंप्राप्तः स्थूलतमोभवति तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टान्तः यथा धूमैत सहजेनाप्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मकोऽग्निहिरात्रियते द्वितीयावस्थायां दृष्टा-
 न्तः यथादर्शोमलेनासहेजनादर्शोत्पत्यनन्तरमुद्रिकेन चकारोऽवान्तरवैधर्म्यसूचनार्थः आत्रियतइति क्रियानुकर्षणार्थश्च तृतीयावस्थायां
 दृष्टान्तः यथोत्वेन जरारुणा गर्भवेष्टनचर्मणात्स्थूलेन सर्वतोनिरुद्धावृत्त' तथा प्रकारत्रयेणापि तेन कामेनेदमावृत्तं अत्र धूमैनावृत्तोपि व-

धूमैनात्रियते वन्निहर्थादर्शोमलेन च ॥ यथोत्वेनावृत्तेः गर्भस्तथा तेनेदमावृत्तम् ॥ ३८ ॥

आवृत्तं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दुःपूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

निहर्दाहादिलक्षणं स्वकार्यं करोति मलेनावृत्स्त्वादर्शः प्रतिविम्बग्रहणलक्षणं स्वकार्यं न करोति स्वच्छाधर्ममात्रतिरोधानात् स्वरूपत-
 स्तूपलभ्यतएव उल्वेनावृत्तस्तु गर्भेन हस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न चा स्वरूपतउपलभ्यतइति विशेषः ॥३९॥ तथा तेनेदमा-
 वृत्तमिति संग्रहवान्यं विवृणोति ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमन्तःकरणं विवेकविज्ञानं चा इदंशब्दनिर्दिष्टमेतेन कामेनावृत्तं तथाप्यापाततुल्यहे-
 तुत्वादुपादेयः स्यादित्यत आह ज्ञानिनो नित्यवैरिणा अज्ञोहि विपयभोगकाले कामं मित्रमिव पश्यस्तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते वैरित्वं जानाति कामे-
 नाहं दुःखित्वमापादितइति ज्ञानी तु भोगकालेपि ज्ञानात्स्येनाह मन्येप्रवेशितइति अतोविवेकी दुःखीभवति भोगकाले च तत्परिणामे चा-
 नेनेतिज्ञानिनोसौ नित्यवैरोति सर्वथा तेन हन्तव्यएवेत्यर्थः तर्हि किं स्वरूपोसावित्यत आह कामरूपेण कामितमिच्छा तुष्ट्या सैव रूपं यस्य
 तेन हं कौन्तेयेति सबन्धापिष्कारेण प्रमाणं सूचयति ननु विवेकिना हातव्योप्यविवेकिनोपादेयः स्यादित्यत आहः दुःपूरेणानलेन च चकार-
 उपमार्थः न विद्यते लंपयार्थिर्यस्येत्यनलोचनिहः सयथा हविषा पूरयितुमशक्यस्तथातमपि भोगेनेत्यर्थः अतोऽनिरन्तरं सन्तापहेतुत्वाद्धिवे-

किन्वाविवेकिनोपि हेयएवामौ तथा च स्थितिः न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हयिया कृष्णवर्त्मव भूयएवामिभवंशतशति अ-
 यवा इच्छायावियसिद्धिनिर्गल्यत्वादिच्छारूप कामोविययभोगेन स्वयमेव निवर्तिष्यते किं तत्रातिनिर्वणनेत्यत उक्तं ब्रु-पुरेणानलेनचे-
 ति विरक्तसिद्धस्तत्कारमिच्छातिरोयानोपि पुनः प्रादुर्भावात् विरक्तसिद्धिरिच्छानिवर्तिका किंतु विरक्तद्रोषहाटेरेव तथेति भावः ॥३९॥
 शते हि राजोपेच्छिष्ठाने सुनेन सजेतुं शक्यतइति तद्विशिष्टानमाह इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रहाकाणि श्रोत्रादीनि ध्वचनादानगम-
 नविमर्गानन्दजनकानि घाणादीनिच मनः सद्गुणानामर्कशुद्धिरव्यवसायात्मिका च अस्य कामस्याधिष्ठानमाश्रयउच्यते यत एतेरिन्द्रिया-
 दिभिः मन्वव्यापारव्यतिरेकमोहयति विविधं मोहयति एकामोक्षादं विवेकज्ञानमावृत्त्याच्छाद्य देहिने देहाभिमानिनम् ॥ ४० ॥ य-
 स्मादेव यस्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामोदेहिनः मोहयति तस्मात्त्वमादौ मोहनात्पूर्वं कामनियेयात्पर्यमिति वा इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नि-
 ययधशीकृत्य तसु हि यशोऽठतेषु मनोबुद्धीरपि यशोकरणा सिध्यति सद्गुणव्यवसाययोर्बोद्धेन्द्रियमधुचिह्नैरौयानयहेतुव्याव अतइन्द्र-

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्निर्मां हयत्येयज्ञानमाहृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

तस्मान्प्रवमिन्द्रियाद्यादौ निवस्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ॥ ४१ ॥

याणि मनोबुद्धिरितं पूर्णं पृथङ्ङिर्भिर्यापीहेन्द्रियाण्येताचतुर्कं इन्द्रियत्वेन तयोपपि संग्रहेवा हे मरुतंम महावंशप्रसूतत्वेन समर्थोसि
 पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेतन् फामं धीरिण प्रजहि हि परित्यज वि स्फुट प्रजहि प्रकरेण मारयेति वा जहि शत्रुमित्युपसंहारस्य ज्ञानं शस्त्र-
 चार्योपदेशजं पराहं विज्ञानमपरोक्षं तत्फलं तयोर्दोर्भावज्ञानयोः श्रेय प्राप्तिहेतुर्नोशनमा॥४१॥ ननु यथाकर्षचिद्व्याख्येन्द्रियनियममभवे-
 व्यन्तरवृष्णत्वागोतिबु-ष्करंरति चेत न रसोव्यस्व परं षड्गुण निवर्ततइत्यत्र परदेशनस्य रसाभिधानीयकृतृष्णत्वागसाधनस्य प्रागुक्तेः
 तर्हि कोत्सो परोयद्दोर्नातृष्णानिवृत्तिरित्याशङ्क्य बुद्धमात्मानं पराब्दवाच्यं देहाविश्रयोविचिब्य दर्शयति श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि
 यच्च रथूढं जडं परिच्छिद्यं बाह्यं च रेहमपेक्ष्व परमणि सूक्ष्मत्वात्प्रकाशकारादत्रापकत्वादान्त-स्यत्वात्प्र प्रकृष्टान्यबुद्धुः पण्डिताः श्रुतयोवा
 तथेन्द्रियेषुः परं मनः सद्गुणविकल्पारम्भकं तत्प्रथंकरत्वात् तथा मनसस्तु परा बुद्धिरव्यवसायात्मिका अध्ययसायांोहि निश्चयस्तरपूये-
 कपच सद्गुणादिर्मनोधर्मः यस्तु बुद्धेः परतत्तद्भासकावेनावस्थितः ये देहितमिन्द्रियादिभिराश्रयैयुक्तः कामोज्ञानावरणकारेण

मोहयतीत्युक्तं सन्देहोद्भेदा परमात्मा संपराह प्रविष्टइतिवद्वयवहितस्यापि देहिनस्तदा परमेशः अत्रार्थे श्रुतिः इन्द्रियेभ्यः पराहार्थो-
 अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेराल्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा
 परागतिरिति' अत्रालमतः परत्वस्यैव श्रम्यतात्पर्यविषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वस्याविचक्षितत्वादिन्द्रियेभ्यः पराअर्थोऽस्ति स्यानेर्धेभ्यः
 परार्णान्द्रियाणांति विवक्षायेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते बुद्धेरस्मदादिव्यपियुद्धेः सकाशान्महाज्जाल्मा समष्टियुद्धिरूपः परः 'म-
 नोमहान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्धिः' व्यासिदिःपर इति' वायुपुराणवचनात् महतोहैरण्यगर्भेयुद्धेः परमव्यक्तमव्यक्तत्वं सर्वजगद्बीजं मायात्वं
 'मायां तु मर्हति विद्यादिति श्रुतेः' तद्धेदं तद्भव्याकृतमसांसिदिति च अव्यक्तात्सकाशात्सकलजडवर्गप्रकाशकः पुरुषः पूर्णआत्मा परः

इन्द्रियाणि पराग्या हरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्रभ्यात्मानमानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरामदम् ॥४३॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नामतृ-
 तोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तस्मादपि कश्चिन्न्यः परस्माद्विरयतग्राह पुरुषात् परं किञ्चिदिति कुतपव यस्मात् सा काष्ठा समाप्तिः सर्वधिष्ठानत्वात्सा परागतिः
 'सोऽप्यनः पारमात्योति त्रविष्णोः परमं पदमित्यादित्युक्तिप्रसिद्धा' परा गतिरपि सैवेत्यर्थः तदेतत्सर्वं योबुद्धेः परतस्तु सरल्यन्तेलोकम्
 ॥ ४२ ॥ फलितमाह स्तोत्र्यस्य परं इष्टा निवर्ततइत्यत्र यः परराज्येनोक्तमेवंभूतं पूर्णमात्मानं बुद्धेः परं बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य संस्रभ्य
 श्चिटीकृत्यात्मानं मनः आत्मना पतादृशानिश्चयात्मिकया पुरुष्या जहि मात्य शत्रुं सर्वपुरुषार्थशातनं हे महाबाहो महाबाहोहिंशान्नुमा-
 रणं सुकरमिति योग्यं संबोधनं कामरूपं कृष्णारूपं दुरासदं दुःतेनासादनीयं बुद्धिज्ञेयानेकविशेषमिति यत्नाधिभ्यय विशेपणं ॥४३॥
 उपायः कर्मनिष्ठात्र प्राधान्येनोपसंख्यता उपेया । ज्ञाननिष्ठा तु नदृगुणत्वेन कीर्तिता ॥ इति श्री मत्परमहंसपरिव्रजलकाचार्यश्रीविश्वेश्व-
 रसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां ज्ञाननिष्ठावर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीरुष्णाय गीतामृतदुहे नमः अथ चतुर्थोऽध्यायः प्रारभते ॥ यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन च कर्मयोगइति द्वौ योगौ कथितौ तथाप्येकं साहचर्यं योगश्च यः पश्यति सपश्यतलिनयादिशा साध्यसाधनयोः फलैक्यादैक्यमुपचर्यसाधनभूतं कर्मयोगं साध्यभूतञ्च ज्ञानयोगमनेकविधयुगविधानाय स्तौति वंशकथनेन भगवान् इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभ्यं विपश्यते सर्वशत्रियबंधशयजभूतायावित्थाय प्रोक्तवान् प्रकरणं सर्वसन्धेहोच्छेदादिरूपेणोक्तवानहं भगवान् वासुदेवः सर्वजगत्परिपालकः सर्गादिकाले राशां बलाध्रानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुं कथमनेन बलाधानमिति विशेषेण दर्शयति अब्ययं अब्ययवेदमूलत्वादेव्यमोक्षफलत्वाच्च नव्येति स्वफलादित्यव्ययमव्ययमिचारिफलं तथाचैस्तादृशे नवलाधानं शक्यमिति भावः सच मम शिष्योविवस्वान् मनये धैर्यस्यताय स्वपुत्राय ग्राहू सच मसुरिदधाकवे स्वपुत्रायादिराजायाव्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्वन्तरं स्वायम्भुवमन्वादिसाधारणोऽयं

॥ श्रीभगवामुवाच ॥ इमं विवस्वती योगं प्रोक्तवानहमथ्ययम् ॥ विवस्वानमनवे ग्राहू म-
 नुरिदधाकवेब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयोर्विदुः ॥ सकालेनेह महता यो-
 गीनटः परस्तप ॥ २ ॥

अथ उपदेशस्तथापि सांख्यतिलोपस्थातिकोपस्थातमस्वत्तराभिप्रायेणादित्यमारम्यं सम्प्रदाययोगितः ॥१॥ एवमादित्यमारम्यं गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिमं योगं राजानाश्च ते स्फुरयन्तेति राजर्षयः प्रसुरयेसति सुहार्थनिरिक्षणक्षमानिमिप्रमुखाः स्वपित्रादिप्रोक्तम् विदुः तस्मादनादि-
 वेदमूलत्वे नानन्तरात्वेनानादियुगशिष्यपरंपराप्राप्तयेन च कृत्रिमत्वशङ्कानास्यदत्वात् महाप्रभावोऽयं योगइति श्रद्धातिशयाय स्तूयते
 सपर्वं महाप्रयोजनोऽपि योगः कालेन महता पीठेण धर्म-द्वारासकरेण इह इदानीमावयोर्व्यवहारकाले द्वापरान्ते दुर्बलानजितेन्द्रियाननाधि-
 कारिणः प्राप्य कामकोथादिभिरभिरभूयमानोत्पन्नः पितृद्विषयसम्पदायोजितः तं विना पुरुषार्थोत्पत्तेः अहो दीर्घायं लोकसेति शोचति
 भगवान् इह परत्तप परं कामकोथादिरूपे वासुगुणं शौर्येण फलपता विवेकेन तपसा च भासुरित्वा तापयतीति परत्तपः शत्रुतापनोजि-
 तेन्द्रियरक्षार्थः उर्वर्युपेक्षणाद्युक्तकर्मवर्षोत्पत्तौ परस्तात् त्वं जितेन्द्रियत्वाद्वाधिकारीति सूचयति ॥ २ ॥

यत्न पूर्वमुपनिषेप्यन्वित्प्रियांभाषादिच्छिद्रप्रसम्पदायैभूत् यं विना च पुरुषायोनं लभ्यते सप्रायं पुरातनो ज्मादिगुरुपरंपरागतो योगोद्य
 सम्प्रदायविच्छेदकालं मयाऽतिस्त्रिगुणेन ते तुभ्यं प्रकरोषां क्त. न त्वन्यस्मै करमै चित् करमात् भक्तोसि मे सख्यांचेति इति शब्दो हेतो शस्मा-
 इयं मम भक्तः शरणागतत्रे सत्कल्पतर्पतिमात्र सखा च समानवयाः क्लिप्तसहायोति सर्वदा भवति अतस्तुभ्यमुक्तस्त्वर्थः अन्यस्मै
 कुतो नोच्यते तथाह हि यस्मादेतत्मानमुत्तमं रक्ष्यं अतिगोच्यं ॥३१॥ या भगवति वासुदेवे मनुष्यायेनासंबद्धत्वानित्यत्वादाह्ना मूर्खाणां
 नामानंतुननु रप्रयुक्तानाद्भुते अपरमल्पफालीनिमिदानान्तनवासुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणं विहीनश्च मनुष्यायात् परं यदुफा-
 लीनं सगादिभवेऽरुष्टश्च धैर्यात् विचसतो जन्म अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राण्युत्पादितत्वादेहाभिप्रायेणैवाहुं नस्य मश्रः अतः क-

स एनायं सया तैऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ सक्तोसि मे सखा चेति रक्ष्यं हेतुदुत्तमम् ॥३॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परञ्जन्म विवक्षतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादी
 प्रोक्तादानीत ॥ ४ ॥

धमेतद्विजानीयामतिविक्रुद्धार्थं या एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति त्वमादी प्रोक्तयानिति त्वमिदानीन्तनो मनुष्योऽसर्वज्ञः सर्गादौ पूर्वतना-
 य सर्वभाषादित्याय प्रोक्तयानिति विक्रुद्धार्थमेतदिति भाव अत्रायं निर्गलितोर्थः एतदेवावच्छिद्रस्य तव देहान्तप्रायच्छेदेन वा आदित्य
 प्रभुपदेष्टुं एतदेवेन वा नाद्य. जन्मान्तरानुभूतस्थामप्येतेन स्मृतुं प्रशक्यथात् अन्यथा ममापि जन्मान्तरानुभूतस्मरणप्रसङ्गः तव मम
 च मनुष्यत्वेनावंशतयाधिशोभात् तदुक्तमभियुक्तैः 'जन्मान्तरानुभूतश्च न स्मर्यतर्हति' नापि द्वितीयः सर्गादादिदानिन्तनस्य देहस्या-
 मन्तरात् तद्वंधं हेतान्तरं सर्गादौ सन्नायवंशमावेपीदानीन्तनस्मरणानुपपत्तिः अनेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सन्नायानुपप-
 त्तिरित्यसंबद्धत्वानित्यत्वाभ्यां द्वायहुं नस्य पूर्वपक्षी ॥ ४ ॥ तत्र संशयत्वान् प्रथमस्य परिहारं जन्मानि लीलान्देहग्रहणानि लोकादृष्टय-
 म्भिप्रायेण आदित्यस्योदयवन्मे मम बहूनि व्यतीतानि तव चाब्दानिनः कर्मोर्जितानि देहग्रहणानि तप चैत्युपलक्षणमितरेषामपि ज्ञीयानि

जीविक्यामिप्रायेणवा हेअर्जुन श्लेषेण अर्जुनवृक्षनाम्ना संयोध्यथाद्युतशानत्व सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वेष्वः सर्वशक्तिरीश्वरोवेद, ज्ञानामि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च नत्वमज्ञो जीवस्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वैच्य नजानासि स्वीयान्यपि किं पुनः परकी याणि हेपरन्तप परं शत्रुं भेददृष्ट्यापरिकल्प्य हन्तुं प्रवृत्तोसीति विपरीतदर्शित्वाद्भ्रान्तोसीति भुचयति तदनेग संयोधनद्वयेनावरणविक्षेपौ द्वावप्यज्ञानधर्मो दर्शितौ ॥५॥ नन्यतीतानेकजन्मवत्वमात्मनः स्मरसि चेत्तर्हि जातिस्मरोजीवस्त्वं परजन्मज्ञानमपि योगिनः सार्वलभ्याभिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्यात्पूदे शोवामदेवचदिति' न्यायेन संभवति तथाचाह वामदेवो जीवोपि 'अहं मनुरभवं सूर्यध्वाहं कक्षीवान्नुपिरस्मि विमदस्यदिदाशतय्यां' अतएव न मुल्लं सर्वज्ञत्वं तथाच कथमादित्यं सर्वज्ञमुपदिष्टवानसनीदवरः सन् न हि जीवस्य मुख्यं सार्वज्ञं संभ

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वह्ननि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेदस्य परन्तप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामौशवरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाभ्यात्मायया ॥ ६ ॥

धति व्यद्युपाधेः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंवन्धित्वाभावात् समद्युपाधेऽपि विपजः स्थूलभूतोपाधित्वेन सूक्ष्मभूतपरिणामविषयं मायापरिणामविषयं च ज्ञानं न संभवति एवं सूक्ष्मभूतोपाधेऽपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिसर्गः फमादिविषयज्ञानानामावः सिद्धएव तस्मादीश्वरएव कारणोपाधित्वात्तानागतवर्तमानसर्वोधिषयज्ञानवाङ्मुख्यः सर्वज्ञः अतीतानागतवर्तमानविषयं मायावृत्तित्रयमेकैयया सर्वविषया मायावृत्तिरित्यन्यत् तस्यच नित्येश्वरस्य सर्वज्ञस्य धर्मो धर्मो घभायेन जन्मैवाणुपपन्नमतीतानेकजन्मवत्वन्तु दूरोत्सारितमेव तथा च जीवत्ये सार्वज्ञ्याणुपपत्तिरीश्वरत्वे च देहग्रणानुपपत्तिरिति शङ्काद्वयं परिहरन्नित्यत्वपक्षस्यापि परिहारमाह अपूर्वदेहेन्द्रियादिग्रहणं जन्म पूर्वगृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोव्ययः यदुभयं तार्किकैः प्रेत्यभावइत्युच्यते तदुक्तम् 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युश्चैव जन्म मृतस्य चेति' तदुभयश्च धर्मो धर्मवशाद्भवति धर्मो धर्मवशात् चान्नस्य जीवस्य देहाभिसमानितः कर्माधिकारित्वाद्भवति तत्र

रणस्येवदेहप्रहर्षणं नोपपद्यतति तत्तथैव कथं यदि तस्य शरीरं स्थूलभूतकार्यं स्यात्तदाव्याष्टिरूपत्वे आप्रदवस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं वि-
 रादजीवित्वं तस्य तदुपाधित्वात् अथ सूक्ष्मभूतकार्यं तदा व्याष्टिरूपत्वे स्वप्नावस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं समाष्टिरूपत्वे च धिरण्यगर्भजीव-
 त्वं तस्य तदुपाधित्वात् तथाच भौतिकं शरीरं जीवानांविषं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति सिद्धं नच जीवाविष्टयतादृशो शरीरं त-
 स्यभूतावशवदनयेश्चैतं धाव्यम् तच्छरीरायच्छेदं तज्जीवस्य भोगान्युपगमेऽन्तर्यामिरूपेण नर्यशरीरप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरी-
 रविष्टेऽभ्युपगमव्यवस्थां भोगोभावेच जीवशरीरत्वात्तुपपत्तेः अतो न भौतिकं शरीरमोश्वरस्येति पूर्वार्थेनाङ्गीकरोति अजोपि सब्र-
 व्यपाल्मा भूतानामुद्वरोपि सन्निति अजोपि सन्नित्यपूर्वदेहप्रहर्षणं अव्ययत्वापि सन्निति पूर्वदेहविच्छेदे भूतानां भयनधर्मणां सर्वेषां
 प्रह्लादिलम्बपर्यन्तानामोश्वरोपि सन्निति धर्मोऽभयशक्त्यं निवारयति कथं तर्हि देहप्रहर्षणमित्युत्तराद्धेनाह प्रकृतं स्वामधिष्ठाय सभ-
 वामि प्रकृतं मायास्थ्यां विचित्रानेकशक्तिमघटमानघटनोऽर्थायसीं स्वां स्वोपाधिभूतामधिष्ठाय चिदाभासेन घरोक्तस्य संभवामि त-
 त्परिणामविशेषैरेव देहयानियं जातस्य च भवामि अतादिमोयैव मनुपाधिभूता यावत्कालस्थायित्वेन च नित्या जगत्कारणत्वसम्पा-
 दिका भदिच्छयैव प्रथतमाना विद्युत्सत्वमयत्वेन मम मूर्तिस्सिद्धिशिष्टस्य चाजस्रमव्ययस्यमोश्वरत्वञ्चोपपन्न अतोनेन नित्येनैव दे-
 हेन विद्यमानं च त्वां च प्रति इमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नं तथाच श्रुतिः 'आकाशशरीरं ब्रह्मति आकाशोत्राव्या कृतं आकाश-
 प्य तदोतंच मोतंचेत्यादौ' तथा दर्शनात् 'आकाशस्तद्विद्वादि' न्यायाथ तर्हि भौतिकविप्रहासमावाचंयंमनुष्यत्वादिप्रतीतिः क-
 यामिति चेत् तत्राह आत्ममाययैति मन्माययैव मयि मनुष्यत्वादिप्रतीतिर्लोकानुप्रशय न नस्तुयुयेतिमायः तथा चोक्तं मोक्षधर्मे
 'माया ह्येवा मया युद्धा यन्मां परयामि नाशद संयंभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसिति' सर्वभूतगुणैर्युक्तं कारणोपाधि मां चमेचक्षुषुषां
 द्रष्टुं नर्हसित्यर्थः उक्तंच भगवता भाव्यकारेण सत्त्व भगवान् कानैरव्ययशक्तिवत्त्वधीयतेजाभिः सदासम्बन्धरित्युगुणात्मिकां वैष्णवीं
 स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्यथोभूतानामीश्वरोनित्युद्बुद्बुत्कस्वभावोपि सन् स्वमायया देहवानियं जातस्य लो-
 कानुग्रहं कुर्वन्लक्षते स्वप्रयोजनतामपि भूतानुजिगृक्ष्यति व्याख्यातुमिच्छोक्तं स्वेच्छाचिनिमित्तेन मायामयेन दिव्येन रू-
 पेण संबभूवोति नित्योयः कारणोपाधिमायायोनैकशक्तिमात्रं सप्य भगवद्देहइति भाष्यकृतां मते अन्येतु परमेश्वरं वेद-
 देहिभावे न मन्यन्ते किन्तु यच्च नित्योविशुः सच्चिदानन्दपदोभगवान्यातुदेवः परिपूर्णनिगुणः परमात्मा सप्य तद्विषय-

प्रधौनान्यः ऋद्धिद्रौतिकोभायिकोचेति अस्मिन्पक्षे योजना आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'अविनाशी वा अरेऽयंमात्माऽनुच्छित्तिधर्मत्या-
 द्दिद्युतेः' धर्ममस्तु मतोनुपपत्तेः मात्माद्युतेनित्यत्वाच्च ताभ्यइत्यादिन्यायाच्च वस्तुगत्या जन्मविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारण-
 प्रायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेदयरोपि सन्नहं प्रकृति स्वभावं सच्चिदानन्दधर्मैकरसं मायां व्यावर्तयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थः 'स म-
 नवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिस्त्रिइतिश्रुतेः' स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थितपव सत् संभवामि देहदेहिभावमन्तरेणैव वेहिवद्वचवह्वा-
 यामि कथं तद्वदेहं सच्चिदानन्दघने देहत्वप्रतीतिरतआह आत्ममाययेति निर्गुणे शुद्धे सच्चिदानन्दरसघने मयि भगवति धासुदेवे देहदेहि-
 मायद्युये तद्रूपेण प्रतीतिर्भायामात्रमित्यर्थः तदुक्तं 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनां जगच्चिंताय सोऽयत्र देहीवामाति माययेति'
 अहोभाग्यम होभाग्यं नन्दगोपयज्जाँकसां यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमितिच कंचिच्चु' नित्यस्य निरवयवस्य निर्विकारस्यापि पर-
 मानन्दस्यायवयवविभावं वास्तवमेवेच्छन्ति तेनिर्युक्तिकं द्रुवाणास्तु नास्माभिर्धिनिधार्यतइति न्यायेन नापवाद्याः यदि संभवेत्तथैवास्तु

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अश्विनुर्यानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परिवाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ॥६॥ एवं सच्चिदानन्दघनस्य तत्र कदा किमर्थं वा देहिवद्वचवहारइति तन्नोच्यते धर्मस्य वेदविहितस्य प्रा-
 णिनामभ्युदयनिःश्रेयसाधनस्य प्रवृत्तिनिर्वृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यंग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्होनिर्भवति हेभारत भरतवंशोद्भव-
 त्वेन भा शानं तन्न रत्तवेने वा त्वं न धर्महानिं सोढुं शक्नोषीति संबोधनार्थः एवं यदा यदाऽभ्युत्थानमुद्रयोऽधर्मस्य वेदनिषिद्धस्य ना-
 नाविधुःरस्ताधनस्य धर्मविरोधिनः तदा तदाऽऽत्मानं देहं सृजामि नित्यासिद्धमेवं सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ तल्लि धर्मस्य
 हानिरधर्मस्य च दृढिलय परितोपकारणं येन तस्मिन्नेव कालाभिभवसीति तथा चानर्थावहपव तचावतारः स्यादिति नेत्याह धर्म-
 हान्या हीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां परित्राणाय परितः सर्वतोरक्षणाय तथाऽधर्मवृद्धा वर्धमानानां दुष्कृत-
 पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तदुभयं कथं स्यादिति तदाह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यग्धर्मनिवारणेन स्थापनं
 वेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि पूर्ववत् युगे युगे प्रतिगुगम् ॥ ८ ॥ जन्म नित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानन्दघनस्य

क्षीलया तथातुकार्णं कर्म च धर्मसंस्वापनेन जगत्परियालनं मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्राकृतमन्यैः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोषिं सन्निश्चादिना प्रतिपादितं योवेत्ति तन्वतोम्रमनिचर्तनेन मुदैहिं मनुष्यत्वभ्रान्त्या भयतोषि भर्मफासादिरूपभोगेव जन्म स्वभोगार्थमेव कर्मव्यारोपितं परमार्यतःशुद्धमधिदानन्दधनरुएवाशनेन तदपनुद्य भजस्यापि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुप्रहाय कर्मानुकरणमित्यर्थं योवेत्ति सञ्चालनोपि तत्त्वस्फुरणात् स्वप्न्या देहमिमं पुनर्जन्म नैति किंतु मां भगवन्तं धासुदेवमेव सन्निदानन्दधनमेति संसारात् मुच्यतइत्यर्थः हे अर्जुन ॥ ९ ॥ मांमेति सोऽजुनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्राप्यतया पुरुषार्थत्वं अस्य मोक्षमार्गस्याभार्षिपरंपरागतत्वं च दर्शयति रापल्लवत्वं तुष्णा सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गे कथं जीवितव्यमिति त्रासोभयं सन्निधिषयोच्छेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हितः स्यादिति श्रेयः क्रोधः तपते यगमयक्रोधाधीताधिवेकेन विगतायेष्यसे धीतरागभयक्रोधाः

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेत्ति तत्त्वतः ॥ त्वक्त्या देहं पुनर्जन्म नैति मामेति-
सोर्जन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधासन्मयासामुपाश्रिताः ॥ बह्वीशानतपसा पूतामद्भाष-
मागताः ॥ १० ॥

शुद्धसत्याः मन्मथाः मां परमात्मानं तत्पदार्थं त्वंपदार्थोभेदेन साक्षात्कृतवन्तः मदेकचित्ताया मामुपाश्रिताः एकान्तप्रेममग्नस्यया मा-
मीश्वर-शरणंगताः बह्वेतेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मेश्वरहेतुव्यात् न हि ज्ञानेन सहसं पवित्रमिह विद्यतइति हि ब्रह्मयति
तेन पूताः शीघ्रसंबंधापाः सन्तो निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला मद्भावं मद्रूपत्वं विशुद्धसाधिदानन्दधनं मोक्षमागताः अज्ञानमात्रापनयेन
मोक्षं प्राप्ताः ज्ञानतपसा पूताजीवमुक्ताः सन्तोमद्भावं मद्दिश्यं भावं रत्याख्यं प्रेमाणमागताइति धा तेरां शानी नित्ययुक्तैकभक्तिवि-
शिष्यतइति हि ब्रह्मयति ॥ १० ॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूतानिष्कामास्ते त्वद्भावं गच्छन्ति येत्यपूताः सकामास्ते नगच्छन्तीति फलइतु-
स्तत्र वैषम्यनेर्धुष्ये स्यातामिति नेत्याह ये आर्ताः अर्थार्थिभोजिज्ञासयोक्ताति-नद्य यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मा-
मीश्वरं सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजन्ति तांस्वयैव तदपेक्षित फलदानेनैव मजाम्यनुगृह्णहाम्यहं न यदुच्यते सर्वब्रह्मेश्वरस्य सर्वकार-

शैबर्षिकशुभशुभानि कर्माणि तानुये लोके व्ययस्थितानि एवं तर्हि विग्रमस्वभावाद्यतुर्ण्यस्रष्टुर्येन तव वैश्वस्यं तुयारमित्याशङ्क्य नै-
त्याह तस्य विग्रमस्वभावात् चानुर्वर्ण्यस्य व्यवहारदृष्ट्या कर्तोऽपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्वान्कर्तोऽप्यस्यं निरहङ्कारत्वेनाशीर्षणमहिमा-
न ॥१३॥ कर्माणि विग्रमर्गादीनि मां निरहङ्कारत्वेन कर्तुंवाभिमानवीनं भगवन्तं न लिम्पन्ति देहहारमकत्वेन न यद्यन्ति एवं कर्तृत्वं
निगदत्य भौतवृत्तं निराकरोति न मे ममाप्तकामस्य कर्मफले स्पृहा वृष्णा 'अप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतेः' कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्यां
हि कर्माणि लिम्पन्ति तद्भावात् मां कर्माणि लिम्पन्ति इति एवं योन्योपि मामकर्तोऽममोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्न स-
पथ्यते अकर्तृत्वज्ञानेन मुख्यतरत्पर्यः ॥ १४ ॥ यतोनाह कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्न यच्छते अतः एवं आत्मनोऽकर्तुः क-

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योभिजानाति कर्मभिर्न सव-
ध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कर्तं कर्म प्रवैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मेव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वं पू-
र्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कथयोष्यन्न मोक्षिताः ॥ तस्मै कर्म प्रवक्ष्यामि
यत्तज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

मालेपे शाल्या कृतं कर्म पूर्वैरतिकालैरपि अस्मिन् युगे ययातियतुश्रुतिमिसुमुक्षुभिः तस्मात्कर्मपि कर्मैव कुरु न तूष्णीमासनं नापि
तन्व्यासं यद्यत्तदपि तदामशुभं तस्यपि येलोकसंप्रहारं पूर्वं जलकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वं युगात्तरपि कृतं एतेनास्मिन्पुगेऽन्य-
युगे च पूर्वपूर्वतरैः कृतत्वाद्यदयं तथा कर्तव्यं कर्मेति वदोयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मवियये किं कश्चित्संदायोव्यसि येन पूर्वैः पूर्वतरं
कृतमित्यतिनिश्चासि अस्यैवेत्याह नीलस्य निष्क्रियेऽपि तदस्पृक्षेयु गमनश्रमदर्शनात् तथाऽदृष्टाशुःसन्निष्ठेषु गच्छत्यपि पु-
नरेष्वपगतप्रप्रदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किंवा परमार्थतोऽकर्मेति कथयोमेधाविनोव्यत्रास्मिन्वियये मोक्षिताः मोक्षं निर्णयात्साम-
र्थ्यं प्राप्ता अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थं तत्तस्मात्ते तुभ्यमहं कर्म अकारप्रक्षेपेण छेदवकर्मं च प्रयस्यामि प्रकरणेण सन्देशोच्छेदेन प-
श्यामि यत्कर्मकर्मस्वरूपं शाल्या मोक्षयसे मुक्तोभविष्यस्वमुभात्संसारत् ॥ १६ ॥

ननु संव्लोकप्रसिद्धत्वाद्देहवैतज्ज्ञानानि देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्म तूष्णीमासनमकर्मैति तत्र किं त्यया वक्तव्यमिति तत्राह हि य-
स्मात् कर्मणः शास्त्रविहितस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिपिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णीभावात् अत्र चान्यत्रयेपि तत्त्वमस्ती-
त्यध्याहारः यस्मात् गहना दुर्ज्ञाना कर्मणस्तुपलक्षणं कर्मोक्तमधिकर्मणं गतिस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥ कीदृशं तर्हि कर्मोदीनां तत्त्वमिति
तदाह कर्मणि देहेन्द्रियारिव्यापारे विहिते प्रतिपिद्धे च अहं करोमीति धर्मो (स्य) ध्यासेनात्मन्यारोपिते नौखेनाचलत्सु तदस्त्वबुक्षा-
दियु समारोपिते चलनइय अकार्योत्सस्वरूपालोचनेन वस्तुतः कर्मोभावं तदस्त्वबुक्षादिविष्विच यः पश्येत् पश्यति तथा देहेन्द्रियादियु त्रिगु-
णमायापरिणामत्वेन सर्वदा सव्यापारेषु निवर्त्यापारतूष्णीं सुदृग्मात्सहयमितानेन समारोपितेऽकर्मनि व्यापारोपरमे दूरस्वचक्षुःसन्निह-
ष्टपुरूपेषु गच्छत्स्वप्यगमनइव सर्वदा सव्यापारदेहेन्द्रियादिवस्वरूपपर्यालोचनेन च वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्याध्यप्रयत्नरूपं व्यापारं यः प-

कर्मयोगो ह्यपि बोद्धव्यं च विवर्तमणः ॥ अकर्मण्यश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥
कर्मण्यश्च कर्म यः पश्येदकर्मण्यं च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः क्षात्रज्ञकर्मकृत् ॥ १८ ॥

इदेषु पादेषु गतगतिषु औदात्तित्यस्योपस्थापयाम्युदात्तीनोद्दमात्सह्यभिमानपव कर्म एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानित्यादिना
बुद्धिगतपयोग्यकर्मण्यारोपणोक्तद्वैलिनिरर्थकैः स्तूयते अत्र प्रथमपादेन कर्मविकर्मणोत्सत्त्वं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिपिद्धत्वात् द्विती-
र्याभिमाने गतिराप्यप्रतिपिद्धत्वं तत्र यत्त्वं मन्यसे कर्मणोबन्धेरुत्वात्तूष्णीमेव मया बुद्धेन स्यात्त्वमिति तन्मृषा अस्ति कर्तृ-
माने तूष्णीमप्युपारणस्योपस्थापयामिगणानामकं यत्कर्म तदपि बन्धहेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात् कर्मविकर्मो कर्मणो तत्त्वमीदृशं
सात्त्वा विकर्मोक्तोक्तिं परिपश्यन् कर्तृगणानामकलामित्यन्विहानेन विहितं कर्मैव कुर्वित्याभिप्रायः अपरा व्याख्या कर्मणि ज्ञानकर्मणि
इत्यर्थे जाये सतूष्णेण एतदुपकरणेण शान्तिरूपेण सर्वप्रमाथिष्ठानमकर्म अवेद्यं क्षमकाशचेतन्यं परमार्थहृष्टया यः पश्येत् तथा अकर्मणि

च स्वप्नकारो ह्यवस्तुनि कालपतं कर्म इदं मायमयं न परमार्थसत्त्वं इह इदमर्थोः संबन्धावुपपत्तेः 'यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवावु-
 पश्यति सर्वं भूतैश्चात्मानं ततो विजुगुप्सु इति श्रुतेः' एवं परस्परप्राप्तौ युद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये सपत्न्यं बुद्धिमाधान्यः
 अस्य परमार्थदेशित्वादन्यत्वात् चापरमार्थदेशित्वात् सच्च बुद्धिसाधनयोगयुक्तः अन्तःकरणशुद्ध्या प्रकाराचिच्चः अतः सपत्यान्तःकरण-
 शुद्धिसाधनकृतकर्मशुद्धिते याम्बोधमेव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात् तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति सवुद्धिमानित्यादि स्तुतिश्च तस्सर्वं परमा-
 विप्रायः अतोयदुक्तं यत्काल्पा मोक्षस्येऽनुभवादिति यच्चोक्तं कर्मदीनां तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति सवुद्धिमानित्यादि स्तुतिश्च तस्सर्वं परमा-
 र्थदेशीनां व्याख्या यच्च व्याख्यान कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेऽनुष्ठेयमाने बन्धहेतुत्वाभावादकर्मदीमिति यः पश्येत् तथा अकर्मणि च
 नित्यकर्मकारणे प्रत्ययार्थहेतुत्वेन कर्मदीमिति यः पश्येत् सवुद्धिमानित्यादि तदसङ्गतमेव नित्यकर्मण्यकर्मदीमिति ज्ञानसाधुभगवत्शे-
 नुत्तरभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्येवाशुभत्वाच्च नचेताइशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येताइशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादि स्तुत्युपपत्तिर्नान्त-
 त्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतान्तःकरणशुद्धिद्वारापयुज्यते न तत्राकर्मशुद्धिः शुभ्रप्युपयुज्यते शास्त्रेण नामादिषु प्रज्ञादृष्टिवदधि-
 दित्वात् प्रापीदंमेव चास्यं तद्विधायकमुपक्रममादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्मकरणमपि स्वरूपतानित्यकर्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोप-
 युज्यते ननु तत्र कर्मदृष्टिः क्वाप्युपयुज्यते नापि नित्यकर्मकरणस्यैवायः अभावाद्वाच्योपत्ययोगात् अन्यथा तदविरोधेण सर्वेषां
 कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् भावार्थीः कर्मशब्दात्प्रसङ्गः क्रियाप्रतीत्येवैवैवार्थविधीयतइति न्यायेन भावार्थस्येवाप्युपजनकत्वात् अतिरात्रे यो-
 इति न न गृण्णतीत्यादायापि सङ्कल्प विशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेशेतोऽन्तर्गतादित्यमित्यादि' प्रजापतिप्रतघत् अतो नित्य-
 कर्मानुष्ठानार्हं काले तद्विरुद्धतया यदुपवेदानादि कर्मं तदेव नित्यकर्मकरणोपलक्षितं प्रत्ययार्थहेतुति विविकानां सिद्धान्तः अ-
 तप्याकुर्वन्विरहितं कर्मत्पत्र लक्षणाथं शताः व्याख्याताः लक्षणहेत्वोः क्रियायास्त्यविशेषस्मरणेष्वत्र हेतुधानुपपत्तेः तस्मान्मि-
 थ्यादर्शनापत्तौ प्रस्तुते मिथ्यादर्शनाव्याख्यानं न शोभते तरां नापि नित्यानुष्ठानपरमेयेतद्वाक्यं नित्यानि कुर्वोदित्यर्थे कर्म-
 ण्यकर्म यः पश्येदित्यादि तदबोधकं चास्य प्रयुजानस्य भगवतः प्रतारकायापत्तौ रित्यादि भाष्यपत्र व्यख्येयमित्युप-
 रम्यते ॥ १८ ॥ तदेतत्परमार्थदेशीनं कर्तव्याभिमानाभावेन कर्माहितत्वं प्रपञ्च्यते महाकर्मसमाधि - नैत्यन्तेन यस्य पूर्वोक्तः
 परमार्थेशिनः सर्वे याथन्तोयेदिकालौकिकाया समारम्भाः समाप्स्यन्तीति ह्युपस्था कर्मणि कामान्कुरुत्पञ्चजिता-

कामः फलवृष्णा सङ्कल्पोहं करोमीति फलव्याभिमानत्वाभ्यां वर्जिताः लोफसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगादृयाचेष्टारूपा-
भवन्ति तथा कर्मादायकर्मोदिदर्शनं ज्ञानं तदेवाभिलेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरपूर्वार्थयोरुत्प्लेषविनाशौ
तद्वचपदेशादिति न्यायात् ज्ञानाभिदग्धकर्मोणं तं बुधाः ब्रह्मविदः परमार्थतः पण्डितं आहुः सम्यग्दर्शी हि पण्डितउच्यते नतु भ्रान्तइत्य-
र्थं ॥१९॥ भवतु ज्ञानाभिना प्राक्तनानामप्रारब्धकर्मणां दाहः आगामिनांचानुत्पत्तिः शानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वोत्तरयोरनन्तर्भा-
वात् फलाय भजेदिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामपनुदति कर्मणि फले चासङ्ग फलव्याभिमानं भोगामिलापंच त्यक्त्वा अकर्मभोक्त्राल्म-
सम्यग्दर्शनेन याधितवाञ्छित्युत्तः परमानन्दस्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकाङ्क्षः निराशयः आशयोदेहेन्द्रियादिरुद्वैतदर्शनेन निर्गतेत्यस्मा-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्मोणं तमाहुः पण्डितं बुधाः

॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं निखलज्ञो निराशयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चिदक-
रोति सः ॥ २० ॥

तत्सतिराशयोदेहेन्द्रियाद्यग्निमानञ्जन्यः फलकामनायाः फलव्याभिमानस्य च निवृत्तौ हेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयं पवंभूतो जीवन्मुको-
ऽनुत्थान दशायां कर्मणि वैदिके लौकिके वा अभिप्रवृत्तोपि प्रारब्धकर्मवशाद्विद्वेष्यामितिः साङ्गोपाङ्गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वहृष्ट्या
नैव किञ्चित् करोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन याधितत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥ यदास्यन्तविशेषयतेतोरपि ज्योतिष्टोमादेः सम्यग्ज्ञानवशात् न
तत्फलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमात्रहेतोरविशेषस्य मिश्राटनादेनास्त्येव बन्धहेतुत्वमिति केमुल्यन्यायेनाह निराशोर्मतवृष्णः यतचित्-
तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्येन्द्रियसहितोदेहस्त्री संयतौ प्रत्याहारेण निगृहीतौ येन सः यतो जितेन्द्रियोऽतो विगतवृष्णत्वात्
त्यकसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वे परिग्रहभोगोपकरणानि येन सः एतादृशोपि प्रारब्धकर्मवशात् शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं को-

पीनाच्छादनादिग्रहणभिक्षादानादिकूपं यतिप्रति शाराश्रयानुज्ञातं कर्म काथिकं वार्त्तिकं मानसं च तदपि केवलं कर्तव्याभिमानशून्यं पराशरपौषितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतौक्यं तत्रैतद्वर्त्तनाश्रमोति न प्रप्नोति किलिपं धर्मोपमं फलभूतमातिष्ठं संसारं पापवत्युपवसाप्य-
निष्फलत्वेन किलिपगत्यात् ये तु शरीरनिर्वसं शरीरमिति व्याचक्षते तन्मते केवलं कर्म कुर्वन्सित्तोऽधिफार्थालाभादव्यावर्तकत्वेन शरीरपदस्य वैयर्थ्यं अथ वाचिकमानासिकव्यावर्तनार्थमिति द्रूयात् तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वे शरीरं विहितं कर्म कुर्वन्नामोति किलिपमिदमत्यसकमतिपेधोर्भक्तः वाचिकं मानसं च विहितं कर्म कुर्वन्नामोति किलिपमिति च शास्त्रविरुद्धमुक्तं स्यात् विहितप्र-
तिपिक्कसाधारणपरत्वेत्येवमेव व्याघातइति भाष्यपव विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्माश्रयानु-
ज्ञातं तत्रात्राच्छादनादिव्यातिरेकेण शरीरस्थितेरसम्भवाद्याव्यादिनापि स्वप्रयत्नेनाद्यादिकं सम्प्राप्तमिति प्राप्ते नि-यस्यत्वाद् शास्त्रान्त-

निराशीर्वत्तचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारिरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किलिपवम् ॥ २१ ॥
यदृच्छालाभसंन्तुष्टोद्दन्दातीतोविमत्सरः ॥ समः सिंशवसिधौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥ २२ ॥

दुःखतत्रयत्वव्यतिरेकोयदृच्छा तयेव योलाभोत्राच्छादनादेः शास्त्रानुमतस्य सयदृच्छालाभत्वेन संन्तुष्टस्तदधिकतृष्णापटहितः तथा च शास्त्रं 'भैक्षं चरेदिति' प्रकृत्य 'अयाचितमसं क्लममुपपन्नं यदृच्छयेति' याश्चासङ्कल्प्यादिप्रयत्नं चारयति 'मनुष्ये न चोत्पतनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविचया नानुशासनवादाभ्यां मिश्रं' लिप्सेव कर्त्तव्यमिति 'यतयोपिस्वार्थं प्राप्तं विशन्तीत्यादिशास्त्रानुमतस्तु प्रयत्नः कर्तव्यपव एवं तद्व्यव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कौपीन्युपलं वासः कन्यां शीतनियारिणीं पादुके चापि युद्धीयात्कुयोऽन्यस्य संग्रहमित्यादि' पर्यग्यदपि विधिनिषेधरूपं शास्त्रमूलां ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालोभे शीतोष्णादिर्पाडितः कथं जीवेदतआह दृन्दातीतः दृन्दातीतः क्षुत्पिपा-
साशीतोष्णचर्पादीनि अतीतोतिकान्तः समाधिदशायां तेऽमरकुरणात् व्युत्थानदशायां स्फुरणेपि परमानन्दवृत्तितोयत्कर्मभोक्तृत्वप्र-
त्ययेन याथावत् तैर्दृन्दैरुपहन्यमानोऽप्यधुमितचित्तः अतएव परस्य लोभे स्वस्यालोभे च विमत्सरः परेत्कर्पांसहसपूर्विका स्तोत्कर्षवांछा म-

तस्मिन्नाहृतः अद्वितीयात्मदर्शनेन निर्वैखुद्धिः अतएव समस्तुल्योयइच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ चं सिद्धौ न तदुपः नाप्यसिद्धौ विषण्णाः
 सस्यामुभवेनाकर्तव्यं परैरारोपितकर्तव्यः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शिक्षादनादिरूपं कर्म कृत्वापि न निवध्यते यन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो
 ज्ञानाग्निना दग्धत्वादिनि पूर्वोक्तानुवादः ॥२२॥ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यद्वच्छालाभसन्तुष्टस्य यतैर्यच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शिक्षादना-
 दिरूपं कर्म तत्कृत्वा न निवध्यतइत्युक्तैर्गृहस्यस्य ब्रह्मविदोजनकादेर्यक्षादिरूपं यत्कर्म तद्वन्धहेतुः स्यादिति भवेत्कस्यचिदाशङ्का तामप-
 नेतुं त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यादिनोक्तं विवृणोति गतसङ्गस्य फलासङ्गस्यस्य मुक्तस्य कर्तव्यमौक्तत्वाद्यथासास्यस्यस्य ज्ञानावसित-
 चेतसः निर्विकल्पब्रह्मात्मैक्ययोधएव स्थितं चित्तं यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेनान्वयोदृष्टव्यः गत-
 सङ्गत्वं कुतः यतोऽप्यासङ्गिनत्वं तद्व कुतोयतः स्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञाय यज्ञसंरक्षणार्थं ज्योतिष्टोमादियज्ञे

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अष्टारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विषण्णे तत्प्रीत्यर्थमिति वा आचरतः कर्म यज्ञदानादिकं समग्रं सहाग्रेण फलेन विद्यद्दति समग्रं प्रविली-
 यते प्रकरणे कारणोच्छेदेन तत्त्वदर्शनाद्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥२३॥ ननु क्रियमाणं कर्म फलमजनयित्वैव कुतो नश्यति ब्रह्मयोधे त-
 त्कारणोच्छेददित्याह अनेकारकारकसाध्या हि यज्ञादिक्रिया भवति देयतोद्देशेन हि द्रव्यत्यागोयागः सपत्न्यस्यमानद्रव्यस्याग्नौ प्रक्षे-
 पाद्यमिदं द्रव्यं तत्रोद्देश्या देवता संप्रदानं त्यज्यमानं द्रव्यं हविःशब्दबोध्यं साक्षाद्बोध्यं स्वर्गादिबोध्यवाहितं भावनाकर्म
 एवं धारकत्वेन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपे साध्यकतमतया बुद्ध्यादिकरणं प्रकाशकतया मन्त्रादिकरणमपि कारकव्यापकभेदेन द्विविधं एवं
 त्यागाग्नी प्रक्षेपश्च द्वे क्रिये तत्राद्यायां यजमानः कर्ता प्रक्षेपे तु यजमानपरिकीर्तोऽर्च्युः प्रक्षेपाधिकरणं चाग्निः एवं देशकालादिकम-
 व्यधिकरणं सच क्रियासाधारणं द्रष्टव्यं तदेवं सर्वेषां क्रियाकारकादिबोध्यवहापणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्वज्ञानकल्पितानां संपंधा-

रादण्डादीनां रज्जुतत्त्वज्ञानेनैव प्रकृतस्वज्ञानेन धाधे याधितानुष्ठृत्या क्रियाकारकादिव्याहाराभासोद्दश्यमानोयि दग्धपट्टन्यायेन न क-
 लाय कल्पतल्लनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यतेः प्रह्लादशठिरेव च संघयशात्मिकेति स्वरूपे तयाहि अर्थतं अनेनेति कारणव्युत्पत्त्या अर्थेणं बुद्धादि
 मन्त्रादि च ययमप्यंतेस्मादिति व्युत्पत्त्या अप्रणं देवतारूपं संभ्रानं प्रथमव्यंते आस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽप्येणसधिकरणं देशकालादि त-
 त्तर्यं प्राज्ञाणि कल्पितराधादुप्रह्लादेव रज्जुकल्पितभुजं वदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः एवं ह्यपि सूत्रागमशेषक्रिययोः साक्षात्कर्म कारणं
 तदपि प्रकृतं पर्यं यत्र प्रक्षिप्यतेऽप्री सोपि प्रक्षीय प्रक्ष्माप्रापिति समलंपर्षं तथा येन कर्त्रा यजमानेनाध्ययुणा च त्यज्यते प्रक्षिप्यते च तदुभ-
 यमपि कर्तुं कारणं कर्तात् विहितया वृत्तोरयानूच प्रह्लाते विधीयते प्रह्लाणेति पर्यं दुतमिति हवनं त्यागक्रिया प्रक्षेपक्रिया च तदपि प्रक्षीय
 तथा तेन हवनेन यन्त्रन्तव्यं स्वर्गादिव्ययहितं कर्म तदपि प्रक्षीय यन्त्रन्तव्यं इतमेत्यत्रापि इतएव प्रह्लात्यनुपल्यते
 व्यवधानाभावात् साकाहृत्याच्च 'चित्पतिस्त्वपुनास्वियापादायच्छिद्रेणेत्यादिपरत्वाक्यतोर्यत्' अनेन रूपेण कर्मणि समाधिः प्रह्लादानं

ब्रह्मापेणं प्रह्लाद्विविब्रह्मानौ ब्रह्मया हुतं । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

यथ सकर्मसमाधिनेन प्रह्लाद्विदा कर्मनुष्ठात्रापि प्रह्ला परमानन्वाद्यथे गन्तव्यमित्यनुपल्यते साकाहृत्यादव्यवधानाच्च ' या ते अग्ने
 रज्जारांस्त्वदादौ तनूयार्थिष्ठेलादि ' पूर्वधापरयोर्यत् अथवा अर्थतेऽस्मै फलाद्येति व्युत्पत्त्याऽप्येणपदेनैव स्वर्गादिकल्पमपि प्राप्तं तथा
 च प्रक्षीय तेन गन्तव्यं प्रह्लाकर्मसमाधिनेत्युत्तराद्धं ज्ञानफलकथनार्थेति समंजसं अस्मिन्पक्षे प्रह्लाकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं प्रह्ला-
 पदं हुतमित्यनेन संबध्यते चरसं गन्तव्यपदेनेति भिन्नं वा पदं एवं च नानुपल्लद्वयक्लेशादिति प्रह्लाकर्मसमाधिनेत्येकं वा पदं पूर्वं प्रह्ला-
 पचारान् अतएव न स्वर्गादि तुच्छफले तेन गन्तव्ये विद्यया आधिचकारकव्यवहारोच्छेदात् तदुक्तं यार्तिकशुद्धिः 'कारकव्यवहारे
 हि शुद्धं वस्तु न गीहयते शुद्धे पस्तुनि सिद्धे च फारकथापृष्टिः कुतश्चि' अप्रणविकारकस्वरूपापुनर्मदेनेव तत्र नामादावियं प्रह्ला-
 दृष्टिः शिष्यते सम्पन्मानेण फलविशेषायेति केराधिद्वयाख्यानं भाष्यशुद्धिरेव निराकृतं उपक्रममादि धितोषाद्ब्रह्मविद्या-
 प्रकरणे सम्पन्मात्रस्याप्रसक्तत्वावित्यादियुक्तिभिः ॥ २४ ॥ अतुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञरूपत्वेन सायकतया ब्रह्मापे-

णमन्त्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरान्यज्ञानुपन्यस्यति देवाहन्द्राग्न्यादयइज्यन्ते येन सदैयस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासत्योतिष्टोमादि-
रूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कुर्वन्ति न ज्ञानयज्ञं पवं कर्मयज्ञमुक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयनज्ञमाह
ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानान्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्रह्म तत्पदार्थस्तोस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनैव यज्ञशब्दआत्मनामस्तु
यास्केन पठितः इत्थंभूतलक्षणो वृत्तीया पदकायेभेदाग्नेदेव्यावृत्त्यर्थः त्वंपदार्थोभेदेनैव उपजुहति तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः अपरे पूर्ववि
लक्षणास्तत्त्वदर्शानिष्टाः संन्यासिनइत्यर्थः जीवब्रह्माभेददर्शनं यज्ञत्वेन सम्पाद्य तत्साधनयज्ञमध्ये पठ्यते श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ञानय-
ज्ञइत्यादिना स्मृतुं॥२५॥ तदगेन मुख्यगौ ऋी यज्ञभेदौ दर्शितौ यावद्धि किञ्चिद्वैदिकं श्रेयःसाधनं तत्सर्वं यज्ञत्वेन सम्पाद्यते तत्र श्रो-
त्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि शब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ये प्रत्याहारपराः संयमाग्निपु धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमेकविषयं

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्मान्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

संयमशब्देनोच्यते तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः 'त्रयमेकत्रसंयमइति' तत्र हृत्पुण्डरीकादौ मनसश्चिरकालस्थापनं धारणा एवमेकत्र धृ-
तस्य चित्तस्य भगवदाकारवृत्तिप्रवाहोन्तरान्याकारप्रत्ययव्यवहितोऽध्यानं सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः स-
माधिः सतु चित्तभूमिभेदेन द्विविधःसंप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पञ्चभूमयोऽभवन्ति क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र राग-
द्वेषादिराशद्विषयैवभिनविष्टं क्षिप्तं तन्द्रादिग्रस्तं मूढं सर्वदा विषयासक्तमपि कदाचिद्व्याननिष्ठं क्षिप्ताद्विशिष्टतया विक्षिप्तं तत्र क्षिप्तमू-
ढयोः समाधिशब्देन नास्ति विक्षिप्तोऽनु चेतसि क्वादाचित्कः समाधिविशेषप्राधान्याद्योगपक्षे न घटते किंतु तीव्रपचनविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वय-
मेव नश्यति एकाग्रं तु एकविषयकधारायाहिकवृत्तिसमर्थं सत्त्वोद्रेकेण तमोगुणकृततन्द्रादिरूपलयाभावादात्माकारवृत्तिः साच रजोगु-
णकृतचाञ्चल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयैवेति शुद्धे सत्ये भवति चित्तमेकाग्रं अस्यां भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र ध्येयाकारा वृत्तिरपि
भासते तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातसमाधिभूमिः तनुक्तं तस्या अपि निरोधे सर्ववृत्तिनियोगाधिविज्ञः समाधिरिति अयमेव

सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि सुखमनवैश्रम्यस्य योगिगोहृदभूमिः सन् धर्ममेवैश्वर्यव्युत्पद्यते तदुक्तं प्रसङ्गानेव्यकुसीदस्य संयथा वि-
 धेकृत्यते धर्ममेवः समाधिः ततः क्लेशाभासनिवृत्तिरिति अनेन रूपेण समानां भेदादभिप्रेयति यदुवचनं तेषु इन्द्रियाणि बुद्धिर्वापि ध्या-
 रणाध्यानसमाधिसिद्धयर्थं सर्वानिन्द्रियाणि स्वस्वविषयेश्चः प्रत्याहरन्तीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासप्रयोगे चित्तरूपातुकरणमेवै-
 न्द्रियाणां प्रत्याहारइति विषयेश्चोनिर्गुहीतानोन्द्रियाणि चित्तरूपाण्येव भवन्ति ततश्च विशेषाभावाच्चित्तभारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः
 तदनेन प्रत्याहारत्वात्प्राधान्यसमाधिकरूपं योगाङ्गचतुष्टयमुक्तं तदेवं समाध्यवस्थायां संपन्दिन्द्रयचित्तिरोधोयज्ञत्येतेनोक्तः इदानीं ऋगु-
 च्छानवप्यायां शंकरप्रयाहिलेन विषयभोगोयः सौम्यपर्यवहारहाह राधादीन्विषयानन्यद्वान्द्रियाग्निषु बुद्धिर्वापि अन्त्ये व्युत्थितायस्थाः
 धोत्रादिभिर्विषयैश्च विषयग्रहणं स्पृहाद्यन्त्येनान्यसाधारण्यं कुर्वन्ति सप्यव तेषां होमः ॥ २६ ॥ तदेव पातञ्जलमतानुसारेण लयपूर्व-

श्रोत्रादीनीन्द्रियाखन्द्ये संयमग्निषु जुगृहति ॥ शब्दादीन्विषयानन्यद्वान्द्रियाग्निषु जु-

गृहति ॥ २६ ॥

कसमाधिं ततोऽनुसंधानं च यद्वदयमुक्त्वा ब्रह्मवादिमतानुसारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणोच्छेदेन व्युत्थानश्चत्यं सर्वफलभूतं यज्ञा-
 न्तरमाह द्विधोतिह समाधिर्भोगति लयपूर्वकोवाधयपूर्वकश्च तत्र 'तदनन्यत्वमारम्भमण्डाद्विष्यइति' न्यायेन कारणव्यतिरेकेण का-
 र्यत्वात्त्वात्, पंचीकृतपंचभूतकार्यं व्यष्टिरूपं समाष्टिरूपविषयत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समाष्टिरूपयुषि पंचोद्धत पंचभूता-
 त्मकं कार्यमपंचीकृतपंचमहामूलकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथापि शृण्वीया राधस्पर्शरूपरसगन्धास्त्रपंचगुणा गन्धेतरचतु-
 गुणापकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चतुर्गुणाः आपोगन्धरसेतरत्रिगुणात्मकतेजःकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति तदपि त्रिगुणा-
 त्मकं तेजोगन्धरसकेपतरत्रिगुणधार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति संपिपि द्विगुणात्मकोवायुः शब्दमात्रगुणाकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण
 नास्ति सच शब्दगुणभासासोऽनुस्वामिति परमेऽन्तरसङ्कल्प्यात्मकोवाहृत्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सेपि सङ्कल्प्यात्मकोवाहृत्कार्यो-
 मापेक्षणरूपमहत्सर्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि ईक्षणरूपं महत्सर्वं मायापरिणामाद्यासद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि माया-

अथ कारणं जडत्वेन चैतन्येऽप्यन्तर्यामिणस्तद्व्यतिरेकेण 'नास्तीत्यनुसन्धानेन विद्यमानेऽपि कार्यकारणत्वमेव प्रपञ्चे चैतन्यमात्रगोचरोऽयं
 समाधिः सत्यपूर्वक उच्यते तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्याक्षीणत्वात् एवं चिन्तनेऽपि कारणसत्त्वेन
 पुनः कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादयं सुषुप्तिवत्सर्वज्ञः समाधिर्न सूर्यः मुख्यस्तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विद्यायानिवृत्तौ सर्ग-
 क्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यत्रियायाश्च पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनरुत्थानाभावात्त्रिजोवाद्यपूर्वकः समाधिः सपदानेन श्लोकेन
 प्रदर्शयते तथाहि सर्वोऽपि निद्रियानि स्थूलरूपाणि संस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाख्यानां पंचानां
 पाक्ष्पाणिपादपायूपस्थाख्यानां च पंचानां बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तरयोश्च मनोबुद्धयोः कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्रहणरूपदर्शनेन सप्र-
 षण्णप्रहणानि घञनादानविहारेत्सर्गान्दाख्यानि च मद्भूत्पाध्यवसायो च एवं प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानोदानसमाना-
 ख्यानां पंचानां कर्माणि ब्रह्मिर्नयनं अधोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अशिशतपीतसंभनयनं ऊर्ध्वनयनमित्यादीनि अनेन पंचज्ञानेन्द्रियाणि

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्ममंथमयोगानौ जुव्हति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

पंचकर्मेन्द्रियाणि पंचप्राणामनोबुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्ममूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भाख्यमिह विवक्षितमिति वदितुं
 सर्वाणीति विशेषणं आत्मसंयमयोगाप्तौ आत्मविययकः संयमोधारणाध्यानसम्पन्नातसमाधिरूपस्तत्परिपाके सति योगोऽनिरोधसमा-
 धिः यं पतञ्जलिः सूत्रयामास 'व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोऽभिभयप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयोनिरोधपरिणामइति' व्युत्थानं क्षिप्त-
 गूढविक्षिप्तत्वं भूमिर्नयनं तत्संस्कारः समाधिविरोधिनस्ते योगिना प्रयत्नेन प्रतिदिनं प्रतिक्षणं चाभिभूयन्ते तद्विरोधितश्च निरोधसं-
 स्कारः प्रादुर्भवति ततश्च निरोधमात्रक्षणेन चित्तोन्वयोनिरोधपरिणामइति तस्य फलमाह ततः प्रशान्तवाहिता संस्काराविति त-
 मोरजसोः क्षयाद्युत्थानसंयमत्वेन शुद्धसत्त्वास्वरूपं चित्तं प्रशान्तमित्युच्यते पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटयेन तदाधिक्यं प्रशान्तवाहि-
 तं इति तत्कारणं च सूत्रयामास 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारोपोऽन्यइति' विरामोऽन्युत्थुपरमत्तस्य प्रत्ययः कारणं व्युत्थुपरमार्थः पुरु-
 षप्रत्ययलक्ष्याभ्यासः पीनःपुन्येन सरपादनं तत्पूर्वकत्तज्जन्येभ्यः सम्पन्नाताद्विलक्षणोऽसम्पन्नातइत्यर्थः पलाइशोयथात्मसंयमयोगः

मय्याभिस्त्वस्मिन् ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदान्तवाक्यजय्योब्रह्मात्मैश्वर्यसांक्षाकारसेनाधिद्यातत्कार्यनासाद्वारा दीपिते अत्यन्तोल्बालितं
 वाद्यपूर्वके समाधौ समधिद्विज्ञशरीरमपरे बुद्धति प्रथिलापयन्तीत्यर्थः अत्र च सर्वोणीति आत्मेति ज्ञानदीपितइति विशेषणैरस्मादि-
 त्येकघचनैत च पूर्ववैलक्षण्य सूचितमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥ एवं त्रिभिः श्लोकेः पंचयज्ञानुक्तत्वाऽधुनेकेन श्लोकेन पठ्यज्ञानाह
 द्रव्यत्यागएव यथाशक्त यज्ञोयोगे ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदन्तात्यपस्मात्कर्मपराः तथाच सृष्टिः 'वापोकूपतडागादि देयतापतनानिच अ-
 द्यप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते शारणागतसत्राण भूतानांवाप्यहिंसनं यहिवेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयतइति' इष्टाख्य श्रौत क-
 मंतु दैवमेधापरे यथामित्यत्रोक्त अन्तर्बोद्धेदानभापे तत्रैवान्तर्भूतं तथा श्रुतान्द्रयण्णादितपएव यज्ञोयोगे ते तपोयज्ञास्तापस्विनः तथा
 योगाधिक्यचृत्तनिरोधेष्टोयज्ञोयोगे ते योगयज्ञाः यमनियमासननादियोगानुष्ठानतपराः यमनियमासनप्रणायामप्रत्याह्वारणाध्या-
 तसमाध्यां हि योगसाध्यायुक्ताति तत्र प्रत्याह्वारः श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्यन्यइत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयआत्मसंयमयोगाग्नादित्यत्रो-
 क्तः प्राणायामोऽपाने बुद्धति प्राणमित्यनन्तरश्लोके दक्ष्यते यमनियमासनान्यत्रोक्त्यन्ते अहिंसास्त्यास्तेयब्रह्मचर्योपरिग्रहयमाः पंच
 शौचसन्तोषतपः स्याध्येश्वरप्रणिधानानि नियमा पंच स्थिरसुखमासनं पद्मकवचस्तिकाद्यनैकविधं अशांखीयः प्राणिकथोहिंसा सा च
 कृतकालानुमोदितभेदेन त्रिविधा एवमयथार्थभाषणमयच्छहिंसानुबन्धि यथार्थभाषणं चानुतं स्तेयमशाखीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरण
 अशाखीयः श्रोतुसव्यतिकरोमैथुनं शास्त्रनिषिद्धमार्गेण देहयात्रानिषांइकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्निष्ठुसिलक्षणउप-
 रमायमाः यमाः उपपन्नइति स्मरणाय तथा शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च मृज्जलादिभिः कायादिशालनं हितमितसेष्यारातादि च
 बाह्य मैत्रियुतिदिभिर्मदमानादिचिचमलक्षालनमान्तरं सन्तोषोविद्यमानभोगापरणाधिक्यकस्यानुपदिस्वरूपा चिससृष्टिः तपः
 श्रुमिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं काष्ठमौनाकारमौनादिव्रतानि च इद्विनेनापि स्वाभिप्रायप्रकाशनं काष्ठमौनं अघचनमात्मकार-
 मीनमिति भेदः स्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामश्वरपनं प्रणवजपोधा इश्वरप्रणिधानं संयकर्मणां तस्मिन्परमगुरौ फलनिरपेक्षतया-
 र्पणं एते विधिरूपानियमाः पुराणेषु वेधिकाउक्तास्ताप्येव यमनियमेध्वन्तर्भाष्याः एताहरायमनियमाद्यध्यासपरायोगयज्ञाः
 स्वाध्यायशान्तयज्ञाश्च यथाविधि वेदाध्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायंत वेदार्थेनिष्ठयपरब्रह्मनयज्ञाः यज्ञान्तरभाह यतयोयल-
 शीलयाः संशततयता सम्यक् रितानि तीक्ष्णकुलान्यतिहृदानि मतानि येषां ते संशितततयज्ञादत्यर्थः तथा च भगवान्पतञ्जलिः
 'तेर्जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमामहाव्रतमिति' ये पूर्वमाहंसाद्याः पंच यमाउक्तास्तपश्च ज्ञात्याद्यतवच्छेदेन इदंभू-

मयोमहाप्रतशाब्दयाच्याः तत्राहंसा जाल्यच्छिद्रा यथा मृगयोर्मृगातिरिक्ता हनिष्यामीति देशांश्छिद्रा न तीर्थे हनिष्यामीति सैव
 काल्यापच्छिद्रा यथा न चतुर्दशो न पुण्यहनीति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयाच्छिद्रा यथा क्षत्रियस्य वैष्याक्षणप्रयोजनव्यातिरेकेण
 न हनिष्यामीति युद्धे विना न हनिष्यामीति च एवं विद्याहादिप्रयोजनव्यातिरेकेणावृत्तं न चदिष्यामीति एवमापत्कालव्यतिरेकेण क्षुद्र-
 ग्राचनिरिक्तः स्त्र्ये न हरिष्यामीति च एष्यदुल्यतिरिक्तफाले पत्नीं न गमिष्यामीति एवं गुवादिप्रयोजनमन्तरेण न परिग्रहीष्यामीति
 यथायोग्यमचंशेद्रष्टव्यः एतादृगवच्छेदपरिहारेण यदा सर्वजातिसर्वदेशसर्वकालसर्वप्रयोजनेषु मवाः सावमीमाः अहिस्तादयामव-
 न्ति महाणा प्रयोजेन परिपाल्यमानत्वात् तदा ते महाप्रतशाब्देनोच्यते एवं काष्ठमीनादिप्रतमपि द्रष्टव्यं एतादृशाप्रतदाब्धे च कामक्रोधलो-
 भमोहानां चतुर्णांमपि नरककारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिसया क्षमया क्रोधस्य ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारेण कामस्य अस्तेयापरिग्रहरूपेण

द्रव्यज्ञानास्तपीयज्ञावोगयज्ञास्तथापरि ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितवताः ॥ २८ ॥

सन्तोषेण श्रोमस्य मत्प्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानां च सर्वेषां निवृत्तिरिति द्रष्टव्यं इतराणि च फलानि सकामनां योग-
 शास्त्रे कथितानि ॥२८॥ प्राणायामयज्ञमाह सार्धेन अपाने अपानयुक्ती जुब्हति प्रक्षिपन्ति प्राणद्युतिं बाह्यवायोः शरीराभ्यन्तरप्रवेशेन पूर-
 काण्यं प्राणायामं कुपंतीत्यर्थः प्राणेऽपान तथाऽपरे जुब्हति शरीरवायोर्बहिर्निर्गमेन रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः पूरकरेचकक-
 र्थनेन च तदवचनाभूतोद्विधयः कुम्भकापि कथितएव यथाशक्तिचायुमापुर्नान्तरं श्वाससम्भवास्तनिरोधः क्रियमाणोन्तःकुम्भकः यथा-
 शक्तिसंप्राप्युं विरेच्यानन्तरं क्रियमाणो बहिःकुम्भकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादपूर्वकं चतुर्थे कुम्भकमाह प्राणापानगतीं मुखनासिका-
 भ्यामान्तरस्य यथोर्थहनिर्गमः इत्यम्. प्राणस्य गतिः बहिर्निर्गतत्वान्तःप्रवेशः श्वासोऽपानस्यगतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचके-
 ऽपानगतिनिरोधः कुम्भकेनूभयगतिनिरोध इति तन्मेण युगपच्च श्वासप्रश्वासाख्ये प्राणापानगती रुध्या प्राणायामपरायणाः सन्तोऽपरे
 पूर्वविलक्षणाः नियताहाराः आहारानियममाद्वियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्यास्तनिवृत्तेषु प्राणान् शानेन्द्रियकर्मे-

न्द्रियरूपान् शुद्धति चतुर्गुणमकारभ्यासेन विलापयन्तीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवता पतञ्जलिना सङ्घेपविस्तारार्थं सूत्रितं तत्र सङ्घेपसूत्रं
 तस्मिन्सन्नि श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदलक्षणः प्राणायामइति तस्मिन्नासने स्थिरसति प्राणायामोनुष्ठेयः क्रीडशः श्वासप्रश्वासयोगी-
 तिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणापानधर्मयोर्या गतिः पुरुषप्रयत्नन्तरेण स्वाभाविकप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुढ्यप्रयत्नविशेषेण
 तस्याविच्छेदोनिरोधपव लक्षण स्वरूपं यस्य सतथेति पतदेव विद्युर्गतिं याह्याभ्यन्तरसम्भृतिर्देशकालसङ्ख्याभि परिदृश्योदीर्घसूक्ष्म इति
 बाह्यगतिनरोधरूपत्वाद्बाह्यवृत्तिः पूरक. अन्तरगतिनरोधरूपत्वादात्सर्ववृत्ती रचकः कौञ्चित्तु याह्यशब्देन रचकः आन्तरशब्देन च

अयानी जुवहति प्राणं प्राणोऽपानं तथापरि ॥ प्राणपानगतौ रुध्वा प्राणायामपरायथाः

॥ २९ ॥ अपरि नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुवहति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदोयज्ञजपितक-

रुमपाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टाहृतसुजोयान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥ नायं लोकोस्थयज्ञस्य कु-

तोन्धः कुकमत्सम् ॥ ३१ ॥

पूरणोव्याख्यातः युगपदुभयगतिनरोधसम्पत्सङ्घृष्टिः कुम्भकः तदुक्तं यद्योग्योः श्वासप्रश्वासयोः सकृदेव धिथारकालप्रयत्नादेभावोभ-
 वति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नौधिविधारण नापि रचनप्रयत्नौधिविधारणं क्तिु यथा तत्रउपले निहितं जलं परिद्रुप्यरसवर्णः सङ्कोचमाद्यते
 पवप्रयमपि मरुतोवहनशीलोबलवद्विधारकप्रयत्नौधिवगच्छक्रियः शरीरपव सूक्ष्मभूतोवतिष्ठते नतु पूरयति धन पूरकः नतु रचयति धन रे-
 चकृति त्रिविधोऽयं प्राणायामोदेशेन कालेन सङ्ख्या च पराक्षितोदीर्घसूक्ष्मसंज्ञोभवति यथा घनीभूतस्फूलपिण्डः प्रसायमाणोविरलत-
 या दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोपि देशकालसङ्ख्याधिक्येनाभ्यस्यमानोदीर्घोदुर्लभ्यतया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथाहि तद्दयमाङ्गल्य

नासाग्रसमुत्ते द्वादशोऽङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासः समाप्यते ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रविशतीति स्वाभाविकी प्राणापानयोगतिः
अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेराधारद्वारा निर्गच्छति नासान्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलपर्यन्ते पद्मत्रिंशदङ्गुलपर्यन्ते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोपि
तायान् वगन्तव्यः तत्र बाह्यदेशव्याप्तिनिर्वाते देशे इपीकादि सूक्ष्मतूलक्रियया ऽनुमातव्या अन्तरपि पिपीलिकास्पर्शसहशेन स्पर्शाना-
नुमातव्या सेय देशपरीक्षा तथा निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः क्षणसोपामिद्यत्ताघ्रधारणीया स्वजानुमुण्डलं पाणिना
त्रिःपरावृत्त्य द्योटाकावच्छिन्नः कालोमात्रा ताभिः पद्मत्रिंशन्मात्राभिः प्रथमउद्घातोमन्दः सपञ्च द्विगुणिकृतोद्वितीयोमध्यः सपञ्च त्रि-
गुणिकृतस्तृतीयस्तौत्रइति नाभिभूलाद्योरितस्य वायोर्विचित्र्यमानस्य शिरस्यमिह नमुद्रातइत्युच्यते सेयं कालपरीक्षा सङ्ख्यापरीक्षा
च प्रणवजपावृत्तिभेदेन वा सङ्ख्यापरीक्षा श्वासप्रवेशगणनया वा कालसङ्ख्ययोः कथंचिद्भेदविवेक्षया पृथगुपन्यासः यद्यपि कु-
म्भके देशव्याप्तिर्नागम्यते तथापि कालसङ्ख्याव्याप्तिरवगम्यतएव सबलवयं प्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रच-
यव्यापितया दीर्घः परमनैपुण्यसमाधिगमनीयतया च सूक्ष्मइति निरूपितास्त्रिविधः प्राणायामः चतुर्थं फलभूतं सूत्रयतिस्म बाह्याभ्य-
न्तरविपर्यायेषी चतुर्थइति बाह्याविषयः श्वासोरेचकः अभ्यन्तरविषयः प्रश्वासः वैपरीत्यं तावुभावपेक्ष्य सकृद्वयलघद्विधार-
कप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधस्तृतीयः कुम्भकः तावुभावतपेक्षैव केवलकुम्भकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्प्रयत्नवशा-
द्भवति चतुर्थः कुम्भकः तथाच बाह्याभ्यन्तरविपर्यायेपीति तदनपेक्षइत्यर्थः अन्या व्याख्या बाह्योविषयोद्घादशान्तादिराभ्यन्तरोवि-
षयोहृदयनाभिचक्रादिः ती द्वौ विपर्यायाश्चिष्य पर्यालोच्य यः सत्स्मरूपोगतिविच्छेदः सचतुर्थं प्राणायामइति तृतीयस्तु बाह्याभ्य-
न्तरो विपर्यायपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेष एतादृशश्चतुर्विधं प्राणायामः अपाने जुह्वति प्राणमित्यादिना सौत्रेण श्लोकेन
दर्शितः ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशथा यज्ञविदां फलमाह यज्ञान्विदन्ति जानन्ति विन्दन्ति लभन्तेवेति यज्ञविदोयज्ञानां धातारः कर्तारश्च
यज्ञैः पूर्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं पापं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान् कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽन्नममृतशब्दवाच्यं भुञ्जतइति यज्ञ-
शिष्टामृतभुजः ते सर्वेपि सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातनं नित्य संसारान्मुच्यन्तइत्यर्थः ॥ एवमन्वये गुणसुक्त्वा व्यति-
रेके दोषमाहोर्ध्वेन उक्तानां यज्ञानां मध्येऽन्यतमोपि यज्ञोस्य नास्तिसोऽयज्ञस्तस्य अयमल्पसुखोपि मनुष्यलोकोनास्ति सर्वनिन्द्यत्वात्
कुतोऽन्योविशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हेकुरुसत्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मिति व्याख्यानात् बहुवचनं चेदमाचार्यविषयमेकास्मिन्नापि गौरवातिशयोक्तिं ननु बहुत्वविवक्षया एकस्मादेव तत्त्वसाक्षात्कारवत् आचार्योत्तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदर्थमयोगादिति द्रष्टव्यम् ॥३५॥ एवमतिनिर्वन्धेन ज्ञानोत्पादने किं सादृत्याह यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यरूपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीतिवत्सत्येव श्रुतः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवं बन्धुव्यादिनिमित्तं भ्रमं यास्यासि हे पाण्डव फस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानिर्मिषितुश्चादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि स्वाविद्याविजृम्भितानि आत्मनि त्वयि त्वम्पदार्थं श्रयो अपि मयि भगवति चासुदेवे तत्पदार्थं परमार्थतोभेदरहिते अधिष्ठानभूते द्रश्यस्वमेदेनैव अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितस्याभावात् मां भगवन्तं चासुदेयमात्मत्वेन साक्षात्कृत्य सर्वाज्ञाननाशेन तत्कार्याणि भूतानि न स्यासन्तीतिभावः ॥ ३५ ॥ किञ्च ऽऽणु ज्ञानस्य माहात्म्यं अपिचेदित्यसंभावितान्शुभ्रगमप्रदर्शनार्थो निपातो यद्यप्ययमर्थो न संभवेत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाशुभ्रये-

यत्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यासि पाण्डव ॥ येन भूतान्यग्नेष्वेण द्रष्टव्यात्मन्यथो मयि
॥ ३५ ॥ अपि चेदमि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ॥ सर्वे ज्ञानस्रवनेनैव वृजिनं सन्त-
रिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्मस्ममात्कुपतोऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भ-
क्षसात्कुर्वते तथा ॥ ३७ ॥

त्योच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्योव्यतिशयेन पापकारी पापकृतमः स्यात्तथापि सर्वे वृजिनं पापं अतितुल्यत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानप्लवनेनैव नान्येन ज्ञानमेव सूवं पोतं कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पुनरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि वृजिनशब्देनात्र धर्मधर्मरूपं कर्म संसारफलमभिधेते मुमुक्षोः पापवत्पुण्यस्याव्यनिष्टत्वात् ॥ ३६ ॥ ननु ,समुद्रवत्तरणे कर्मणां नाशेन स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः प्रज्वलितोभिर्मस्मसात्कुर्वते भस्मीभावं नयति हे अर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि पापानि पुण्यानि चाविशेषेण प्रारब्धफलभिन्नानि भस्म सात्कुर्वते तथा तत्कारणान्नाशानाशेन विनाशायतीत्यर्थः तथा च 'श्रुतिः' भिद्यते तद्दयग्रन्थिदिच्छद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परवश्यति' तदधिग-

ननु सत्पूर्वांशोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पार्तित्विति' च सूत्रे अनाल्ये पुण्ययापे नश्यतएवेत्यत्र सूत्रं 'अ-
नाल्येकपायं एवतु पूर्वं तदवधेरिति' ज्ञानोत्पादकदेशारम्भकाणां तु तदेहान्तपरम विनाशः तस्य तावदेव चिदं यावन्न विमोक्षयेय स-
न्पत्स्यहतिश्रुतेः मंगेन त्वितरे श्रुपयित्वा संपद्यत इति सूत्राच्च आधिकाटिकाणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेशारम्भकाणि तान्येव देहा-
न्तरारम्भकाण्यपि यथा चस्तिष्ठापान्तरतम प्रभृतीनां तथा च सूत्रं 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारमिति' अधिकारोनेकदेशारम्भकं
फलव्यपारम्भफलं कर्म तद्योपासकानामेव नान्येषां अनाल्येफलानि नश्यति आल्येफलानि तु यावद्भोगसमाप्तिं तिष्ठन्ति भोगश्चे-
केन देहेनानेकेन धेति न विशेषः विलरस्वाकरे द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं तस्मात् न हि ज्ञानेन सहसं पवित्रं प्राक्नं शुद्धिकरम-
न्यदिह वेदे लोकाव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानमिन्नस्याज्ञानाशिवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापोदयाच्च

न हि ज्ञानेन सहसं पवित्रमिह विद्यते ॥ ततस्वयं योगमसिद्धः कालेनात्मनि वि-
न्दति ॥३८ ॥ श्रद्धावान्ध्रुमते ज्ञानं ततपरः संयतोन्द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरे-
याधिगच्छति ॥ ६८ ॥

ज्ञानेन त्यजाननिष्ठया समूलपापनिवृत्तिरिति तासममन्यन्न धिद्यतेतदात्मविषयं ज्ञानं सर्वेषां किमिति छद्दिति नोत्पद्यते तत्राह तत्तु ज्ञानं
फालेन महता योगमसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संसृष्टोयोगयतामापन्नः स्वयमात्मन्यन्तःकरणे चिन्दति लभते नतु यो-
ग्यतामापन्नोऽन्यदृष्टं स्थानिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया चिन्दतौल्यर्थः ॥ ३८ ॥ येनोक्तान्तेन ज्ञानमाप्तिर्भवति सउपायः पूर्वोक्तप्रणिपा-
ताद्यप्यथाव्यासात्तरउच्यते गुरुर्येवान्तवाक्यैर्विद्वन्निर्णयमेवेति प्रमाकरूपान्तिभ्यवृद्धिः श्रद्धा तद्वात्त पुरयोलभते ज्ञानं एतादृशोपि क-
थिद्वलनः स्यात्तत्राह ततपरः गुरुपासनादौ ज्ञानोपायेऽप्यन्ताभियुक्तः श्रद्धावांस्तत्परंषि कश्चिदजितोन्द्रियः स्यादत आह संयतानि वि-
षयेऽप्येनिचर्तितानिन्द्रियाणि येन समसंयतेन्द्रियः यत्वं विशेषेण प्रययुक्तः सोपश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्यामायाविरत्यादिसंम-
वादनैकान्तिकोपि श्रद्धावत्यदिस्वीकण्ठकउपायस्यर्थः ईहदोऽनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परं चरन्मो शान्तिमधिपातत्कार्यनिष्ठसिद्धिर्कृपां

मुक्तिमिच्छेत् तदव्ययानेनैवाधिगच्छति लभते यथाहि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाप्रकारनिवृत्तिं करोति नतु क्वचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्पत्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिं करोति नतु किञ्चित्प्रसङ्गानादिक्रमपेक्षतइति भावः ॥३९॥ अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् अज्ञोऽनधीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानमूल्यः गुरुवेदान्तवाक्यार्थे इदमेवं न भवत्येवेति विपर्ययरूपा नास्तिक्यबुद्धिरथवा तद्वानिअज्ञ-धानः इदमेवं भवति नयेति सर्वत्र संशयात्मा विनश्यति स्वार्थोद्देश्योभयाति अज्ञश्चाश्रद्धावानश्च विनश्यतीति संशया-त्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं अकाराभ्यां तयोः प्रयोगः उक्तः कुतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतोनायं मनुष्यलोकोक्तिं विज्ञा-ज्ज्ञेनाद्यभावात् न परलोकः स्वर्गभोक्षादिः धर्मज्ञानाद्यभावात् न सुखं भोजनादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र सन्देहाकान्तचित्तस्य अज्ञ-

अज्ञश्चाश्रद्धावानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नाय लोकोक्तिं न परो न सुखं भंशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणां ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवन्तं न कर्माणि निवन्त्वन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

स्याश्रद्धानस्य च परलोकानास्ति मनुष्यलोके भोजनादिसुखं च वर्तते संशयात्मा तु त्रितयहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः ॥ ४० ॥
पताहशस्य सर्वानयमूलस्य सस्यस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्न्याय्यद्वयोकां पूर्वापरभूमिकामेवेन कर्मज्ञानमयीं द्विविधां
ब्रह्मनिष्ठासुपसंहरति योगेन भगवद्वाराग्रनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भगवति समर्पितानि कर्माणि येन यद्वा परमार्थदर्श-
नलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि स्वकानि कर्माणि येन तं योगेसंन्यस्तकर्माणं संशये सति कथं योगसंन्यस्त कर्मत्वमतआह ज्ञानसंछि-
न्नसंशयं ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणेन छिन्नः संशयोयेन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे सति कुतोज्ञानोत्पत्तिरित्यतआह आत्मवन्तं अप्रमा-
दितं सर्वदा सावधानं पताहशमप्रमादित्वेन ज्ञानवन्तं ज्ञानसंछिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणं कर्माणि लोकसप्रहार्यानि वृथाचे-
ष्टारूपाणि वा न निवन्त्यन्ति अनिष्टमिष्टं मिश्रं वा शरीरं नारभन्ते हेयनंजय ॥ ४१ ॥

यस्यस्यैवं प्रज्ञात्वादिप्रियोक्तान्मभूत्सुत्पन्नं त्वत्सं त्वादि दुदौ क्वितं कारणस्याध्ययस्य च ज्ञाने शत्रुः सुतेन हन्तुं शक्यत इत्युभयोपन्यासः
एते सर्वानर्थमूलमूर्तं संशयं भात्मनीजान्नामिना भात्मविषयकानिश्चयप्रद्वेगेन खित्वा योगं सम्पक्वदशोनीपायं निष्कामकर्मं याविधि

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्सं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छिद्वैतं संशयं योगमार्तिडोत्तिष्ठ भारत
॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मा-
र्षणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

कुल भलरक्षानीयुत्तिष्ठ युष्माय हे मातु भारतर्षभो जातस्य युद्धोद्यमो न निष्फलरति भावः ॥ ४२ ॥ स्वस्थानीशत्वव्यवोधनं भक्तिप्रद्वे
इदीरने ॥ धीहेतुः कर्मनिष्ठा च हृदिगोपसंहरता ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिभाजकान्चार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादविष्यथीमथुसुदन्-
सरस्वतीविषयतायां श्रीसद्भगवद्गीतागुढार्थटीपिकायां ब्रह्माण्डयोगोत्तम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतासूत्रमुत्तमः ॥ अध्यायाभ्यां कृतौद्वाभ्यां निर्णयः कर्मयोगयोः कर्मयोगयोर्द्वाभ्यां निर्णयः क्रियतेऽधुना तृतीयेऽध्याये
 न्यायसीचेत्कर्मणस्तद्व्यादिनाऽऽनेन पृष्टोभगवान्ज्ञानकर्मणोर्विकल्पसमुच्चयासंभवेनाधिकारिभेदव्यवस्थया लोकोत्सिम्बिद्विधा निष्ठा
 पुरा प्रोक्ता भवेत्यादिना निर्णयं कृतवान् तथा चाक्षाधिकारिकं कर्म न ज्ञानेन सह समुच्चयिते तेजस्मिरयोरिव युगपदसंभवात् कर्माधि-
 कारहेतुभेददुःखरूपनोदकायेन ज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् नापि विकल्पयते एकार्थत्वाभावात् ज्ञानकार्यस्याज्ञानशास्य कर्मणा कर्तुमशक्य-
 त्वात् 'तमेव विदित्याऽतिमृशमेति नान्यः पन्थायिचतेऽयनायेति' श्रुतेः ज्ञाने ज्ञाते तु कर्म कार्यं नापेक्ष्यतएवेत्युक्तं यावानर्थेऽदृशानइत्यत्र
 तथाच ज्ञानितः कर्मानधिकारे निश्चिते प्रारब्धकर्मवशाद्दृश्याचेष्टारूपेण तदनुष्ठानं वा सर्वकर्मसंन्यासोवेति निर्विवादं चतुर्थे निर्णीतं
 अज्ञेन त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये कर्मोपपत्तये प्रवृत्तित्युक्तं 'तमेतं वेदानुचनेन ब्राह्मणाविविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसनाशाकेनेति'
 श्रुतेः सर्वं कर्माखिलं पापं ज्ञाने परिसमाप्यतइति भगवद्ब्रह्मचर्यात् पुवं सर्वकर्माणि ज्ञानार्थानि तथा सर्वकर्मसंन्यासोपि ज्ञानार्थः श्रूयते
 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति शान्तोदान्तउपरत्स्लितिशुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् त्यजते हि तत्क्षेयं त्यक्तुः'
 प्रत्यक् परं पदं सत्यान्वृते सुरदुःखे वेदानिमं लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिस्यादौ' तत्र कर्मतस्यागयोरारादुपकारकसन्निप-
 त्योपकारकयोः प्रयाजायथातयोरिव न समुच्चयः संभवति विरुद्धत्वेन योगपद्याभावात् नापि कर्मतस्यागयोरारत्मानमात्रफलत्वेन-
 कार्थत्वादतिराश्रयोः षोडशिशुप्रहणाश्रहणयोरिव विकल्पः स्यात् द्वारभेदेनैकार्थत्वाभावात् कर्मणोहि पापक्षयरूपमहष्टमेव द्वारं संन्या-
 सस्य तु सर्वविशेषामावेन विचारावसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारं नियमापूर्वतु दृष्टसमवायित्वादवथातादाविव न प्रयोजकं तथा चाहष्टा-
 र्थदृष्टार्थयोरारादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरैकप्रधानार्थत्वेपि विकल्पोनास्त्येव प्रयाजावथातादीनामपि तत्प्रसङ्गात् तस्मात् क्रमे-
 णोभयमप्यनुष्ठेयं तत्रापि संन्यासानन्तरं कर्मानुष्ठानं चेत्तदा परित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूढपतितत्वात् कर्मानधिकारित्वं प्राकन-
 संन्याससर्वैयर्थ्यं च तस्माद्दृष्टार्थत्वाभावात् प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं च तस्मादादौ भग-
 वदपणवुद्ध्या निष्कामकर्मानुष्ठानादन्तःकरणशुद्धौ तीव्रेण वैराग्येण विविदिपायां दद्यायां सर्वकर्मसंन्यासः श्रवणमननादिरूपवेदान्त-
 नाक्यविचारपय कर्तव्यइति भगवतोमतं तथा चोक्तं न कर्मणामनारम्भाद्भैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुतइति वक्ष्यते च आरुह्योर्मुनेयोंं कर्मका-
 रणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यतइति योगोत्र तीव्रवैराग्यपूर्विका विविदिपा तदुक्तं वार्तिककारैः 'प्रत्यग्विविदिपासिद्धे

वेदानुवचनान्तः प्रह्लादावाप्त्यै तु तत्प्रागमीप्सन्तीति श्रुतेर्यावति' स्मृतिश्च 'कथायपङ्क्तिः कर्मभ्यः ज्ञानं तु परमा गतिः कथायै कर्मभिः पङ्के ततो ज्ञानं प्रयतन्तश्चेति' मोक्षधर्मं च 'कथाय पाचयित्वा च श्रेणोत्थानेषु च त्रिषु प्रव्रजेषु परं स्थानं पारिव्रज्यप्रवृत्तम भावितैः करणेषु ध्याय श्रुतुसंस्मरणयोनिषु आसादयति बुद्ध्यात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे तमासाद्य तु सुकृत्य इष्टार्थस्य विपश्चितः त्रिष्वशाश्रमेषु कोन्ययौ भवेत्पर-मभोप्सन्तीति' मोक्ष धरान्यं एतेन प्रमाकर्मसंन्यासो श्रावपि दर्शितौ तथा च श्रुतिः 'प्रह्लादस्य समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनीभूत्या प्र-व्रजे चादेवं तस्या प्रह्लादयोदेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेदिति तस्माद्ब्रह्मविष्कृतादशायां कर्मानुष्ठान-मेव तस्यैव विष्कृतादशायां संन्यासः श्रवणाद्ययसस्त्वेन ज्ञानार्थश्रुतिं दशाभेदेनाज्ञमधिकृत्यैव कर्मतस्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमपञ्चाव-ध्यायावच्छ्रयते विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानयत्नादर्थसिद्धयैवेति सन्द्वाभावात्प्रावैचायंतं तत्रैकमेव जिज्ञासुमज्ञं प्रति ज्ञानार्थत्वं कर्मत-

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेय एतथोरकं तन्मे
ब्रूहि सुनिश्चिदम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

प्रागयोगो विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपद्बुद्धिदानासभयात्मया जिज्ञासुना किमिदानीमनुभवेयमिति सन्निदशानः हे कृष्ण सदान्दरूप भ-क्तुः तत्कर्मणोति वा कर्मणां याचञ्जोवादिश्रुतियदिहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां च सन्यासं त्यागं जिज्ञासुमज्ञं प्रति कथयामि वेदसुखं न पुनर्लाङ्घ्येत् शौगञ्च कर्मनुष्ठानरूपं शास्त्रसिद्धं एतमेव प्रमज्जनोत्कामिच्छतः प्रव्रजन्ति तमेत वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विधिद्विपन्ति यज्ञेनत्यादेषाप्यद्वयेन निराशयित्वा च तात्मा स्वकसंयत्प्रहः शार्परं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किन्वियं छिद्येन संशयं योगसात्-धौ चिष्ठ भारतेति गीतायाप्यद्वयेन वा तत्रैकमेव प्रति कर्मतया गयो विधानाद्बुगपदुभयानुष्ठानासम्भवात् एतयोः कर्मतत्प्रागयोगो-श्च यदेक श्रेयः प्रशस्यते र मन्यसे कर्म वा तस्यागं वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तत्र मत्तमनुष्ठानाय ॥१॥ एवमनुनित्यप्रश्ने तदुत्तर श्रौभग-वानुवाच निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुभेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसंन्यासादनधिकारिहृतात्कर्मयोगो वा शिष्यते श्रेयानधिकार-

र्मपाद्कृतेन ॥३॥ तमेव कर्मयोगं स्वीति त्रिभिः सकर्मणि प्रवृत्तोपि नित्यं संन्यासीति श्लेषः कोसौ योन द्वेषि भगवद्वर्षणदुद्ध्या किं
 पमानं च नै निष्कल्पयशद्रुया न पशुति मर्गादिकं निर्दुष्टोत्पन्नं परहितोहि यस्मात् सुपमनायासेन हे महाबाहो बन्धादन्तःकरणा-
 न्निष्कृपाः शानत्रिविधप्रमुच्यते नित्यानित्यपन्थुयिक्याद्विप्रकार्येण मुक्तोभवति ॥३॥ ननु यः कर्मणि प्रवृत्तः सकर्षं संन्यासीति श्रात-
 व्यः कर्मनायागायां नरूपारिरेयात् कर्तव्यात्तयेति चेत् न स्वरूपतोर्विदुष्योः फलेपि विरोधस्वीचिख्यात् तथाच निःश्रेय सकरावुभा-
 गिन्यनुपपन्नमियान्द्रुवाह मद्रुया सम्यगात्मयुक्लिप्तां बहतीति ज्ञानान्तरद्रुसाधनतया साहच्यः संन्यासः योगः पूर्वोक्तः कर्मयोगः तौ
 पूर्वविरुद्धकृत्यौ बालाः शारभायपियेकप्रानयुन्याः प्रवदन्ति न पण्डिताः किं तर्हि पण्डितानां मतं उच्यते एकमपि संन्यासकर्मणोर्भेद्ये स-

ज्ञेयः सनित्यसंन्यासी योन द्वेषि न काङ्क्षति ॥ निर्द्वन्द्वोहि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते
 ॥ ३ ॥ श्रुयोगौ वृषभवालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ॥ एकमप्यास्थितः सव्यगुभयोर्विन्दते फल-
 म् ॥ ४ ॥ (साश्च) यत्साद्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं साह्यं च योगं च
 यः प्राप्यति सपश्यति ॥ ५ ॥

भगवन्वितः श्याधिकारानुरूपेण सम्यक् प्रयाशास्त्रं कृतवान्मनुभयोर्विन्दते फलं शानोरपत्तिद्वारेण निःश्रेयसकर्ममेव ॥४॥ एकसादुष्टा
 नारकः यमभयोः फले विन्दते तथाह साहच्यः प्राननिष्ठैः संन्यासिभिर्पण्डितैः कर्मानुष्ठानयुन्यायेपि प्राग्भवीयकर्मभिरेव संसृष्टान्तकरणे श्र-
 मणाद्विपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं तिष्ठत्येवास्मिन्ननु कदापि ज्ययतरति व्युत्पत्त्या मौक्ष्वाख्यं प्राप्यते आवरणाभावमात्रेण ल-
 इयतइव नित्यप्राप्तयात् योगैरपि भगवद्वर्षणदुद्ध्या फलाभिसन्धिरोहितेन कृतानि कर्माणि शार्वर्याणि योगाले येयं सन्ति तेषि योगा-
 अदां आदिरयान्मत्पर्ययोश्चप्रत्ययः तैर्योगिभिरपि सत्त्वदुद्ध्या संन्यासपूर्वकश्रवणादिपुरस्सरया ज्ञाननिष्ठया वर्तमाने भविष्यति चा ज-
 न्मनि सम्यत्त्वमानया तत्त्वानं गम्यते भतएकफलत्यात् एकसाह्यं च योगं च यः पश्यति सएव सम्यक् पश्यति नान्यः अयं भावः येषां
 संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा एदयते तैरां तथैव लिङ्गेन प्राजन्मसु भगवद्वर्षितकर्मनिष्ठाऽनुमीयते कारणमत्तरेण कार्यात्पत्ययोगात् तदु-

कं 'धान्यतोऽप्याति जन्मानि तेषु नूनं कृतं भवेत् सत्कृत्यं पुरुषेणैह नान्यथा ब्रह्मणि स्थितिरिति' एवं येषां भगवद्दर्शितकर्मनिष्ठा एदयत्
 यां तेषु लिङ्गेन भाविनी संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते सामान्याः कार्यव्यभिचारित्वात् तस्माद्भेदेन मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्धे प्र-
 यमं कर्मयोगोत्प्रेष्येन तु संन्यासः सतु धैर्यायतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ॥ ५ ॥ अशुद्धान्तःकरणेनापि संन्यासपत्र प्रथमं कुतोन
 क्रियते ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह अयोगतः योगमन्तःकरणशोधकं शास्त्रीयं कर्मान्तरेण हठादेव यः कृतःसं-
 रासः सतु दुःखभाप्तुमेव भवति अशुद्धान्तःकरणत्वेन तत्कलस्य ज्ञानविधाय्यात्संभवात् शोधकत्वे च कर्मण्यनाधिकारात् कर्मप्रद्वो-
 मयप्रत्येन परमसद्ब्रह्मपक्षेः कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तःकरणत्वान्मुनिर्मनशीलः संन्यासीभूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानाविलक्षणमात्मानं न
 चिरेण दीप्रमेवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् एतद्योक्तं प्रागेव 'न कर्मणामनारम्भाद्देवकर्म्यं पुरुषोऽयुते न च संन्यस-

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तोऽमुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्य-

ते ॥ ७ ॥

नादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति' अतएव फलत्वेयि कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विधिष्यते इति यत्प्रायुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणो-
 यहेतुत्वाद्योगयुक्तोऽमुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्यनुपपन्नमित्यत आह भगवदपेक्षफलमित्यत्रिह्यविद्युणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योगैरित्युच्य-
 ते तेन योगेन युक्तः पुरुषः प्रथमं विशुद्धात्मा विशुद्धोरजस्तमोऽप्यामकलुगितआरमान्तःकरणरूपं सत्त्वं यस्य सतथा निर्मलान्तःकरणः
 इन्द्र विजितात्मा स्वयसीकृतवेदहस्तोजितेन्द्रियः स्वयसीकृतसर्वश्लोत्रिन्द्रियः पतेन मनुक्तस्त्रिदण्डीकथितः 'चारुण्डोय मनोदण्डः का-
 न्दण्डस्यैवं च यस्यैते नियतादण्डाः सत्रिदण्डीति कथ्यत इति' धागिति बाहोन्द्रियोलक्षणं एतादृशस्य तत्त्वज्ञानमवश्यं भवतीत्याह
 सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूतआत्मभूतआत्मा स्वरूपं यस्य स तथा जडाऽऽडात्मकं सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थः सर्वेषां भूतानामात्मभू-
 तान्नात्माप्यस्येति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावैतैवार्थलाभादात्मभूतेत्यधिकं स्यात् सर्वोत्सपदयोर्जडाजडाडपरत्वेतु समञ्जसं एतादृशः प-

रमायंश्रीं कुर्वन्नापि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यते तैः कर्मभिः स्वदृष्ट्या तद्भावादित्यर्थः ॥७॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां चक्षुरा विश्वा-
नेन्द्रियैर्गंगादिर्कर्मन्द्रियैः प्राणादियायुर्भेदरन्तःकरणचतुष्टयेन च तत्तच्छेषास्तु क्रियमाणास्तु इन्द्रियाणि इन्द्रियादीन्येव इन्द्रियायुषु स्व-
स्यापिपद्युषु घन्तैः प्रवर्तन्ते नत्वहोमेन धारयन्नधारयन् नैव किञ्चित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्त्ववित् परमार्थदर्शी युक्तः समाहित-
चित्तः अथवा आदौ युक्तः कर्मयोगेन पञ्चादन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्त्वविद्भूत्या नैव किञ्चित्करोमीति मन्यतइति संयन्धः ॥८॥ तत्र दर्शो-
नश्रयणस्पर्शनप्राणाशानानि चक्षुःश्रोत्रद्वाराणरसनानां पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारः पश्यन् शृण्वन् स्पर्शन् जिघ्रन्नश्नन्नित्युक्ताः गतिः

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छ-
न्स्वपन् श्रवमन् ॥८॥ प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नन्मियन्नमिपन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त-
इति धारयन् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापि-
न पद्मपत्रमिवाग्भसा ॥ १० ॥

पादयोः प्रलापोवाचः विसर्गः पापूपस्यो ग्रहणं हस्तयोरिति पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः गच्छन् प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नित्युक्ताः श्वसन्निति
प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारोपलक्षणं अन्मियन्नमियन्नमिपन्नपि नागकर्मादिपञ्चकस्य स्वपन्नित्यन्तःकरणचतुष्टयस्य अर्थक्रमवशात् पाठक्रमं भ-
ङ्गत्वा व्याख्यातोय लोकोः यस्मात्संप्रव्यापारेष्वप्यारम्भोऽकर्तृत्वमेव पश्यति अतः कुर्वन्नापि न लिप्यतइति युक्तमेवोक्तमिति भावः ॥९॥
तद्वाचिद्वान्कटुत्याभिमानाद्द्विष्यतीय तथाच कथं तस्य सत्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा स्यादिति तत्राह ब्रह्मणि परमेश्वरे आधाय समप्यं सङ्गं
कलाभिलाषं त्यक्त्वा ईदवरायै श्रुत्यइव स्वाभ्ययै स्वफलनिरपेक्षतया करोमोत्याभिप्रायेण कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च करोति यः
लिप्यते न स पापेन पापुण्यात्मकेन कर्मणेति यावत् यथा पद्मपत्रमुपरि प्रक्षिप्तेनाग्भसा न लिप्यते तद्वत् भगवदपण्डुश्चाप्युष्टितं कर्म

बुद्धिबुद्धि फलमेव स्यात् ॥१०॥ तदेव विवृणोति कायेन मनसा बुद्धयेन्द्रियैरपि योगिनः कर्मिणः फलसङ्गं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कावादी-
नां सर्वेषां विशेषणं केन्द्रेति ईदृशरथैव करोमि न मम फलायेति ममतायुद्धेऽर्थः आत्मबुद्धये चित्तसरवशुद्धयर्थम् ॥११॥ कर्त्त-
व्यमिमानसाप्येति तैव कर्मणा कश्चिद्बुध्यते कश्चिन्नु यध्यतइति धैर्यमे कोदितुरिति तथाह युक्तः ईश्वररथैतानि कर्मणि न मम फला-
देश्येयमभिप्रायवात् कर्मफलं त्यज्या कर्मणि कुर्वन् शान्तिमोक्षाल्यामामोति नैष्ठिकी सरवशुद्धिनित्यानिदयस्तुविधेकसंन्यासज्ञान-
निष्ठाक्रमेण जातामिति यावत् यस्तु पुनर्युक्तः ईदृशरथैवेतानि कर्मणि न मम फलायेत्यभिप्रायश्च्युः सकामकारेण कास्मत्तः प्रवृत्त्यर

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये
॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकी ॥ अयुक्तः कामकारिणा फले सक्तो-
नियव्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव
कुर्वन् कारयन् ॥ १३ ॥

मम फलायेदं कर्म करोमीति फले सक्तोनियव्यते कर्मभिर्नितरां संस्कारबन्धं प्राप्नोति यस्मादेव तस्मात्पुनरपि युक्तः सन् कर्मानि कुर्वति
धाक्यरोपः ॥ १२ ॥ अनुद्धचित्तस्य केवलासंन्यासाकर्मयोगः धैर्यामिति पूर्वोक्तं प्रपञ्च्यायुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्यासाप्य
श्रेयानित्याह नित्यं नैमित्तिकं काश्यं प्रतिपिच्छेति सर्वोणि कर्मणि मनसा कर्मण्यकर्म यः पर्येवित्यवीकेनाकर्त्तव्यस्वरूपसम्यग्दर्श
नेन संन्यस्य परित्यज्य मारुध्यकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव किं बुद्धेन वेत्याह सुरं अनायासेन अध्यासेदुपायवाङ्मनोव्यापारशून्य-
त्वात् कायवाङ्मनोसि स्पृच्छन्वानि कुतो न व्याप्रियन्ते तथाह वशी स्ववरीशुतकार्यकरणसंघातः क्वास्ते नवद्वारे द्वे श्रोत्रे द्वे
अधुरीण्णासिके घाणेकेति शिरसि सत द्वे पण्यपुस्त्याब्दे अथरति नवद्वारविशिष्टे देहे देही देहभिन्नात्म-दर्शी प्रवासेव पर-

गेहे नपूजायनिनयादिभिरत्तरव्यत्र विर्गदप्रहृद्भारममफारच्युत्यान्निष्ठति अशोहि देहतादात्म्याभिमानाद्देहपव नतु देही सच देहाधि-
 करणमंशयमगोधिषारत्नं मय्यमानोऽप्येदं भूमायातनं याहमासहस्यभिमन्यते नतु देहेऽहमासहसि भेददर्शनाभावात् संघातव्यातीरिका-
 मदर्शी तु संप्रकर्मसंन्यासी भेददर्शनादेऽहमासहसि प्रतिपद्यते अतएव देहादिव्यापाराणामत्रिद्ययात्मन्यक्रिये समारोपितानां वि-
 द्याया यथपय संप्रकर्मसंन्यासइत्युच्यते एतस्मादेवान्प्रथित्क्षण्यायुक्तं विशेषणं नवद्वारं पुरआस्तइति ननु देहादिव्यापाराणामात्मन्या-
 रोपिणानां नौरव्यापारानां तीरत्पट्टशाय विधया यथेपि स्वव्यापारंजात्मनः कर्तृत्वं देहादिव्यापारेषु कारयितृत्वंच स्वादिति नेत्याह
 नैव कुपंभकारयन् आनइति संपन्धः ॥१३॥ देयदत्तस्य स्वगतैय गतियंथा स्वित्ती सत्यां न भवति एवमात्मनोपि कर्तृत्वं कारयितृत्वंच
 स्वगतमेव सत्संन्यासंस्सति न भवति अथया नभसि तलमलिनतादिवद्वस्तुषुस्या तत्र नास्त्येवेति सन्देहापोहायाह लोकस्य देहादेः

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकेस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रव-

तैते ॥ १४ ॥

कर्तृत्वं प्रयुक्तमा स्यामी न सृजति त्वं कुर्विति नियोगेन तस्य कारयिता न भयतीत्यर्थः नापि लोकस्य फलांणीस्तिततमानि घटादी-
 नि स्वये सृजति कर्तापि न भयतीत्यर्थः नापि लोकस्य फलं कृतवतन्तफलसंन्यधं सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भयतीत्यर्थः 'स-
 मानः मनुभो लोकापनुसंचरति ध्यायतीय लेलायतीय सधीरित्यादिथुतेः' अत्रापि शरीरस्योपि कौन्तेय न करोति न लिप्यतइत्यु-
 क्तः यदि किंचिदपि स्वतोऽन कारयति न करोति आत्मा कस्तर्हि कारयन्कुर्वन् प्रयतंतइति तत्राह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका देवो मा-
 या प्रकृतिः प्रयतंत ॥ १४ ॥ नर्वादेयः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः 'एवउद्येव सायु कर्म कारयति तं यमुन्निनीपते एव
 उपाऽप्यायु कर्म कारयति तं यमधोनिनीपतरत्यादिः' स्मृतिश्च 'अज्ञेजन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयो ईश्वरमेरितोगच्छेत्स्वर्गं वा
 भ्यन्नमेव वेति' तथा च जैषेदयरयोः कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्त्वत्वभोजयितृत्वाभ्यांच पाप पुण्यलेपसंभवात्कथमुक्तं स्वभावस्तु

प्रपन्नं तदिति तथाह परमायतः यिशुः परमेश्वरः कस्यचिज्जीवस्य पापं सुदुर्लभं नैवाद्दत्ते परमार्थतो जीवस्य कर्तव्यत्वाभावात् परमेश्वरस्य
 च कारयितृत्वाभावात् कथं तर्हि धृतिः स्मृतिलोकव्यवहारश्च तत्राह अक्षीनेनावरणविक्षेपशक्तिमता मायाव्येयानुत्तेन तमसावृत्त-
 माच्छादितं ज्ञानं जीवेष्वरजगद्भ्रमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्नकाशं साक्षिदानन्दरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणेन सुख-
 न्ति प्रमावृत्तमेव प्रमाणात्कर्मकरणभोगुभोग्यभोगाल्पव्यतवधिसत्सत्कारूपं मोहमतास्मिस्तदवभासरूपं विक्षेपं गच्छन्ति जन्तवो ज-
 नन्तर्हीन्यः संसारिणो यस्तु स्य रूपादशिनः अकर्तृभोग्यनुपरमानन्दद्वितीयात्मसुरूपादशिनं निवन्धनो जीवेष्वरजगद्भ्रमादभ्रमः प्रतीय-
 मानो वर्तते मूढानां तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययावुवाचिन्त्यावेते धृतिस्युती वाच्ययाद्वैतवोधियाक्यशेषभूते इति न दोषः ॥ १५ ॥

नाद्दत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुदुर्लभं विभुः ॥ अज्ञानिनाद्वृतं ज्ञानं तेन सुद्वहन्ति ज-

न्तवः ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानादुत्पत्त्याकथं संसारनिवृत्तिः स्यादतत्राह तदावरणविक्षेपशक्तिमदनाद्यनिर्वाच्यमनृतमनर्थव्यातमूलमज्ञानमा-
 त्माध्रयवियमयिथामायादिदशवच्चं आत्मज्ञानेन गुरुषुद्विष्टेदान्तमहावाक्यजन्येन अघणमननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मला-
 न्तःकरपट्टितरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वं पदार्थाभिद्वरूपशुद्धसाक्षिदानन्दच्छण्डैकरसवस्तुमात्रविषयेण नाशितं
 धारितं कालत्रयेत्यस्येवास्तत्तयाप्रज्ञानमधिष्ठानचेतन्यमात्रतां प्रापितं शुक्तायिव रजतं शुक्तिज्ञानेन येषां अघणमननादिसाधनसम्प-
 न्नातां मगधुदुष्टहोतारानां मुमुक्षुणां तेषां तत्त्वानं कर्तुं आदिस्यजत यथादित्यः स्वोदयमात्रेणैव तमोनिरवशेषं निवर्तयति नतु कंचि-
 त्महायमेष्यते तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धस्तथपरिणामरथाद्वैशापकप्रकारारूपं स्योत्पत्तिमात्रेणैव स्वरूपायन्तरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञा-
 ने नियतं यत्परं सत्यज्ञानानन्दरूपमेकमेषाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मन्तरेणाभिव्यक्त-
 अथाज्ञानानुवृत्तं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्वावरणत्वज्ञानान्तरत्वाभ्यां ज्ञानाभाप्यरूपत्वं व्यावर्तितं न ह्यभावः किञ्चिदाहृणोति न बाह्या-

नाभावोदानेन नादयते स्वभावनाराकरूपत्वात्तस्य तस्माद्दृग्मज्ञोभामन्यंच नजानामीत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धं भावरूपमेवाज्ञानमिति भ-
 गवतोभते विसरस्त्वद्वैतसिद्धौ द्रष्टव्यः येषामिति बहुवचनेनानियमो दर्शितः तथाच श्रुतिः 'तद्योयोदेयानां प्रत्यबुद्धत सएव तद्भ-
 यत्तथयीणां तथा मनुष्याणां तद्विदमप्येतर्हि यपयं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सद्दं सर्वं भयतीत्यादिः' यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयत-
 दाश्रयप्रमाणज्ञानात्तद्विद्वृत्तिरिति न्यायप्राप्तनियमं दर्शयति तत्राज्ञानगतमावरणं द्विविधं एकं सतोप्यसत्त्वापादकं अन्यत्तु भातोप्य-
 भानापादकं तत्राद्यं परोक्षापरोक्षसाधारणप्रमाणज्ञानमाश्रितवर्ते अनुमितेपि यन्हादौ पर्वते वन्दिह नोत्सीत्यादिभ्रमादर्शनात् तथा
 'सर्वं ज्ञानमनन्तं प्रक्षालीति' वाक्यात्परोक्षनिश्चयेपि प्रकृतनास्तीति भ्रमोनिवर्ततपच अस्त्येव ब्रह्म किन्तु मम न भातीत्येकं भ्रमजनकं
 द्वितीयमभानावरणं साक्षात्कारादेव निवर्तते सच साक्षात्कारोवेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पकइत्याद्यद्वैतासिद्धावावजुसन्धेयम्॥१६॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवत्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशो सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दधनएव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपा-
 कारूपयथासिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्तिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तद्बुद्ध्यः सर्वदा निर्बोजसमाधिभाजइत्यर्थः तल्लि बौद्धारोजीवाबो-
 द्भव्यं प्रकृतत्वमिति बोद्बुद्बोद्भव्यलक्षणमेवोस्ति नेत्याह तदात्मानः तदेव परंप्रह्लात्मा येषां ते तथा बोद्बुद्बोद्भव्यमावोहि मायाविजू-
 म्भितौन वास्तयामेदविरोधीति भावः ननु तदात्मानइति विशेषणं द्रव्यं अविद्वद्धचावर्तकं हि विद्वद्धिशेषणं अज्ञाअपि हि चस्तुगत्या
 तदात्मानइति कथं तद्वचावृत्तिरिति चेत् न इतरात्मन्वथावृत्तौ तात्पर्यात् अज्ञाहि अनात्मभूते देहादावात्माभिमानीनइति न तदात्मान-
 इति व्यपदिश्यन्ते विशास्तु निवृत्तदेहाद्यभिमानाइति विरोधिनिवृत्त्या तदात्मानइति व्यपदिश्यन्तइति युक्तं विशेषणं ननु कर्मानुष्ठान-
 विश्लेषसति कथं देहाद्यभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह तद्विष्टाः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविश्लेषनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्येषां ते तद्वि-

ध्याः सर्वकर्मन्यायेन तदेकविचारपरारत्यर्थः फलपाने सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्यागइति तत्राह तत्परायणाः तदेव परमयत्नं प्राप्तव्यं
 देवां ते तत्परयत्नः सर्वतोयिच्छकारत्यर्थः अत्र तदुच्यइत्यनेन साक्षात्कारउक्तः तदस्मान्इत्यनाभिमानरूपविपरितभायनानिष्टुत्ति-
 फलकोनिष्ठ्यासनपरिपाकः तन्निष्ठाइत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासासपूर्वकः प्रमाणप्रमेयगतासंभ्राधनानिष्टुत्तिफलकौर्धेद्वान्तविचारः श्रवण-
 मननपरिपाकरूपः तत्परायणारत्यनेन धैर्याग्रप्रकयइत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यं उक्तविशेषणायतयोगच्छस्यपुनरावृत्तिं पुनर्दे-
 हसंबन्धभावरूपां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति यच्छुभ्रमुक्तानामपि पुनर्देहसंबन्धः कुतोऽन स्यादिति तत्राह ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः क्षानेन निर्धूतं स-
 मूलमुन्मुलितं पुनर्देहसंबन्धकारणं कल्मषं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिष्टुत्त्या तत्कार्यकर्मक्षये तन्मूलकं पु-

तदुच्यसादात्मानस्तान्निष्ठास्मत्परारायणाः ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकारमयाः ॥ १७ ॥

त्रिद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणो गवि इक्षिनि ॥ यनि चैव श्रवपाके च परिडिताः

समदधिनिः ॥ १८ ॥

नर्देहप्रदहणं कथं भवेदिति भावः ॥१७॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मघंशात्सत्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं त-
 त्फलमाह विद्याः येदार्यपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा धिनयोनिरहद्गुरत्यमनीश्वर्यमिति यावत् ताभ्यां सम्पन्ने ब्रह्मविदि विनिति च ब्राह्मणे
 स्मार्थिके सर्वोत्तमे तथा गवि संस्कारहीनायां राजत्यां मध्यमायां तथा इक्षिनि शुनि इयपाके चाल्यन्ततामसे सर्वायमेपि
 सत्यादियुगलजज्ञेय संस्कारस्सृष्टमेव ममं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिताज्ञानिनः यथा गङ्गातोये तडागे सुरायां सूत्रे-
 था प्रतिधियनित्पावित्स्य न तद्गुणदोषसंग्रहनाथा ब्रह्मणोपि चिद्रभासद्वारा प्रतिधिम्यतस्य तोषाधिगतगुणदोषसंग्रहइति प्रति-
 संन्यानाः सर्वत्र समदृष्टयैव शगङ्गेरपादित्येन परमानन्दस्वरूपां जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु सात्त्विकरजस्तमसेषु स्वभावविषयेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिर्दिष्टं तथाच तस्याध्रमभोग्यामित्युपक्रम्य गौतमः स्म-
 रति 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातइति' समासमाभ्यामिति चतुर्याद्विचरनं विषमसमइति द्वन्द्वैकवद्भावेन सप्तम्येकवचनं चतुर्वेद-
 पारगणामत्यन्तसदाचारणां यादृशोवखाद्वारभ्रादिदानपुरस्सरः पूजाविशेषः क्रियते तत्समायैव्याप्यस्मै चतुर्वेदपरगाय सदा-
 चाराय विषमे तदपेक्षया न्यूनं पूजाप्रकारे कृते तथाल्पयेदानां हीनाचाराणां यादृशोहीनसाधनः पूजाप्रकारः क्रियते तादृशायाैवासमाय
 पूर्वोक्तवेदपारगमदाचारव्याघ्राणापेक्षया हीनाय तादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिके मुख्यपूजासमे पूजाप्रकारे कृते उत्तमस्य हीनतया
 हीनस्योत्तमतया पूजातौहेतोस्तस्य पूजयितुरध्रमभोग्यं भवतीत्यर्थः पूजयिता प्रतिपत्तिविशेषमकुर्वन्धनाद्धर्माच्च हीयतइति च दोयान्तरं
 यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाद्भनाभावाच्चाभोग्याश्रयत्वं च धनहीनत्वं च स्वतएव विद्यते तथापि धर्महानिर्दोयोभवत्येव अ-
 भोग्याश्रयं चानुचित्येन पापोत्पत्त्युपलक्षणं तयोधनाकांच तपपवधनमिति तद्धानिरपि दूषणं भवत्येवेति कथं समदर्शिनः पण्डिता-

इहेव तेर्जितः सर्गेशियां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १६ ॥

जीवन्युक्ताइति प्राप्ते परिहरति तैः समदर्शिनैः पण्डितैरिदं जीवनदशायामेव जितोक्तिकान्तः सर्गः सुख्यतइति व्युत्पत्त्या द्वैतप्रपञ्चः
 देहपातादूर्ध्वमतिक्रमितव्यइति किमु एकव्यं कैः येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः हि
 यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारश्चल्यं कूटस्थनित्यमेकंच ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनोब्रह्मण्येव स्थिताः अयं भावः दुष्टत्वं हि द्वेषा भवति अ-
 दुष्टस्यापि दुष्टसवन्धाद्वा यथा गङ्गोदकस्य मूत्रगर्तपातात् स्वतएव वा यथा मूत्रादेः तत्र दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दुष्यति
 ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोगसंघट्टमेव ब्रह्म व्योमवदसद्भव्यात् 'असद्ब्रह्मैवायं पुरुषः सूर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चा-
 शुषेयोहादोयैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यइति' श्रुतेः नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतएव कल्पितं कामादे-
 रन्त करणधर्मस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तस्मिन्निर्दोषब्रह्मरूपायतयोजीवन्मुक्ताभोग्याश्रादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहृतं स्मृतिस्त्वविद्ब्र-
 ह्मदृष्टस्यधिययं च तस्याध्रमभोग्यमित्युपक्रमत् पूजातइति मध्ये निर्देशात् धनाद्धर्माच्च हीयतइत्युपसंहाराच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यस्मान्निर्द्वयं समं ब्रह्म तस्मात्तदुपमात्मानं साक्षात्कुर्यात् बुःत्वेत्यनुद्विभ्रमनाः सुखेषु विगतसुहृत्स्यप्र व्याख्यातं पृथार्थं जीवन्भुक्तानां स्वाभाषिकं चारतमेव मुमुक्षुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वदितुं लिङ्गप्रत्ययी अद्वितीयात्मदर्शनशालस्य व्यतिरिक्तप्रियाप्रियप्राप्त्यर्थो-
गात् तन्निमित्तं ह्यर्थवपादावित्यर्थः अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवृणोति स्थिरशुद्धिः स्थिर निश्चला संन्यासपूर्वकधेदन्तवाक्यध्विचारपरि-
पाकेण सर्वसशयन्यत्वेन निर्धिचिकित्सा निश्चिता ब्रह्मणि शुद्धिर्यस्य सतथा लब्धप्रयणमननफलइति यावत् पताइशस्य सर्वांसमाच-
नाद्युच्येयं विपरोतमायनप्रतियन्थासाक्षात्कारोन्नेतोति निदिध्यासनमाह असंसृष्टः निदिध्यासनस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरितस-
जातीयप्रत्ययप्राहस्य परिपाकेण विपरोतमायनाख्यसंमोहपरिहतः ततः संप्रप्रतिबन्धापगमात् ब्रह्मवित् ब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततश्च समा-

न प्रवृत्त्येतिप्रयं प्राथ नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरशुद्धिरसंसृष्टो ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मिणि स्थितः

॥ २० ॥ वाचस्पत्येशेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि चरसुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमञ्ज-
व्यमनुते ॥ २१ ॥

धियपरिपाकेण निर्द्वये समे ब्रह्मण्येव स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रब्रह्मस्यः एताइशस्य द्वैतदर्शनाभावात्प्रहयं द्विर्गा न भयतइत्युचितमेव साध-
कं न तु द्वैतदर्शनं विद्यमानेपि विषयद्वेषदर्शनादिना प्रहयं विषयौ स्वाज्याचित्यभिप्रायः ॥२०॥ ननु याज्ञवल्क्यप्रयत्नेनेकजन्मानुभूतत्वेना-
तिप्रबलत्वात्तदासक्तचित्तस्य कथमलौकिके ब्रह्मणि ब्रह्मसर्वसुरपरिहिते स्थितिः स्यात् परमानन्द रूपत्वादिति चेत् न तदतानन्दस्थानमुभूतच-
र्येन चित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्तं धार्तिके 'अथानन्दः श्रुतः साक्षात्मानेनाविषयोरुक्त इष्टानन्दभिलाष सन मन्दैकतुमव्यलमि-
ति' तथाह शन्द्रियैः स्पृशन्तश्चित् स्पर्शाः शब्दादयः ते च याज्ञानात्मधर्मत्वात् तेष्वसक्तात्मा अनासक्तचित्तस्तृष्णाशून्यतया विरक्तः
सन् आत्मनि अन्तःकरणपत्र याज्ञवल्क्यनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुप्तं तद्विन्दति लभते निर्मलसत्त्ववृत्त्या तदुक्तं भारते 'यद्य कामसुख
लोकं यद्य दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षय सुखस्यैते नादंतः पोडर्शा कलाभिति' अथवा प्रत्यगात्मनि त्वंपदार्थं यत्सुप्तं स्वरूपमूर्तं सुपुसायनु-

भूयमानं याह्यविषयासक्तिप्रतिबन्धादलभ्यमानं तदेवं तदभावाद्युभये न केवलं त्वंपदार्थसुखमेव लभते किन्तु तत्पदार्थस्यानुभवेन पूर्ण-
 सुप्रमत्तपोत्याह सत्त्वणाद्यन्तः ब्रह्मणि परमात्मनि योगः समाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्व्यापृतआत्मान्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अथवा
 ब्रह्मणि तत्पदार्थे योगेन ध्यायार्थानुभवरूपेण समाधिना युक्तयेक्यं प्राप्तआत्मात्वंपदार्थस्वरूपं यस्य स तथा सुखमक्षय्यमनन्तं स्वस्वरूप-
 भूतमश्रुते व्याप्नोति सुखानुभवरूपस्य सर्वदा भवतीत्यर्थः नित्येपि यस्तुन्याविद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण ध्यायर्थयोगः औपचारिकः तस्मा-
 द्वात्प्रमन्यक्षयसुखानुभवार्थो सन्याह्यविषयप्रतीतेः क्षणिकायामहानरकानुबन्धिभ्याः सकाशाद्विन्द्रियाणि निवर्तयेत्तावदेव च ब्रह्मणि
 स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ ननु याह्यविषयप्रतीतिनिवृत्तावात्मन्यक्षयसुखानुभवस्तास्मिन्नश्च सति तत्प्रसादादेव चाह्यविषयप्रतीति-
 श्चिरीतरेतरश्रयवशाश्चैकमपि सिद्ध्योदित्याशङ्क्य विषयदोषदर्शनाभ्यासेनैव तत्प्रतीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहृत्तमाह हि यस्मात् ये
 संस्पृशजविषयेन्द्रियसवन्धजाः भोगाः क्षुद्रसुखलवानुभवाः इह वा परत्र वा रागद्वेषादिव्याप्तत्वेन दुःखयोनयप्येव ते ते सर्वेपि ब्रह्म-
 लोकपर्यन्तं दुःखहेतवप्येव तदुक्तं विष्णुपुराणे 'यावन्तः कुरुते जन्तुः संवन्धान्मनसः प्रियान् तावन्तोर्ष्येन-खन्यन्ते तद्दये शोकशङ्क-
 यश्चि' एतादृशा अपि न स्थिताः किन्तु आद्यन्तवन्तः आदिर्विषयेन्द्रियसंयोगाऽन्तश्च तद्वियोगस्य तौ विद्येते येषां ते पूर्वापरयोरस-
 र्यान्मध्यं संप्रवदाविर्भूताः क्षणिकामिष्याभूताः तदुक्तं गौडपादाचार्यैः 'आदावन्ते च यच्चास्ति वर्तमानेपि तत्तथेति' यस्मादेवं त-
 स्मात्तेषु युधोविद्येकी न रमते प्रतिकूलयेदनीयत्वाच्च प्रीतिमनुभवति तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना 'परिणामतापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-
 विरोधाद्य दुःखमेव सर्वं विवेकिनइति' सर्वमपि विषयसुखं इष्टमानुश्रविकंच दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वाच्च विवेकिनः परिजात-
 क्लेशादिस्वरूपस्य न त्वविवेकिनः अक्षिपात्रकल्पोहि विद्वानत्यल्पदुःखलेशोनाप्युद्धिजते यथोर्णातनुरतिसुकुमारोप्यक्षिपात्रे न्यस्तः
 स्पर्शनं दुःखयति नेतरन्वद्वेषु तद्वद्विवेकिनपव मधुविषपसंपृक्तान्नभोजनवत्सर्वमपि भोगसाध्यं कालत्रयेपि क्लेशानुविद्धत्वाद्दुःखं
 न मूढस्य बहुविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः तत्र परिणामतापसस्कारदुःखैरिति भूतवर्तमानभाविव्यक्कालेपि दुःखानुविद्धत्वादायाधि-
 दुःखत्व्यं विषयसुखस्योक्तं गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेन स्वरूपतोपि दुःखत्वं तत्र परिणामश्च तापश्च संस्कारश्च तस्य दुःखानि तैरित्य-
 र्थः इत्थं भूतलक्षणे तृतीया तथाहि रागानुविद्धस्य सर्वोपि सुखानुभवः न हि तत्र न रम्यति तेन सुखीचेति संभवति रागएव च पूर्व-
 मुद्भूतः सन्विषयप्राप्त्यासुखरूपेण परिणमते तस्य च प्रतिकर्षणं यथैमानावेन स्वविषयाप्राप्तिनिवन्धनदुःखस्यापरिहार्यत्वाद्दुःखरूपतैव
 याहि भोगेष्वेन्द्रियाणामुपशान्तिः परितुस्तत्वात् तत्सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद्दुःखं न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्तुं

तदर्थं यतोभोगाभ्यासमनुविधयन्तेः रागा कौशलादि चेन्द्रियाणां स्मृतिश्च न जातुकामइत्यादि तस्माद्दुःखात्मकरागपरिणाम-
 त्यादियसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयोरभेदादिति परिणामदुःखत्वं तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःखसाधनानि
 द्वेषि नानुपहृत्य भूतान्युपभोगः स भवतीति भूतानि च हिनानि द्वेषश्च सर्वानि दुःखसाधनानि मे माभूयन्ति मे सङ्कल्पविशेषः न च
 तानि सर्वाणि काञ्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभयकालेषु तत्परिपन्थिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदेवावस्थितत्वात्तापदुःखं दुष्परि-
 हारमेव तापोहि द्वेषः एवं च दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्नोमुद्यतिचेति मोहदुःखतापि व्याख्येया तथाचोक्तं योगभाष्यकारैः सर्वस्य
 द्वेषानुबन्धिद्येतांचेतनसाधनार्थान्तापानुभवश्चेति तत्रास्ति द्वेषजः कर्मांशयः सुखसाधनानि च प्राथम्यानः कायेन वाचा मनस्ता
 च परिस्पन्दते ततः परमनुग्रहानुपहन्ति चेति परदुःखानुपहन्त्यां धर्मायमोद्युपचिनोति सकर्मांशयोलोभ्रमोहाच्च भवतीत्येयाताप-
 दुःखतोच्यते यथा धर्तमानः सुखानुभवः स्वयिनाशकाले संस्कारमाधत्ते सच्च सुखस्मरणं तच्च रागं सच्च मन कायवचनचेष्टां

ये हि संस्पृशन्नाभोगादुःखयोनयएव ते ॥ श्राद्धान्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

साच पुण्यापुण्यकर्मांशयो तो च जन्मादीनि संस्कारादुःखता एवं तापमोहयोऽपि संस्कारो व्याख्येयो एवं कालत्रयेपि दुःखा-
 नुबंधादियसुखं दुःखमेवेत्युभया स्वरूपतोपि दुःखतामाह गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः
 परस्परविरुद्धस्वभावाभ्यपि तैल्यत्यंशयश्च दीपं पुरुषभोगप्रयुक्तत्वेन द्वायात्मकमेकं कार्यमारभन्ते, तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गु-
 णभावात्प्राधानमाश्रय्यपदेशेन सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरू-
 पोपि प्रत्ययउद्भूतसत्यकार्यव्यप्यनुद्भूतरजस्तमःकार्यत्वाधिगुणात्मकएव तथा च सुखात्मकत्ववदुःखात्मकत्वं विपदात्म-
 कत्वंच तस्य भूयामिति दुःखमेव सर्वं विवेकिनः न चेत्तादृशोपि प्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलंच गुणवृत्तमिति सिप्रपरिणामि
 चित्तमुक्तं नन्वेकः प्रत्ययः कथं परस्परविरुद्धसुखदुःखमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यतइति चेत् न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधा-
 भावात् समवृत्तिप्रधानमेव हि गुणानां युगपद्विरोधः न विपमवृत्तिकानां यथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि लब्धवृ-

चिकानि लब्धवृत्तिकैरेवाधर्मज्ञानावैराग्यानैर्धर्यः सह विरुध्यन्ते न तु स्वरूपसन्निःप्रधानस्य प्रधानेन सह चिरोद्यो न तु दुर्यलेनेति हि
 न्यायः एव सत्त्वरजस्तमांस्तपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सहन्ते न तु सद्भावमपि एतेन परिणामतापसंस्कारदुःखेष्वपि रागद्वेष-
 मोहानां युगपत्सद्भावोव्याख्यातः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाहरणं अनित्याद्युच्चिदुःखानामसु नित्यशुचिबुद्ध्यात्मख्यातिरविद्या हृदयशोभना-
 पञ्चकेशाः अविद्या क्षेत्रसुत्तरेयां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाहरणं अनित्याद्युच्चिदुःखानामसु नित्यशुचिबुद्ध्यात्मख्यातिरविद्या हृदयशोभना-
 त्त्योरेकात्मतैवास्मिता सुखाशुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही चित्तुपोपि तथा रूढोभित्तियुगः ते प्रतिप्रसवहेयाः सुहृत्मा-
 ध्यानहेयालङ्घ्यतयः क्लेशमूलः कर्माशयोद्दृष्टादृष्टजन्मवेदनियः सातमूले तद्विप्राकोजात्यायुर्भोगादिति पातञ्जलानि सूत्राणि तत्रातस्मि-
 त्तद्द्विर्चिपर्ययोमिथ्याज्ञानमपिद्योति पर्यायाः तस्याः विशेषः संसारनिदानं तत्रानित्ये नित्यबुद्धिर्यथा ध्रुवा श्रुथिर्ध्रुवो ध्रुवासचन्द्रात्-
 काद्योरभ्युतादिवोकसराति अशुचौ परमर्मात्से काये शुचिबुद्धिर्यथा नयेव शशाङ्कलेखाकर्मनीयेयं कन्या मध्यम्युतावयवनिर्मितैव च-
 न्द्रं मिरत्या निःसृतेव शायते नैलोत्पलपत्रायताक्षीहावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां अंगलोकमाभावासयतीवेति कस्य फेन संयन्धः 'स्यानाद्-
 धीजादुपट्टम्भात्तन्निधनादपि कायसाधेयशौचत्वात्पण्डिताह्युच्चि चित्तुरिति' च वैयासिकः श्लोकः एतेनापुण्ये पुण्यप्रत्ययो-
 नयं चायप्रत्ययोव्याख्यातः दुःखे सुखत्वातिरुदाहृता परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च. दुःखमेव सर्वं चिर्वोकिनइति अ-
 नात्मन्यात्मख्यातियंया शरीरे मनुष्योहमित्यादिः इयंचाविद्या सर्वक्लेशमूलभूता तमइत्युच्यते बुद्धिपुरुषयोरभेदाऽभिमानोऽस्मिता
 मोहः साधनरहितस्यापि सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति विपर्यय विशेषोरागः सपथ महामोहः दुःखसाधने विद्यमानेपि किमपि बुरं
 मे माभूदिति विपर्ययविशेषोद्वेपः सतामिन्नः आयुरभावोव्येतैः शरीरेन्द्रियादिभिरनित्यैरपि वियोगोमे माभूदित्यविक्रदङ्गनावालः
 स्वाभाविकः सर्वप्राणिसाधारणोमरणत्रासरूपोविपर्ययविशेषोभित्तियेशः तदुक्तं पुराणे 'तमोमोहोमहामोहस्तामिन्नो-
 ह्यग्रसंसितः अविद्या पञ्चपंबंया प्रादुर्भूता महात्मनश्चरति' एते च क्लेशाश्चतुरवस्थाभवन्ति तत्रासतोत्पत्तेरनिभ्यक्करूपेणावस्थानं सु-
 तावस्था, १ अभिव्यक्त्यापि सहकार्यलान भावात् कार्याजनकत्वं तन्ववस्था रथभिव्यक्तस्य जनितकार्येस्यापि केनचिद्बलवतामिमयोवि-
 च्छेदावस्था अभिव्यक्तस्य प्राप्तसहकारिसम्पत्तेरप्रतिबन्धेन स्व कार्यकरत्वमुदापायस्था एतादृशवस्थाचतुष्टयविशिष्टानामस्मितादीनां
 चतुर्णां विपर्ययरूपणां क्लेशानामविद्यैव सामान्यरूपा क्षेत्रं प्रसवभूमिः सर्वेषामपि विपर्ययरूपत्वस्य दर्शितत्वात् तेनाविद्यानिवृत्त्यैव
 क्लेशानां निवृत्तिरत्यर्थः ते च क्लेशाः प्रसुप्तायथा प्रकृतिलीनानां तनवः प्रतिपक्ष मायन्या तनूकतायथा योगिनां तज्जभयेपि सुहृत्माः

प्रतिप्रसवेन मनोनिरोधैव निर्वाजसमाधिना हेयाः येन सूक्ष्मवृत्तप्रसरत्कार्यभूताः स्थूलाविच्छिन्ना उदात्ताश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन
 तेनारम्भना पुनः पुनः प्रादुर्गमन्तीति, विच्छिद्यः यथा रागकाले क्रोधो विद्यमानोपि न प्राबुधैतद्वति विच्छिन्न उच्यते एवमेकस्यां स्त्रियां चै-
 श्रोत्तररति मन्त्यासु, चिरजः क्लिप्त्येकस्यां रागोलभ्यवृत्तस्यासु च भाषिष्यकृत्तिरिति सतत्वा विच्छिन्न उच्यते ये अत्रा विषयेषु ल-
 ष्यतृणयन्त्रे तद्वा संगतमना प्राबुधैता उदात्ता उच्यन्ते तत उभयेष्यति स्थूलत्वाच्छुद्धसत्त्वमयेन भगवद्ब्रह्मैवेन हेया न मनोनिरोधमपेक्ष-
 नं निरोधहेयास्तु सूक्ष्माप्य तथा च परिणामतापसंस्कारदुःखेषु प्रभुत्ततदुपि विच्छिन्न रूपेण सर्वे क्लेशाः सर्ववर्गसन्ति उदारतातु फदा-
 चिरकस्य चिद्व्रिति विशेषः एते च ब्राह्मणा लक्षणं दुःखमुपजनयन्तः क्लेशादव्यव्यापयन्ति यतः क्रमोदायोधर्मोऽधर्मोऽप्य-
 सति च मूलभूते हेनो तस्य कर्मोदायस्य विषाकः फलं जन्मायुर्मोक्षयोति सत्य कर्मोदायस्य इह परत्र च स्वविपाकारूपमकल्पेन इष्टाहृष्टजन्मवे-
 दनीयः पदे क्लेशसन्ततिर्यदीयन्त्रवन्निद्रामाद्यतेते भ्रतः, समीचीनमुक्तं ये हि संस्पृशंजामोगादुःखयोगयस्य ते भाद्यन्तवन्तद्वति दुःखयो-
 नित्ये परिणामाविभिर्गुणवृत्तिविरोधाच्च भाद्यन्तपत्वं शुण्डत्स्य चलत्वाविति योगमते व्याख्या शोपनिषदानो तु अनादिभाव रूपमब्रान-
 मविद्या अहंकारधर्मोऽस्मिन्ना रागद्वेषाभिनियेशालवृत्तिविशेषात्स्वयिष्याभूलात्सर्वेष्वविद्यात्मकत्वेन विध्याभूताच्छुभुजद्वा-
 ध्यात्मवन्मिध्याभूतत्वेपि दुःखयोनयः सामादियवृष्टिदृष्टिमाद्यत्वेनाद्यन्तवन्तद्वेति शुभोऽभिष्टानसाक्षात्कारेण निवृत्तमत्तेषु न रमते सुग-
 र्पिणकाव्यरूपज्ञानयानिय तयोदकार्यो न प्रवर्तते न सेसारे द्युगल्य गन्धमस्रमप्यस्तीति बुद्ध्या ततः सर्वोर्णीन्द्रियाणि निपततयेदित्यर्थः २२
 सर्वानर्थमासिदेतुर्वुर्नियारेयं धेयोभागं प्रतिपद्यः कष्टतमोवोरोमिहता यद्वेन मुमुक्षुणा नियारणीयति यद्वाधिष्यविधानाय पुनरपह वा-
 ङोसीति भारमनोऽनुकूलेषु सुखेतेषु इदमभानेषु ध्यमाणेषु स्मर्यमाणेषु धा तद्वृणानुसन्धानाभ्यासेन चोरत्वात्मकोगर्होर्भिलापस्तु-
 ण्णात्तोमः सकामः स्त्रीषुसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषेत्यन्तनिरुद्धः कामरादः एतद्विभिप्रायेण कामः क्रोधसत्पालोमप्रत्य च धनपुष्पा
 लोभः स्त्रीषुसव्यतिकरस्तृष्णा कामव्रति कामलोभो पुण्युक्तो इह तु वृष्णासामान्याभिप्रायेण कामरादः प्रयुक्तव्रति लोभः पृथङ्कोक्तः ए-
 यमारगतः प्रतिशूलेषु दुःखेतेषु इदमभानेषु ध्यमाणेषु स्मर्यमाणेषु धा तद्वृणानुसन्धानाभ्यासेन यः प्रत्यलनात्मकोऽहोरोमन्युः सक्रोधः
 तयोऽरुक्तावष्णा लोकवैद्विरोधप्रतिसन्धानप्रतिवन्धकतया लोकवैद्विद्वेषप्रदृशुगुणुल्लयरूपा कवीबेगसाम्येन येनाहृत्युच्यते यथा
 हि नपायोगोपयंस्नातिमवलतया लोकवैद्विरोधप्रतिसन्धानेनानिच्छन्त्वमपि गर्ते पातयित्वा मज्जयति चाथोतयति च तथा कामको-

धरोरपि देगोपियामिध्यानाभ्यासेन धर्माकालस्नानीयेनातिप्रबलोलोकेवैद्विरोधप्रतिसंधानेनानिच्छन्तमपि विप्रयगतं पातयित्वा सं-
सारसमुद्रे मज्जयति चाधोमहानरकाध्रयति चेतिवेगपदप्रयोगेण सूचितं पतन्नाय केन प्रयुक्तोयमित्यत्र विद्वृतं तमेतादृशं कामक्रोधोद्भवं
वेगमन्तः-करणप्रक्षोभरूपं स्तंभस्वेदाचनेकवाह्यविकारलिङ्गं आशरीरविमोक्षणात् शरीरविमोक्षणपर्यन्तमनेकनिमित्तबशात्सर्वदा
संभाव्यमानत्वेनाविस्ममणीयमन्तत्पन्नमात्रं ईहेव यद्विरिन्द्रियव्यापाररूपाद्रतं पतनात्प्रागेव योयतिर्धिरस्तिमिङ्गलश्च नदीवेगविपय-
दोपदर्शनाभ्यासावशीकारसंज्ञकवैराग्येण सोद्बुद्धदुरुपकार्ये जेनसम्पादनेनार्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थोभवति सप्यव युक्तोयोगी सप्यव
सुखी सप्यव नरः पुमान् पुरुषार्थसम्पादनात् तदितरस्वाहारनिद्रामयैथुनादिपशुधर्ममात्रत्वेन मनुष्याकारः पशुरेवेतिभावः प्राक्
शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यत्रास्थानं यथा मरणादूर्ध्वं विलपन्तीमिथुं वतीभिरालिङ्गयमानोपि पुत्राविभिर्दहामानोपि प्राणशून्यत्वात्का-

शक्नोतीहेव चः सीढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं सयुक्तः ससुखी
नरः ॥ २३ ॥ द्योन्तः सुखोन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ॥ सयोगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्म-
भूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

मक्रोधवेगं सहते तथा मरणात्प्रागपि जीवधेव यः सहते, सयुक्तरत्यावि अत्र यदि मरणवज्जीवनेपि, कामक्रोधानुरूपसिमात्रं इत्यासद्वैतबु-
ल्येत ययोक्तं वसिष्ठेन, प्रापेगते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति तथा चेतप्राणयुक्तोपि, सैकैवल्यप्राप्ते वसेदिति' इह तूपन्नयोः कामक्रो-
धयोर्वेगसहने प्रस्तुते तयोरुत्पत्तिमात्रे न दृष्टान्तइति, किमतिनिबन्धेन ॥२३॥ कामक्रोधेयगसहनमात्रेणैव मुच्यतइति न किन्तु योग-
रिति अन्तर्बोधाधिपयनिरपेक्षमेव स्वरूपभूतं सुखं यस्य सोन्तः सुखोवाहाविपयजनितसुखशून्यरत्यर्थः कुतोयाहसुखाभावस्तत्राह अन्त-
रिति अन्तः आत्मन्येव न तुःख्यादिविपये याहसुखसाधने आरामभारमणं क्रीडा यस्य, सोन्तरारामस्त्यक्तसर्वपरिग्रहत्वेन बाह्यसुख-
साधनशून्यरत्यर्थः ननु त्यक्तसर्वपरिग्रहस्यापि यतेर्यदृच्छोपनतैः कोकिलाविमपुरशब्दश्रवणमन्वपवनस्पर्शनचन्द्रोदयमयूरनृत्यादिद-
र्शनातिमधुरशीतलगङ्गोदक पानकेतकीकुसुमसौरमाधवघ्राणादिभिरग्राभ्यैः सुखोत्पत्तिसंभवात्कथं याहसुखतत्साधनशून्यत्वमिति

कर्मयोगान्त करणशुद्धिस्ततः सर्वकर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तं अशुना सयोगी ग्रहनिर्वाणामि-
 त्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्पदर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विल्लरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयांस्त्रीन् श्लोकानाह भगवान् एतेपामेव वृत्तिस्थानीयः
 कृत्वाः पद्योच्चार्योमिष्यति तत्रापि द्वाभ्यां सङ्घेपेण योगउच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः स्पर्शान् शब्दादीन्
 बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकारान्तःकरणवृत्तिभिरन्तःप्रविष्टान् पुनर्बहिरेव कृत्वा परवेराग्ययशोन तत्तदाकारां वृत्तिभ-
 नुत्पाधेयर्थः यद्येते आन्तरामचेयुक्तदोषायसहस्रेणापि बहिर्नस्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् बाह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण
 बहिर्गमनं संभवतीति यदितुं बाह्यानिमिति विशेषणं तदनेन वैराग्यमुक्त्वाऽऽप्यासमाह चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुपज्यते अत्यन्तनिर्मा-

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्वाङ्मांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचा-
 रिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनीबुद्धिर्भुनिर्मोचिपरायणः ॥ विगतच्छामयक्रोधीयः सदा सु-
 त्तएव सः ॥ २८ ॥

लने हि निद्राख्या लयात्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसारणे तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतयश्चतस्रोविशेषात्मिकावृत्तयोर्भवेयुः पञ्चापि तु
 वृत्तयानिरोद्धव्याइति अर्धनिमीलनेन भ्रुमध्ये चक्षुयोनियानं तथा प्राणापानौ समौ तुल्यावृद्धांयोगतिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणौ
 कुम्भकेन कृत्वा अनेनोपायेन यताः संयतारिन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य सतथा मोक्षपरायणः सर्वविषयधिरक्तोमुनिर्मनशीलोभयेत् विग-
 तेच्छामयक्रोधइति धीतरागभयक्रोधइत्यत्र व्याख्यातं एतादृशोयः संन्यासी सदा भवति मुक्तएव सः न तु मोक्षः तस्य कर्तव्योस्ति
 अथवा यएतादृशः ससदा जीवन्नपि मुक्तएव ॥२७॥२८॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्या मुच्यतइति तदाह भोकारमिति सर्वेषां यज्ञानां
 तपसांच कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोकारं भोगकर्तारं पालकमिति वा भुञ्ज पालनाभ्यवहारयोरितिधातुः सर्वेषां लोकानां महान्त-

तत्राह तयान्तर्गतोतिरेय यः ययान्तरेव सुखं न याटेरिषियेसयान्तरेव्यात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं न बाह्योरिन्द्रियैर्यस्य सोन्तर्ज्योतिः शोभादि-
जन्यराष्ट्रादिविषयविज्ञानराहितः पयकारोविशेषणत्रयेपि संबध्यते समाधिकाले शब्दादिप्रतिभासाभावात् व्युत्थानकाले तत्प्रतिभासोपि
मिथ्यात्वनिश्चयात् बाह्यविषयैस्तस्य सुखोत्पत्तिसंभवइत्यर्थः यत्पर्य यथोक्तविशेषणसम्पन्नः सयोगो समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मपरत्मात-
न्दरूपं कल्पितवैतोपशमरूपत्वेन निर्वाणं तदेव कल्पिताभावसाधिष्ठानात्मकत्वात् अविद्यावदणानिवृत्त्यादीधिगच्छति नित्यप्राप्तमेव प्रा-
प्नोति यत सर्वदेव ब्रह्मभूतोनाम्यः ब्रह्मैव सत्यब्रह्माप्येतीति श्रुतः अघस्त्रितेरिति काशरुद्राहति न्यायाच्च ॥२४॥ मुक्तिहेतोर्शनस्य साधना-
न्तराणि विवृण्वन्नाह लभन्तइति प्रथमं यद्वादिभिः क्षीणकल्मषाः ततोन्तःकरणशुद्ध्या ऋषयः सुखमसख्युधिषिचनसमर्थाः संन्यासिनः

लभ्यन्ते ब्रह्म निर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैषायतात्मानः सर्वभूतहिते
रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधविषयुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितीव्रह्मनिर्वाणं वर्तते
विदित्तात्मनाम् ॥ २६ ॥

ततः ध्रुवणादिपरिपाकेण छिन्नद्वैषाः निवृत्तसर्वसंशयाः ततोनिदिध्यासनपरिपाकेण संयतात्मानः परमात्मन्येवैकाग्रचित्ताः पलाइशाश्च
द्वैषादीन्तत्त्वेन सर्वभूतहिते रताः हिसाश्रय्याः ब्रह्मदिदोब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते यस्मिन्नन्तर्याणि भूतान्यान्यत्मेयाभूद्विज्ञानतः तत्रकोमोदकः शो-
कः एकरसमनुपश्यतइति श्रुतेः यदुपचने तयोयोरेषानामिस्त्वादिशुक्लानियमप्रदर्शनापर्यन्त ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रोधयोरुप श्रयोरापि
योगः मोदक्यइत्युक्तमधुना तु तयोकरुपसिद्धिप्रतिबन्धएव कर्तव्यइत्याह कामोति कामकोपयोर्वियोगस्तदनुत्पत्तितेव तपुक्तानां कामक्रो-
धाप्युक्तानां भतएव यतचेतसां संयतचित्तानां यतीनां यत्नशीलानां संन्यासिनां विदित्तात्मनां साक्षात्कृतपरत्मात्मनां अभित्तउभय-
तोन्नीवरां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षोवर्तते नित्याद्यात् ननु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभाष्ये

कर्मयोगान्त करणशुद्धिततः सर्वकर्मसंन्यासः ततः श्रवणादिपरस्य तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनमुदेतीत्युक्तं अधुना सयोगी ब्रह्मनिर्वाणामि-
 त्यत्र सूचितं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गसाधनं विस्तरेण वक्तुं सूत्रस्थानीयांश्वान् श्लोकानाह भगवान् पतेपामेव दृष्टिस्थानीयः
 क्लृप्तः पशुध्यायोभविष्यति तत्रापि द्वाभ्यां सङ्घेण योगउच्यते तृतीयेन तु तत्फलं परमात्मज्ञानमिति विवेकः स्पर्शान् शब्दादीन्
 याह्यान् वहिर्मयानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाकापन्तःकरणदृष्टिसिन्तःप्रविष्टान् पुनर्वाहिरेव कृत्वा परवैराग्यवशेन तत्तदाकारां दृष्टिम-
 नुत्पाद्येत्यर्थः यद्येते आन्तराभवेयुस्तदोपायसहस्रेणापि यद्दिर्नस्युः स्वभावभङ्गप्रसङ्गात् याह्यानां तु रागवशादन्तःप्रविष्टानां वैराग्येण
 चदिर्गमनं संभवतीति वदितुं बाह्यानिति विशेषणं तदनेन वैराग्यमुक्त्वाऽभ्यासमाह चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुपज्यते अस्यन्तनिर्मा-

स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचा-
 रिरणौ ॥ २७ ॥ यत्तेन्द्रियमनोबुद्धिर्भूमिर्मात्रपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयः सदा सु-

त्तएव सः ॥ २८ ॥

लने हि निद्राख्या लयात्मिका दृष्टिरेका भवेत् प्रसारेण तु प्रमाणविपर्ययविकल्पस्थुतयश्चतस्रोधिक्षेपात्मिकादृष्टयोभवेयुः पञ्चापि तु
 दृष्टयोनिरोद्धव्याइति अर्थनिर्मूलनेन भ्रुमध्ये चक्षुणोनिधानं तथा प्राणापानौ समौ तुल्यायुक्त्वाधोगातिविच्छेदेन नासाभ्यन्तरचारिणी
 कुम्भकेन कृत्वा अनेनोपायेन यताः संयताइन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य सतथा मोक्षपरायणः सर्वविषयविरक्तोमुनिर्मनशीलोभवेत् विग-
 तेच्छाभयक्रोधइति वीतरागभयक्रोधइत्यत्र व्याख्यातं पताहशोयः संन्यासी सदा भवति मुक्तएव सः न तु मोक्षः तस्य कर्तव्योस्ति
 अथवा यएतादशः ससदा जीवन्नपि मुक्तएव ॥२७॥२८॥ एवं योगयुक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यतइति तदाह भोकारमिति सर्वेषां यज्ञानां
 तपसांच कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोकारं भोगकर्तारं पालकमिति वा भुज् पालनाभ्यवहारयोरितिधातुः सर्वेषां लोकानां महान्त-

मीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं परिपूर्ण-
सच्चिदानन्दैकरसं परमार्थसत्यं सर्वोत्तमानं नाख्यणं मां ज्ञात्वा ज्ञात्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नो-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमष्टेश्वरम् ॥ सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासयोगो-

नामपंचमोऽध्यायः

तीत्यर्थः त्वयं पश्यत्यपि कथं गार्हं मुक्तइत्याद्यद्भानिराकरणाय विशेषणानि उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिकारणमिति भावः ॥२९॥ अनेक-
साधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरितं ॥ स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर-
स्वर्तियपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीधिरचित्तायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतबुहे नमः ॥ योगसूत्रं त्रिभिः श्लोकैः पंचमान्ते यदीरिते 'पृष्ठस्वधारभ्यतेऽध्यायस्तद्व्याख्यानाय चिस्तरात्र तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् त्याज्यत्वेन हीनत्वमाशङ्क्य कर्मयोगं सौति द्वाभ्यां श्रीभगवानिति कर्मणां फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलामिसन्धिप्रहितः सन् कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रेण विहितं नित्यमग्निहोत्रादि कर्म करोति यः सकर्म्येऽपि सन् संन्यासी योगी चेति स्तूयते संन्यासोहि त्यागः चित्तगतविक्षेपाभावश्च योगः तौ चास्य विद्येते फलत्यागात् फलतृष्णारूपचिच्चविक्षेपाभावाच्च कर्मफलतृष्णात्यागएवात्र गौण्या वृत्त्या संन्यासयोगशब्दाभ्यामभिधीयते सकामानपेक्ष्य प्राशस्त्यकथनाय अवश्यं भावितौ हि निष्कामकर्मानुष्ठानमुल्ब्यौ संन्यासयोगौ तस्माद्द्वयं यद्यपि न निरग्निः अग्निशास्त्र्यथौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रियः अग्निनिरपेक्षस्मात्क्रियात्यागी च न भवति तथापि संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः अथवा न निरग्निर्न चाक्रियः संन्यासी योगीचेति मन्तव्यं किन्तु साग्निः सक्रियश्च निष्कामकर्मानुष्ठायौ संन्यासी योगीचेति मन्तव्यमिति स्तूयते 'अपराधो अन्ये गोअश्वेभ्यः परावागो अदवा इत्यत्रैव प्रशंसालक्षण-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ ससंन्यासी च योगी

व न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यान्प्रन्वयोपपत्तिः अत्र चाक्रियइत्यनेनैव सर्वकर्मसंन्यासीति लब्धे निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यग्निशब्देन सर्वाणि कर्मानुपलक्ष्य निरग्निरिति संन्यासीक्रियाशब्देन चित्तवृत्तीरुपलक्ष्यक्रियइति निरुद्धचिच्चक्षुर्योगी च कथ्यते तेन न निरग्निः संन्यासी मन्तव्यो न चाक्रियोयोगी मन्तव्यमिति यथासङ्ख्यमुग्रव्यतिरेकोदर्शनीयः एवं सतिनश्रुत्यमप्युपपन्नमिति व्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असंन्यासेऽपि संन्यासपदप्रयोगे निमित्तभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह यंसंन्यासमिति यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागं संन्यासमिति प्राहुः श्रुतयः संन्यास-एवातिरेचयतीति ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च विसैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय शिक्षार्थं चरन्तीत्याद्याः योगं फलतृष्णाकर्तृ-त्याभिमानयोः परित्यागेन विहितकर्मानुष्ठानं तं संन्यासं विशिद्धे हेऽपण्ड्य अत्रब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तमित्याह तं वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तसह-शोयमिति न्यायात्परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः साहस्यं बोधयति गौण्या वृत्त्या तद्भावारोपेण वा प्रकृतेतु किं साहस्यमिति तदाह न हि यस्मात् असंन्यास्तसङ्कल्पः अत्यक्तफलसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपि तु सर्वोयोगी त्यक्तफलसङ्कल्पएव भवतीति

कृत्यागसास्यापृष्णुरूपचिचिनिरोधसाम्याद्य गौण्या कर्मय संन्यासी च योगी च भयतीत्यर्थः तथा हि योगश्चित्तवृत्ति
 निरोधः प्रमाणविपर्ययिकरूपनिद्रासृष्टयश्चति वृत्तयः पञ्चविधाः तत्र प्रत्यक्षानुमानशालोपमानार्थापत्यभावाख्यानि प्रमाणानि पडि-
 ति धैदिकाः प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि त्रीणाति योगाः अन्तर्भावबहिर्भावाभ्यां सङ्कोचविक्रान्तौ द्रष्टव्यौ अतएव ताकिंकादीनां
 मन्तभेदाः विपर्ययोमिथ्याज्ञानं तस्य पंचभेदाः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तपस्य च क्लेशाः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योधि-
 कल्पः प्रमाणमपिलक्षणोऽसदर्थयव्यवहारः शशविषाणमसत्पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिः अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतसृणां वृत्ती-
 नाममाधस्य प्रलयः कारणं तमोगुणस्तदात्म्यता वृत्तिरेव निद्रा नतु ज्ञानाद्यभावमाश्रयित्यर्थः अनुभूतविषयासम्प्रापः स्मृतिः पूर्वो-
 नुभवसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः सर्ववृत्तिजन्यत्यादन्ते कथनं लज्जादिवृत्तिनामपि पंचसैयान्तर्भावोद्बन्धः पताहशां सर्वासां चित्तवृ-

यं सत्यासमिति प्राहुर्दोषं तं विधि पाण्डव ॥ नष्ट्यसंन्यससङ्करूपोयोगी भवति क-
 स्यन ॥ २ ॥ आकरञ्चोर्भूनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण
 सुच्यते ॥ ३ ॥

चीनां निरोधयोगश्चि च समाधिरिति च कथ्यते फलसङ्कल्पस्तु तगव्यसृतीयोविपर्ययभेदस्तश्चिरोधमाश्रयपि गौण्या पृत्त्या योग-
 इति संन्यासश्चि चोच्यतश्चि न चिरोधः ॥२॥ तत्र किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोगस्य यावज्जीवमनुष्ठेयइति नैत्याह आकरुक्षोरिति योगमन्तःक-
 रणशुद्धिरूपं धैर्यग्यमाकरुक्षोरारोदुमिच्छते त्वाकरुढस्य मुनेर्भविष्यतः कर्मफलवृष्णासाग्निनः कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगव-
 दंपणबुद्ध्या कृतं कारणं योगारोहणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुनेन मया योगारूढस्य योगमन्तःकरणशुद्धिरूपं धैर्यग्य प्राप्तवत्स्तु तस्यैव
 पूर्व कर्मिणोपि सतः शमः सर्वकर्मसंन्यासस्य कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥३॥ अत्र योगारूढोभयतीत्युच्यते यदाहीति
 यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिषेधेषु नाहुपञ्जते तेषां मिथ्यात्ववृत्त-

नेनात्मनोऽकर्षभोक्तृपरमानन्द्याद्दयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनाभावबुद्ध्याऽहमेतेर्पां कर्ता ममैते भोग्यांइत्याभिनिवेशरूपमनुपुङ्गन करोति हि यस्मात् तस्मात्सर्वसङ्कल्पसंन्यासी सर्वेषां सङ्कल्पानामिदं मया कर्तव्यमेतत् फलं भोक्तव्यमित्येयंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां तद्विषयाणां च कामानां तत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानुपपन्नस्य तस्मैतोश्च सङ्कल्पस्य योगारोहणप्रतिबन्धकस्याभावात् योगं समाधिमारूढोयोगारूढइत्युच्यते ॥४॥ योयदैवं योगारूढोभवति तदा तेनात्मनैवात्मोद्भूतोभवति संसारपर्यव्रात्तद्वित्याह्युच्येदिति आत्मना विवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं स्वं जीवं संसारसमुद्रे निमग्नं ततश्चरेत् उक्त ऊर्ध्वं हरेत् विषयासङ्गपरि-

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपपज्जति ॥ सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदीच्यते ॥ ४ ॥
 लहरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ धात्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥ अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

त्यागेन योगारूढताभापादयेदित्यर्थः नतु विषयासङ्गेनात्मानमवसादयेत् संसारसमुद्रे मज्जयेत् हि यस्मादात्मैवात्मनोबन्धुरहितकारी संसारपर्यव्रान्मोचनहेतुः नान्यः काश्चिद्धौकिस्यबन्धोपि ज्ञेहानुबन्धेन बन्धहेतुत्वात् आत्मैव नान्यः कश्चित् रिपुः शत्रुरहितकारी विषयबन्धनागारप्रवेशकौशकारइवात्मनः स्वस्य बाह्यस्यापि रिपोरात्मप्रयुक्तत्वाद्युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मनइति ॥ ५ ॥ इदानीं किलक्षणआत्मात्मनोबन्धुः किलक्षणोवात्मनोरिपुरित्युच्यते बन्धुरिति आत्मा कार्यकरणसंघातोयेन जितः स्वयशकृतः आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसैव न तु शस्त्रादिना तस्यात्मा स्वरूपमात्मनोबन्धुरुच्छृङ्खलप्रवृत्त्यभावेन स्थहितकरणात् अनात्मनस्तु अजितात्मनइत्येतत् शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् बाह्यशत्रुरिषोच्छृङ्खलप्रवृत्त्या स्वस्य स्तेनानिष्ठाचरणात् ॥६॥ जितात्मनः स्वबन्धुत्वं विवृ-

गोति जित्तात्मन इति शीतीष्यसुखदुःखेषु चित्त्वैश्वर्येषु सत्यपि तथा मानापमानयोः पूजापरिमवयोश्चिन्ताविशेषहेत्वोः सतोरपि
 १) पु समवेनेति शोयः २ जित्तात्मनः प्रागुक्तस्य जितेन्द्रियस्य प्रशान्तस्य सर्वत्र सम्बुद्ध्या रागद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावः
 आत्मा समाहितः समाधिपिययोगगारुढोभवति परमिति वा छेदः जित्तात्मनः प्रशान्तस्यैव परं फेवलमात्मा समाहि तोभवति नान्यस्य
 तस्माज्जित्तात्मा प्रशान्तश्च भवेद्विपर्ययः ॥७॥ किंच ह्यनेति ज्ञानं शास्त्रोक्तानां पदार्थानामौपदेशिकं ज्ञानं चिदानं तदमात्मण्यशङ्का निरा-
 करणफलतः प्रशान्तस्य तथैव तेषां स्वादुभवेनापरोक्षीकरणं ताभ्यां वृत्तः संजातालम्बत्यय आत्मा चित्तं यस्य सतथा कूटस्थोपि पयसत्रि-
 धायपि विकाररह्यः अतएव यिजितानि रागद्वेषपूर्वकादि कथप्रहणाद्भवतितानीन्द्रियाणि येन सः अतएव हेयोपादेयबुद्धिरह्यत्वेन

जित्तात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्यसुखदुःखेषु तथा मानापमा-
 नयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानद्वेषात्मा कूटस्थो वैजितेन्द्रियः ॥ युक्ताइत्युच्यते शीतो समलो-
 धासकाश्चनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मिवार्जुदासीनसथस्यद्रेष्यत्रन्वुषु ॥ साधुग्वपि च पापेषु समदु-
 र्बिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

समानि श्रुतिपठपापाणकाश्चानामि यस्य सः योगी परमहंसपरिमाजकः पर्यैराय्यकुयोगारूढ इत्युच्यते ॥८॥ सुहृन्मिन्नादिषु समदुर्बि-
 म्बु सर्वयोगिधेष्टु इत्याद सुहृन्मिन्नेति सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वज्जेह संश्रब्धं विनैवोपकर्ता मित्रं क्रोहेनोपकारकः अरिः स्वहृतापकार-
 मनपेक्ष्य स्वभावकौर्ष्यापकर्ता उदासीनो विषदमानयोग्योपेक्षकः मध्यस्थो विषदमानयोरुभयोपि हि तैत्री द्वेष्यः स्वहृतापकारम-
 पेक्षयापकर्ता वन्धुः संश्रद्धेनोपकर्ता पतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रमतिपि सकारिषु च कारादन्येषु च सर्वेषु समदुर्बि-
 कः कीदृकर्मत्पथ्यापृतशुद्धिः सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विशिष्यते सर्वतउत्कृष्टो भवति विमुच्यत इति वा पाठः ॥९॥ परं योगारूढस्य लक्षणं फलं
 चोक्त्वा तस्य साङ्गं योगीति प्रत्ये योगीत्यादिभिः सयोगी परसोमता एतैस्त्रयोर्विराज्या श्लोकेः तत्र एवमुत्तमफलप्राप्तये योगीति योगी यो-

गारूढः आत्मानं चित्तं सततं निरन्तरं युञ्जीत शिष्यमूढविक्षितभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिरोधभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ योगप्रतिबन्धकदुर्जनादियुजितदेशे स्थितः एकाकी त्यक्तसर्वशुभपरिजनः संन्यासी चित्तमदतःकरणमात्मा देहश्च संयतो योगप्रतिबन्धककथापारशून्यौ यस्य सयतचित्तात्मा यतो निराशीर्वैराग्यदाढ्येन विगततृष्णः अतएव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुशातेनापि योगप्रतिबन्धकेन परिग्रहेण शून्यः ॥१०॥ तत्रासननियमं दर्शयन्नाह ह्याभ्यां शुचौदेशे शुचौ स्वभावतः संस्कारतोवा शुद्धे जनसमुदायरहिते निर्भये गङ्गातटगुहादौ देशे समे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं निश्चलं नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं मृदुवस्त्रं अजिनं मृदुव्याघ्रादिचर्म तै कुरोभ्यउत्तरे उपरितने यस्मिन् तदास्यतेस्मिन्नित्यासनं कुशमयपृष्णुपरि मृदुचर्म तदुपरि मृदुवस्त्ररूप-मित्यर्थः

योगी युञ्जीत संततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशो-
 त्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युञ्ज्याद्योग-
 मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

तथा चाह भगवान् पतञ्जलिः स्थिरसुखमासनमिति आत्मनइति परासनव्यापृत्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमभावेन यो गविक्षेपकरत्वात् पद्यमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादितिः तत्राह तत्र तस्मिन्मासने उपविश्यैव न तु शयानस्तिष्ठन्वा आसीनः संभवादिति न्यायात् यताः संयता उपरताश्चित्तस्योन्द्रियाणां च क्रियावृत्तयोरेन सयतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् योगं समाधिं युञ्जीताभ्यसेत् किमर्थं आत्माधिशुद्धये आत्मनोन्तःकरणस्य सर्वविक्षेपशून्यत्वेनातिसूक्ष्मतया ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतायै 'इदमेतत्त्वग्न्यया युञ्ज्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति' श्रुतेः किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्रं राजसतामसव्युत्थानाख्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेनैकविषयकधारणादिकानेकदृष्टि-युक्तमुद्रिकसत्त्वं मनः कृत्वा इदंभूमिकेने प्रयत्नेन संपाद्य एकाग्रताविशुद्धयर्थं योगं संप्रज्ञातसमाधिमभ्यसेत् सच ब्रह्माकारमतोपुत्ति-

प्रवाहय्य निदिध्यासनाख्यः तदुक्तं 'ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रथाहोऽहं कृतिं विना संग्रहातसमाधिः स्वाह्वानाभ्यासप्रकर्षंतराते' एतदेवाभि-
 नेत्य ध्यानाभ्यासप्रकर्षं विदधे भगवान् योगी युञ्जते सततं युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धे युक्तमासीति मत्परइत्यादि यदुक्तव्यः ॥११॥१२॥
 तदर्थः बाह्यमानसमुक्त्वाऽधुना तत्र कथं शरीरधारणमित्युच्यते समंकार्येति क्वायः शरीरमध्यं सच शिरश्च प्रांवाच कायशरीरोभ्रायं
 मूलाधापादाभ्यास्य सूर्योपयन्तं सममवध्नः अक्षरमकर्म्यं धारणं कृतव्याभ्यासेन विशेषत्वभाव्यं गमेजयत्याभाव्यं संपादयत् स्थिरः इह-
 प्रयत्नो मूत्वा किंच स्यं स्वीयं नासिकाम्रं संप्रेक्ष्यैव लयाविक्षं परादित्याय विषयमवृत्तिरहितोऽंश्रिनिमीळितनेत्रस्थार्थः दिशश्चानवलोकयन्
 मन्तरान्तरा दिशां चावलोकनमुकुर्वन् योगप्रतिबन्धकत्यासस्य प्रयभूलः सन्नासीतेत्युत्तरेण संबन्धः ॥१३॥ किंच प्रदान्तास्मैति इ नि-
 दाननिवृत्तिरूपेण प्रकरणं शान्तः रागादिदोषपरहितआत्मान्तःकरणं यस्य सप्रदान्तात्मा शास्त्रीयनिश्चयदाख्यादिगतभो विगताभोः

समं कायशरीरग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकागूं स्यं दिशश्चानवलोकयन्
 ॥ १३ ॥ प्रधानात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयस्य सच्चित्तोयुक्तधासौत
 सत्परः ॥ १४ ॥

सर्वकर्मपरित्यागं युक्तत्वायुक्तवशङ्का यस्य सविगतभीः ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ययुक्तयुथाभिक्षामभोजनादौ स्थितः सन् यतः संयस्य
 विषयकारवृत्तिभ्यं कृत्वा भयि परमेश्वरे प्रत्यक्चिन्ति मगुणे निगुणे वा चिस्त्रं यस्य समाचित्तोमद्विषयकआरावाहिकाविसृष्टिसमा-
 न् पुत्रावी यिं चिन्तनोपे मनि कथमेवं स्यादतआह मत्परः अहमेव परमानन्दरूपत्वापरः पुण्यार्थः प्रियोयस्य सतथा 'तदेतद्रथः
 पुत्रान्नेयोचित्तोयोन्यस्माः सर्वस्मादन्तरतरतरोयदयमात्मेति श्रुतेः' एवं विषयाकारसर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्तः
 सप्रजातसमाधिमानागतोपविशोद्यथाशक्ति नतु संच्छया व्युत्तिष्ठेदित्यर्थः भयति कश्चिद्रागो ह्योचित्तो ननु स्थिरमेव परत्वं नारा-
 ध्यत्वेन युद्धानि किं तर्हि राजान वा ऐवं वा । अयं तु मन्त्रितो मत्परश्च सर्वोपकृत्यैव त मायैव मन्यतरानि भाष्यकृतो व्याख्या व्याख्या-
 तृत्वेणै मे मात्र भाष्यकारेण तुल्यता गुण्याः किं नु ह्यैकतुल्यायेत्यपि तुल्यता ॥ १४ ॥ एवं संग्रहातसमाधिनासीनस्य किं स्वादिरयु-

च्यते युग्मं नमिति एवं रक्षोवस्यानादिपूर्वोक्तानियमनात्मान मनोयुग्मं भक्ष्यासवैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन् योगी सदायोगाभ्यास-
 परोऽभ्यासानिश्चयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनोयेन नियतानिरुद्धा मानसामनोवृत्तिरूपाविकारायेनेति वा नियतमानसः सन्न शान्ति
 मयद्युपपत्तिरूपां प्रदान्तवाहितानां निर्वाणपरमां तत्त्वसाक्षात्कारोत्पात्तिद्वारेण सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपांशुक्तिपर्यवसायिनो मत्संस्थां
 मत्परपरमानन्दरूपां निष्ठामधिगच्छति ननु सांसारिकाण्यैश्वर्याणि अनात्मविषयसमाधिफलान्यधिगच्छति तेषामपवर्गोपयोगि-
 समार्युपसर्गात्वात् तथा च तत्तत्समाधिफलान्युक्ताह भगवान् पतञ्जलिः 'ते समाधातुपसर्गाव्युरथाने सिद्धयश्चित्' स्थान्युपनिमन्त्रणे
 मद्रमयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च स्थानिनोदेवाः तथाचोद्दालकोदेवैरामन्त्रितोपि तत्र सङ्गमादरं स्मयं गर्वं चकृत्वा देवानवशा-
 य पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समाधिमकरोदिति वसिष्ठेनोपाख्यायते मुमुक्षुभिर्ह्येव समाधिः सुव्रितः पतञ्जलिना
 वितर्कविचारानन्दस्मितानुगमार्त्संश्रुतः सम्यक् संशयविपर्ययानध्यवसायपरहितत्येन प्रज्ञायते प्रकरणे विशेषरूपेण ज्ञायते भाव्य-

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधि-
 गच्छति ॥ १५ ॥

रूपं येन संसंज्ञातः समाधिर्भावनाविशेषः भावना हि भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेत्तसि पुनःपुनर्निवेशनं भाव्यं च त्रिविधं ब्राह्म-
 प्रहृण प्रह्वीतुभेदात् ब्राह्ममपि द्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदात् तदुक्तं क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेप्रह्वीतुग्रहणब्राह्मेणु तत्स्यतदजनतासमापत्तिः
 क्षीणा राजासतामसदृत्तयोस्य तस्य चित्तस्य प्रह्वीतुग्रहणब्राह्मेऽवात्मेन्द्रियविषयेषु तत्स्थातत्रैवकाग्रता तदजनता तन्मयता न्यग्भूते
 चित्ते भाव्यमानसैवोत्कर्षयति यावत् तथाविधासमापत्तिसद्रूपः परिणामोभवति यथाभिजातस्य निर्मलस्य स्फटिकमणोस्तित्तुपाश्र-
 यवशात्तत्तद्रूपपत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्तद्भावनीयवस्वरूपागत्तद्रूपपत्तिः समापत्तिः समाधिरिति च पर्यायः यद्यपि प्रह्वीतुग्र-
 हणब्राह्मेऽप्युक्तं तथापि भूमिकाकमवशाद्ब्राह्मप्रहृणप्रह्वीतुष्विति बोद्धव्यं यतः प्रथमं ब्राह्मनिष्ठएव समाधिर्भवति ततोत्रहृणनिष्ठस्त-
 तोप्रह्वीतुनिष्ठइति प्रह्वीतुनिष्ठमोष्यत्रे व्याख्यास्यते तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकयोऽवशविकाररूपं विषयमादाय पूर्वोपरानुस-
 न्धानेन राब्दायोल्लेपेन च भावना क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवात्मभ्यने पूर्वोपरानुसन्धाने शब्दायोल्लेखन्यत्वेन यदा

भावना प्रवर्तते तदा निर्वर्तकः पताबुभावव्यत्र वितर्कशब्देनोक्तौ तन्मात्रान्तःकरणलक्षणं सूक्ष्मं विषयसौलभ्यं तस्य देशकालधर्मा-
वच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचारः अस्मिन्नेव अवलम्बने देशकालधर्मावच्छेदे विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना
प्रवर्तते तदा निर्दिचार पताबुभावव्यत्र विचारशब्देनोक्तौ तथा च भाष्यं, वितर्कश्चित्तस्याऽऽशालम्बनं स्थूल भागोः सूक्ष्मे विचारइति
इयं ग्रहणसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते यदा राज्ञामोलेशावुविचक्रन्तःकरणसत्त्व भाव्यते तदा गुणभाववाचिच्छेदकः सुखप्रकाशमयस्य
सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकारसानन्द समाधिर्भेषति अस्मिन्नेव समाधौ ये यद्भूतयसत्त्वान्तरं प्रधानपुरुरूपं न पश्यन्ति ते विगतदे-
हहृद्भूतत्वादिदेशाब्देनोच्यन्ते इयं ग्रहणसमापत्तिः तत्र परं लज्जामोलेशान्निभूते शुद्ध सत्त्वमालम्ब्यनोक्तव्यं या भावना प्रवर्तते तस्यां
ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्रभाववाचितशक्येद्रेकारसत्त्वामात्राशेषसत्त्वेन समाधिः सास्मितइत्युच्यते न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः य-
तोयत्रान्तःकरणमहामित्युद्धेयेन विषयात् वेदयते सोहङ्कारः यत्र स्वन्तमुत्पत्तया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलोने चेत्तसि सत्त्वामात्रमव-
भाति सास्मिता अरिमन्नेव समाधौ ये कृतपरितोयाले परं पुरुरूपमपश्यन्तश्चेत्तसः प्रकृतौ लोमत्वात्प्रकृतिलयाहृत्युच्यन्ते सेयं, प्रहोवृ-
समापत्तिस्मितामात्ररूपग्रहोत्पत्त्वात् येतु परं पुरुर विवच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुरूपविषया विवेकस्यातिग्रहोवृ-
ममापत्तिरपि न सास्मितः समाधिविवेकेनास्मितयास्त्वगात् तत्र प्रहोवृभानपुंफभेध ग्रहणभाने तत्पुंफं च सूक्ष्मग्रहभानं त-
त्पुंफं च स्थूल ग्राह्यभानमिति स्थूलविषयोद्विविधोपि वितर्कश्चतुष्टयाद्युगतः द्वितीयोवितर्कफिकलत्रितयाद्युगतः तृतीयोवितर्कवि-
चाराभ्यां विकलोद्वितयाद्युगतश्चतुर्थोवितर्कोवचारात्तदेविकलोऽस्मितामात्रइति चतुरवस्थोर्यं संप्रसातरति एव सचित्तकः सविचारः
सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादिनिश्चिहेतुया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधत्वादेयपथ मुमुक्षुभिः प्रहोवृग्रहणयोत्पत्ति चित्तवृ-
त्तिविषयतादशायां गूळकोटी निक्षेपादेयोपावेयवभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तेरेव विवृता सूत्रकारेण चतुर्विधा हि गूळसमापत्तिः
स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निवितर्का च सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्दिचारा च तत्र शब्दायज्ञानाधिकल्पैः
सङ्कीर्णानि वितर्कां शब्दायज्ञानविकल्पसंभ्रमसा स्थूलायथावभासरूपा सवितर्का समापत्तिः स्थूलगोचरा सविक्ल्पकवृत्तिरत्यथः
सृष्टिपरिदुर्द्धौ स्वरूपग्रन्थे धार्थ्यमात्रनिर्मासा निवितर्कां तस्मिन्नेव स्थूलालम्बने शब्दार्थसृष्टिप्रतिप्रथिलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याका-
रप्रतिभासितया न्यग्रभूतज्ञानांशत्थेन स्वरूपग्रन्थैव निवितर्कां समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्दिक्ल्पकवृत्तिरत्यथः एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता सूक्ष्मलन्मात्रादिनिर्विषयोयस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च

मयिकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन पतयेव सवितर्कया निर्वितर्कया शब्दाद्यिषयया समापस्या व्याख्याता शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन
 देशकालधर्मायच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां साःसविचारः शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नत्वेन च ध-
 मिमात्रतया सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारः सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणात्सवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलवि-
 षयत्वमयोद्देश्यत्वात् सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानं सविचारायानिर्विचारायाश्च समापत्तयंसूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदालिङ्गपर्यन्तं
 द्रष्टव्यं तेन सानन्दस्मृतिरयोगीन्द्रगृहणसमाप्त्योरपि गृह्यसमापत्तौवेदान्तभावइत्यर्थः तथा हि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो-
 विषयः आप्त्यस्यापि रसतन्मात्रं तेजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारः तस्य लिङ्गमात्रं मह-
 सत्त्वं तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मोविषयः सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधानपव सूक्ष्मता विश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं यद्यपि
 प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मास्ति तथाप्यन्यविकारणत्वाभावात्तस्य सर्वान्वयिकारणे प्रधानपव निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातं पुरुषस्तु
 निम्निसकारणः सद्यपि नान्यविकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकारणत्वाविवक्षायां तु पुरुषोपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यं ताप्य स-
 र्वज्ञः समाधिः ताश्चतश्चः समापत्तयोगाहोणे धीजेन सहचतन्तइति सर्वज्ञः समाधि र्वितर्कविचारानन्दस्मितानुगमात्संप्रज्ञातइति
 प्रागुक्तः स्थूलैर्षं सवितर्कानिर्वितर्कः सूक्ष्मैर्षं सविचारोनिर्विचारइति तत्रान्तिमस्य फलमुच्यते निर्विचारवैशारद्येव्यात्मप्रसादः स्थु-
 लविषयत्वे तुल्योपि सपितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसद्गुणमपेक्ष्य तद्रहितस्य निर्विकल्परूपस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यं ततः सूक्ष्मविषयस्य
 सयिकल्पकप्रतिभासरूपस्य सविचारस्य ततोपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्पकप्रतिभासरूपस्य निर्विचारस्य प्राधान्यं तत्र पूर्वोपां द्वयाणां
 निर्विचारार्थव्याप्तिर्विचारफलैर्षं फलवत्त्वं निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासवलाद्वैशारद्ये रजस्तमोनिभिमूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः
 कुंशदासनादहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमानुबोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्राबुर्भवति तथा च भाष्यं 'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः
 शोचतोऽजान् भूमिष्ठानिय शैलस्यः सर्वोप्राशानुपदयतीति' ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा तत्र तस्मिन् प्रज्ञाप्रसादे सति समाहितचित्तस्य यो-
 गिनोऽपि प्रज्ञा जायते। सा ऋतंभरा ऋतं सत्यमेव विमर्ति न तत्र विषयोसगन्धोव्यस्तीति यौगिष्येवेयं समाध्या सा चोत्तमोयोगः त-
 याच्च भाष्यं आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च त्रिधाऽप्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति' सातु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य-
 त्रिषया विशेषार्थं त्याज्यं श्रुतभागमविदानं तत्सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सहकस्यचिच्छब्दस्य सङ्कतिर्गृहीतुं शक्यते तथातु-

मानं सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिद्धर्मात्तिर्गृहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानाविषयोन विशेषः कश्चिदस्ति न चास्य
 मूर्धन्यवहितविग्रहस्य वस्तुनोक्तप्रत्यक्षेण गृहणमस्ति किन्तु समाधिप्रदातिर्गृह्येव सविशेषोभवति भूतसूक्ष्मगतौवा पुराण-
 तौया तस्मान्निर्विचारवैशारदसमुद्भवायां धृतानुमानविदक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविग्रहसर्वविशेषविषयायामृतंभारयामेव प्रधायां
 योगिता महान् प्रयत्नत्वात्प्रत्यक्षेण चिदस्य कथं निर्विचारवैशारदप्रसादलक्ष्या ऋतंभारप्रक्षा प्रतिष्ठिता स्यादतथा
 संस्काराणां मन्त्राद्यौत्थाल्यमानस्य चिदस्य कथं निर्विचारवैशारदप्रसादलक्ष्या ऋतंभारप्रक्षा प्रतिष्ठिता स्यादतथा
 ह तज्जः संस्कारोन्मत्संस्कारप्रतिबन्धी तथा ऋतंभारया प्रमथया अनितोयः संस्कारः सतत्त्वविषयया प्रक्षया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान्
 द्युरयानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् तत्त्वविषयप्रज्ञानितत्वेन दुर्बलान् प्रतिषम्र्णाति स्वकार्यक्षमान् करोति नाशयतीति वा तेषां
 संस्काराणामाभवात्तत्प्रभवाः प्रत्यानभयन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रक्षा ततः प्रक्षाच्छ्रुताः संस्कारा इति नवोनयः सं-
 स्कारादायोयधेते ततश्च प्रजा ततश्च संस्कारा इति ननु अचतु द्युरथानसंस्काराणामतत्त्वधियप्रज्ञानितानां तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञा-
 तसमाधिप्रज्ञाप्रमथैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव स्योजः समाधिः स्यात् न तु निर्वर्जोनि-
 रौधभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधार्थिर्वाजः समाधिः तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरैकाग्रभूमिजस्य अपिद्वयत्वात् क्षिप्तभू-
 दविशिष्टावामपि निरोधे योगिप्रवक्तविशेषेण विलयेसति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधात्प्रथितोनिरोध-
 मन्तोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति सच सोपायः शक्यं सुवितीविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारोपयोग्यइति विरम्यतेनेनेति विरामोवित-
 कंविचारतन्वद्विप्रतीदिरूपचिन्तास्वागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् विरामध्यानीप्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेषइति वा
 तस्याभ्यासः पीनःपुन्येन चेतसि नियेदान तदेव पूर्वं कारणं यस्य सतथा संस्कारमाधशोयः सर्वथा निर्दुष्टिकोन्त्यः पूर्वोक्तात्सर्वी-
 ज्जदिलक्षणोनिर्वीजोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्दुर्लभः संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्द्वेषुपायाबुकावभ्यासोवैराग्यं च तत्र सालम्बनत्वाद्भ्या-
 सस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटतइति निरालम्बने परं वैराग्यमेव हेतुवैरोच्यते अभ्यासस्तु संप्रज्ञातसमाधिद्वि-
 रा प्रणाद्योपयुज्यते तदुक्तं ' इयमन्तरङ्गं पूर्वेष्वः ' धारणाध्यानसमाधिरूपे साधनत्रयं यमनियमासनप्रणायामप्र-
 त्याहाररूपसाधनपञ्चकायेश्या सर्वजस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनं साधनकोटौ च संमाधिराब्देनाभ्यासपवोच्यते मु-

एतस्य समाधेः साध्यत्वात् तदपि यहिरङ्गं निर्वजस्यनिर्वजस्य तु समाधेस्तदपि त्रयं यहिरङ्गं परंपरयोपकारितस्य तु परं वैराग्यमे-
 पान्तरद्रमित्यर्थः अयमपि त्रिनिधोभयप्रत्ययउपायप्रत्ययश्च भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सान्त्वानां प्रकृतिलयानां च
 मास्मिन्नानां देवानां प्राग्व्याख्यातानां जन्मविशेषादीनाधिबिषोपात्मन्त्रविशेषोपात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः सम्भवप्रत्ययः भवः संसारः
 आत्मानात्मविधेकाभावरूपः प्रत्ययः फारणं यस्य सतथा जन्ममात्रहेतुकोवा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभि-
 र्यस्यर्थः शब्दादीर्यस्युत्तिसमाधिप्रशापूर्वकइतरेयां जन्मौपधिमन्त्रतपःसिद्धयतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शनां तु यः समाधिः
 मथश्यादिपूर्वकः शब्दादयः पूर्वं उपायायस्य सतथा उपायप्रत्ययइत्यर्थः तेषु शब्दायोगविषये चेतसः प्रसादः सा हि जननीव यो-
 गिनं पाति ततः श्रद्धानस्य विवेकाधिनीयीर्यमुत्साहउपजायते समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्युतिरूपघते तस्मिन्नाद्य
 धित्तमनाकुलं मत्नमाधीयते समाधिरत्रैकागृता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते तदभ्यासात्पद्य चैराग्याद्भ-
 वत्यसेनातः समाधिर्मुमुक्षुणामित्यर्थः प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावकृते चितिशकंरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधाव-
 स्थायां चित्तपरिणामप्रवाहः तज्जन्यसकारप्रवाहश्च भवत्येवेत्यभिप्रेत्य संस्कारोपइत्युक्तं तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तं ततः प्रशा-
 न्तयाहिता सस्कारादिति प्रशान्तवाहितानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निरिन्धनाप्रिवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः यथा समिदाज्याद्याहुति-
 प्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तरबृद्धा प्रज्वलति ' समिदादिस्येतु प्रथमक्षणे किञ्चिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेपुंत्त्यधिकमधिकं शाम्यतीति क्रमेण
 शान्तिर्यर्धते तथा नियद्चित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति तत्र पूर्व पूर्वप्रशमजनित संस्कारपवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणं तदा च
 निरिन्धनाप्रियधित्तं क्रमेणोपशाव्यद्बन्धुत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते तदा च समाधिपरिपाफप्रभवेन वे-
 दान्तयास्यजेन सम्यग्दर्शनेनाधिषायां निवृत्तायां तज्जेतुकहृदश्यसंयोगाभावात्कृतौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः
 शुद्धः फेबलोसुकइत्युच्यते तदुक्तं 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानमिति' तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन
 तस्य सर्वदा शुद्धत्वेप्यनादिना हृदयसंयोगेनाविधेकेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभोकापि भोकेच बु-
 दधानां भवति तदुक्तं 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इतरत्र वृत्तिप्राप्तुर्भावे पतदेव विवृतं द्रष्टुहृदयोपरकं चित्तं सर्वार्थं चित्तमेव द्रष्टुहृदयोपरकं
 धिपयिधियनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपपापं विपयात्मकमप्यविपयात्मकमिधाचेतनमपि चेतनमिदं स्फटिकमणिकरपं सर्वार्थमित्यु-

ल्यते तदनेन चित्तसाख्येण भ्रान्ताः केषिचिदेव चेतनामित्याहुः तदसङ्घेययासनाभिधिचमपि परार्थे संहत्यकारित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थे तत्समस्य परचेतनोऽसंहतः पुरुषो न तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः एवं विशेषपदार्थिन आत्मभावमाध्याना-
 निवृत्तिः एवं योक्तःकरणपुरुषयोर्विशेषवशां तस्य योऽन्तःकरणे प्रागविद्येकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने सत्यभेदज्ञाना-
 नुपपत्तेः सत्यपुरुषयोर्विशेषदर्शने च भगवद्वर्तितनिकात्मकमेसाध्यं तद्विज्ञं च योगभाष्ये दर्शितं यथा प्रावृषि वृणाङ्कुरसोद्भवेन त-
 द्दृशीजसत्पानुमीयते तथा भोक्षभार्गश्रवणेन सिद्धान्तलक्षिवशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपाती इत्येते तथाप्यस्ति विशेषदर्शनेनयोऽत्मपवर्गभोगी
 यं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृशं कर्मवीजं नास्ति तस्य भोक्षभार्गश्रवणे पृथक्संयुक्तिषु रुचिभक्त्यरुचिश्च सिद्धान्तयु-
 क्तिषु तस्य कोहमासं फलमहमासमित्यादिरात्मभावमात्मना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषपदार्थिनोऽनिवर्ततइति एवं सति किं स्यादिति
 तदाह तत्रा विद्येकनिष्कं कवलयप्राग्भारं चिच्च निष्कं जलप्रवहणयोग्योतीचदेशः प्राग्भारस्तदयोग्यउच्चप्रदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमान-
 वृत्तिप्रवायेण प्रयहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्मापिद्येकपविभार्गवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्थासीत् अथुना द्यात्मनानामविद्येकमार्गवाहि
 केचल्यपर्यन्तं संपद्यतइति अस्मिन् च विद्येकवाहिति चित्तं येन्तरायास्ते सहेतुकानिवर्तनीयाइत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तरा-
 णि संस्कारेभ्यः । इ । न मेपां क्लेशवतुलकं । तस्मिन्विद्येक वाहिति चित्तं छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्ये-
 वंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेष्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योपि प्रादुर्भवन्ति एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं यथा क्लेशाव-
 धियाद्योजानामिना दग्धयोजभावात् पुन चित्तप्रभृती प्रपेहं प्राप्नुयन्ति तथा ज्ञानामिना दग्धयोजभावाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि
 न प्रपेदुमर्हन्ति ज्ञानासि संस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरोरतइति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विद्येकवाहिति चित्तं स्थिरीभूते सति प्रस-
 ङ्खानेप्यङ्कुसोदस्य सर्वथा विद्येककथातेधर्ममेघः समाधिः प्रसङ्ख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्मज्ञानमिति याधत् तत्र बुद्धेः
 सात्त्विके अरिणांमे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिषवदाक्रमणे सर्वोधिष्ठावृत्त्यं तेषामेव च शान्तोविताव्यपदेदयधर्मित्वेन
 च्छितानां यथायदिवेकज्ञानं सर्वज्ञावृत्त्यं च विशेषोक्तानाम सिद्धिः फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभाव-
 धिष्ठावृत्त्यं सर्वज्ञावृत्त्यं च तद्वैराग्यादपि दोषयोग्यदशये कैवल्यमिति । सूत्राभ्यां तत्रैतदुच्यते तस्मिन् प्रसङ्ख्याने सत्यप्यङ्कुसीवस्य फलम-
 लिप्तोः प्रत्ययान्तराणामनुदयं सर्वप्रकारं विद्येककथातेः परिशोभाच्चर्ममेघः समाधिर्भवति । इत्याचारदमाहिसादानस्वाध्यायकर्मणोर्ऽभवे
 तु परमोधर्मोद्योगेनतत्त्ववृन्तमिति' स्मृतेधर्मं प्रत्यग्रहोभ्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारदेतुरित्यर्थः ततः

क्लेशकर्मनिवृत्तिः ततो धर्ममेवात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानां पञ्चविधानामविद्यास्मितारोगद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लभेदेन
 त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याश्रये श्रीजश्यादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिक्या उचितत्वा-
 दित्यर्थः एवं स्थिते युञ्जन्नेवं सदान्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमाहुकः नियतमानसइत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातसमाधि-
 निरोधभूमाहुकः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्यै समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा
 कैवल्यहेतुत्वं मात्सल्यामित्येनौपनिषत्प्रथितं कैवल्यं वृश्तिं यस्मादेवं महाफलोयोगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः
 ॥ १५ ॥ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारान्धिनियममाह द्वाभ्यां नातीति यद्भुक्तं सज्जीयति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मस-
 म्मितमन्नं तद्वतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्चतोगोऽस्ति अनाहारादत्य-

नात्यन्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ॥ न चातिस्वप्रथीकस्य जाग्रतो नैव चार्जुन

॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

व्याहाराद्वा रसपोषणभावेण शरीरस्य कार्यक्षमत्वात् 'यदुहवा आत्मसम्मितमन्नं तद्वयति तन्न दिनस्ति यद्भूयोहिनस्ति तद्यत्कनीयो-
 नतद्भवतीति शतपथश्रुतेः' तस्माद्योगी नात्मसम्मिततादन्नादधिकं न्यूनं वाऽऽश्रीयादित्यर्थः अथवा 'पूरयेदशनेनार्धं वृतीयमुदकेन तु
 वायोःसञ्चरणार्थं तु चतुर्थंभवदोषयोदित्यादि' योगशास्त्रोक्तपरिमाणान्धिकं न्यूनं वाऽऽतोयोगेन संपद्यतइत्यर्थः तथाऽतिनिद्राशी-
 लस्यातिजाग्रतश्च योगोनैवास्ति हेअर्जुन सावधानोभवेत्यभिप्रायः एकश्चकारउक्ताहारतिकमसमुद्ययार्थः अपरोत्राहुकदोषसमुच्चया-
 धः यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्धिर्धर्मात्मनः नातिशति न चै-
 वोष्णे न द्बन्धे नातिलात्विचे कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतरपरइत्यादि ॥ १६ ॥ एवमाहारादियम विरहिणोयोगव्यतिरेकमु-
 क्ता तन्त्रियमवतौयोगान्वयमाहयुक्तं आन्ध्रयतत्याहारोत्वं विहरणं विहारः पादश्चमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्ये-
 ष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नोनिद्रा अवबोधोज्ञागरणं तौ युक्तौ निम्नतफालौ य-
 स्य तस्य योगोभवति साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्य एवं प्रयत्नविशेषेण संपादितोयोगः किंफलइति तत्राह दुःखहेति सर्व-

च्यते तद्वेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचिच्चेव चेतनामित्याहुः तदसङ्घेयवासानाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्व्यात् यस्य भो-
 गापवर्गार्थं तत्सपत्न परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषोन तु घटादिवत् संहत्यकारि चित्तं चेत्तमित्यर्थः एवं विशेषदर्शिनभ्रात्मभावभावना-
 निवृत्तिः एव योन्तःकरणपुण्ययोर्विशेषदर्शी तस्य योन्तःकरणे प्राग्विकवैकवशात्प्रभायनासित्वा नियतते भेददर्शने सत्यभेदब्रह्मा-
 नुपपत्तेः सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगवद्वर्षितनिष्कामकर्मसाध्यं तद्विज्ञं च योगसाधये दर्शितं यथा प्राच्यपि तृणाङ्कुरस्योद्भवेन त-
 व्बीजसत्त्वानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धान्तविवचनात् यस्य लोभहर्षांशुपत्तौ इदयंते तथाप्यस्ति विशेषदर्शनधीजमपवर्गमागी
 यं कर्माभिर्निर्यतितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वप्रशुक्तिषु रुचिर्भवत्यस्यचिच्च सिद्धान्तयु-
 क्तियु तस्य कोहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनोऽनियतं तद्गतं एवं सति किं स्यादिति
 तदाह तदा विवेकनिष्ठं कैवल्यप्राप्त्यर्थं चित्तनिष्ठं जलप्रवहणयोग्योनीचदेशः प्राग्भारत्तदयोग्यउच्चप्रदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्तमान-
 वृत्तिप्रवाहेण प्रवहजलतुल्यं तथागांत्मानात्माविवेकरूपविभागवाहिविषयभोगपर्यन्तमस्थासीत् अधुना त्थात्मानात्मविवेकमार्गवाहि
 कैवल्यपर्यन्तं संपद्यतशति अस्मिन् च विवेकवाहिनि चित्ते येन्तस्यान्ते सहेतुकानिवर्तनीयाइत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तरा-
 णि संस्कारेभ्यः । ह । न मेणो क्लेशव्युक्तं' । तस्मिन्विवेक वाहिति चित्ते छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्ये-
 वंरूपाणि व्युत्थानानुप्रयजेभ्यः संस्कारेभ्यः श्रीयमाणेभ्योपि प्रादुर्भयन्ति एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं यथा क्लेशाथ-
 विधादयोभानाग्निना दग्धयीजमायान पुन अस्मिन्प्रयोजे प्रवेहं प्राप्नुयन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धयीजभायाः संस्काराः प्रत्ययान्तराणि
 न प्रपेदुमर्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरोत्तरति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्मिरीभूते सति प्रस-
 न्नचान्येकुकुसीदस्य सर्वथा विवेकस्थानेर्धमेघः समाधिः प्रसङ्गानं सत्त्वपुरुषान्यतात्थ्यातिः शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् तत्र बुद्धेः
 वास्तविके प्ररिणामे क्लेशसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्यामिववाकमणं सर्वोधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदित्वाव्यपदेश्यधर्मित्वेन
 स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वत्रातृत्वं च विशेषकानाम सिद्धिः फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं सत्त्वपुरुषान्यतात्थ्यातिमात्रस्य सर्वमाय-
 धिष्ठातृत्वं सर्वत्रातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोग्ययीजहाये कैवल्यमिति । सूत्राभ्यां तत्रेतेतुस्यते तस्मिन् प्रसङ्गाने सत्त्वपुरुसीदस्य फलम-
 लित्तयोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकस्थानेः परिपोषाद्धर्ममेघः समाधिर्धमेघः । ज्याच्चात्तमाहिसाज्ञानस्वाध्यायकर्मणां अयं
 तु परमोपमोपयोगिणोन्मावृत्तमिति' स्युतेर्धमे प्रत्यग्रद्धैक्यपसाक्षात्कारं मेहति चित्ततीति धर्मेमेघतत्पसाक्षात्कारहेतुत्वर्थः ततः

श्रेयःकर्मनिवृत्तिः ततोऽर्थमेवात्सन्माधेयमात्रा क्लेशाना पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषमिद्वेषे शान्तां कर्मणां च रक्तकृष्णशुक्लमेदेन
 त्रिविधानामविद्यामुलानामविद्याक्षये श्रीजशयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरत्यन्तिक्या उचितत्वा-
 दित्यर्थः एवं स्थिते युञ्जन्नेवं सदान्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः नियतमानसइत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातसमाधि-
 निर्गोपभूमावुक्तः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा
 कैवल्यहेतुत्वं मत्संस्वामित्यनेनोपनिषदमिमत्तं कैवल्यं दर्शितं यस्मादेवं महाफलोयोगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन संपादयेदित्यभिप्रायः
 ॥ १५ ॥ एव योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह द्वाभ्यां नातीति यद्भुक्तं सज्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां संपादयति तदात्मस-
 म्मितमन्नं तद्वतिकर्म्य लोभेनाधिकमन्नतोन योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न चैकान्तमनश्चतोगोऽस्ति अनाहारादव्य-

नात्यन्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ॥ न चानिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन

॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

लगाहाराद्या रसपोषणाभावेण शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् 'यदुद्दवा आत्मसम्मितमन्नं तद्वति तन्न हिनस्ति यद्भ्रयोहिनस्ति तद्यत्कनीयो-
 नतद्रयतीति शतपथश्रुतेः' तस्माद्योगी नात्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रीयादित्यर्थः अथवा 'पूरयेदशतेतार्धं वृतीयमुदकेन तु
 वायोऽश्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि' योगशास्त्रोक्तपरिमाणवधिकं न्यूनं वाऽश्चतोगोन संपद्यतइत्यर्थः तथाऽतिनिद्राशी-
 लस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति हेअर्जुन सावधानोभवेत्यभिप्रायः एकश्चकारऽउकाहारातिक्रमसमुच्चयार्थः अपरोत्रानुक्तदोषसमुच्चया-
 र्थः यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाध्मातः श्रुधितः श्रान्तोन च व्याकुलचेतनः युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः नातिशीते न चै-
 योगेण न द्रन्द्रे नानिलाग्निते फालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परइत्यादि' ॥ १६ ॥ एवमाहारादिनियम विराहिणोयोगव्यतिरेकमु-
 क्ता तन्निश्चयमवतोर्योगान्वयमाहयुक्तेति आन्विततत्त्वाहारोत्रं विहरणं विहारः पादश्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा अन्ये-
 प्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नोनिद्रा अवयोधोज्ञागरणं तौ युक्तौ निम्नतकालौ य-
 स्य तस्य योगो भवति साधनपाटवत्समाधिः सिद्ध्यति नान्यस्य एव प्रयत्नविशेषेण संपादितो योगः किंफलइति तत्राह दुःखहेति सर्व-

संसारदुःखकारणविद्योन्मूलनहेतुवद्वाविद्योपादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः अत्राहारस्य नियतत्वं अर्थमशनस्य स्व-
 अन्नस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशोपयेदित्यादि प्राणुकं विहारस्य नियतत्वंभ्योजनात् परं गच्छेदित्यादि फ-
 र्ममु चेष्टयानियतत्वं वागादिचापलपरित्यागः रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोजोमरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयथोर्तियत-
 कालत्वं एवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्तानियमाद्रष्टव्याः ॥१७॥ एवमेकाग्रभूमौ संग्रहातं समाधिमभिधाय निरोधभूमायसंप्रज्ञातं समाधिं
 यत्रमुपक्रमते यदेति यदा यस्मिन् काले पर्येराग्यवशाद्दितियतं विशेषेण नियतं सर्वदृष्टिं शून्यता मापादितं चित्तं विगतरजस्तमस्कम-
 न्तःकरणसर्वं स्वच्छल्यत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतोनिष्ठदृष्टिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्षिच्यति अन्नात्मातु परक्ले दृष्टिराहित्ये-
 पि स्वतःसिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाच्चित्तेरेव प्राधान्यात् न्यभूतं सदयतिष्ठते मिश्रलं भवति तदा तस्मिन्सर्वदृष्टिनिरोध-

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्योयुक्ताइत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥
 यथा दौषोनिवातशोनेऽहते सोपमा स्मृता ॥ योगिनीयताचित्तस्य शुद्धतोयोगमात्मनः ॥१९॥

काले युक्तः समाहितः(युच्यते कः यः सर्वकामेभ्योनिःस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेश्योहृष्टाहृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा तृष्णा यत्से-
 ति परं वैराग्यम संग्रहातसमाधेरन्तरङ्गं साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥१८॥ समाधौ निवृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति
 दीपचलनहेतुना धातेन रहिते देशे स्थितोदीपोयथा चलनहेत्वभावाद्येद्भूते न चलति सोपमा स्मृता सहृष्टान्त्यवृत्तितोयांग्हेः कस्य यो-
 गिनएकाग्रभूमौ संग्रहातसमाधिमतोऽप्यासपाट्यात् यथाचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तदृष्टेरसंग्रहातसमाधिरूपं योसं निरोधभूमौ युञ्जतोऽु-
 त्तिश्रुतोयज्ञात्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चालोदीपोहृष्टान्त्यल्यर्थः आत्मनोयोर्न युञ्जतइति व्याख्यानं
 दार्ष्टान्तिकालाभः सर्वयत्नस्यापि चित्तस्य सर्वदाऽऽभाकारतयाऽऽन्नपदैवैर्यथं च न हि योगेनात्मकारता चित्तस्य संपाद्यते किन्तु स्व-
 तत्परात्माकारस्य सतोनात्माकारता निश्चलंतइति तस्माद्दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदै यतचित्तस्येति चाभाषणोर्निर्देशः कर्मधा-
 रणोवा यतस्य चित्तस्थैर्यः ॥१९॥ एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विश्लेषेण विवर्षितुमाश्रिते यत्रोपरमइति यत्र यस्मिन्

परिणामविशेषेण योगसेवया योगाभ्यासपाटयेन जातेसति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां सक्ता निरिन्धनाप्रियतु-
 पश्याद्यत्रिष्टुत्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिन्नत्र परिणामे सति आत्मना रजस्तमोऽग्निभिभूतशुद्धसत्त्वमा-
 त्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्षचैतन्यं परमात्माभिन्नं सच्चिदानन्दयमनमन्तमद्वितीयं पश्यन्न वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्म-
 न्येव परमानन्दयत्नं तुष्यति न देहेन्द्रियसङ्घाते न वा तद्भोग्येऽन्यत्र परमात्मदर्शने सत्यनुष्ठित्वमावाचुष्यत्येवेति वा तमन्तःकरणपरि-
 णामं सर्वचिन्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दाऽऽन्यथात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव
 तांने हेतुमाह सुग्रमिति-यत्र यस्मिन्नत्रयसाविशेष आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंप्रयोगानभिव्यङ्ग्य-
 बुद्धिग्राहं बुद्धीय रजस्तमोमलरहितया सत्त्वमात्रवाहिन्या ग्राहं सुखं योगिवेत्ति अनुभवति यत्र च स्थितोयं चिद्वांस्तत्त्वत आत्मस्वरू-

यवोपरमते चित्तं निकृष्टं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मानि तुष्यति ॥ २० ॥
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतौन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

पात्रेण चलति तं योगसंशितं विद्यादिति परेणान्वयः समानः अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथनं अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्या-
 धृतिः तस्य विषयेन्द्रियसंयोगसापेक्षत्वात् बुद्धिग्राह्यमिति सौयुक्तसुखव्याधृतिः सुयुक्तौ बुद्धेर्लीनत्वात् समाधौ निर्बृत्तिकायास्तथाः
 सत्त्वात् तदुक्तं गौडपादेः 'लीयते तु सुयुक्तौ तन्नियुहति न लीयतइति' तथा च श्रूयते 'समाधिनिर्यतमलस्य चेतसोनिवेशितस्यात्मानि
 यत्सुर्यं भवेत् न शश्वते घर्णयितुं गिरा तदा यदेतदन्तः करणेन गृह्यत इति' अन्तःकरणेन निरुद्ध सर्ववृत्तिकेनेत्यर्थः वृत्त्या तु सुखा-
 स्वादनं गौडाचार्यस्तत्र प्रतिपिद्धं नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रब्रया भवेदिति महद्विदं समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पइ-
 त्तिरूपं प्राज्ञा सुखास्वादः तं व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविरोधित्वाद्योगी न क्रुर्यात् अतएव तादृश्या प्रब्रया सह सङ्गं परित्यजेतां नि-
 रुद्ध्यादित्यर्थः निर्बृत्तिकेन तु चित्तेन स्वरूपसुखानुभवसैः प्रतिपादितः स्वसं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तममिति स्पष्टं चैतदु-
 परिष्कारिरिष्यते ॥ २१ ॥ यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति यं च निरति शयात्मकसुखव्यञ्जकं निर्द्व-

सिकाचिचायस्थायिशेषं लक्ष्या सन्तताभ्यासपरिपाकेन संप्रदापरं लाभं ततोधिकं न मन्यते कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मला-
 भात्न पर चिद्यतानि स्मृतेः एव विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतघातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तथास्ती-
 त्याह यस्मिन् परमात्मसुखसंयन्तिद्योत्सिकाचिचायस्थायिशेषे स्थितोयोगी गुरुणा महता शास्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न
 विचाल्यते किमुत धुन्द्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ नमिति यत्रोपरसताल्यारभ्य यद्भुभिविशेषैर्योनिर्वृत्तिकः परमानन्दमित्यत्राफाधिसापस्था-
 विशेष्यकत्वं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमपसर्वदुःखविरोधिद्येन दुःखवियोगमेवसन्तं योगसंज्ञितं वियोगशब्दाहंसपि विरोधिल-
 क्षणया योगशब्दाद्यव्यं विपाज्जानीयात् तु योगशब्दादुपोधात्काञ्चित्संयन्धं प्रतिपद्येतेत्यर्थः तथा च भगवान् परतञ्जलि रसुप्रयत् 'योग-

यं लक्ष्मणा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यच्चिंस्थितीन दुःखेन गुरुणापि विचा-
 ल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याहःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥ सनिद्येन योक्तव्योयोगीनि-

विषयचेतसा ॥ २३ ॥

प्रित्तवृत्तिनिरोधवृत्ति' योगोभयति दुःखेति यत्प्राप्तुं तदेतदुपसंहृतं एवंभूते योगे निश्चयानिनियंद्योः साधनतयाधिप्रानायाम् मययो-
 क्तकलायोगीनिश्चयेन शास्त्राचार्यचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्यप्येत्यव्ययनायेन योक्तव्योऽप्यसमोयः अनिविण्णचेतसा एतावतापि
 कालेन योगीन सिद्धः किमतः परं कष्टमित्यनुतापोनिर्बन्धलद्वद्वितेन चेतसा इह जन्मानि जन्मान्तरे वा सेतस्यति किन्त्वश्येत्येयं धैर्ययुक्तेन
 मनसैत्यर्थः तदेतद्रीडपादावदाजन्तुः 'उत्संफउक्थैर्यद्राशुशाप्रेणीकविन्दुना मनसोनिग्रहलक्ष्णैवंपारियेदत्तवृत्ति' उत्संफउत्सेच्यं
 शोपणाध्यवसायेन जलोत्तरणमिति यावत् अत्र संप्रदायविद्युत्पाल्यायिकामाचक्षते कस्यचित् किल पक्षिणोऽडानि तीरस्थानि तरङ्गये-
 गेन समुद्रोपजहार सच समुद्रं शोपयिष्याम्येवेति प्रपृष्टः इत्युत्थाप्रेणैकैकं जलविन्दुमुपरि प्रचिक्षेप तदा च बहुभिः पक्षिभिर्यन्तुर्वर्गं-

धार्यमाणोपि नैवोप्राप्तमयहच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोप्यस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोययिष्याम्ये-
 वेति प्रीतिजने ततश्च देवानुकुल्यात् कृपालुर्वारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्वच्छातिद्रोहेण त्वामयमन्यतइति वचनेन तनो-
 गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रोर्भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददाविति एवमखेदेन मनोनिरोधे परमधर्मे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोगुण-
 द्वापति ततश्च पक्षिणइव तस्याभिमतं सिध्यतीति भावः ॥२३॥ किंच कृत्वा योगीश्वरसनीयः इत्यत आह संकल्पइति सङ्कल्पोपेक्ष्यपि विषये-
 प्वशोभनत्वादिदर्शनेन शोभनाध्यासः तस्माच्च सङ्कल्पादिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपाः कामाः प्रभवन्ति तान् शोभनाध्यासप्रभयान्
 विषयाभिलाषान् विचारजन्याशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासयाध्वेषु स्रस्वचन्दनवनितादिभ्यहृष्टेषु चेन्द्रलोकपारिजाताम्बरः प्र-
 भृतिषु श्वचान्तपायसवत्सतपव सर्वांन् प्रस्रल्लोकपर्यन्तानरोपतः निरवशेषान् सवासनांस्सक्ताः अतएव कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्ते-

सङ्कल्पप्रभयान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनमेवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

स्तदुपायेसति विषेकगुणेन मनस्तेयेन्द्रियग्रामं चक्षुरादिकरणसमूहं विनियम्य समन्ततः सर्वेश्वरोविषयेभ्यः प्रत्यातत्य शनैः शनैरुपरमे-
 रित्वगम्यः ॥२४॥ भूमिकाजयक्रमेण शनैः शनैरुपरमेत् श्रुतिर्धैर्यमातिश्रता तथा युहीता या युञ्जिस्वयदयकतंब्यतानिश्चयरूपा तथा यदा क-
 दाविषयप्रभविष्यत्येव योगः किं त्पारयेत्येवं रूपया शनैः शनैर्गुरुपदिष्टमार्गेण मनोनिश्चयात् पतेनानिर्देदनिश्चयौ प्रागुक्ती इतिती
 तथा च भुक्तिः 'वच्छेद्वाञ्छनती प्रायश्चित्तपच्छेद्गमानभात्मनि ज्ञानेभात्मनिमहतिनियच्छेत् तपच्छेच्छान्तआत्मनीति' ध्यागिति याचं लौकि-
 को वैदिकी च मगतसंन्यायारयति नियच्छेत् 'गानुश्यायात्पृच्छतूयान् पार्योविलापने हि तदिति' धुतेयांग्मुक्तिनिरोधेन मनोत्तिमात्र
 शोयोभयेदित्यर्थः अस्मृत्वादिनिरोधोच्येत्सर्वा भूमी प्रपण्यः मनस्तीनि छाग्नसं देष्यं तन्मनः कर्मोन्द्रियग्रानेन्द्रियसहकारि नानापिधिविक-
 लनापने करत्वं गाने जानतीति ज्ञानमीति ध्युगपरया ज्ञातयोर्गमनि साधुत्योपापापहृदुरे नियच्छेत् मनोव्यापारान् परिस्वज्यात्
 रत्नारं पारितोषयेत् तच्च गानं साधुत्योपाधिनाधुरारमात्मनि मकृति मक्षरत्वे मंगंग्यापते नियच्छेत् क्रियिषोह्यहृदुरायेतिशेयकूपः स्या-
 मान्यरूपइति अयमदमेतच्च पुत्रइत्येवं उपपन्नभिमन्यमानोविशेयरूपगण्यहृदुरः अस्मत्सित्पतापन्मा प्रमभिभग्न्यमानः सामान्य रूपः

समष्टयबहुरारः स च हिरण्यगर्भमहानामोति च सर्वानुस्यूतयावुच्यते ताभ्यामहङ्काराभ्यां चिविकानिरुपाधिकः शान्तात्मा सर्वो-
न्तरधिदेवकारसप्तस्मिन्महान्तमात्मानं समष्टिर्बुद्धिं नियच्छेदिति नियच्छेदेव तत्कारणमव्यक्तमपि नियच्छेत्ततो निरुपाधिकस्त्वं पद्मलक्ष्यः शुभ-
आत्मा साक्षात्कृतनोगयति शुभे हि चिदेकरसे प्रत्यगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिः सा च प्रथमं सामान्याह-
ङ्काररूपं महत्त्वं नाम श्रुत्या व्यक्तीभवति ततो बहिर्विशेषाहङ्काररूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियरूपेण तदेतच्छ्रुत्या-
मिहितं 'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेषु' परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
पुरुषात् परं किञ्चित्त्वा फाष्टा सा परा गतिरिति' तत्र गवादिष्विव याङ्ङिरोधः प्रथमा भूमिः शाल्मुखादिष्विव निमनस्त्वं द्वितीया त-
न्द्रादिष्विवाहङ्कारराहिल्यं तृतीया सुपुमाविव महत्त्वं चतुर्थी तदेतद्भूमिचतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तं यद्यपि मह-
त्त्वं शान्तात्मनोर्मध्ये महत्त्वं शोपादानमव्याकृताख्यं तत्त्वं श्रुत्योद्वाहारि तथापि तत्र महत्त्वं शब्दं अव्याकृते नियमनं नाभ्यधापि सु-

शनैः शनैरुपरमेदुद्ध्या धृतिशुद्धौतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पुत्राविव स्वरूपलयप्रसङ्गात् तस्य च फर्मक्षये सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण स्वतएव सिद्धत्यासत्त्वदर्शानापयोगितात् हश्यते त्व-
न्यया शुद्धा मूलमया सूक्ष्मदर्शिमिति' पूर्वमभियाय सूक्ष्मत्वसिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् स च तत्त्वदिदृशोदर्शनसाधन-
त्वेन हृदयस्य च जीवन्मुक्तिरतिग्रन्थरूपेणैकश्रयायापेक्षितः ननु शान्तात्मन्यवयवस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुद्रुष्टिचददर्शन
हेतुत्वमिति चेत् न स्वतःसिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्ययात् तदुक्तं 'आत्मानात्माकारं स्वभाषयतोयस्थितं सदा चित्तं आत्मै-
काकारतया तिरस्कृतानात्मघटि विदधीत' यथा घटउत्पद्यमानः स्वतोयित्यपूर्णपथोत्पद्यते जलतण्डुलादिपूर्णं तूपन्ने घटे पञ्चाशु-
रूपप्रयत्नेन मयति तत्र जलादौ निःसारितेषु वियन्निःसारयितुं न शक्यते मुद्रापिधानेप्यन्तर्वियदवतिष्ठतएव तथा चित्तमुत्पद्यमानं
चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्ने तु तस्मिन् मूर्धानिपिकद्धृतताम्रवत्सुखबुःधादिरूपत्वं भोगहेतुधर्माधर्मसहकृतसामग्रीयशाद्भवति
तत्र घटः त्रुःपायनात्माकारे विषयप्रत्ययाभ्यासेन निवारितेषु निर्निमित्तश्चिदाकारोद्यारयितुं न शक्यते ततो निरोधसमाधित्वा निवृ-
त्तिर्केन चित्तेन संस्थाप्यशेषतयाऽतिशुभमयेन निरुपाधिकचिदात्मनाभिमुखत्वात्सर्वे विभेय निर्धिग्नात्माऽनुभूयते तदेतदर्थं

'आत्मसंख्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति' आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंख्यं सर्वप्रकारद्वृत्तश्च न्य-
 स्वभावसिद्धात्माकारमात्रविशिष्टं मनः कृत्वा धृतिगृहीतया विवेकबुद्ध्या संपाद्यासंप्रज्ञातसमाधिस्यःसन्न किञ्चिदपि अनात्मानमात्मानं
 वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या धिपयीकुर्यात् अनात्माकारधृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् आत्माकारधृत्तौ च संप्रज्ञातः समाधिरित्यसंप्रज्ञात-
 समाधिसौख्येयं कामपि चित्तद्वृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥२५॥ एवं निरोधसमाधिं कुर्वन् योगी यतोयत्नतश्च शब्दादीनां चित्तविक्षेपहेतूनां
 मध्ये यतोयतोयस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्विषययाद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विक्षेपाभिमुखं सन्न मनोनिश्चरति विक्षिप्तं सत् विषयाभिमुर्त्ती
 प्रमाणाधिपर्ययविकल्पस्त्वृतीनामन्यतमामपि समाधिविरोधिनीं यत्तिसुत्पादयति तथा लयहेतूनां निद्राशोषवृक्षानश्रमादीनां मध्ये य-
 तोयतोनिमित्तादस्तिरं लयाभिमुखं सन्मनोनिश्चरति लीनं सत्समाधिविरोधिनीनिद्राख्यां दृत्तिसुत्पादयति ततस्ततोविक्षेपनिमित्ताल्ल-
 यनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनोनिर्वृत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्नकाशपरमानन्दघने वशं नयेत् निरुच्छ्वात् यथा न विक्षिष्येत न वा लीयेतेति

यतोयतोनिश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

नोद्विरोधव्यमित्यर्थः । उपायंन निवृण्णीयात्कनोद्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविकृतिभ्रतमल्पं दुःखमेवेत्यनुबुद्ध्य 'यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे
 मुग्गमानि अथ यदल्पं तन्मह्यं तत् दुःखमिति' ध्रुत्यर्थे गुरुपदेशादनुपश्चात्पयालोक्य कामान् चिन्त्यमानावस्थात् विषयान्भोगान् भु-
 ज्यमानापस्थांश्च विषयाभिधेयतयेत् मनसः सकाशादिति शेषः कामश्च भोगश्च कामभोगं तस्मान्मनोनिवर्तयेदिति वा पदं द्वैतस्मरण-
 काले धैर्यभावनोपायस्यर्थः द्वैतविस्मरणं तु परमोपायइत्याह अजं ब्रह्म सर्वं न ततोतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति शास्त्राच्चायोपदेशादन-
 नारमनुस्मृत्य ताद्विपरितं द्वैतजातं न पश्यत्येव अथिष्टानं साते फल्पितसाभावात् पूर्वोपायोपक्षया वैलक्षण्यसूचनायंस्तु शब्दः २ एव-
 वैराग्यमायनतापदर्शनाभ्यां विषयेभ्योनिवर्त्यमानं चित्तं यदि द्वैतदिनलयाभ्यासवशाद्दुष्टयाभिमुखं भवेत् तदा निद्राशोषजालेयबन्धरा
 नभ्रमणां लयकारणानां निराधेन चित्तं सध्यक् प्रयोन्नयवृत्त्यानप्रयत्नेन यदि पुनरेवं प्रशोध्यमानं द्वैतदिनप्रबोधोभ्यासवशात् काम-
 भोगयोर्विक्षिप्तं स्यात् तदा वैराग्यमायनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् एवं पुनः पुनरभ्यस्यत्तोलयात्संयोजितं विषयेभ्यश्च
 व्यावर्तितं नापि समप्राप्तमन्तरालावस्थं चित्तं लब्धशब्दं सकरायं रागाद्वैद्यादिप्रयत्नवाचनावशेन लब्धशब्दोपाभ्यामिदं कयायादपि चित्तं नि-
 युक्तं विजानीयात् समाहितोचित्तदिवेकेन जानीयात् ततश्च त्वं समाहितमित्येवगम्य लयाविक्षेपाभ्यामिदं कयायादपि चित्तं नि-
 रुध्यत् ततश्च लयविक्षेपकयायपु परिददत्तेषु परिशेषाद्येतेन समं ब्रह्म प्राच्यते तच्च समप्राप्तं चित्तं कयायलयप्रान्त्या न चालयेत्
 विरयामिमुखं न कुर्यात् किंतु धृतिशुद्धीतया शुद्धया लयकयायप्रार्थविविच्य तस्मामेव समप्राप्तवर्तियत्नेन स्यापयेत् ३ तत्र समाधौ
 परमसुखव्यञ्जकेषु सुप्त नात्यादयैश्च पलायन्तं फालमहं सुप्तोति सुग्यास्वादरूपं धृतिं न कुर्यात् समाधिभङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृ-
 तव्याख्यातं प्रकृत्या यत्रुपलभ्यते सुप्तं तदध्यायिधार्पकत्वेन शृणुयैत्येवभावनया निःसङ्गो निःस्पृहः संयसुप्तो भवेत् अथवा प्रकृत्या
 सविकल्पसुश्राव्याकाराद्यैरुपया सह सङ्गं परलयजं नतु ईरुपसुखमापि निर्युत्तिफेन चित्तं नातुमयेत् स्वभावप्राप्तस्य तस्य धारयि-
 तुमशक्यतयात् एव संयतानिदंत्वं निश्चल प्रयत्नशेन कृतं चित्तं स्वभावचाश्रय्या-द्विषयभिमुखतया निश्चरद्वैवाहिनोच्छेत्त परकी-
 कुर्यात् प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समं प्रहण्येकतां नयेत् ४ समप्राप्तं चित्तं कीदृशमुच्यते यदा न लीयते नापि स्वर्थाभवति तामस-
 त्यन्माय्येन लयशब्देनेव लब्धयोगावस्थोपलक्षणात् न च विश्लेष्यते पुनः ५ समप्राप्तं चित्तं कीदृशमुच्यते यदा न लीयते नापि स्वर्थाभवति तामस-
 त्यन्माय्येन सुखास्वादसापि विश्लेषनाद्येनोपलक्षणात् पूर्व भवेद्विदंशस्तु पृथक्प्रयत्नकल्पाय पदं लयकयायभ्यां विश्लेषसुखास्वादा-
 भ्यां च रहितं क्षेतिङ्गनिम्नने चलने सयातप्रदीपयत् लयामिमुलरूपं तद्रहितं निघातप्रदीपकल्पं अनामासं न केनचिद्विषयाकारे-

णाभागतत्त्येतत्तु फगयसुव्यास्वाद्योरुभयान्तर्भावः उक्तपच यदैवं दीपचतुष्टय रहितं चित्तं भवति तदा तच्चितं ब्रह्मनिष्पन्नं समं ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थः ५ पलादृशश्च योगः श्रुत्या प्रतिपादितः 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह वृद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं तां योगिमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां अप्रमत्ततादा भवति योगोहि प्रभावार्थयाविति' एतन्मूलकमेव च 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधश्च' मूलं तस्माद्युक्तं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव च दर्शनयेदिति ॥२६॥ एवं योगाभ्यासावलादात्मन्येव योगिनः प्रशान्त्यातिमनः-ततश्च प्रशान्तेति प्रकपेण शान्तं निवृत्तिकृतया निरुद्धं संस्कारमाश्रयेयं मनोयस्य तं प्रशान्तमनसं वृत्तिशून्यतया निर्मनस्क-त्वे हेतुगर्भविशेषणद्वयं शान्तरजसमकल्मषमिति शान्तं विक्षेपकं रजोयस्य तं विक्षेपशून्यं तथा न विद्यते कल्मषं लयहेतुस्तमोयस्य तम-कल्मषं लयशून्यं शान्तरजममित्यनेनैव तमोगुणोपलक्षणे शककल्मषं संसारहेतुधर्माधर्मादिवर्जितमिति यावद्ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव सर्वमिति निश्च-येन समं ब्रह्मप्राप्तं जीवन्मुक्तं एतं योगिनं एवमुक्तेन प्रकारेणोति श्रीधरः उक्तं निरतिशयं सुखमुपेत्युपगच्छति मनस्तद्दृत्वोरभावे सु-

प्रशान्तामनसं ह्येनं योगिनं सुखसुप्तमम् ॥ उर्षति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

पुमौघरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं द्योतयति हि शब्दः तथा च प्राग्व्याख्यातं सुखमात्यन्तिकं यत्तदित्यत्र ॥२७॥ उक्तं सुखं योगिनः स्फु-टीकरोति युञ्जन्नेवमिति एवं मनसैवेन्द्रियग्राममित्याद्युक्तक्रमेणात्मानं मनः सदा युञ्जन्समादधत् योगी योगेन नित्यसंयन्धी विगत-कल्मषः विगतमलः संसारहेतुधर्माधर्मरहितः सुखेनानायासेन ईश्वरार्पणिधानात् सर्वान्तरायनिबुस्या ब्रह्मसंस्पर्शं सम्यक्तेन विषया-स्पर्शेन सह ब्रह्मणः स्पर्शात्मादात्म्यं यस्मिन् तद्विषयासंस्पर्शं ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्तं सर्वानन्तान्परिच्छेद्वानतिक्रान्तं निरतिशयं सुखमानन्दमयुते व्याप्नोति सर्वतोनिवृत्तिकेन चित्तेन लयविक्षेपविलक्षणमनुभवति विक्षेपे वृत्तिसत्त्वात् लये च मनसोपि स्वरूपेणा-ऽसत्त्वात् सर्ववृत्तिशून्येन सूक्ष्मेण मबसा सुप्तानुभवः समाश्रवेद्वैल्यर्थः अत्र चानायासेनेत्यन्तरायनिवृत्तिरुक्ता ते चान्तरायाद्विर्भा-योगसूत्रेण 'व्याधिस्थानसंशयप्रमादात्स्थायविरतिश्चान्तिदर्शनाद्युच्चयभूमिफात्वानस्थितयानि' चित्तविक्षेपोपासेन्तरायाः चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपायोगप्रतिपक्षाः संशयप्रान्तिदर्शने तावद्दृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधसाक्षात्प्रतिपक्षी व्याख्यादयस्तु सप्र-

वृत्तिसिंहचरिततया तत्रापिपंशारख्यंः व्याधिर्थातुवैषम्यनिमित्तोविकारोज्वरादिः स्थानमकर्मण्यता गुरुणा शिष्यमाणस्याप्यासना-
द्विकर्मनहंतोति यावत् योगः साधनीयोनवेत्युभयकोटिस्पृग्विज्ञानं संशयस्त्रूपप्रतिष्ठत्येत विपर्ययात्तर्गतोपि सन्नुभयकोटिस्पृग्वि-
ककोटिस्पृग्विज्ञानरूपान्तरधिशोषविषयक्षयात्र विपर्ययाद्भेदेनोकः प्रमाद समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्येव्यनुष्ठानशीलता विप-
यान्तरव्यापृन्तया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् आलस्यं सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च फाद्यचित्तयोर्गुरुत्वं
व्याधियेनाप्रान्निखसमपि योगविषये प्रवृत्तिधिविरोधि भविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषेकेकान्तिकोभिलापः भ्रान्तिदर्शनं योगसाधनेपि त-
त्साधनत्वबुद्धिसया तत्साधनेष्वसाधनत्वबुद्धिः अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमौकाप्रतायाश्च अलाभः क्षिप्तमूढविधिसरूपत्वमिति
यावत् अनवस्थितत्वं लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशीलव्याधितस्य तन्नामप्रतिष्ठितत्वं तपते चित्तविशेषानपयोगमलायोगप्रतिप-
क्षायोगान्तरायाइति चाभिधीयन्ते ॥ दुःखदौर्भनस्याङ्गमेजयत्वश्वासाविशेषसहसुनः ॥ दुःखं चित्तस्य राजसः परिणामोवाध-
नलक्षणः तत्राध्यात्मिकं शारीरं भानसं च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भयति आधिभौतिक व्याघ्रादिजनितं आधिदैविकं ग्रहपी-

शुञ्चन्तंवं मदान्मान शोषी विगतकलमयः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

इदिजनितं द्वेषाख्याविपर्ययहेतुत्वात्समाधिविरोधि दौर्भनत्वमिच्छाविधातादिवलयदुदु हानुभयजनितश्चित्तस्य तामसः परिणामवि-
रोफः क्षोभापरपर्यायनर्घोभावः सतु कयायत्गालुयवत्समाधिविरोधी अङ्गमेजयत्वमङ्गकम्पनमासनत्सैयविरौधि प्राणेन याहास्य या-
थोरन्त प्रवेदानं श्वासः समाध्यङ्गरेचकपिरोधी प्राणेन कोष्ठचक्षु चार्योर्बुद्धिर्ति.सारण प्रश्वासः समाध्यङ्गपूरकविरोधी समाहितीचि-
त्तस्यै न सधन्ति मिहितचित्तस्यैव भवन्तीति विशेषसहसुबोन्तपायापव पतेऽभ्यासवैराग्याभ्यां निरोधःश्याः ईद्वरप्रणिधानेन च
तीव्रसंयोगानामासने समाधिलक्ष्मे प्रस्तुते ईंभ्यप्रणिधानाद्भोति पक्षान्तरमुक्ता प्रणिधेयमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकार्थेस्परान्मुष्टः पुरुष-
प्रिशोषईदरः ॥ यत्र निरतिशयं सर्वशरीरं । सपूर्वंगामपि गुरुः कालेनानवच्छेदेदादिति त्रिभिः सूतैः प्रतिपाद्य तत्प्रणिधानं द्वाभ्याम-
सूक्ष्मयत् ॥ तस्य चाचकः प्रणवः । तल्लपल्लदर्थभावनमिति ततः प्रत्यक्षचेतनाधिगमोव्यन्ततपायामाद्यथ । ततः प्रणवजपकृपात्तदर्थध्यान-
रूपव्येद्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्षचेतनस्य पुत्रयस्य प्रकृतिविवेकनाधिगमः साक्षात्कारेभयति उक्तानामन्ततपायामाद्यथोपि भयतीत्यर्थः

अश्यास्यैराग्याश्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यतायामश्यासदाख्यार्थमाह 'तत्प्रतिपेधार्थमेकतत्त्वाश्यासः' तेषामन्तरायाणां प्रतिपेधार्थ-
 मेकास्मिन्कास्मिन्दिदमिमेत तत्रेऽश्यासश्चेतसः पुनःपुननिवेशनं कार्यं तथा 'मैत्री करुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्याविपयाणां
 माघनातश्चित्तप्रसादनं' मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्षः उपेक्षा औदासीन्यं सुखादिशब्दस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्ते सर्वप्राणिषु सु-
 पसंभोगापक्षेषु साचेतनमम मित्राणां सुखित्यामिति मैत्री भावयेत् न त्वीप्यां दुःखितेषु कथंयु नामैषां दुःखानिदृष्टिः स्यादिति कृपाभिव
 भावयेत् नोपेक्षां नवा हर्षं पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्याद्यदु द्वेषं न चोपेक्षां अपुण्यवत्सु चोदासिन्यमेव भावयेन्ननुमोदनं नवा
 द्वेषं एवमस्य भावयतः शुक्लाधर्मउपजायते ततश्च विगतरागद्वेषादिमलं चित्तं प्रसन्नं सदेकाग्रतायोग्यं भवति मैत्र्यादिचतुष्टयं चोपल-
 क्षणं अमयं सत्त्वसशुद्धिरित्यादीनाममानित्वमदम्भित्वमित्यादीनां च धर्माणां सर्वेषामेतेषां शुभावसानरूपत्वेन मलिनवासनानिव-
 त्तं कत्वात् रागद्वेषो महाशत्रुः सर्वपुरुषार्थप्रतिबन्धकौ महता प्रयत्नेन परिहर्तव्यावित्येतत्सूत्रार्थः एवमन्येपि प्राणायामादय उपया-
 श्यित्तप्रसादनाय दर्शिताः तदेतच्चित्तप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं तं प्रत्येवैतद्वचनं सुखेनेति अन्यथा मनःप्रशमानुपपत्तैः ॥२८॥
 तदेवं निरोधसमाश्रित्वा त्वंपदलक्ष्ये तत्पदलक्ष्ये च शुद्धे साक्षात्कृते तदैक्यगोचरा तत्त्वममीति वेदान्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसा-
 क्षात्काररूपा वृत्तिब्रह्मविद्याभिधाना जायते ततश्च कृत्वाऽविद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मासुखमत्यन्तमश्रुतइत्युपपादयति त्रिभिः श्लोकैः
 तत्र प्रथमं त्वंपदलक्ष्योपस्थितिमाह सर्वभूतस्थितिं सर्वेषु भूतेषु स्यात्परजङ्गमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नित्यं विभुमात्मानं
 प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थसत्यमानन्दधनं साक्ष्येश्योऽश्रुतजडपरिच्छिन्नदुःखरूपेषुभ्योविवेकेनेक्षते साक्षात्करोति तस्मिन्श्चात्मनि सा-
 क्षिणि सर्वानि भूतानि साक्ष्याण्यध्यासिकेन संबन्धेन भोग्यतया कल्पितानि साक्षिसाक्ष्ययोः संबन्धान्तरानुपपत्तेर्मिथ्याभूतानि प-
 रिच्छिन्नानि जडानि दुःखात्मकानि साक्षिणोविवेकेनेक्षते कः योगयुक्तात्मा योगेन निर्विचारैशारधरूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्तआत्मा-
 न्तं करुणं यस्य सतथा तथाच प्रागेवोक्तं निर्विचारैशारधेऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा श्रुतानुमानप्रज्ञाश्यामन्यविपयाविशे-
 पार्थत्वादिति तथा च शब्दानुमानागोचरयथार्थं विशेषवस्तुगोचरयोगजप्रत्यक्षेण ऋतंभरसंश्लेषेन युगपरसूक्ष्मं व्यवाहितं विप्रकृष्टं च
 सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र समं दर्शनं भ्रस्येति सर्वत्र समदर्शनः सन्नात्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा यथावस्थितमीक्षतइति
 युक्तं अथवा योगोगयुक्तात्मा योवा सर्वत्र समदर्शनः सआत्मानमीक्षतइति योगिसमदर्शनावात्मेक्षणार्थिकारिणावुक्तौ यथा हि चि-
 त्तवृत्तिनिरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुः तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतचैतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योगवापेक्षितः अतपथाहवसिष्टः

‘दी क्रमो चित्तनाशस्य योगोक्तानं च राघव योगीशुचिनिरोधोहि हानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्य चित्तस्वनिश्चयः प्र-
कापौ द्वौ ततोर्दयोऽजाद् परमः शिवइति’ चित्तनाशं साक्षिणः सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य प्रयत्नकरणसदृशं तस्योपायद्वयं प-
कोरसंभ्रान्तसमाधिः संभ्रान्तसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहाद्युक्तमन्तःकरणसत्त्वं साक्षिणाऽनुभूयते निरुद्धसर्ववृत्तिकं तृपणा-
न्तत्यागानुभूयतइति विशेषः द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमन्यतत्वात्साक्ष्येव साक्ष्येव तु परमार्थसत्यः केवल्लोचियतइति विचा-
रः तत्र प्रथममुपायं प्रथमपरमार्थतायादिनोर्हैरण्यगर्भादयः प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तसादर्शनेन साक्षिदर्शनेनियोगातिरिक्तोपा-
यासंभयात् श्रीमच्छंकरभगवत्पुण्यपादमतोपजीविनस्त्वोपनिषदाः प्रपञ्चानुत्तरवधादिनोद्वितीयमेवोपायमुपेयुः तेषां ह्यधिष्ठानशानदाना-

सर्वभूतसमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २८ ॥
योमां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्य-
ति ॥ ३० ॥

द्वयं सति तत्र कल्पितस्य आधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चावर्शनमनायासेनैवोपपद्यते अतएव भगवत्पुण्यपादाः कुत्रापि प्रकृविदां योगा-
पेक्षां न्युत्पादयां यभूद् अतएव चोपनिषदाः परमहंसाः श्रौते वेदान्तवाक्यविचारपत्र गुण्युपपुत्रस्य प्रयत्नंते प्रद्वसाक्षात्काराय ननुयोगे
विचारैरेव चित्तदोषनिवारणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकेन ॥२९॥ एवं शुद्धं त्वंपदार्थं निरूप्य शुद्धं तत्पदार्थं निरूपयति
योमामिति योयोगी मामीश्वरं तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणमायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूतं
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दयनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वं च प्रपञ्चजातं मायया मय्या-
रोपितं मद्भिन्नतया मृगत्येनैव पश्यति तस्यैवं विवेकदर्शिनोर्हं तत्पदार्थोपगवात् प्रणश्यामि ईश्वरः कश्चिन्माद्भिन्नोल्लेखि परोक्षज्ञा-

नविष्योन भवामि किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयोभवामि यद्यपि वाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वंपदार्थाभेदेनैव तथापि केवलस्यापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यतएव एवं योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षीकुर्यंत्र सच मे न प्रणदयति परोक्षोन भवामि स्वात्माहि मम सविद्वानितिप्रयत्वात्सर्वदा मद्परोक्षज्ञानगोचरोभवति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्य ह्यमित्युक्तेः' तथैव शरदाख्यास्यमीप्सथ्यानस्य युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वचनोक्तेः अविद्वांस्तु स्वात्मानमपि सन्तं भगवन्तं न पश्यति अतोभगवान् पश्यन्न-पि तं न पश्यति 'सपनमविद्यदितोन भुनक्तानि' श्रुतेः विद्वांस्तु सदैव सन्निहितोभगवतोनुग्रहभाजनमित्यर्थः ॥३०॥ एवं त्वंपदार्थे त-त्पदार्थे च शुद्धं निरूप्य तत्त्वमसोति वाक्यार्थे निरूपयति सर्वभूतज्ञति सर्वेषु भूतेष्वधिष्ठानतया स्थितं सर्वानुस्यूतसन्मात्र मामोश्वरं तत्पददलक्ष्यं स्वेन त्वंपददलक्ष्येण सहैकत्वमत्यन्ताभेदमास्थितःसन् घटाकाशोमहाकाशइत्येवोपाधिभेदनिराकरणं निश्चिन्वन् यो-

सर्वभूतस्थितं योमां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोपि सयोगी मयि व-

र्तते ॥ ३१ ॥

भजति अहं ब्रह्मास्मितीति वेदान्तवाक्यजेन तत्त्वसाक्षात्कारेणापरोक्षीकरोति सोविद्यातत्कार्यनियुस्या जीवन्मुक्तः कृतकृत्यएव भवति यावत् तस्य याधितानुद्यस्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तते तावत्पारलब्धकर्मप्रावल्यात् सर्वकर्मरयोगेन वा याज्ञवल्क्यादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिपिद्धेन कर्मणा वा दत्तात्रेयादिवत् सर्वथा येनकेनापि रूपेण वर्तमानोपि व्यचहरन्नपि सयोगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मायि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का 'तस्यह न देवाश्च' नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां संभवतीति' श्रुतेः देवामहाप्रभावापि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुताप्ये शुद्धादित्यर्थः ब्रह्मविदोनिपिद्धकर्मणि प्रवर्तकयो-रागद्वेषोरसंभवेन निपिद्धकर्मासंभवेपि तदंगीकृत्य ज्ञानस्तुत्यर्थमिदमुक्तं सर्वथा वर्तमानोपि हित्यापि सद्मालोकोन्न हन्ति न निव-ध्यतश्चित्तम् ॥३१॥ एवमुत्पन्नोपि तत्त्वबोधे कश्चिन्मनोनाशासासनाक्षययोरभावाज्जीवन्मुक्तिसुखं नानुभवति चित्तविक्षेपेण च इष्टदु-खमनुभवति सोऽपरमयोगी देहपाते कैवल्यभागित्वात् देहसद्भावरप्यन्तं च इष्टदुःखानुभवात् तत्त्वज्ञानमनोनाशासासनाक्षयणां तु

युगपदभ्यासाद्दुःखनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिमुत्तमनुभवश्च प्रारब्धकर्मवशात् समाधेर्बुद्ध्युत्थानकाले आत्मैवीपम्यमुपमा तेनात्महृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुमे या यदि वा दुःखं समं तुल्यं यः पश्यति स्वस्थानिष्टं यथा न संपादयति एवं परस्याप्यनिष्टं यो न संपादयति प्रद्वेषस्तुल्यश्चात्र एवं स्वरूपं यथा संपादयति तथा परस्यापीष्टं यः संपादयति रागद्वेषत्वात् सन्निकोसन्नत योपशान्तमनाः योगी प्रह्लाथित् परमः श्रेष्ठोमतः पूर्वस्मात् हे श्रद्धेन अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणाम युगपदित्यर्थः क्रममभ्यासाय महात् प्रयत्नआस्थेयत्वर्थः तत्र इदं सर्वं द्रष्टव्यं किं चिद्विदित्यर्थः परमार्थमत्यः सच्चिदानन्दच्छयोहमस्मीति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रदीपग्यालस्तज्ञानवदृत्तिसन्तानरूपेण परिणममानमन्तःकरणद्रव्यं मननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते तस्य नाशोनाम दृष्टिरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविशेषिणा निरोधाकारेण परिणामः पूर्वोपरपरामर्शमन्तरेण सहस्रोत्पद्यमानस्य क्रोधादियुक्तिविशेषस्य हेतुश्चिद्यगतः संस्कारविशेषोचासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते चास्यमानत्वात् तस्याः क्षयोनामविवेकजन्यायां चित्तप्रदा-

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं सयोगी परमोमतः ॥ ३२ ॥

यासनायां हृदायां तस्यपि शब्धो निमित्ते क्रोधाद्यनुत्पत्तिः तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति नरविषाणादाविव धीचर्यनुदयात्मनश्च हृदयेन पुनर्बुत्त्यनुपयोगाधिरिच्यनाप्रिधमनोनश्यति नष्टे च मनसि संस्कारोद्बोधकस्य पाशस्य निमित्तस्याप्रतीती चासना शीयते क्षीणयां चासनायां हेत्यभावेन क्रोधादियुत्पद्यनुगन्मनोनश्यति नष्टे च मनसि शमदमादिसंपत्त्या तत्त्वज्ञानमुदेति पयमुत्पद्य तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपा चासना क्षीयते क्षीणयां च चासनायां प्रतिबन्धाभावात्तत्त्वज्ञानोदयइति परस्परकारणत्वं दर्शनाप्यं अतएव भगवाच्च अस्मिष्ठआह 'तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाश्रयणं च मिथः कारणतां गत्वा बुद्ध्याद्यानि स्थितानि हि तस्माद्वाघव यत्नं पीडयेण विवोकिना भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्तत्तमाश्रयेदिति' पौशयोग्यलः येन केनाप्युपायेनोद्दयं संपादयिष्यामीत्यर्थविधोः साहचर्यनिर्बन्धः विवेकोनाम विविच्य निश्चयः तत्त्वज्ञानस्य श्रवणदिकं साधनं मनोनाशस्य योगः चासनाश्रयस्य प्रतिफलवास्त-
नोत्पादनमिति पताहवाचिवेकयुक्तेन पीडयेण प्रथमेन भोगेच्छायाः सात्पयाअपि हृदिया कृष्णवर्त्तधेति न्यायेन चासनावृत्तिहेतुत्वा-

दूरतरल्युकं द्विविधोऽहिविद्याधिकारी कृतोपास्त्रिकृतोपास्त्रिकृतं तत्र यत्पाससाश्चकारपर्यन्तामुपास्त्रिकृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्तस्त-
 स्यात्वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानाद्भूयं जीवन्मुक्तिः स्वतप्य सिध्यति इदानीन्तनस्तु प्रायेणाकृतोपास्त्रिकृतं मुमुक्षुरीत्सु-
 क्यमात्रात् सहसा विद्यायां प्रवर्तते योगं विना चिह्नडविषयमात्रेणैव च मनोनाश यासनाक्षयौ तात्कालिकौ संपाद्य शमदमादिसं-
 पत्त्वा श्रवणमनननिदिध्यासनानि संपादयति तैश्च हृदाभ्यस्तैः सर्वग्रन्थविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदेति अविद्याग्रन्थिग्रन्थत्वं तद्वयप्रान्यः
 संशयाः कर्माणि सर्वकामत्वं मृत्युः पुनर्जन्म चेत्यनेकविधोऽन्योऽज्ञानादिवर्तते तथा च श्रूयते एतत् यो वेद निहितं गुहायां सोऽवि-
 द्याग्रन्थि विकिरतीह सोऽस्य ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति, भिद्यते तद्दयग्रन्थिशिच्छयन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्दृष्टे
 परावरे सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्रुते सर्वात्र कामान्स ब्रह्मणा विषयिष्ठता तमेव विदित्वातिमृत्यु-
 मेति यस्तु विज्ञानवात् भवत्यमनस्कः सदाशुचिः सतु तत्पद्मामोति यस्माद्भूयोन जायते य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं
 भवति इत्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिफलमुदाहार्यं सेयं विदेहमुक्तिः सत्यपि देहे ज्ञानोत्पत्ति समकालीना क्षेया ब्रह्मण्यविद्याव्यारोपितानामेते-
 पां वन्धानामविद्यानाशो सति निवृत्तौ पुनरुत्पत्त्यसंभवात् अतः शैथिल्यहेत्यभावात्तत्त्वज्ञानं तस्यानुवर्तते मनोनाशायासनाक्षयौ तु
 हृदाभ्यासाभावाद्भोगमदेन ग्राह्येन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवातप्रदेशप्रदीपवत्सहसा निवर्तते अत इदानीन्तनस्य तत्त्वज्ञानिनः
 प्राक्सिद्धे तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किंतु मनोनाशायासनाक्षयौ प्रयत्नासाध्यायिष्यति तत्र मनोनाशोऽसंपूजातसमाधिनिरूपणेन निरूपि-
 तः प्राक् वासनाक्षयस्त्विदानीं निरूप्यते तत्र वासनास्वरूपं वसिष्ठ आह ' हृदभावनया त्यक्पूर्वापरविचारणं यदादानं पदार्थस्य या-
 सना सा प्रकीर्तिता ' अत्र च स्वस्वदेशाचारकुलधर्मस्वभावमेतद्गतपदार्थस्तु शब्दादिषु प्राणिनामभिनवेशः सामान्येनोदाहरणं
 साच वासना द्विविधा मलिना शुद्धा च शुद्धा दैवी सम्पत् शास्त्रसंस्कारप्रायल्यात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनैकरूपेव मलिना तु द्विवि-
 द्या बाह्याऽभ्यन्तराच याह्यातु ३ त्रिविधा लोकवासना देहवासना चेति सर्वे जनायथा न निवृत्ति तथैवाचरित्यामीत्य-
 शक्यार्थो भिनिवेशलोकवासना तस्याश्च कोलोकमाराधयितुं समर्थश्चेति न्यायेन सम्पादयितुमशक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगीत्याश्च
 मलिनत्वं शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसनं वदुःशास्त्रव्यसनं अनुष्ठानव्यसनंचेति क्रमेण भरद्वाजस्य दुर्वाससोनिवायस्य च प्रसि-

दा मलिनत्वं चात्याङ्केशावहत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वात् इर्षेतुत्याज्जम्बहेतुत्याश्च देहवासनापि त्रिविधा आत्मव्यव्रान्तिर्गुणाधान-
 व्रान्तिर्वैद्या पनयन्व्रान्तिश्चेति तत्रात्मव्यव्रान्तिविरुपेचनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिका गुणाधानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च समी-
 चीनशास्त्रादिविरयसंपादनं लौकिकं गद्गद्भानशास्त्राभ्रमतीर्थादिसंपादनं शास्त्रीयं दोषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च
 किंत्सकोकेतोपधेय्याध्ययनयनं लौकिकं वैदिकत्वानाचमनाविभिरशौचाद्यपनयं वैदिकं एतस्याश्च सर्वंप्रकारयामलिनत्वमप्यामा-
 णिकत्वादाशयत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जनमहेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्धं तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनाद्यमविधिकानामुपावेत्यनेन पू-
 तिभासमानमपि चिद्विदिगोर्वेदनोत्पत्तिविरुधित्वाद्दियुक्ताननिष्ठाविरुधित्वाच्च विवेकिभिर्हेयं तदेवं वारयविषयवासना त्रिविधा
 निरूपिता आश्रयन्तरयासनात् कामनोपदम्भदोषाद्युत्पत्त्यात्पुनर्जनमहेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्धं तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनाद्य-
 तुष्टस्य शुद्धचामनया शयः संपादनीयः तदुक्तं वासिष्ठेन 'भानसोधांसनाः पूर्वं त्यक्त्वा पिरयवासनाः मैत्र्यादिवासनाराम गृह्या-
 णामलयासनादति' तत्र विषयवासना शब्देन पूर्वोक्तास्तिष्ठास्त्रोक्तशास्त्रदेहवासनापिपिक्षिताः मानसयासनाशब्देन कामक्रोधदम्भ-
 दपांघातुरमम्भद्वियक्षिता यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः तेषां मुख्यमानत्ववद्शाजन्यः संस्कारोविषयवासना काम्यमानत्ववद्-
 शाजन्यः संस्कारोमानसव्यासना अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भावः बाह्याश्रयन्तरव्यतिरेकेण वासनन्तरासंभवात्
 तासां धासनात् परित्यागोनाम तद्विरुद्धमैत्र्यादियासनात्पादनं ताश्च मैत्र्यादियासनाः भगवता पतञ्जलिना सूत्रिताः प्राक् सङ्क्षेपेण
 व्याख्याता अपि पुनर्व्याख्यायन्ते चित्तं हि रागद्वेषपुण्यपापैः कलुषीक्रियते तत्र सुखानुशयी रागः मोहानुभूयमानं सुखमनुशेते क-
 धिर्द्विवृत्तिशोषोराजसः सर्वे सुखजातीयं मे भूयादिति तच्च वृष्टाप्यसामप्रचभावात्सम्पादयितुमशक्यं अतः सरागोश्चित्तं कलुषी-
 करोति यदा तु सुखिणु माणिस्यं मैत्री भावयेत् सर्वेव्येते सुखिनोमदीयादिति तदा तत्सुखं स्वकीयमेव सम्पन्नमिति भाषयतस्तत्र रा-
 गानिवर्तते यथा स्वस्य राग्यनिवृत्तायपि पुत्रादिराग्यमेव स्वकीयं राज्यं तद्वत् तद्वत् निवृत्ते च तमे प्रयोष्यपापे जलामिव चित्तं प्रसीदति
 तथा च दुःखानुशयी द्वेषः दुःखमनुशेते कधिर्द्विवृत्तिशोषोराजसोनुगतजःपरिणाममैत्री सर्वे दुःखं सर्वदा मे माभूदिति तच्च रा-
 द्युल्याप्तादिषु सत्सु न निशारयितुं शक्यं न च सर्वे ते दुःखहेतवोहन्तुं शक्यन्ते अतः सङ्क्षेपः सदा तद्वदयं क्वहति यदा तु स्वस्यैव प-

रेणां सर्वेषामपि दुःखं माभूदिति करुणां दुःखिषु भावयेत् तदा धैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति तथा च स्मर्यते ' प्राणायामात्
 रेणां सर्वेषामपि ते तथा आरमौपस्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवइति ' एतदेवेहाप्युक्तं आत्मौपम्येन सयंत्रेत्यादि तथा प्राणिन
 नोभीष्टाभूतानामपि ते तथा आरमौपस्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवइति ' एतदेवेहाप्युक्तं आत्मौपम्येन सयंत्रेत्यादि तथा प्राणिन
 स्वभावतएव पुण्यं नादुतिष्ठन्ति पापं त्वदुतिष्ठन्ति तदाहुः ' पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं तेच्छन्ति मानवाः नपापफलमिच्छन्ति पापं
 कुर्वन्त्येवमवतिष्ठति ' ते च पुण्यपापे अक्रियमाणे पश्चात्पापं जनयतः सच श्रुत्यानुदितः ' किमहं साधुना करवं किमहं पाप-
 मकरवमिति ' यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितो भावयेत्तदा तद्वासनाधानं स्वयमेवाप्रमत्तः अशुक्लकृष्णं पुण्ये प्रवर्तते तदुक्तं कर्म शुक्लकृष्णं
 योगिनस्त्रिविधमितरेणां अयोगिनां त्रिविधं शुक्लं शुभं कृष्णमशुभं शुभाशुभमिति तथा पापपुरुषेषुक्षां भावयन्त्ययमपि
 तद्वासनाधानं पापान्निवर्तते ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्पापसाभावे चित्तं प्रसीदति एवं सुखिषु मैत्री भावयतो न
 केवलं रागोनिवर्तते किंतुसुखेष्व्यादयोपि निवर्तन्ते परगुणेषु दोषाविष्करणससूया परगुणान्तामसहनीर्ष्या यदा मैत्रीवशात्परसुखे
 स्वीयमेव सम्पन्नं तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं संभवेत् तथा दुःखिषु करुणां भावयतः शत्रुवधादिकरोद्वेगोयदा निवर्तते तदा दुः-
 रितिप्रतियोगिकस्य सुखित्वप्रयुक्तदोषोपि निवर्तते एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्युद्दतीया यासिष्टराभायणादिषु तदेवं तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवा-
 सनाक्षयश्चेति त्रयमाभ्यसनीयं तत्र केनापि द्वाराण पुनः पुनस्तत्त्वानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभ्यासः तदुक्तं ' तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं त-
 त्रयोधनं एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यास चिदुद्दिष्टाः सर्गादावेव नोत्पन्न इदं नास्त्येव सर्वदा इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं चिदुःपर-
 मिति ' इदयावमासविरोधियोगाभ्यासोमतीनिरोधाभ्यासः तदुक्तं ' अत्यन्ताभावसम्पत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य घस्तुनः युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये
 तेवत्राभ्यासिनः स्थिताइति ' शत्रुक्षेययोर्मिथ्यान्वधीरभावसम्पत्तिः स्वरूपेणोत्पत्तीतिरत्यन्ताभाव सम्पत्तिस्तदर्थं युक्त्या योगेन
 इदयासंभवबोधेन रागद्वेषादितानवे इतिरथनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यासः सउच्यतइति रागद्वेषादिना क्षिणता रूपवासनाक्षयाभ्यास-
 उक्तः तस्मादुपपन्नमेतत्त्वज्ञानाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाक्षयाभ्यासेन च रागद्वेषश्चून्यतया यः सपरसुखपुरुःखाविषु सम्म-
 इष्टिः सपरमोयोगी मतोयस्तु विपमइष्टिः सतत्त्वज्ञानवानप्यपरमोयोगीति ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् योयंयोगइति योयं सर्वत्र सम्म-

हृदिलक्षणः परमो योगः साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमहाष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनेश्वरैर्णोक्तः हेमधु-
 म्भुवन सर्वोदिकसंप्रदायप्रथमैक एतस्य त्वदुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानतां स्थिरां दीर्घकालानुचरतिनीं
 न परयामि न समाययामि ग्रहमस्माद्विधाऽन्यथा योगाऽथासतिपुणः कस्माद्भ्रसभावयसि तत्राह चञ्चलत्वान्मनससति शेषः ॥ ३३ ॥
 सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति चचलामिति चञ्चलं अत्यर्थं चलं तदा चलनस्वभावं मनः हि प्रसिद्धमेवैतत् सका-
 नां पापादिदोषान् सर्वेषां निवारयितुमशक्यानपि कुरुति निवारयति तेषामेव सर्वेषां प्राज्जुमशक्यानपि पुरुषार्थानाकरोति प्रापयती-
 ति पा कृष्णलेन रूपेण सर्वोद्ययन् बुर्निवारयति चित्तचाञ्चल्य निवार्यं दुष्प्रापमपि समाधिमुचं त्वमेव प्रापयितुं बाह्योपाति सुचय-

॥ शर्जुनउवाच ॥ योत्रं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि च-
 च्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि ममः कृष्ण प्रमाधि बलवदृढम् ॥ तस्याहं
 निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

ति न केवलमत्यर्थं चञ्चलं किंतु प्रमाधि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितुं शोभयितुं शीलं यस्य तत् क्षोभकतया शरीरेन्द्रियमहात्स्य
 विमशताद्वैरुत्थित्यर्थः किंच बलवत् अभिप्रेतादिप्राप्तिकेनाप्युपायंन निवारयितुमशक्यं किंच हृदं विषयवामनासहस्राजुस्यूततया भे-
 तुमशक्यं तन्तुगतघट्टलेखमितिभाष्ये तन्तुनगोनागपाशः ता × तनीति गुर्जरपत्नी प्रसिद्धांमहान्बुद्विनियासी जन्तुविशेषोवा तस्या-
 तिदृढतया बलवतोपश्रवत्तया प्रमाथिनः प्रमाथितयाप्रतिच्छेदास्य महामश्वनगजैश्च मनोनिग्रहं निरोधं निश्चितकतयाऽवस्थानं
 सुदुष्करं सर्वथा कर्तुमशक्यमहं मन्ये वायोरिव यथाकाशे दीप्यमानस्य वायोर्निश्चलत्वं सम्पाद्य निरोधनमशक्यं तद्वैस्यर्थः अयं
 भावः जातोपि तस्यैकानं प्रारब्धकर्मभोगाय जीवतः पुरुरस्य कर्तृत्वमोक्षवृत्त्यसुखवृत्तुखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशहेतुत्वाद्वाक्ये-

तातुदृश्याप्रपि शन्योभवति चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिरित्युच्यते यस्याः सम्पादनेन सयोगी परमोम-
 मतइत्युक्तं तत्रैदमुच्यते बन्धः किं साक्षिणोनिवार्यते किं वा चित्तात् नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणोबन्धस्य निवारितत्वात् न द्वितीयः
 स्वभावविषययोगात् विरोधिसद्भावाच्च न हि जलादाद्रंध्यमप्रैवोणत्वं निवारयितुं शक्यते 'प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावाद्भुते चि-
 त्तिराकेरितिन्यायेन' प्रतिक्षणपरिणामस्वभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धभोगेन च कर्मणा कृत्वाऽविधातकार्यनाशेन प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्या-
 पि प्रतिबन्धं कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापितं न च कर्मणा स्वफलसुखदुःखादिभोगश्चित्तवृत्तिभिर्दिना सम्पादयितुं
 शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामानां कथंचिद्योगेनाभिभवः शक्यते कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानादिव योगादपि प्रा-
 रब्धफलस्य कर्मणः प्रायल्यावश्यंभाविनि चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन तन्निघारणमशक्यमहं स्वयोधादेव मन्ये तस्मानुपपन्नमेतदात्मौ-
 पस्येन सर्वत्र समदर्शी परमयोगी मतइत्युक्तं तस्मात्प्रैवः ॥ ३४ ॥ तन्निघारणं परिहरन् श्रीभगवानुवाच संशयमिति सम्यग्विदितं ते

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेन तु कौन्तेय वै-

राग्येषां च गृह्यते ॥ ३५ ॥

चित्तचेष्टितमतोनिग्रहीतुं शक्यसीति संतोषेण संयोधयति हे महाबाहो महान्तौ साक्षान्महादेवनापि सह कृतप्रहरणौ बाहु यस्येति
 निरतिशयमुत्कर्षं सूचयति प्रारब्धकर्मप्रावल्यादसंयतात्मना दुर्निग्रहं दुःखेनापि निग्रहीतुमशक्यं प्रमायि यत्नवद्दुर्गमिति विशेषणत्र-
 यं पिण्डीकृत्यैतदुक्तं चलं स्वभाव चञ्चलं मनइत्यसंशयं नास्त्येव संशयोत्र सत्यमेवैतद्ब्रह्मर्षीत्यर्थः एवं सत्यपि संयतात्मना समा-
 धिमात्रोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृत्तिशून्यं कियते तन्मनइत्यर्थः अनिग्रहीतुरसंयतात्मनः सकाशा-
 त्संयतात्मनोनिग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुराब्दः मनोनिग्रहेऽभ्यासवैराग्ययोः समुच्चययोधनाय चशब्दः हेकौन्तेयेतिपितृष्वयुप्रुस्त्वम-
 वश्यं मया सुखीकर्तव्यइति स्नेहसंबन्धसूचनेनाश्वासयति अत्रप्रथमार्येण चित्तस्य हठनिग्रहोऽसंभवतीति द्वितीयार्थेन तु क्रमनिग्रहः
 संभवतीत्युक्तं द्विविधोहि मनसोनिग्रहः हठेन क्रमेण च, तत्र चञ्चुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पण्ययादीनि कर्मेन्द्रियाणिच तद्गो-
 लकमात्रोपरोधेन हठादिगृह्यन्ते तदुपान्तेन मनोपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति न च तथा निग्रहीतुं शक्यते तद्गो-

लक्ष्यं तद्व्यक्तमलस्य निरोधुमनापयत्वात् अतएव च क्रमनिग्रहस्य युक्तसदेतद्गतगात्र यसिष्ठआह 'उपविश्योपविश्यैव चित्तक्षेप-
 मुमुक्षुः न शक्यते मत्तो जेव विना युक्तिमनिन्दतां अदुशेन विना मत्तोयथा दुष्टप्रतद्रुजः अद्यात्प्रविद्याधिगमः साधुसद्गमएव च या-
 सनात्मपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनं एतास्मायुक्तयः पुष्टा सन्ति चित्तजये किल सतीषु युक्तिष्वेतासु हठाभियमयान्तिये चेतस्ते दी-
 पमुमुग्ध्य विनिग्रन्ति तमोऽनैरिति' क्रमनिग्रहं व्याघ्रात्मविद्याधिगमप्रकण्डपायः साहि हृदयस्य मिथ्यात्वं हृदयस्यैतच्च परमाथैतत्स्यप-
 रमानन्दब्रह्मकाशत्वं योद्यति तथा च सत्यैतन्नतः स्वगोचरेषु हृदयेषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवृत्तिं च परमार्थसत्यपरमा-
 नन्दरूपे एवस्तुनि स्वप्नकाशत्वेन स्वागोचरत्वं युद्धा निरिच्छनाभिपत्त्वयमेवोपश्याम्यति यस्तु योधितमपि तत्त्वं न सम्भयन्धुष्यते
 योवा विस्मरति तयोः साधुसद्गमपयोपायः साधवोहि पुनः पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च यस्तु विद्यामदगदिदुर्बोसनया पीड्यमानेन
 साधुवृत्तिमुत्सहते तस्य पूर्वोक्तविवेकेन धासनापरित्यागवोपायः यस्तु धासनामतिप्रायल्यात्तास्यक्तुं न शक्नोति तस्य प्राणस्प-
 न्दनिरोधपवोपायः प्राणस्पन्दधासनयोश्चिच्छन्द्रेरक्त्वात्तयोर्निरोधे चित्तशान्तिरूपपद्यते तदेतदाह सपय 'हे यजे चित्तवृक्षस्य प्राण-
 स्पन्दनवास्तने एकस्मिन्ध तयोः क्षीणे क्षिप्रं हे अपि नदयतः प्राणायामहृदाभ्यासैर्युक्त्वा च गुरुदत्तया धासनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो-
 निरुष्यते असद्भववह्निरिद्याद्भ्रमभावनयर्जनात् शरित्प्राशादशित्वाद्यासमानं प्रवर्तते धासनासंघेरित्यागाशित्तं गच्छत्यचित्ततां प्राण-
 स्पन्दनिरोधात् यथेच्छसि तथा कुरु एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य एतद्य यद्भावयन् यस्तुनोन्तवैशुत्वैन रसेन च यद्दानं भाव्यते
 किञ्चिदेयोपादेयकपि यत् स्वीयते सकलं स्वत्क्या तदा चित्तं न जायते अवासनत्वात्सततं यदा न मनुते मनः अमनस्ता तद्वदिति
 परमात्मपदप्रदेनि' अत्र 'यथेयोपायौ पर्यवसितौ प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यासः धासनापरित्यागार्थं च धैराग्यमिति साधुसद्ग-
 माध्यात्मविद्याधिगमौ त्प्रभ्यासवैराग्येपपादकत्वान्ययासिद्धौ तयोरेवान्तर्भवतः अतएव भगवताऽभ्यासेन धैरग्येण चेति
 द्वयमेवोक्तं अतएव भगवात् पतञ्जलिरस्मृयत् 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तथिरोधश्चि' तासां प्रागुक्तानां प्रमाणविप-
 येयविकल्पनिद्रास्मृतिरूपेण पञ्चविधानामन्तानामा सुत्त्वेन क्लिष्टानां वैश्वेनार्किल्लानामपि कृत्तानां सर्वोत्सामपि
 निरोधोनिरिच्छनाग्निद्युत्पन्नाभ्यासः परिणामोऽभ्यासेन वैराग्येण च समुच्चितेन भवति तदुक्तं योग्यभाष्ये चि-
 त्तनदीनामोमयोवाहिनी यद्वति क्ल्याणाय यद्वति पापय च तत्र या कैवल्यप्रतभाप विषयकान्तरा सा का-
 ल्याणवहा या त्वविवेकान्तरा संसारप्राभ्याप एता पापयहा तत्र धैराग्येण विषयकीतः लिखीकियते विवेकवृत्ताना-

भ्रान्तं च फल्याणश्रोतउदाहृत्ये इत्युभयार्थनाशित्तष्टितिनरोधति प्राग्भारनिश्चपदे तदा वियेकनिन्न कैवल्यप्राग्भारं चित्तमित्यत्र
 श्याख्यायते यथा तीव्रवोगोपेतं नवीप्रवाहं सेतुयन्धनेन निवार्यं कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं तिर्यकप्रवाहान्तरसुरपाद्यते तथा वैराग्येण
 चित्तनया विषयप्रवाहं निवार्यं समाध्यभ्यासेन प्रशान्तयाहिता सम्पाद्यतइति द्वारमेदात्समुच्चयपय एकद्वारत्वे हि प्रीक्षित्ययव द्विक-
 ल्यः स्यादिति मन्त्रजपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपाणामाष्टचिह्नसुणोऽभ्यासः संभवति सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधेः कोनाभाभ्यास-
 इति शब्दां निवारयितुमभ्यासं सूत्रयतिस्म तत्र स्थितौ यतोभ्यासइति तत्र स्वरूपावस्थिते द्रष्टरि शुद्धे चिदात्मनि चित्तस्थाष्टुत्तिकस्य
 प्रशान्तयाहितारूपा निश्चलतास्थितिसिद्धयै यतोमानसउत्साहः स्वभावचञ्चल्यद्वयद्विहः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्थ्याभिलेयं-
 चिधः समावर्त्यमानोभ्यासउच्यते सतु दीर्घकालनैरन्तर्यंस्तत्कारसेवितोदृढभूमिः अनिर्घेदेन दीर्घकाल सेवितोविच्छेदाभावेन निरन्त-
 रानंयितः स्तत्कारेण अक्षान्तिशयेन वा सेवितः सोभ्यासोदृढभूमिर्विषयसुखवासनया ज्ञालयितुमशक्योभवति अदीर्घकालत्वे दीर्घं
 कालरूपेण विच्छिद्य चिच्छिद्य सेवने अक्षान्तिशयाभाये च लयविक्षेपकयायसुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसंस्कारप्रावल्या दृढदृढ-
 मिरभ्यासः फलाय न स्यादिति त्रयमुपासं वैराग्यं तु द्विविधं परं अपरं च यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंक्षेफेन्द्रियसंक्षायशीकारसंज्ञाभैदरपरं
 चतुर्थो तत्र पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिसंपादनविषयज्ञया चतुर्थमेवासूत्रयत् इष्टानुश्रविकाविषयविवृण्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यमिति स्त्रि-
 योन्नपानमैश्वर्यमित्यादयोदृष्टाविषयाः स्वर्गोविदेहेता प्रकृतिलयइत्यादयोवैदिकत्वेनानुश्रविकाविषयास्तेषूप्रमयविक्षेप्यपि सत्यामेव तु-
 ष्णायां वियेकतारतम्येन यतमानादित्रयं भवति अत्र जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञात्वाभीत्युद्योगोयतमानं स्वाचि-
 से पूर्वविद्यमानदोषाणां मध्येऽप्यस्त्वमानविषयैकैनेतेपकाः एतेऽवशिष्टाइति चित्तिसकधद्विवेचनं व्यतिरेकः इष्टानुश्रविकाविषयप्रवृ-
 तुः यत्सत्यबोधेन यद्विरोन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तुष्णायाः औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकन्द्रियं मनस्यपि तुष्णाद्युत्पत्वेन
 सर्वथा वैतुष्ण्यं तुष्णाविरोधिनी चित्तवृत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा वैराग्यं संप्रज्ञातस्य समाधेरन्तरङ्गं साधनमसंप्रज्ञातस्य तु
 यद्विरुद्धं तस्य त्यन्तरङ्गसाधनं परमेय वैराग्यं तच्चासूत्रयत् 'तत्परं पुरुषव्यथेत्युगैवैतुष्ण्यमिति' संप्रज्ञातसमाधिपाटवेन गुणत्रयात्म-
 काप्रधानाद्विविक्तस्य पुरुषस्य स्थितिः साक्षात्कारउत्पद्यते ततश्चाशेषगुणत्रयव्ययहारेषु वैतुष्ण्यं यद्भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैरा-
 ग्यं तत्परिपाकानिमित्ताद्य चित्तोपशमपरिपाकाद्विलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३५ ॥ यत्तु त्वमवोचः शारद्व्यभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानाद-

पि प्रबलेन स्वफलदानाय मनसोवृत्तिपूरणमात्रातु कार्य तासां निरोधः कर्तुं शक्यइति तन्नोच्यते असंयतात्मनेति उत्पन्नोपि तत्त्व-
 नाहाकारे वेदान्तव्याख्यानादिव्यासद्वादालस्याद्वैतयोः श्यासत्तैपग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्मन्तःकरणं येन तेनासंयतात्मना
 तत्त्वसाक्षात्कारउत्तापि योगोमनोवृत्तिनिरोधः दुःखापः दुःखेनापि प्राप्नुं न शक्यते प्रारब्धकर्मकृतास्त्रिचक्राध्यायविति चेत्सं वद-
 सि तत्र मे मतिः मम संमतिस्तत्तैवेत्यर्थः केन तर्हि प्राप्यते उच्यते वदयात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वास्तनाक्षये सति वश्य. स्वा-
 धीनोविषयपारतन्त्र्यन्यातामन्तःकरणं यस्य तेन तु शब्दोऽसंयतात्मनोवैलक्ष्यण्यद्योतनार्थोऽधधारणार्थोचा पताहरोनापि यत्नता
 यतमानेन वैराग्येण विषयव्येतिः सिद्धीकरणेप्यात्मकोतउदघातनार्थमभ्यासं प्राशुकुं कुर्वता योगः सर्वचित्तवृत्तिनिरोधः शक्योवानुं
 चित्तचाध्यायनिमित्तानि प्रारब्धकर्मव्यभिभूय प्राप्नुं तन्मयः कर्ममतिबलघतामारब्धभोगानां कर्मणामभिभवः उच्यते उपायतः
 उपायात् उपायः पुरुषकारत्स लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मपेक्षया प्रायल्यात् अन्यथा लौकिकानां कृप्यादिप्रयत्नस्य वैदि-

पसंयतात्मना योगोदुप्राइइति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शब्दोऽसंयुसुपा-

यतः ॥ ३६ ॥

कानां ज्योतिष्टोमादिप्रकृतस्य च वैयर्थ्यापत्तेः सर्वत्र प्रारब्धकर्मं सदसत्त्वयिकल्पप्रासात्पारब्धकर्मसंशये तत्तत्र फलप्राप्तेः किंपीवयेण
 प्रयत्नेन तदसत्त्वे तु सर्वथा फलाऽसंभवार्थिके तेनेति भय कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य इष्टसाधनसम्पत्तिच्यतिरेकेण फलजननासमर्थत्वा-
 दपेक्षितः कृश्यादौ पुरुषप्रयत्नइति चेत् योगाभ्यासेपि समं समाधानं तत्साध्यायाः जीवन्मुक्तेपि सुगुणतिशायरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफला-
 न्तर्भावान्न भयवा यथा प्रारब्धकर्मफलं तत्त्वज्ञानात्प्रलभिमिति कल्पयंत हृष्ट्यात् तथा तस्मात्पि कर्मणोयोगाभ्यासः प्रयत्नोस्तु शास्त्रीयस्य
 प्रयत्नस्य सर्वत्र ततः प्राबल्यदर्शनात् तथा चाह भाग्यात् यमिष्टः 'सर्वमेवेह हिसवा संसारे रघुनन्दन सम्यक्प्रयु क्तासस्येण पीरुगरतसमा-
 प्यते उच्छालं शास्त्रितं चेति पीरुं श्चि विषे स्मृतं तन्नोच्छालनमर्थोय परमार्थोय शास्त्रितं' उच्छालं शास्त्रप्रतिविद्धं अनर्थाय नरकाय शा-
 स्त्रितं शास्त्रविहितं अन्तःकरणदुश्चिक्वाप परमार्थोय चतुर्थर्थेयु परमाय मोक्षार्थं शुभाशुभाभ्यां भागोभ्यां घटन्ती वासना सरित् चो-

क्रमेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि अशुभेषु समाविष्टं शुभेभ्येवाश्रयतारय स्वमनः पुरुषार्थेन वहेन वलिनीं हरं द्रागश्यासवशाद्याति
 यद्वा ते यासनीदर्यं तदाऽश्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमत्स्मिर्दनं' यासना शुभेतिशेषः 'सन्दिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर शुभा-
 यां यासनादृद्धौ तात दौरोन्त कश्चन अब्युत्पन्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः गुरुशास्त्रप्रमाणैस्त्वं निर्णतं तावदाचर ततः पक्व करार्येण
 नूनं विप्रातपस्तुना शुभोप्यसौ त्वया त्याज्योवात्मनौघोनियोधिनिति' तस्मात्साक्षिगतस्य संसारस्याविवेकनिवन्धनस्य विवेकसाक्षा-
 त्कारादपनयेति प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभाविकीनामपि चित्तवृत्तीनां योगाश्यासप्रयत्नेनापनये सति जीवन्मुक्तः प-
 र्मयोगी चित्तवृत्तिनिरोधभाये तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमोयोगी मतः उत्पद्यतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तु परमयोगी मतइत्युक्तं तयो-
 र्माकनेनमन्थेनोत्पन्नतरस्मानोऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमयोगी मतः उत्पद्यतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तु परमयोगी मतइत्युक्तं तयो-
 रमयोरेपि ज्ञानादज्ञाननाशेपि यावत्प्रारब्धमार्गे कर्म वेहेन्द्रियसद्गुतायस्थानात्प्राद्व्यभोगकर्मापाये च वर्तमानदेहेन्द्रियसंघातापाया-
 ॥ अर्जुनउवाच ॥ अथतिः श्रद्धयोपेतोयोगीवाच्चक्षितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं

कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

तुनग्रत्पदकामायाद्धिदेहकैवल्यं प्रति कापि नास्त्याशान्ना यस्तु प्राकृतकर्मभिल्लब्धविधिविपापर्यन्तचित्तशुद्धिः कृतकार्यत्वात्सर्वाणि
 कर्माणि परित्यज्य शतपरमहंसपरिद्वान्जकभावः परमहंसपरिद्वान्जकभावात्कारेण जीवन्मुक्तं परप्रबोधनदक्षं गुरुमुपसृत्य ततो-
 वेदान्तमहायाकथोपदेशं प्राप्य तन्नामंभावनाधिपरीतभावनाख्यप्रतिवन्धनिरासाय 'अथातोब्रह्मक्षिप्तोसेत्याद्यनाद्युक्तिः शब्दादित्यन्तया
 चतुर्लक्षणमीमांसया श्रवणमनननिदिध्यासनानि गुरुप्रसादात्कर्तुमारभते सश्रद्धधानोपि सन्नायुयोत्पत्वेनाल्पप्रयत्नत्वाद्बलव्यञ्जानप-
 रिष्पाकः श्रवणमनननिदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापद्यते सज्ञानपरिष्पाकशून्यत्वेनानप्राज्ञानोन् मुच्यते नाप्युपासनासाहितक-
 र्मफलं देवलोकमनुभवत्यर्चिरादिमार्गेण नापि केवलकर्मफलं पितृलोकमनुभवति धूमादिमार्गेण कर्मणामुपादनानां च त्वक्तत्वात्
 अतपतादृशयोगाभ्रप्रेतः कीदादिभावेन कथां गतिमियादृशत्ये सति देयानपितृयानमार्गासंबन्धित्वात् वर्णोत्थमाचारस्रष्टवद्दृश्या कथां
 गतिं नेयात् शास्त्रविन्दितकर्मशून्यत्वाद्दामदेवयदिति संशयपर्याकुलमनाः भर्जुनउवाचायतिरित्यादि यतिर्यत्तरीलः अल्पार्थे नञ् अ-

लक्षणाय चागुरित्वादिद्वयतिरूपयत्नः श्रद्धया गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासवृद्धिरूपगोपेतायुक्तः अथाच स्वसहचरितानां शमादी-
 नानुपलक्षणं शान्तोद्वान्तउपलक्षितिशुः श्रद्धाधिक्यतोभूत्या स्मन्येयात्मनू पश्यतीति युतेः तेन नित्यानिस्त्ववस्तुवियेकरहासुभ्रमोग-
 वियोगशामदमोपरतिरिक्ताश्रद्धादिपद्मसम्पत्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः गुरुमुपपत्स्य वेदान्तवाक्यप्रवणविकुचद्वयपि पद-
 मायुवीर्यपत्वेन मरणकाले चेन्द्रियाणां व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासम्भवात् योगाद्यल्लितमानसः योगाच्छरण्यदिपरिपाकलब्धजन्म-
 नस्तस्यसाक्षात्काराच्छीलितं तत्फलममानस यत् सः योगानिष्यत्वेवाप्राप्य योगसंसिद्धिं तत्त्वज्ञाननिमित्तमज्ञानतत्कार्यनिवृत्ति-
 मनुनचयुत्तिसिद्धितामप्यात्तत्प्रज्ञय नृत्तः सत्र को गांतं हे कृष्ण गच्छति सुगतिं वा कर्मेणां परित्यगाञ्छानस्य चायुत्पत्तः
 शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छास्त्रगर्हितं कर्मभूयत्वाच्च ॥ ३७ ॥ एतदेव सदापेक्षीयं विवृणोति फलद्विति साभिलाषप्रश्ने हेम-
 द्राबाहो महान्तः सर्वेषां भक्तानां सर्वांपद्मयानिवारणसमर्थाः पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्थाः चत्वारोयाहवोयस्येति प्रश्नविमित्तप्रकोधा-

कचिन्नेभयविभट्टशिक्षन्नाभमिव यश्नति ॥ अप्रतिष्ठोमहावाही विमूढोत्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

भायत्तपुत्रदानसन्निध्युत्वं च घृचितं ब्रह्मणः पथि प्रकृष्टप्रतिमार्गं ज्ञाने विमूढः विद्विषः अनुत्पन्नद्रव्यात्स्वैस्वपसाक्षात्कारदति यावत्
 अप्रतिष्ठः देवयानोपयुजानमार्गमनवेतुभ्यामुपासनाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां साधनाभ्यां रहितः सोपासनानां सर्वेषां कर्मणां परित्या-
 गात् एतद्दशउभयधिन्नष्टः कर्ममार्गोऽज्ञानमार्गाच्च विमूढदिद्विद्वान्नामिव यालुत्त छिन्न विद्याकालितं पूर्वस्मान्नेयाद्गुरुमुत्तरं भेषमप्राप्त-
 मन्नं यथा वृष्टयोर्यं सदन्तरालपय नश्यति तथा योगभ्रष्टोपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गाच्छिच्छिन्नउत्तरं च ज्ञानमार्गमपासोन्तरालपय न-
 द्यति कर्मफलं ज्ञानफलं च ह्यनुभययोगेन किमितिप्रश्नार्थः एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिसाधतः एतस्मिन्निह पक्षे ज्ञानफलालाभेपि फ-
 लफलामसंभयेनोभयवियन्नष्टथाऽलभवात् न च तस्य कर्मफलसंभयेपि फलफलमनात्यागात्तत्फलसंग्रहयचनमयफलपत्तति वाच्यं नि-
 पकामानामपि कर्मणां फलसद्व्याप्यस्यापसम्पन्नचतानुवाहत्वेन यदुशः प्रतिपादितयात् तस्मात्सर्वकर्मत्यागिन प्लेयायं पूशः अन्य-
 मासिदङ्क्याल्लैय संभवात् ॥ ३८ ॥ यथोपवृथितसंशयकारणाय भगवन्तमन्तर्भोमिणभर्षयते पाथंः एतन्नेशति एतत् एते पूर्वोप-
 वृथितं मे मम संशयं हेकृष्ण छेपुमपंतुमदंस्यरोयतः सद्ययदुलाथर्मांचुच्छेदंन मध्वभ्यः फलद्वयिर्था देवोवा त्वदीयमिमं संशयमु-

च्छेत्स्यतीत्यानाद्गाह त्वदन्यः त्वत् परमेश्वरास्वर्यशाच्छास्त्रकृतः परमगुरोः कारुणिकादन्यः अनीश्वरत्वेनासंबन्धः कश्चिदपिवां दे-
 वोयाऽस्वयोगम्रष्टपरलोकातिविषयस्य संशयस्य छेत्ता सम्यगुत्तरदानेन नाशयिता हि यस्माच्चोपपद्यते न संभवति तस्मात्त्वमेव
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुरुः संशयमेतं मम छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ एवमर्जुनस्य योगिनं प्रति नाशाशङ्कं परिहरन्मुत्तरं श्रीभग-
 वानुवाच पार्थ नैवेहेति उभयविभ्रष्टोयोगी नश्यतीति कोर्यः किमिह लोके शिष्टगर्हणीयोभवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चि-
 दुच्छुद्बलः किं वा परत्र निकृष्टां गतिं प्राप्नोति यथोक्तं थृत्या 'अथैतयोः पर्योर्नकतरेण च न ते कीटाः पतद्भ्रायदिदं दन्द्व्यकृमिति'
 तथा चोक्तं मनुना 'यान्तायुल्कामुखः मेतोविमोघर्मस्त्रिक्काल्युतरत्वादि' तदुभयमपि नेत्याह हेपार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्य य-

एतन्मे संशयं कृप्या छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेहनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्बहुर्गतिं

तात गच्छति ॥ ४० ॥

धारात्वं कृतसर्वकर्मसंन्यासस्य सर्वतोविरक्तस्य गुरुमुपपद्यते वेदान्तश्रवणादिकुर्वतोन्तराले नृतस्य योगम्रष्टस्य विद्यते उभयत्रापि
 तस्य विनाशोनास्तीत्यत्र हेतुमाह हि यस्मात् कल्याणकृत् शास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहाकीर्तिं परत्र च क्रीडादिरूपतां न
 गच्छति अयं तु सर्वोच्छ्रष्टएव सन्न दुर्गतिं न गच्छतीति किमुवक्तव्यमित्यर्थः तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता ततउच्यते स्वार्थिकोणि
 ततएव तातः पक्षसवायसादिवत् पितेव च पुत्ररूपेण भवतीति पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनं कृपातिशयसूचनार्थं यदु-
 क्तं योगम्रष्टः कृष्टां गतिं गच्छति अस्त्ये सति देवयानपितृयानमार्गान्यतरात्संयन्धित्वात् स्वधर्मम्रष्टवदिति तदयुक्तं पतस्य देवयान-
 मार्गसंयन्धयेन हेतोपसिद्धत्यात् दञ्चाप्तिविद्यायां यद्वत्थं चिदुर्थेचामी अरण्ये अक्षां सत्यमुपासते तेर्चिरभिसंभवन्तीत्यविशेषेण

धैर्यादिफलत्याणगुणाधिस्ये तु भोगवासनाविह्वलपुण्यरुतां लोफानप्राप्यैव योगिनामेव दरिद्राणां ब्राह्मणानां न तु श्रीमतां राशो कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यायतां एतेन योगिनामिति न कर्मिब्रह्मणं यच्छुचीनां श्रीमतां राशो युहे योगब्रह्मजन्म तदपि दुर्लभं अनेकगुरुतमाध्यायान्मोक्षपर्ययसागिर्याद्य यच्च शुचीनां दरिद्राणां ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यायतां कुले जन्म एतच्च प्रसिद्धं शुकादिवत् दुर्लभतरं दुर्लभं लोके यदीहदां सर्वप्रमादकारणशून्यं जन्मेति द्वितीयः स्यूते भोगवाचनाश्चून्यत्वेन सर्वकर्म संन्यासाहत्वात् ॥४२॥ एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्वं फल्मात् यस्मात् तत्रैति तत्र द्विप्रकारेपि जन्मानि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं सर्वकर्मसंन्यासगुरूपसदन-श्रयणमनननिदिधाननानां मध्ये यावत्पर्यन्तमनुष्ठितं तावत्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोगं तत्साधनफलापमिति या-

अथवा योगीनामेव कुले भवति धीमतां ॥ एतच्चि दुर्लभतरं लोकि जन्म यदी-
दृगम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिमयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यतते च ततोभूयः संसिद्धौ

कुपनन्दन ॥ ४३ ॥

यत् लभते प्राप्नोति न केवलं लभतएव किन्तु ततस्तच्छान्ततरं भूयधिकं लब्धायाभूमेरभिमां भूमिं सम्पादयितुं संसिद्धो संसिद्धि-
मौक्षान्त्रिमिच्छं यतते च प्रयत्नं करोति च यावन्मोक्षं भूमिकाः सपादयतीत्यर्थः हेकुरनन्दन तवापि शुचीनां श्रीमतां कुले योगब्रह्म-
जन्म जातमिति पूर्वपापनाशशान्नायासेनैव ज्ञानलाभोभविष्यतीति सूचयितुं महाप्रभावस्य कुरोः कीर्तनं अयमर्थोभगवद्वन्निष्टवचनं
व्यक्तः यथा श्रीरामोवाच एकामय द्वितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन् गतिः पूर्वं हि सप्तभूमयोव्याख्या-
ताः तत्र नित्यान्त्यवस्तुविवेकपूर्वकाविहासुब्राह्मयोगवैराग्याच्छमदमध्रद्धातिदिक्षा सर्वकर्मसंन्यासादिपुरःसरा मुमुक्षा शुभच्छाल्या
प्रथमा भूमिका साधनचतुष्टयसम्प्रादिति यावत् ततोऽगुणुपपद्यते वेदान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका श्रवणमननसम्प-

प्यांविदो गदेवापान्द्वयते पञ्चाक्षु कदापत्तद्वतमिति विमर्शो भवति एयं यद्दुर्नां ज्ञानप्रतिपद्यकानां मध्ये विद्यमानोपि योगप्रष्टः स्वयम-
 निच्छन्नपि ज्ञानसंस्कारेण यत्नवता स्वसामर्थ्यविशेषादेव सर्वान् प्रतिपद्यकानमिभूयात्मवशां क्रियतइति त्वजः प्रयोगेण सूचितं अ-
 तपव संस्कारप्रायल्यात् जिज्ञासुशंतिमिच्छुरपि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषयं ब्रह्मज्ञानं प्रथमभूमिकार्यां स्थितः संन्यासीति या-
 यत् सोऽपि तस्यामेव भूमिकार्यां मृतोन्तराले यद्दुर् विषयान् मुक्त्वा महाराजचक्रवर्तिनां कुले समुत्पन्नोपि योगप्रष्टः प्रागुपचितज्ञा-
 नसंस्कारप्रायल्यात् तस्मिन्नुन्मनि शब्दब्रह्म वेदकर्मप्रतिपादकं अतिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठति कर्माधिकरतिक्रमेण ज्ञानाधिकारी भ-
 यतोत्पद्यः एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिराकृतइति द्रष्टव्यं समुचये हि ज्ञानिनोपि कर्मकाण्डातिक्रमाभावात् ॥ ४४ ॥ यदा चैवं प्रथ-

पूर्वोप्या न सेनेनैव क्रियते ह्यवशीपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगौ संशुद्धाक्लिषप्रः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोयाति परां ग-

तित्म् ॥ ४५ ॥

मभूमिकार्यां मृतोपि अनेकभोगवासागव्यवहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेपि जन्म लब्ध्वापि योगप्रष्टः पूर्वोपचित-
 ज्ञानसंस्कारप्रायल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारी भवति तदा किमुक्तव्यं द्वितीयायां तृतीयायां वा भूमिकार्यां मृतोविप-
 यभोगान्ते लब्धमहाराजकुलजन्मा यदि वा भोगमकृत्यैव लब्धप्रह्लापिद्वाराह्मणकुलजन्मा योगप्रष्टः कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधि-
 कारीभूत्या तत्साधनानि सम्पाद्य तत्फललाभेन सत्सारबन्धनान्मुच्यतइति तदेतदाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्पूर्वकृतादव्यधिकमाधिकं
 यतमानः प्रयत्नातिरेकं कुर्वन् योगी पूर्वोपचितसंस्कारयान् तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन संशुद्धाक्लिषप्रः श्रौतज्ञान प्रतिबंधकपापमलः
 अतएव संस्कारोपघयात्पुण्योपप्ययाश्च अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः संस्कारातिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा ततः साधनप-
 रिपाकायाति परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तं नास्त्येवात्र काश्चित्संशयइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इदानीं योगी स्तूयतेऽजुनं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्-

पुंक्तं योगं विधातुं तपस्विभ्यश्च तपस्विभ्यः कृच्छ्राद्यापणादितपःपटयणेभ्योऽपि अधिकउत्कृष्टयोगी तत्त्वज्ञानोत्परयनन्तरं मनो-
 नाशयामनाशयकार्यं 'विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः पटयताः न तत्र दक्षिणायान्ति नाविक्रीसल्लपस्विनइति' श्रुतः अतएव क-
 र्मिभ्योऽदक्षिणासहितस्योतिशोमादिकर्मवृत्त्यायिष्यश्चाधिकयोगी कर्मिणां तपस्विनां चाश्रित्वेन मोक्षानर्हत्यात् ज्ञानिभ्योऽपि परोक्ष-
 ज्ञानयद्भयोऽपि अपरोक्षज्ञानवातधिकोमतयोगी एधमपरोक्षज्ञानयद्भयोऽपि मनोनाशवास्तनाश्यामावाद्जीवन्मुक्तेभ्योमनोनाशवा-
 सपक्षयवत्त्वेन जीवन्मुक्तोभ्यधिकोमतः मम संमतोपस्मादेवं तस्मादधिकप्रयत्नवत्त्वात्त्वं योगप्रश्रद्धानीं तत्त्वज्ञानसंज्ञानाश-
 वासनाशयैर्युगपत्सम्पादितैर्योगी जीवन्मुक्तोयः सयोगी परमोमतइति प्राशुकः सतादृशोभय साधनपरिपक्वात् हे अर्जुनेति शुद्धेति

तपस्विभ्योऽधिकयोगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकयोगी तस्माद्योगी
 भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते योमां
 समियुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासप्तविंशत्यध्यायः योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 च्छात्मसंयमत्रोगीनाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संयमत्रयः ॥ ४६ ॥ इदानीं संयमयोगिश्रेष्ठं योगिनं यद्वदध्यायमुपसंहरति योगिनामिति योगिनां धर्मुत्कृष्टादित्यादिशुद्धदेवताभ-
 क्तानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति चासुद्धेव पुण्यपरिपाकविशेषात्प्रातेन मीतिवशात्प्रविष्टेन मद्भतेनान्तरात्मनान्तःकरणेन
 प्राग्भयोयसंस्कारपाट्यास्तापुमद्वाद्य मद्भजनएव श्रद्धावानतिशयंन श्रद्धयानःसत्र भजते सधते सतते चिन्तयति यो-
 मां नारायणमेश्वरेश्वरं सगुणं त्रिगुणं वा मनुष्योपमीश्वरान्तरसंशरणोपमित्यादिप्रमं हित्या सएव मद्भक्तोयोगी युक्त-
 तमः सर्वेषु समाहितचित्तेभ्योयुक्तंभ्यः श्रेष्ठोमं मम परमेश्वरस्य सर्वशस्य मतोनिश्चितः समानेऽपि योगाभ्यासकृशे सं-
 मानेऽपि भजनायासे मद्भक्तियुक्तोमद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्वं मद्भक्तः परमोयुक्तमोनायासेन भवितुं शक्यसोति भावः तदनेनाध्या-

अनेकजन्मसुखदुःखतत्समासादितानित्यानित्यमस्तुविषयः सन् यतति यतते सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा शानोत्पत्तये यततां यतमानानां ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुखलानां साधकानामपि मध्ये कश्चिदेकः श्रयणमनननिदिध्यासनपरिपाकान्ते मामीश्वरं वेत्ति साक्षात्करोति तत्पतः प्रलयभेदेन तत्त्वमसीत्यादियुक्त्यादिदुष्टमहावाक्येभ्यः अनेकेषु मनुष्येष्व्यात्मज्ञानसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभः साधनानुष्ठायियेष्वपि मध्ये फलभासी परमदुर्लभ इति किं वक्तव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्यभिप्रायः ॥३॥ एवं प्ररोचनेन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयथाद्रोपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति भूमिरापद्यति साङ्ख्यैर्हि पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारोमहानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतयः पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मैन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि उभयसत्कारणं मनश्चेति षोडशविकारा उच्यन्ते एतान्येव चतुर्विंशतितत्त्वानि तत्र भूमिरोपजन्तव्योऽप्युः क्वमिति पृथिव्येतेजोवायव्याकाशाख्यपञ्चमहाभूतयुक्त्वावस्था रूपाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मकानि पञ्चत-

मनुव्यागां सङ्क्षेपु कश्चिद्यतति शिष्ये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनोबुद्धिरिव च ॥ अहङ्कारइतिहं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरैर्यमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महावाची यद्येदं धीयते जगत् ॥५॥

स्मात्प्राणि लक्ष्यन्ते शुद्धबहुरशब्दौ तु धार्यायेव मनःशब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन स्वार्थहाने-
रायदयकथाक् मनःशब्देन वा स्वकारणमहङ्कारोलक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसन्निकर्तान् बुद्धिशब्दस्त्वहङ्कारकारणे महत्तत्त्वे मुख्यवृत्तित्येव अ-
हङ्कारशब्देन च सर्वधासनवासितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यसाधारणधर्मयोगाच्च इति उक्तप्रकारेण इयमपरोक्षा
साक्षिभाष्यत्वात् प्रकृतिर्मायाएव परमेश्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वमावात्रियुगात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टभिः प्रकृतिभेदमागता स-
र्वापि जडवर्गोन्नयान्तर्भवन्तीत्यर्थः स्वसिद्धान्ते च ईक्षणसङ्कल्पात्मको मायापरिणामोय युद्धबहुरो पञ्चतन्मात्राणि चापञ्चकृतप-
ञ्चमहाभूतानित्यसङ्ख्योचाम ॥४॥ एवं क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृतेरपरत्वं यदत्र क्षेत्रलक्षणां परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति या प्रागष्टधोक्ता
प्रकृतिः सर्वा चेतनवर्गरूपा संयुर्नपरा निकृष्टा जडव्यत्यपार्थत्वासंसारवन्धरूपत्वाच्च इत्युच्येत्चेतनवर्गरूपायाः क्षेत्रलक्षणायाः प्रकृ-

तेभ्यः विलक्षणां तु शब्दाद्यथाकर्थाच्चिदव्यभेदायोग्यां जीवभूतां चेतनात्मिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परां प्रकृष्टां प्रकृ-
 त्तिं विद्धि हे महाबाहो यया क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयास्तनुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं धार्यते स्वतोविशीर्यं उत्तभ्यते
 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविष्टस्य नामरूपे व्याकरवाणीति' श्रुतेः न हि जीवरहितं धारयितुं शक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ उक्तप्रकृतिद्वये
 कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति एतद्योर्नितिं एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्ते क्षेत्र-
 ज्ञक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्गर्भां तान्येतद्योर्नितिं भूतानि भवनर्थमकानि सर्वाणि चेतनाचेतनात्मकानि जनिमान्ति निखिलानित्येवमुपधा-
 रय जानीहि कार्याणां चिदचिद्ग्रन्थिरूपत्वात्कारणमपि चिदचिद्ग्रन्थिरूपमनुमिन्वित्यर्थः एवं क्षेत्रज्ञेनैकलक्षणे ममोपाधिभूते
 यतः प्रकृती जगतस्तत्तद्द्वाराऽहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरोऽनन्तशक्तिसामोपाधिः कृत्स्नस्य चरचरालम्बकस्य जगतः सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव-

एतद्योर्नितिं भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
 मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ सयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा
 द्वय ॥ ७ ॥

उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वामिकस्येव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाशयत्वविययत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं द्रष्टाचेल्य-
 र्थः ॥६॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतोजन्मस्थितिमङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थतः मत्तः परतरमिति निखिलदृश्याकारपरिणतमायाधि-
 ष्टानात्सर्वभासकान्ततः सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात्स्वप्रकाशपरमानन्दचेतन्यधनात्परमार्थं सन्मात्रात्स्वप्रदृशइव स्वा-
 मिदं मायाविनइव मायिकं शुक्तिशकलाविच्छन्नचेतन्यादिवृद्धानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थं सत्यमन्यत्किञ्चिदपि नास्ति हे धन-
 जय मयि कल्पितं परमार्थतो न मत्तोभिद्यतइत्यर्थः 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइति' न्यायात् व्यवहारदृष्ट्या तु मयि सद्रूपे
 स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रोतं ग्रथितं मत्सत्तया मदित्र मत्स्फुरणेन च स्फुरदिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते सर्वस्य चै-
 तन्यग्रथितत्वभात्रे दृष्टान्तः सूत्रे मणिगणारवेति अथवा सूत्रे तैजसात्मनि हिरण्यगर्भे स्वप्नप्रतामणिगणाइवेति सर्वांशे

दृष्टान्तोव्याख्येयः शन्ये तु परमतः सेतून्मानसंन्यसेद्व्यपदेशोभ्यइति सूत्रोक्तस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते मत्सः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः सर्वकारात् नात्परतरं प्रशस्यतरं सर्वस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यद्वास्ति हे धनञ्जय यस्मादेवं तस्मान्मायि सर्वकारेण सर्वमिदं कार्यजातं प्रोक्तं प्रथितं नान्यत्र सूत्रे मणिगणाइवेति दृष्टान्तस्तु प्रथितत्वमात्रे नतु कारणत्वे कनके कुण्डलादिवादिदिति तु योग्योदृष्टान्तः ॥७॥ अवादीनां रसादिषु प्रोक्तत्वप्रतीतिः कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्कां रसादिरूपेण ममेव स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः श्लोकैः रसोहमद्युक्तौचेयइति रसः पुण्योमधुरत्नमात्ररूपः सर्वांसामयां सारः कारणभूतोयोस्तु सर्वांसानुगतः सोऽहं हेकौन्तेय तद्रूपे मायि सर्वां आपः प्रोताहत्यर्थः एवं सर्वेषु पर्यायेषु व्याप्यातव्यं इयं विभूतिराख्यानायायोपदिश्यतइति नातावाभिनिवेषव्यं तथा प्रमा प्रकाशः शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मयि शशिसूर्यां प्रोतावित्यर्थः तथा प्राणवओङ्कारः

रसोहमामु कौन्तेय | प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्राणवः सर्ववेदेषु शब्दः खि पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पृथ्वीगन्धः पृथिव्यांच तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतैषु तपश्चास्मि तपस्त्रिषु ॥ ९ ॥

सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहं तद्यथा शङ्कुना ' सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वावागिति श्रुतेः ' संतृण्णानि अर्थितानि सर्वांवाक् सर्वोवेदइत्यर्थः शब्दः पुण्यत्नमात्ररूपः खे आकाशोऽनुस्यूतोऽहं पौरुषं पुरुषत्वसामान्यं नृषु पुरुषेषु यदनुस्यूतं तदहं सामान्यरूपे मयि सर्वे विशेषाः प्रोताः श्रौतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ पुण्यः सुरभिरपिकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूप-
मन्मात्राख्यः पृथिव्यमनुस्यूतोऽहं चकारोरसादीनामपि पुण्यत्वसमुच्चयार्थः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावतएव पुण्यत्वम-
धिकृतत्व प्राणिनामथर्मविशेषानु तेषामपुण्यत्वं नतु स्वभावतइति द्रष्टव्यं तथा विभावसावसौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरू-
पमुष्णस्पर्शमहितं सितभास्वरं पुण्यं तदहमस्मि चकाराद्योवायो पुण्यः उष्णस्पर्शातुराणामाप्यायकः शीतस्पर्शः सोप्यहमिति द्र-
ष्टव्यं सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमस्मि तद्रूपे मयि सर्वे प्राणिनः प्रोताइत्यर्थः तपस्त्रिषु त्वित्य तपोभूकेषु चा-

नप्रस्थादिषु यत्तप शीतोष्णश्रुतिपासादिद्वन्द्वसहनसामर्थ्यरूपं तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विनः प्रोताः विशेषणाभावे विशिष्टाभा-
वात् तपश्चेति चकारोण चित्तैकाग्रचमन्तरं जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्यं च सर्वतपः समुच्चीयते ॥९॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्वधी-
जेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नेत्याह धीजंमामिति यत्सर्वभूतानां स्थावरजद्रूपमानामेकं धीजं कारणं सनातनं नित्यं धीजान्तरानपेक्षं नतु प्र-
तिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताप्यं सर्वधीजं मामेव विद्धि नतुऽद्रिद्वं हेपार्थं अतोर्युक्तमेकस्मिन्नेव मयि सर्वधीजे प्रोतत्वं स-
र्वेषामित्यर्थः किञ्च बुद्धिसत्त्वात्तत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्तः प्रोताः विशेषणाभावे विशिष्टा-
भावस्योक्तत्वात् तथा तेजःप्रागल्भ्यं पराभिवसामर्थ्यं परेऽर्थानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागल्भ्यमुक्तानां यत्तदहमस्मि ते-
जोरूपे मयि तेजस्विनः प्रोताइत्यर्थः ॥ १० ॥ अग्राप्तोविषयः प्राप्तिकारणाभावेपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः कामः प्राप्तोवि-

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्वृद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनाम-
हम् ॥ १० ॥ बलं बलवतां(सुखि) कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषु कामोस्मि
भरतर्षभ ॥ ११ ॥

पयः क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तविशेषोऽज्ञानात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदकारणं रजस्त-
मोविरहितं यत्स्वधर्मोनुष्ठानाय देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यं सात्त्विकं बलं बलवतां तादृशसात्त्विकयलयुक्तानां संसारपरार्थमुक्तानां
तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्तः प्रोताइत्यर्थः चशब्दस्तु शब्दार्थे भिन्नक्रमः कामरागविवर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन छेयं नतु संसारि-
णां कामरागकारण बलमित्यर्थः क्रोधार्थोवा रागशब्दोव्याख्येयः धर्मोऽर्थमशास्त्रं तेनाविरुद्धोऽप्रतिषेधोऽर्थमोनुकूलोवा योभूतेषु प्रा-
णिषु कामः शास्त्रानुमतजायाषु वित्तादिविषयोभिलाषः सोहमस्मि हे भरतर्षभ शास्त्राऽविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामयुक्तानां
भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमेवं परिगणनेन येचैवेति ये चान्येपि भावाश्चित्तपरिणामाः सात्त्विकाः शमदमादयः येच राज-
साहर्षदंपादयः ये च तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनामविद्याकर्मोद्विद्याज्जायन्ते तान्मत्तप्यव जायमानान् इति शब्दं कृत्वास्य जगतः

प्रभयइत्याद्युक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव अथवा सात्त्विकाराजसास्तामसाश्च भावाः सर्वेपि जडवर्गाद्व्यालयेयाः विशेषहेत्वभावात् एवकारश्च समस्ताऽथयारण्यः एवमपि न त्वहं तेषु मत्तोजातयेपि तद्वशात्सात्त्विकारूपितोऽल्लुखण्डइव कल्पितसर्पविकाररूपितोऽहं न भवामि संसारोच ते तु भावामपि रज्ज्यामिव सर्पादयः कल्पितामद्भीनसत्तास्फूर्तिकाः मदीनाइत्यर्थः ॥ १२ ॥ तव परमेश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धशुद्धसुकस्वभावात्ये च सति कुतोऽजगतस्वदात्मकस्य संसारित्वं पृथक्विधमस्त्वरूपपरिद्वानादिति चेत् तदेव कुतइत्यत आह त्रिभिर्गुणैरिति एभिः प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैर्सर्वैरपि भवनयमभिः सर्वमिदं जगत्प्राणिजातं मोहितं विवेकायोग्यत्वमापादितं सत् प्रज्ञयोगमयैभ्योभावैभ्यः परं एषां कल्पनाधिष्ठानमत्वत्तविलक्षणमन्ययं सर्वविक्रियान्यमप्रपञ्चमनन्दयनमात्मप्रकाशमव्ययहितमपि मां कामिजानाति ततश्च स्वरूपपरिचयात्संसरतीवित्यहोर्दोर्भाग्यमविवेकि-

ये चैव सात्त्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ सत्तएवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेश्वरः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

जनस्यैस्त्रुभोरो दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥ ययोक्तानादिसिद्धमायागुणप्रपञ्चस्य जगतः स्यात्प्रयाभायेन तत्परिवर्जनासामर्थ्याद्न कदाचिदपि मायाऽतिक्रमः स्यात्सुविशेषात्सामर्थ्यहेतोः सदातन्त्र्यादित्यागद्वयभगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायाऽतिक्रमः संभवतीत्याह वैधीयेति वैधी एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढइत्यादित्युक्तिप्रतिपादिते स्यतोद्योतनयति देये स्वप्रकाशाच्चैतन्यान्तश्चेतिविभागे तदाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पिताश्रयत्वविषयत्वमागिनी निर्विभागचित्तरेव केवलेत्युक्तेः एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनालपापानह्नी विशब्दाऽभूतोपादानत्वाद्यार्यापत्तिसिद्धाश्च गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयात्मिका त्रिगुणरज्जुरियतिरुद्धत्वेन कथनहेतुः ममं भायापिनः परमेश्वरस्य सर्वज्ञप्रकारणस्य सर्वेशस्य सर्वेशक्तेः स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्पृथग्विनिर्वाहिका माया तत्त्वप्रतिभासप्रतिबन्धेनातत्त्वप्रतिभास-

हेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मयिन्तु महेश्वरमिति' श्रुतेः अत्रैवं प्रक्रिया जीवेश्वर-
जगद्धिमान्शून्ये शुद्धे चैतन्येऽध्यस्तानादिपरिधिद्या सत्त्वप्रधान्येन स्वच्छदर्पणइव मुद्रामासं चिदाभासमापृण्हाति ततश्च विम्बस्थानीयः
परमेश्वर उपाधिदोषानास्कान्दितः प्रतिविम्बस्थानीयश्च जीवउपाधिदोषास्कान्दितः ईश्वरश्च जीवभोगायाकाशादिक्रमेण शरीरेन्द्रिय-
सघातलद्रोग्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चोजायतइति कल्पना भवति विम्बप्रतिविम्बमुखादुगतमुलस्वरूपवच्च ईशजीयानुगतं मायोपाधि चैतन्यं
साक्षीति कल्पयते तेनैव स्याद्यस्ता माया तस्कार्यं च कृत्स्नं प्रकाश्यते अतः सास्यभिप्रायेण देवीति विम्बेश्वराभिप्रायेण तु ममेति
भगवतीकं यद्यच्यविद्यायाएकत्वात्प्रतिविम्बएकएव जीवस्तथाप्यविद्यागतनामन्तःकरणसंस्काराणां भिन्नत्वात्तद्देवान्तःकरणोपा-
धेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः मामेव ये प्रपद्यन्तेनामुच्छ्रान्तोमूढा प्रपद्यन्ते चतुर्विधाभजन्ते मामित्यादिः श्रुतौ च ' तद्योयोदेवानां प्रत्य-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति

ते ॥ १४ ॥

शुच्यत सएव तद्भवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामित्यादिः' अन्तःकरणोपाधि भेदापर्यालोचने तु जीवत्वपूयोजकोपाधेरैकत्वादेक-
त्वेनैवान व्यपदेशः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु प्रकृतिं पुरुषं चैव पिङ्गलादी उभाचपि ममैवांशोजीवलोकं जीवभूतः सनात-
नइत्यादिः श्रुतौच 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः अनेन
जीवेनात्मनानुपूविदय चालात्ररातभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीवः सविज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पयतइत्यादिः यद्यपि दर्पण-
गतश्चेत्प्रतिविम्ब स्वं परंच न जानात्यचेतनांशस्यैव तत्र प्रतिविम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिविम्बश्चित्त्वादेव स्वं परं च जानाति प्र-
तिविम्बपक्षे विम्बचैतन्यपदोपाधिस्त्वभावस्य कल्पितत्वात् भासपक्षे तस्यानिर्वचनीयत्वेपि जडविलक्षणत्वात् सच यावत्स्वविम्बै-
क्यमात्मनो न जानाति तावज्जलसूर्यइव जलगतकम्पादिकमुपाधिगतं विकारसहस्रमनुभवति तदेतदाह तुरल्लयेति विम्बभूतेइदरैरन्य-
साक्षात्कारमन्तरेण अल्पे तु तरितुमशक्येति तुरल्लया अत एव जीवोन्तःकरणावच्छिन्नत्वात्तत्सर्वम्ब्रमेवाश्यादिद्वारा भासयन् किं

शिष्यो भवति ततश्च जानामि करोमि भुञ्जे चेत्वनर्यंशतमाजानं भवति सचेद्विष्यभूतं भगवन्तमनन्तराक्तं मायानिबन्धनं सर्वविद-
 मर्षफलदातारमिनशामानन्दधनमूर्तिमनेकानवतारात् भक्तानुग्रहाय विदधन्तमारोपयति परमगुरुमशोपकर्मसमर्पणेन तदा विस्वस्त-
 मर्षितस्य प्रतिशिष्ये प्रतिफलनात्सर्वानपि पुण्यार्थानामादयति पतदेवाभिप्रेत्य पून्हादेनोक्तं 'नैवात्मनः पूपुरयं निजलाभपूर्णेमानं ज-
 नाश्रियुयः कृष्णानुष्णिते यद्यज्जानोभगवते विदधीत मानं तव्यात्मने प्रतिमुखस्य पथा मुञ्जश्रितिति' दणैपप्रतिविश्वितस्य मुखस्य ति-
 लकादिश्रिरिपोक्षितान्चेद्विष्यभूते मुन्ये समर्पणीया सा स्वयमेव तत्र प्रतिफलति नान्यः कश्चिन्नत्प्राप्तानुपायोऽस्ति यथा तथा विष्य-
 भूतेऽपरे समर्पणमेव तर्पतिविष्यभूतो जीवो लभते नान्यः कश्चिन्नत्स्य पुरुषार्थं लभेत्स्तु पायइति इष्टान्तार्थः तस्य यदा भगवन्तमन्त-
 मनरतमारोपयतोन्तःकरणं ज्ञानपूर्तियन्धकपपेत रहितं ज्ञानानुशूल पुण्येन चोपचितं भवति तदाऽतिनिमले मुकुरमण्डलइव मुख-
 मतिर्यच्छेन्तःकरणे सर्वकर्मत्यागशमदमादिपूर्वकरूपसदनवेदान्त वाक्यश्रवणमनननिविध्यासनेः संस्कृते तत्त्वमस्तीति गुरुपादि-
 श्लेषदान्वाच्यकरणकाऽद्यद्वयास्मीत्यनामाकारश्च न्या निरुपाधिचैतन्याकारा साक्षात्कारात्मिका दृष्टिरुदेति तस्यां च प्रतिफलितं
 चैतन्यं मयिष्य म्भविपयाश्रयामधियासुम्भूलयति दीमश्च तमः ततस्तस्यानाशासया हृत्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाशः उपा-
 दाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वात् तदेतदाह भगवान् 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति तश्चि 'धात्मैत्येयो-
 पार्मीत तदात्मानमेवाधेयं तमेव धीरोविज्ञाय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतर्त्यादिश्रुतिश्रिवेदापि मामेवेत्येवकारोन्त्यनुपस्कृतप्रतिप-
 त्त्यर्थः मामेव सर्वोपाधिधिरहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्धिक्षल्पकसाक्षात्काररूपया नि-
 यंचनानर्हदुच्छ्रिवाकारस्वभ्रंविशिष्टया सर्वशुद्धतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया चेतोवृत्त्या सर्वज्ञानतत्कार्यविराधि-
 न्या विपरीकुर्वन्ति ते ये कश्चित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्यमुवमनायासैव तरन्ति अतिक्रामन्ति 'त-
 स्य हनदेवाश्च नाभूत्या ईशतआत्माश्लेषां' सभवतीति' श्रुतेः 'सर्वोपाधिनिवृत्त्या सखिदानन्दधनरूपेणैव तिष्ठन्तीत्यर्थः यदुबव-
 नप्रयोगो वै हेन्द्रियादिसंघातभेदनियन्धनात्मभेदभ्रान्त्यनुवादाधैः प्रपद्यन्तीति यत्कल्ये प्रपद्यन्तीत्युक्तेः ये मदेकशरणाः सन्तोमा-
 मेव भगवन्तं वासुदेवमर्हिरामनन्तमौन्द्यं सारसर्वस्यमखिलकलाकलापनिलयमभिनवपङ्कशशोभाक्षिचरणकमलयुगलप्रभमन्तव-
 रतयैषुवादननिरतहृन्द्याधनकीडासकमानसहेलोद्भूतगोचधैनाश्वमहीधरं गोपालं निपूवितशिशुपालकंसादिदुष्टसंघमभिनवजलद-

शोभासर्वस्वहरणचरणपरमानंदधनमयमूर्तिमतिवेरिभ्रमपञ्चमनवरतमनुचिन्तयन्तीदिवसानतिवाहयन्ति ते मध्येममहानन्दसमुद्रम-
 प्रमनस्तथा समनमायागुणिकारैर्ताभिभूयन्ते किन्तु माद्विलासविनोदाकुशलपते मनुमूलनसमर्थाइति शङ्कमानेव माया तेष्योप-
 सरतिधारविलासिनोय क्रोधनेष्यस्तपोधनेष्यस्तस्मान्मायातरणार्थी मामीदंशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिप्रेतं भगवतः श्रुतयः
 स्मृतयश्चात्रार्थे प्रमाणीकर्तव्याः ॥ १४ ॥ यद्येव तर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोनमूलनाय भवन्तं धासुदेवभगवन्तमेव सर्वे न प्र-
 तिपद्यन्ते इत्याशास्य चिरस्सशित्तुरितपूतिवन्धाप्रपृद्यतेइत्याह नमामिति भगवान् बुभुक्तितिनः बुभुक्तेन पोपेन सह नित्ययोगिनः
 अतएव नरेषु मध्येऽयमाइह सद्युभिर्गह्णीया. परत्र चानर्थसहस्रभाजः कुतोबुभुक्तमनर्थहेतुमेव सदा कुर्यान्ति यतोमूढाः इदमर्थमन्ना-
 धनमिदमर्थसाधनमिति विवेकशून्याः सति प्रमाणे कुतो न विविचन्ति यतोमाययाऽपरद्वेषानाः शरीरेन्द्रियसंघाततादात्म्यम्रान्ति-

न मां दुष्कृतिनोमूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञानाश्चासुरं भावसा-

ध्रियताः ॥ १५ ॥

रूपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयाऽपहृतं प्रतिबद्धं ज्ञानं विवेकसामर्थ्यं येषां ते तथा अतएव ते दम्भोदपोभिमानश्च क्रोधः पाह-
 प्यमेवचेत्यादिनाग्रे वक्ष्यमाणमासुर भावं हिसानुतादिस्यभावमाश्रितामर्पतिपरययोग्याः सन्तो न मां सर्वेश्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अ-
 होदीर्भाग्यं तेषामित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ये त्वासुरभावराहिता. पुण्यकर्माणोविवेकिनस्ते पुण्यकर्मातरतम्येन चतुर्विधाः सन्तोमां मजन्ते
 क्रमेण च कामनाराहित्येन मत्प्रसादान्मायां तरन्तीत्याह चतुर्विधिति ये सुकृतिनः पूर्वजन्मकृतपुण्यसञ्चया. जनाः सफलजन्मानस्त-
 एव नान्ये ते मां भजन्ते सेजन्ते हे अर्जुन ते च त्रयः सकामाएवोऽकामरह्येवं चतुर्विधाः केतेइत्यतंमाह आर्षेः आर्ष्यां शत्रुव्याध्या-
 थापदा अस्तस्त्वाश्रुत्तिमिच्छन् यथा मत्प्रभङ्गेन कुपितइन्द्रे वर्षति वृजवासी जनः यथा वा जरासन्धकारागारवती राजनिचयः दूत-
 सभायां वस्त्रापकर्षणे द्रौपदी च ग्राहप्रस्तोगजेन्द्रश्च जिगासुरात्मशानार्थी मुमुक्षुः यथा सुबुहुन्दः यथा वा मैथिलोजनकः श्रुतदेवश्च नि-

श्रुते मौक्त्ये यथा चोद्धवः अर्थार्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तद्विष्णु तत्रेह यथा सुग्रीवो विभीषणश्च यथा चोपमन्युः परत्र यथा धुमः एते त्रयोपि भगवद्भजनेन मार्यां तरन्ति तत्र जिज्ञासुर्दानोत्पत्त्या साक्षादेव मार्यां तरति आत्तोऽर्थार्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति विशेषः आर्त्तस्वार्थार्थिनश्च जिज्ञासुर्दानसंभवाज्जिज्ञासोश्चात्तत्त्वज्ञानोपकरणार्थो धित्वसंभवादुभयोर्मध्ये जिज्ञासुरुद्धिष्टः तदेते त्रयः सकामाव्याख्याता निष्कामश्चतुर्थश्चदानीमुच्यते ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायोनित्युत्तसर्वकामः चकारो यस्य कस्यापि निष्कामप्रेममक्तस्य क्षान्तिव्यक्तमार्गार्थः हे भरतर्षभ त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानीवेति फलमोऽहं भक्तइति माशङ्कित्वा इत्यर्थः तत्र निष्काममक्तो ज्ञानी यथा सनकार्दियथा नारदो यथा प्रन्हादो यथा पृथुर्यथा वा शुक्रः निष्कामः शुद्धप्रेममक्तो यथा गोपिकादिर्दयया वाभूर्युधिष्ठिरादिः फलं शिशुपालादयस्तु भयाद्देहैराद्य सन्ततमगवच्चिन्तापराअपि न भक्ताः भगवदनुक्ते रभावात् भगवदनुक्तेरुपायास्तु मत्तः स्वरूपं साधनं भेदास्तथाऽभक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषं प्रपञ्चिताः

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्त्तो जिज्ञासु र्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥
तेषां ज्ञानो नित्यद्युक्तएकभक्तिर्विगम्यते ॥ प्रियो ऽङ्गि ज्ञानिनो ल्यधमं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ (मनु न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नरायमारत्यनेन तद्विलक्षणाः सुकृतिनो मां भजन्त इत्यर्थत्वात्तेपि तेषां चतुर्विध्यं चतुर्विधामजन्ते मामित्यनेन दर्शिताः ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशेषादिति चेत्तत्राह) चतुर्विधानामपि सुकृतिवै नित्यतेऽपि सुकृतादिस्येन निष्कामतया प्रेमाधिन्यात् दानीविशिष्यते इत्याह तेषामिति चतुर्विधानां तेषां मध्ये ज्ञानी तत्त्वज्ञानवाञ्छित्वात्सर्वकामः विशिष्यते सर्वतोतिरिच्यते सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः यतो नित्ययुक्तः भगवति प्रत्यगभिन्ने सदा समाहितचेताः विश्वपक्ता- भानात् अतपरैकभक्तिः एकात्मिन्भगवत्येव भक्तिर्युक्तियुक्तः सत्तथा तस्यानुभक्तिविषयान्तरभावात् हि यस्मात् प्रियो नित्य- पाधिप्रेमास्पदमत्ययं मय्यन्ततिशयेन ज्ञानिनोऽहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा च तस्मादत्यर्थं समम परमेश्वरस्य प्रियः आत्मा प्रि- योतिशयेन भवतीति श्रुतिलोकयोः प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्किमात्मांदायल्लन न प्रियाः न अत्यर्थमिति विशेषणादित्याह उ- नार्यापिति एते आर्त्तादयः सकामावपि मद्भक्ताः सर्वे ध्रियोऽप्युदाराप्यव उरुग्राह्यव पूर्वजन्माजितानेकसुदुतरशिश्यात् अ-

न्यथा हि मां न भजेयुरेव आर्त्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मद्भिमुखस्य धुम्द्रदेवताभक्तस्यापि बहुलसुपलम्भात् अतोमम प्रियाएव तेन हि ज्ञानयानहोवा कश्चिदपि भक्तोममाप्रियो भवति किंतु यस्य याहशी मयि प्रीतिर्मापि तत्र ताहशी प्रीतिरिति स्वभावासिद्धमेतत् तत्र सकामानां त्रयाणां काम्यमानसपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरशून्यस्याहमेव निरतिशयप्रीतिविषयः अतः सोपि मम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतज्ञता च स्यात् अतएवात्यर्थमिति विशेषणमुपात्त प्राक् यथा हि यदेव विद्यया करोति श्रद्धयौपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यत्र तरवर्थस्य विवक्षितत्वाद्धियादिव्यतिरेकेण कृतमपि कर्म वीर्यवद्भवत्येव तथात्यर्थं ज्ञानी भक्तोमम प्रियइत्युक्तं यो ज्ञानव्यतिरेकेण भक्तः सोपि प्रियइति पर्यवस्यत्येव अत्यर्थमिति विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति अतोमामात्मत्वेन ज्ञानवान् ज्ञानी आत्मैव न मत्तोभिन्नः किं त्वद्

उदाराः सर्वएवैते ज्ञानौत्वात्मैव मे मतम् ॥ अस्थितः स हि युक्तात्मा मामिवावुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

मेव सइति मम मंतं निश्चयः तुशब्दः सकामभेददर्शित्रितयापेक्षया निष्कामत्वभेदादर्शित्व विशेषणतनार्थः हि यस्मात्सशानी युक्तात्मा सदा मयि समाहितचित्तः सत् मां भगवन्तमन्तमानन्दयनमात्मानमेवानुत्तमां सर्वौकृष्टां गते गन्तव्य परम फलमास्थितः अङ्गीकृतवान् न तु मद्भिन्ने किमपि फलं समन्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात् बहूनामिति बहूनां जन्मनां किञ्चित्कश्चित्पुण्योपचयहेतुनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुकृताविपाकरूपे वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सत् मां निरुपाधिप्रेमास्पदं प्रपद्यते सर्वदा समस्तप्रेमविषयत्वेन गजते सकलमिदमहं च वासुदेवइति हृष्ट्या सर्वप्रेम्णां मन्थ्येव पर्ययसायित्वात् अतः सएवं ज्ञानपूर्वकमङ्गीकृत्मान् महात्मात्यन्तशुद्धान्तःकरणत्वाज्जीवन्मुक्तः सर्वोऽकृत्येन तत्समोऽन्योऽस्ति अधिकस्तु नास्त्येव अतः सुदुर्लभः मनुष्याणां सहस्रेषु दुःखेनापि लघुगुणस्य अतः सतिरतिशयमप्रीतिविषयइति युक्तमेवत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेवमार्त्तादिभक्तनयापेक्षया ज्ञा-

निनोभक्तस्योत्कर्षस्तेषां शानी नित्ययुक्तपरमक्तिर्विशिष्यतइत्यत्र प्रतिज्ञातोव्याख्यातः अधुना तु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समर्पि-
 देयतान्तरभक्तापेक्षयाऽऽर्त्तोदीर्घा त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्षः उदासः सर्वपवेतरत्यत्र प्रतिज्ञातोभगवता व्याख्यायते यावदध्यायम-
 माति समानेव्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मद्रकामुक्तिप्रक्रमेण सर्वोत्कर्षं मोक्षार्थं फलं लभन्ते धुद्रदेयताभक्तास्तु धुद्रदेय-
 पुनः पुनः संस्तरणरूपं फलं अतः सर्वव्याप्तोनिशासवोधार्थिनश्च मामेव प्रपन्ना सन्तोऽन्तायांसिन सर्वोत्कर्षं मोक्षार्थं फलं लभन्ता-
 मित्याभिप्रायः परमकालिणिकस्य भगवतः तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य धुद्रदेयताभजने पूर्वधासनाविशो-
 षण्यसाधारणंहेतुवित्याह कामिरिति मोहनस्तम्भनाकर्षणवशीकरणमारणोच्चाटनादिविपर्ययैर्भगवत्सेवया लघुमशक्त्यवयवैर्नाभिमतै-
 स्तैस्तेः धुद्रेः कामिरभिलषतेर्हेतुमयत्वं भगवतोवासुदेव्यादिमुखीकृत्य तत्फलदत्तवृत्त्याभिमतश्चुद्रदेयताभिमुख्यं नीतं ज्ञानमन्तः

कामैकौस्तुह्यं तज्ज्ञानाः प्रपद्यन्तोऽन्यदेवताः ॥ तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्व-
 या ॥ २० ॥ योवीर्यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्यतस्याचलां श्रद्धां ताने-
 व विदधास्यहम् ॥ २१ ॥

करणं येषां तैऽन्यदेवताः भगवतोवासुदेवाश्चन्याः धुद्रदेवताः तं तं नियमं जपोपवासाप्रदक्षिणानमस्कारादिरूपं तत्तद्देयताराधने
 ग्रन्थिच्छं नियममास्थयायाश्रित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तच्छुद्रफलप्राप्तिच्छया धुद्रदेवतामध्येऽपि केचित्कांचिदेव भजन्ते स्या
 प्रकृत्या नियताः अमाधारणया पूर्वोक्त्यासघासमया वशीकृताः सन्तः ॥ २० ॥ तत्तद्देयताप्रसादात्तेषामपि सर्वैर्भ्वरे भगवति
 वासुदेवे भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीय यतः योग्योर्गामिति येषां मध्ये योग्यः कामी यां यां तनुं देयतामूर्तिं श्रद्ध-
 या जन्मान्तरवासनाबलप्रादुर्भूतया मन्त्रयुक्तः सन्नश्चितुं शर्चयितुमिच्छति प्रयतंते चौरादिकस्याचैय तेषिजभावपक्षे
 रूपमिदं तस्य तस्य कामिनस्तामेव देयतातनुं प्रति श्रद्धां पूर्वधासनायश्चात् प्राप्तां भक्तिमचलां स्थिरां विदधाभि करोम्यरम-
 न्तर्यामी नतु मद्विषयां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थः तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने यच्छुद्रानन्वयः स्पष्टस्तस्मात्प्रतिशब्दमध्या-

दृश्य व्याख्यातम् ॥२१॥ सकामी तथा भङ्गिहितया स्थिरया श्रद्धया युक्तस्तस्याः देवतातत्काराधनं पूजनमीहते निर्वर्तयति उपसर्गरा-
हेतोषि राधयति पूजार्थः सोपसर्गत्वे ह्याकारः श्रूयते लभते च तत्तस्याः देवतातन्वाः सकाशात्कामानीप्सितान् ताश्च पूर्वसद्बुद्धिपताम्
हि प्रसिद्धं मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलद्रव्यिणा तत्तद्देवतान्तर्वाग्भिणा विहितान् तत्तत्फलविपाकसमये निर्मितान् दितान्भनःप्रियानि-
ल्यैकपद्यंवा अहितत्वेपि हिततया प्रतीप्रमानानित्यर्थः ॥ २२ ॥ अद्यपि सर्वोऽपि देवताः सर्वोत्तमोमैव. तनवस्तद्वाराधनमपि वस्तु-
तोमद्वाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्गम्यहमेव तथापि साक्षान्मद्भक्तानां च तेषां च वस्तुविवेकाधिकेककृतं फलवैषम्यं भय-
तीत्याह अन्तवदिति अल्पमेधसां मन्त्रग्रहत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां तद्देवताभक्तानां तन्मया विहितमपि तत्तद्देवताराधनं.

सतया श्रद्धया युक्तस्तत्काराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मथैव विहितान् दितान्
नु ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवजीयान्ति मद्भक्तायान्ति

मामपि ॥ २३ ॥

फलं अन्तवदेव विनाशयेव न तु मद्भक्तानां विवेकिनामिधानन्तं फलं तेषामित्यर्थः कुतएवं यतोदेवानिन्द्रादीनन्तवन्तएव देवयजोम-
दयुदेवताराधनपरायान्ति प्राप्नुवन्ति मद्भक्तास्तु त्रय सकामाः प्रथमं मत्प्रसादादभीष्टान् कामान्याप्नुवन्ति अपिशब्दप्रयोगात् त-
तोमदुपासनापरिपाफान्भामन्तमानन्दधनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः समानेऽपि सकामत्वे मद्भक्तानामन्यदेवताभक्तानां
च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदाराः सर्वेष्वैतदृष्टि ॥ २३ ॥ एवं भगवद्भजनस्य सर्वोत्तमफलत्वेऽपि कथं प्रायेण प्राणिनोभगवद्भिमुखा-
इत्यत्र हेतुमाह भगवान् अव्यक्तमिति अव्यक्तं देहग्रहणात् प्राक् कार्योक्षमत्वेन स्थितमिदानीं वस्तुदेवगृहे व्यक्तं भौतिकेकदेहावच्छे-
देन कार्यक्षमतां प्राप्तं कंचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमत्ययुद्धयोविवेकशून्याः अव्यक्तं सर्वकारणमपि मां व्यक्तं कार्यरूपतां मत्स्य-
कर्मोद्यनेकावताररूपेण प्राप्तामिति वा कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्रायुद्धयइत्युक्तं हेतुं विवृणोति परं संवकारणरूपमव्ययं

नित्यं मम भावं म्यत्रपं मां पाथिकमभजित्तन्नाथा निरुपाधिकमप्यनुत्तमं सर्वोत्कृष्टमनतिशयाद्धेतोयपरमानन्दधनमनन्तं मम स्वरूपम-
 जानन्तो जीवाश्चकारिणो देवनाञ्जामेव कचिन्ममो मन्यन्ते ततो मामनो भ्यस्त्वेनामिमत्त विहाय प्रसिद्धं देयनात्तरमेव भजन्ते ततश्चा-
 न्यत्रैव फले प्राप्नुयन्तीत्यर्थः श्रेष्ठे च धर्यते श्रयजनन्ति मां मूढामानुषीं तनुमाश्रितमिति ॥२४॥ ननु अन्यकालेपि सर्वयोगिभ्यश्च
 श्रेष्ठैकुण्डरथमैररमेव रूपमात्रेभ्योऽश्रितयति संप्रति च श्रीयत्संकास्तुमवगमालाकित्पुण्डलादिदिव्योपकरणशालिनि कम्पुकमल-
 कोमोदकचक्रपरशरिवनुजं श्रीमद्व्रजतेयवाहने निरित्यसुरलोकसम्प्रादितराजराजेश्वराभिर्येकादिमहावैभवे सर्वसुरासुरासुरजनेनरि-
 चिरिथिद्विल्लीलायिलामशीलं सर्वचिन्तारनिरोमणौ साक्षात्कुण्डरायके निरिषिल्लोकानुःसार्पित्तास्य युवमयतीर्णं चिरिश्चिपपश्चात्सं-
 मधि निरतिशयसौन्दर्यसत्सर्वस्वमूर्त्तौ बाललीलाविमोहितविधातरि तपणिकरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरं निरुपमदयामसुन्दरं

शत्रुघ्नं व्यक्तिसापन्नं मन्यन्ते मामनुदयः ॥ परं भावमजाननो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोकोत्तममजस-

व्ययम् ॥ २५ ॥

करदीरुतयाजिताथपराजितपुन्दरे बाणयुद्धविजितदादाद्रुशेगरे समनहुरोगुत्तुविजयिनरकर्मभृतिमहार्दैतेयप्रकप्रमाणपयंगु-
 मर्षस्वहारिणि. श्रीदामादिपरमरुद्रमहावैभवकारिणि योद्धासहस्रदिव्यरूपधारिण्यपरिभययुगणत्प्रिणि महासाहिमनि नार-
 र्दमाकर्ण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वाये कथमपिथेकिनापि मनुष्यबुद्धिजीवयुद्धैर्यैरुत्तुंगानाद्रुमपनिनीयुराह मगवान् ना-
 हूमिति अहं सर्वस्य लोकस्य न पूज्यताः संन रूपेण पूज्यतेन भवामि किंतु केषांचिन्मद्रुकानामिथ पूज्यतेभवा-
 मोत्स्यभिपायः कथे सर्वस्य लोकस्य न पूज्यतेत्यत्र हेतुमाह योगमायासमाहृतः योगो मम मद्रूपस्तद्वदरायर्तनो माया
 योगमाया तथाऽयमभक्तोजनोऽहं स्वरूपेण न जानाति मद्रूपानुविधायिन्या मायया सम्यग्नापृतः मत्स्यपि ज्ञा-
 नयत्तारणे ज्ञानविषयत्वायोग्यः हृतः अतोयुक्तं परं भावमजानन्तइति तत्र मम मद्रूपस्य कारणमित्युक्तं भवति अतो मम

मायया मूढावृत्तशानः सन्नयं चतुर्विधभक्तविलक्षणलोकः सत्यपि ज्ञानकारणे मामजमव्ययमनाद्यन्तं परमेश्वरं नाभिजानाति किंतु विपरितदृष्ट्या मनुष्यमेव कंचिन्मन्यतइत्यर्थं विद्यमानं वस्तुस्वरूपमावृणोत्यवियमानं च किञ्चिद्दर्शयतीति लौकिकमायायामपि प्र-
 सिद्धमेतत् ॥ २६ ॥ अतोमायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयमप्रतिपन्नज्ञानत्वात् वेदाहमिति अहं अप्रतिवक्ष्यसर्वविज्ञानःमा-
 यया सर्वल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च मविष्याणि च एवं कालत्रयवर्तीनि भूतानि स्वायत्तजङ्गमानि
 सर्वाणि वेद जानामि हेअर्जुन अतोऽहं सर्वज्ञः परमेश्वरइत्यत्र नास्ति संशयइत्यर्थः मां तु तुशब्दोज्ञानप्रतिबन्धद्योतनार्थः मां सर्वद-
 र्शिनमपि मायाविनमिच मन्मायामोहितः कश्चन कोपि मदनुग्रहभाजनं मद्रक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वात् अतोमत्त्वचेदना-

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन

॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन बन्धमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परं

तप ॥ २७ ॥

भागवतस्य प्रायेण प्राणिनोमां न मजन्तइत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ योगमायां भगवत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमा-
 पातिप्रायपूर्णकं भोगाभिव्येष्टं हेत्वन्तरमाह इच्छाद्वेषइति इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुत्थितेन शक्तौष्णसुखदुः-
 भादिग्रहनिमित्तेन मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविषयैरेण सर्वाण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्वं सर्गे स्थूलेदेहात्पत्तौ सत्यो-
 षाणां ईशान्ते परंतेयेति संवोधनद्वयस्य कुलमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च त्वां ब्रह्ममोहात्यः शत्रुर्नोभिर्भावितुमलमिति भावः नही-
 कृतांग्रहदिभे किञ्चित्पि भूतमलि न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्विषयमपि ज्ञानं संभवति किं पुनरात्मविषयं अतोपगच्छेत्पव्याकुलान्तः-
 ॥ २७ ॥ अतोमायायामपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न मजन्ते भजनीयमपि ॥ २७ ॥ यदि सर्वभूतानि संमोहं यान्ति
 कर्तुं भर्त्सि शत्रुर्न्याः गजन्ते मामित्युक्तं सत्यं सुकृतातिशयेन तेषां क्षीणपपपक्षादित्याह वेपामिति तेषां तु इतरलोकविलक्षणानां

त्प

जनानां सत्त्वजनानां पुण्यकर्मणामनेन जन्मसु पुण्याचरणशीलानां तैलौ, पुण्ये, कर्मभिर्भानप्रतिवन्धकं पापमन्तगतं अन्तमवसानं
 मार्गं ते पापमात्रेण तत्रिभिरांत इच्छंमंहेन रागद्वेषादिकरन्धनविषयिणेन स्वतपत्र निर्मुक्ताः पुनरावृथययोग्ययेन त्यक्ताः हृदयूताः
 अचाल्यगुट्टया सन्ध्या भगवादेन भजनीय, सर्वत्रंरूपपद्येति प्रमाणजनिताप्रामाण्यशङ्काशून्यविक्षाणा, सन्तोमां परमात्मानं भज
 न्ते शान्त्यदायणा, मन्त्रं सेवन्ते एतादृशाएव चतुर्विधामजन्ते मामित्यत्र सुकृतिदाढेनोक्ताः अतः सर्वभूतानि संसोह यान्तीत्युत्सर्गः
 तेषां मध्ये ये सुकृतिनहं संसोहोशून्या मां भजन्ततद्वयपरराद्दशति न विगोच, अयंमोक्षसर्गः प्रागपि प्रतिपादितस्त्रिभिर्गुणमयिभौवैरि-
 त्यत्र तस्मात्सत्त्वशीश्रवपुण्यकर्मवञ्जयाय संवद्वा यतनीर्यामनि भाव ॥ २८ ॥ व्येदानामर्चुंरस्य द्रव्यनमुस्थापयितु सूत्रभूतो र्छोका-

येषां त्वन्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते हृद्वसोहनिर्मुक्ताभजन्ते मां हृदव्रताः

॥ २८ ॥ वराभरणमीच्छाय मामायित्य यतन्ति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः क्लृप्तसमध्यात्मं कर्म

चाखिलम् ॥ २८ ॥

बुच्येते अन्वयोरत्र वल्लिखानीय, उच्यते व्ययोरान्वयिष्यति वराभरणसोक्षायेति ये सस्वरादु छात्रिर्विष्णाः वराभरणसोक्षाय वराभरणा-
 दिर्गिबिन्दु सदासन्मानु रनिरासाय तदेकमेतं मां सगुण भगवन्तमाश्रित्य इतरसर्ववेमुल्येन शरणं गत्या यतन्ति यतन्ते मद्रूपि-
 तानि फलाभिर्मान्द्रूप्यानि विहितानि कर्मणि कुर्वन्ति ते क्रमेण शुद्धान्त करणा, सन्तस्तज्जागतकारणं मायाप्रिष्ठानं शुद्धं परं ब्रह्म
 विगुणं तत्पददृश्यं मां विदुः तथा आत्मगतं शरीरमधिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्नं उपाव्यपरिच्छिद्य तंपददृश्यं विदुःकर्मं च तनुभयने-
 दनमानं गुरूपसद्वनध्रुणमननायिपिलं निरवशेष फलाद्ययमिचारी विदुर्जानन्तीत्यर्थे, ॥ २९ ॥ न चैत्रंभूतानां मद्रूपानां मृत्युफा-
 छेऽपि नियगारणतया मद्रिस्मरण शङ्कनीय यतः सान्निभूताधिदेव श्रियिभूताधिदेवाभ्यां सहित तथा सान्निध्यं च श्रियिजेन च
 सखिन मां ये विदुधियन्तयन्ति ते युक्तजतसः सर्वदा मयि समाहितचेतसः सन्तस्वस्तस्वस्वाग्पाटयत प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले

परमस्यायत्तव्यप्रतापामपि चकारदयत्नेनैव माकृपया मां सर्वाद्यानं विदुर्जानन्ति तेषां श्रुतिकालेऽपि मदाकारैव चिचवृत्तिः
 पूर्वपचितसस्कारपाट्याद्भवति तथा च ते मद्रक्तियोगात् कृतार्थोपवर्तिभावः अधिभूताधिदैवाधियज्ञादाबुचोरेऽध्यायेऽर्जुनमन्त्रेण

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयागकालेऽपि च मां ते विदुर्भुक्तवैतसः
 ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-
 श्रोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धंग व्याट्यास्यति भगवन्निति सर्वमनाविल तदयोत्तमाधिकारिण प्रति शेष मव्यमाधिकारिण प्रति च ध्येयं लक्षणया मुख्यया च
 पुर्या तरुदमतिपाथं प्राप्त निरूपितं ॥ ३० ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रेयध्ये-
 यमतिपाद्यतरुवृक्षनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

धीरुष्णाय गीताश्रुतदुहे नमः पुर्याध्यायान्ते ते ब्रह्म तद्विभुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धं श्लोकेन सप्तपदार्यां श्रेयस्वेत-
भगवता सूचितान्तेषां युक्तिस्यानीयोऽयमष्टमोऽध्याय आरभ्यते तत्र सूत्रितानि सप्तवरूनि विशेषतोऽपुनरुत्समान श्लोकाभ्यां अर्जुन उ-
वाच किमिति तत्र श्रेयस्वे नोक्तं ब्रह्म किं सौपाधिकं निरुपाधिकं वा एवमात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्म किं
श्रोत्रादिकरणप्राप्तौ वा प्रत्यनश्चैकस्य वा तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यद्भूतमन्यद्वा 'विज्ञानं यज्ञं तदुते कर्माणि तदुतोपियेति'
श्रुती द्विविध्यध्वज्यात् तत्र मम च समत्यात् कथं त्वं मां वृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वंपुरुषेभ्यः उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तव न किञ्चिद-
श्रेयमिति संबोधनेन सूचयति हेपुरुगोत्रमेति अधिभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किञ्चित्कार्यं अधिभूतपदेन विद्यशिक्षितं

॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रो-
क्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोत्र देहेस्मिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च
कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

किया समस्तमेव फलं ज्ञातं चकारः सर्वेषां प्रश्नानां समुच्चयार्थं. अधिदैवं किमुच्यते देवताविषयमनुष्ठानं वा सर्वदैवतोष्पादित्यमण्ड-
लादिष्वनुस्यूतं चैतत्त्वं वा ॥ १ ॥ अधियज्ञोयमधिगतोदेवतात्मावा परब्रह्म वा सच कथं केन प्रकारेण चित्तत्वीय किं तादात्म्येन
किं बाल्यत्वानेन्द्रेण सर्वथापि स किमस्मिन्नेदेहे वर्तते ततोयद्विर्वा देहे चेव सकोन बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तोवा अधियज्ञ. कथं कोत्रेति
न प्रब्रह्म किंतु समकारयकपद्य प्रशशति द्रष्टव्य परमकारिणकत्वाद्ब्रह्मनायासेनैव सर्वोपदेवनिवारकस्य भगवतोनायासेन मत्सन्दे-
शोपद्रव्यनिराणमीपत्करसुचितमैवेति सूचयत्संयोधयति हेममुसूदनेति प्रयाणकाले च सर्वंकरणप्राप्तमवैयग्रचाचित्सप्तमाधानानुपप-
त्ते कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्ज्ञेयोसीति उक्तशङ्कासूचनार्थेअकारः एतरसर्वं सर्वज्ञत्वात्परमकारिणकत्वाच्च
शरणागतं मां प्रति कथयेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

एव सप्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोके श्रुतिगानुवाच अक्षरमित्यादिना प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रपुस्तीप्रसिद्धिरनायासेन स्यादित्यभिप्रायथात् अगवानत्र श्लोकं प्रश्नत्रय क्रमेण विधायित्वात् एतं द्वितीयश्लोकेऽपि प्रश्नत्रयं तृतीयश्लोके त्वेकमिति विभाग निरुपाधिक्रमेव ब्रह्मात्र विवक्षितं ब्रह्मशब्देन नतु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अश्रुते वा सर्वमिति संप्रयापक (अक्षरत्वात्) 'एतद्यै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणागमिषवन्स्यथूलमन्त्रित्वाद्युपपन्नस्य एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ कियृतौ तिष्ठतु नान्यदतोऽस्ति द्रष्टव्यादिमध्यं परासृष्ट्य एतस्मिन्नु हृदयक्षरे गार्गीकाराश्रितञ्च प्रोक्तञ्चेत्युपसरहन्' इत्या सार्यापाधिदृश्य सर्वस्य प्रशासितु अव्याहृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य धारयितु अस्मिञ्च शरीरेन्द्रियसंघाते विधात् निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षितं एतदेव विद्युणोति परममिति परम स्वप्नकाशपरमानन्दरूप प्रशासनस्य कृत्स्नजड-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोद्धात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविरु-
गं, कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

वर्षाधारणस्य च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्तेः 'अक्षरममरान्तगृतेरिति न्यायात्' न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे कृदत्वाच्छ्रुतिलिङ्गाधिकारणन्यायमूल्येन 'कृडि र्यग्तमपहर्तति' न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषप्रत्यणवात्परमश्रमेव ब्राह्म तत्रोक्तलिङ्गासंभवात् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति च परेण विशेषणत्वात् जानर्थस्यप्रतिहतानां विपरितं पलायलमिति न्यायात् वर्णसु रथकाराद्ब्रह्मीतेत्यत्र तु जातिविशेषे नास्त्यसंभवइति विशेष अगन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतेर्नाथ 'आकाशस्त्तिष्ठिद्भ्रविस्वानी विद्युत् पतार्यास्तिवहृविशेषः अतन्व्यान्निखेन लिङ्गेन श्रुतेर्नाथे यत्र योग सम्भवति तत्र स एव गृह्यते मुख्यत्वात् यथा आन्ये, सुवते पृथे सुवतहृत्वाद्यौ यथा चार्थनाश्रयशब्दोपेत तु योगोऽपि न समवति तत्र गौणी श्रुत्तियथाऽकाशप्राणादिशब्देषु आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आसमन्तात् कारा तद्विधायोः संभवतीति चेत् स एव गृह्यतामिति पञ्चपादीकृतं तथा च पारमर्त्यं सूत्रं 'प्रसिद्धेऽर्थेति' वृत्तमत्र विलरणं तद्वैयं किं तद्व्युत्प्रे-

ति निर्णीतं अयुना किमध्यात्ममिती निर्णीयते यदक्षरं श्रद्धेत्युक्तं तस्य स्वभाव सौभावः स्वरूपं प्रत्यक्षैतन्वयं न तु स्वस्व भावइति प-
 ष्टीममासः लक्षणाप्रसङ्गात् पष्टीतपुरुषवायेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थान्वयेन निपादलक्षणपरिणामसिद्धत्वात् तस्मात्तद्ब्रह्म-
 णः सप्रधि किंतु ब्रह्मस्वरूपमेव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वात् वतमानमध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयते न करणग्रामइ-
 त्यर्थः यागदानहोमात्मक वैदिक कर्मदान कर्मशब्देन विधिश्रुतमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह भूतानां भवधर्मकाणां श्वावरज्जङ्गमानां
 भावमुत्पत्तिं इन्द्रव शक्तिं च करोति योविसर्गस्यगलत्तच्छब्दविहितोयागदानहोमात्मकः सइह कर्मसंज्ञितः कर्मशब्देनोक्तइति
 यावत् तत्र देवतोद्देशेन इन्द्रवत्यागोयागउत्तिष्ठद्धोमोवपद्रकारप्रयोगन्तः सपव उपविष्टहोमः स्वाहाकारप्रयोगन्तः आसेचनपर्यन्तो-
 होमः परस्वत्वापत्तिपर्यन्तः सप्रस्वत्वात्यगोदानं सर्वं न च त्यागांशोऽनुगतः तस्य च भूतभावोद्भवकरत्वं अग्नौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादि-

अधिभूतं चरोभावः पुरुषरचाधिदैवतं ॥ अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

त्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिंष्टेरन्न ततः प्रजाइति' स्मृतेः 'ते वापते आहुती हुतेऽत्कामतइत्यादि' श्रुतेश्च ॥ ३ ॥ संप्रत्याश्रिमप्र-
 श्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति क्षरतीति क्षरोविनाशीभावोयत्किञ्चिज्जनिमदस्तुभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते
 पुरुषोहिरण्यगर्भः समष्टिलिङ्गात्मा व्यष्टिसर्वंकरणानुग्राहकः 'आत्मेधेवमप्रभासीपुरुषविधइत्युपकम्य सयत् पूर्वोस्मात्सर्वस्मात्स-
 वान् पाप्मनोपत्तस्मात्पुरुषइत्यादि' श्रुत्या प्रदिपादितः चकारात् 'सर्वे शरीरो प्रथमः सर्वं पुरुष उच्यते आदिकतां सभूतानां
 ब्रह्मार्थे समवतंतेत्यादि' स्मृत्या च प्रतिपादितः अधिदैवतं देवतान्यादित्यादीत्यधिकृत्य चक्षुरादिकरणान्यनुगृह्णातीति तथोच्यते
 अधियज्ञः सर्वयज्ञाधिपत्यज्ञः सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्ववशाभिमानिनी यिष्णवाख्या देवता'यज्ञोवै विष्णुरिति' श्रुतेः
 सच विष्णुपधियशोह आहुदेवपव न मद्भिन्नः कश्चित् अतएव परब्रह्मण सकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्यइति कथमिति व्या-
 रयार्तं सचात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते दुःखादिव्यतिरिक्तोविष्णुरूपयात् एतेन सकिमस्मिन्देहे ततोवहिर्यो देहे चेत् कोन
 बुद्धचादिल्लद्वयतिरिक्तोवेति सन्देहो निरस्तः मनुष्यदेहे च यज्ञस्यावस्थानं यज्ञस्य मनुष्यदेहनिर्णयत्वात् (पुरुषोवै यज्ञः पुरुषस्तेन

यज्ञोपयेन पुरन्तेन तनुतारव्यादि श्रुते) हे देह भृतांन्द सर्वप्राणिनां श्रेष्ठिति सर्वोपयत् प्रतिरूपेण मरुसंभाषणात् कृतदृश्यस्वमेत-
द्व्योपयोग्योसीति प्रोत्साहयत्वश्रुतं भगवान् अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्व भगवद्भुवःश्रुतिशयभाजनत्वात्प्राप्तिरुमेव ॥ ४ ॥ इदानीं
प्रयाणकाले च ऋष श्रेयोसीति सप्तमस्यप्रश्नोत्तरमाह अन्तकालेचेति मामेव भगवन्तं वापुदेवं अधियत्न सगुण नियुण या परम-
मक्षर ब्रह्म नत्वाद्यात्मादिक स्मरन् सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटव्यात्मस्तकण्ठश्रामवैयान्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन् फलेवर
मुख्या शरीरेऽह मयाभिमान त्यक्त्या प्राणधियोगकाले य प्रयाति सगुणध्यानपक्षेऽप्रिज्योतिरह शुद्धश्लाघिविषयमा-
णेन देययान्तमार्गण पितृयानमार्गोत्प्रकर्षण याति सउपासफोमद्भावं मद्रूपतां निर्गुणप्रभुभाव विरुण्यगर्भैलोकभोगान्ते

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुखा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति समद्भावं याति नास्त्वत्र सं-
शयः ॥ ५ ॥ य यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ॥ तं तमेवैति कौन्तेय सदा

तद्भावंभावितः ॥ ६ ॥

याति प्राप्नोति निर्गुणप्रभुस्मरणपक्षे तु कलेवर स्वस्या प्रयातीति लोकदृष्टमिमांश 'न तस्य प्राणाउत्क्रामन्त्यथैव समवली-
यन्तश्रुति' श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रामणाभावेन गत्यभावात् समद्भावं स्मरन्नाथ याति 'प्रकैव सन्प्रकल्पे तीति' श्रुते नास्त्वत्र
देहव्यतिरिक्तआत्मनि मद्रावमाप्तोया सदाय आत्मा देहाद्यतिरिक्तो वा देहव्यतिरिक्तोऽपि ईश्वरान्निश्रानं चेति सन्देशेन
विद्यते 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाश्चितिश्रुते' अत्र च कलेवर मुख्या प्रयातीति देहाभिन्नत्व मद्राव यातीति चेद्व्यापद-
मिक्तत्वं जीवस्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतोभाषतश्रुतिर्नियतेति धादिमुन्यर्थपि य
कचित्काले ध्यायतोदेह त्यजतस्तस्यास्तिरयदय साधिनोति दशयति यंचार्पति न केनले मां स्मरन् मद्भावं
यातीति त्विम, किं तर्हि ये य भाव देयताविशेष चकारादन्यदपि यत्किञ्चिद्वा स्मरन्निन्तगन्ते प्राणवियोगकाले कलेवर

त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाणं मायमेव नान्यमेति प्राप्नोति हे कौन्तेयोति पितृपृथुपुत्रत्वेन ब्रह्महत्यायं सूचयति तेन चावदयानुब्रा-
ह्मण्यं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति अन्तकाले स्मरणोद्यमासंभवेऽपि पूर्वाभ्यासजनिता वासनैव स्मृतिहेतुरित्याह सदा सर्वदा
तस्मिन् देवताविशेषादौ भावोभायना यासना तद्भावः संभावितः सम्पादितोयेन सतथा भाविततद्भावइत्यर्थः आहिताग्नादेराकृति-
गणत्वान्नाभावितपदस्य परनिपातः तद्भावेन तच्चिन्तनेन भावितोवासितचित्तइति वा ॥६॥ यस्मादेवं पूर्वस्मरणा भ्यासजनितान्याभा-
चनैव तद्गानां परवशस्य देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मादिति तस्मान्मद्विषयकात्म्यभावनोत्पत्त्यर्थं सर्वेषु कालेषु पूर्वमेवादरेण मां सगुण-
मोश्वरमनुस्मर चिन्तय यद्यन्तःकरणशुद्धिश्चाश शक्नोति सततमनुस्मरतुं ततोन्तःकरणशुद्धये युध्यच्च अन्तःकरणशुद्धयर्थं युद्धादिकं

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥ मय्यर्पितमनीबुद्धिर्माभिवैष्यस्यमंशयम्
॥ ७ ॥ अध्यासयोगयुक्तो न चेतसा नान्यगामिना ॥ परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचि-
न्तयन् ॥ ८ ॥

स्वधर्मं कुरु युध्योति युद्धशैल्यर्थः एवं च नित्यनैमित्तिककर्मांशुनेनाशुद्धिश्चायत् मयि भगवति वासुदेवे अपिति सङ्कल्पाध्यवसाय-
लक्षणे मनोबुद्धी येन त्वया सत्त्वमीदृशः सर्वदा मच्चिन्तनपरः सन्मामेवैष्यासि प्राप्स्यसि असंशयोनात्र संशयोविद्यते इदं च सगुण-
ब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्तं तेषामत्यभावनासापेक्षत्वात् निर्गुणब्रह्मज्ञानिनां तु ज्ञानसमकालमेवाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाया मुक्तेः सिद्ध-
त्वाशास्त्यन्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ तदेवं सत्तानामपि प्रश्नानामुत्तरमुक्तां प्रयाणकाले भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिलक्षणं
फलं विचरीतुमारभते अभ्यसेति अभ्यासः सजातीयप्रत्ययप्रवाहोमधि विजातीयप्रत्ययानन्तरितः षष्ठे प्राग्व्याख्यातः सपय योगः स-
माधिन्तनेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं आत्माकारवृत्तीतरवृत्तिश्चून्यं यच्चैतत्तेन चेतसा अभ्यासपाटवेन नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे
निरोधप्रयत्नं विनाऽपि गन्तुं शीलमस्येति तेन परमं निरतिशयं पुरुषं पूर्णं दिव्यं दिवि शोतनात्मन्यादित्ये भवं 'यश्चासावावदित्यइति-

श्रुतेः' याति गच्छति हेयार्थे शत्रुविन्दयन् शस्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन् ॥८॥ पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यं च पुरुषं विशि-
 नष्टि कचिमिति कवि क्रातुदर्शिनं तेनातीतानागतौघशेषवस्तुदर्शित्वेन सर्वत्रं पुराणं चिरन्तनं सर्वेकार्णव्यादानादिमिति यावत् अ-
 नुशासितारं सर्वस्य जगतोनियन्तारं अणोरणीयांसं सूक्ष्मादव्याकाशारेः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वात् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं
 विचिन्तयतया प्राणिभ्योविभक्तारं 'फलमनउपपत्तिरिति न्यायात्' न चिन्तयितुं शक्यमपरिमितमहित्वेन रूपं यस्य तं आदित्यस्येव स-
 कलजगदयमासकोवर्णः प्रकाशोयस्य तं सर्वस्य अगतोऽनभासकमिति यावत् अतएव तमसः परस्तात् तमसोमोहाङ्ग्यकारादज्ञानल-
 क्षणात्परस्तात् प्रकाशरूपत्वेन तमोविरोधिनामिति यावत् अनुस्मरंश्चिन्तयेद्यः कश्चिदपि सतं यातीति पूर्वैरेव संवन्धः सतं परं पुरु-
 षमुपैति दिव्यमिति परेण वा संवन्धः ॥ ९ ॥ कदा तवनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोभ्यस्यते तदाह प्रयाणकालशति प्रयाणकाले अन्तकाले

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिन्तयन् रूपमादित्यत्र-
 णं तमसः परस्तात् ॥ ८ ॥ प्रवाणकाले मनसा चलिन भक्त्या शुक्तीधोगवलेन चैव ॥ म्बुर्धोर्मध्ये
 प्राणभावेऽस्य मस्यक् सतं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

अचलेन एकात्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते कीदृशः भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण मेग्णा युक्तोयोगस्य समाधेयत्वेन
 तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविरोधिना च युक्तएव प्रथमं तद्दयपुण्डरीके घरीकृत्य ततः ऊर्ध्वगामिन्या सुपुत्रया नाड्या
 गुरुपदिष्टगार्गेण भूमिजयक्रमेण श्रुयोर्मध्ये आक्षाचक्रे प्राणभावेऽयं स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तोद्गान्भ्रातुःक्रम्य सपयमुपासकत्वं कविं
 पुराणमनुशासितारमित्यादिलक्षणं परं पुरुषं दिव्यं द्योतनात्मकमुपैति प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं यत्कंनचिदभिधानेन ध्यानकाले
 भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सर्ववैद्यस्यत्पदमामन्वन्ति तर्पांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यद्विच्छन्तीन्नाचर्यं चरन्ति तस्ते पदं संभ्रमेण प्रवाग्भ्यो-
 मित्येतदित्यादिश्रुतिप्रातिपादितत्वेन प्रणवैवैवाभिधानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नाप्येत मन्त्रादिनेति तिन्यनुमुपक्रमते यत्सक्षरामिति यद-
 क्षरमविनाशि ओद्गापत्यं यद्वा येददिविदोवदन्ति 'एतच्छे तदक्षरं गार्गी प्राहाणाभिमिबदस्यशूलभगवन्-दृशमदीर्घमित्यादि' वचनेः स-

यंविशेषनिघण्टेन प्रतिपादयन्ति न केवलं प्रमाणदुर्गलैरेव प्रतिपन्नं किन्तु मुक्तोपपृष्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह विशन्ति स्वरूपतया सम्पददानेन यदक्षरं यतयोजनशीलाः सन्यासिनोवीतरगानिस्पृहाः न केवलं सिद्धैरनुभूतं साधकानामपि सर्वोपि प्रयासस्तदर्थं इत्याह यदिच्छन्तोशातुं नैष्ठिकान्नह्यचारिणोब्रह्मचर्यं गुरुकुलधासादि तपश्चरन्ति यावज्जीवं तदक्षराख्यं परं पदनीयं ते तुभ्यं सङ्ग्रेहेणाहं प्रवक्ष्ये प्ररुयैण कथार्यप्यामि यथा तव योयोभवति तथा अतस्तदक्षरं कथं मया ज्ञेयमित्याहुलोमाभूरित्याभिप्रायः अत्र च परस्य ब्रह्मणोवाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च यः पुनरेतद्विमात्रेणमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत सतमधिगच्छतीत्यादिवचनमन्दमध्यममुर्जितां क्रममुक्तिफलफुपासनमुक्तं तदेवेहापि विवक्षितं भगवताऽतोयोगधारणासहितमोड्कारोपासनं

यदक्षरं वेदविदोवदन्ति विग्नन्ति यद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते षट्
सङ्ग्रहेणा प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयस्य मनोहृदि निरुध्य च ॥ सूक्ष्मार्थाध्यात्मनः
प्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥ १२ ॥

तत्फलं स्वप्नरूपं ततोपुनरावृत्तिल्लन्तमार्गश्चेत्यर्थेजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति ॥ ११ ॥ तत्र प्रवक्ष्यइति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह द्वाभ्यां सर्वद्वाराणाल्यादिना संपुणोन्द्रियद्वाराणि संयस्य स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्यात्हस्य विषयदोषदर्शनाभ्यासाच्चिद्धिमुखतामापादितैः श्रोत्रादिभिः शब्दादिविषयग्रहणमकुर्वन् वाह्येन्द्रियनिस्रोत्रेऽपि मनसः प्रचारः स्यादित्यतआह मनोहृदि निरुध्यच अभ्यासवैराग्याभ्यां पष्ठे व्याख्याताभ्यां तदयदेदो मनोनिरुध्य निर्वृत्तिकतामापाद्य च अन्तरपि विषयचिन्तामकुर्वन्शित्यर्थः एवं बहिरन्तररूपलब्धिद्वाराणि सर्वाणि संनिरुध्य क्रियाद्वारं प्राणमपि सर्वतोनिगृह्य भूमिजयक्रमेण सूक्ष्मार्थाध्याय इतुवोर्मध्ये तदुपरिच गुरुपदिष्टमार्गोणवेदयात्मनोयोगधारणां आत्मविषयसमाधिरूपां धारणांमास्थितः आत्मनइति देवतादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥१२॥ ओमिति ओमित्येकं अक्षरं ब्रह्मवाचकत्वात्पतिमावद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्म व्याहरेत्तुचरत् ओमिति व्याहाराश्रित्येतावतैव निर्वहति एकाक्षरमित्यनयायासकथनेन स्तुत्यर्थं ओ-

मिति व्याहरन् एकाक्षरं एकमद्वितीयमाक्षरमचिन्तयित्वा सर्वव्यापकं ब्रह्म मां ओमित्यस्वार्थं स्मरति त्रिधा तेन प्रणवं जपेत्तदभिधेयभूतश्च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यजन् यः प्रयाति सयाति देवयानमार्गैर्गण ब्रह्मलोकं गत्या ब्रह्मो गन्ते परमां प्रकृष्टां गतिं मद्गुणं ब्रह्म पतञ्जलिना 'तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिस्तापः' इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्देत्युक्तं प्रणिधानं च व्याख्यातं तस्य वाचकं प्रणवः ॥ तज्जपन्तद्गंधभावनामिति समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति च इह तु साक्षादेव ततः परमगतिं लामाप्स्युक्तं तस्मादविरोधाय ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नामनोयोगधारणात्सासितशक्तिं व्यास्यंयं विचित्रफलवोपपत्तेर्वा न विरोधः ॥ १३ ॥ य एवं याशुनिरोधेव धुर्येण श्रुवोर्मध्ये प्राणमावेदय मूर्धन्यया नाड्या देहं त्यक्तुं श्लेच्छया न शक्नोति किंतु कर्महर्येणैव परवशादेहं त्यजति तस्य किं स्वा-

श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्नामनुस्मरन् ॥ यः प्रयाति त्यजन्देहं सयाति परमां गति-
म् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं योमां स्मरति नित्ययः ॥ तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययु-
क्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

दिति तदाह अतन्यचेतारति न विद्यते मदन्यविद्ये चेतोत्य सोऽनन्यचेताः सततं निरन्तरं नित्यशोयावज्जीवं योमां स्मरति तस्य स्व-
यशतया परवशतया चा देहं त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितचित्तस्य योगिनः सुलभः सुखेन लभ्योऽहं परमेश्वरः इतरेषाम-
तिकुर्लमीषि हेपार्थं तयाहमतिष्ठुलभोमा भेषीरित्याभिप्रायः अथ तस्येति 'यद्विज्ञोये संवन्धसामान्ये फर्तेरि न लोकेत्यादिना' निषेधात्
अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादरः सततमिति नैरन्तर्यं नित्यशशति दीर्घकालत्वं स्मरणस्योक्तं तेन सतु दीर्घकालनैरन्तर्यस-
त्कारपसेधितोद्वभूमिरिति पातञ्जलं मतमुद्युतं भवति तत्र सततमित्यभ्यासाशक्तोऽपि स्मरणपर्ययसययी तेन यावज्जीवं प्रतिक्षणं वि-
क्षेपान्तररक्ष्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतुं मूर्धन्यया नाड्या तु श्लेच्छया प्राणोत्क्रमणं भयतु नवेति नातीवाप्रहः ॥ १४ ॥ भ-
गवन्तं प्राप्ताः पुनरुत्तरेण नवेति संदेहे नाथर्वन्तइत्याह मामुपेत्युत्तरिति मामीश्वरं प्राप्य पुनर्जन्म मनुष्यादिदेहसंबन्धं कीदृशं दुः-

पालयं गर्भयासयोनिद्वारनिर्गमनाद्यजेकदुःखस्थानं अशाश्वतमस्मिन् इष्टनष्टप्रायं नाप्नुवन्ति पुनर्जायन्तइत्यर्थः यतोमहात्मानः रज-
सामोमलरहितान्तःकरणाः शुद्धसत्त्वाः समुत्पन्नसम्यग्दर्शनामल्लोकभोगान्ते परमां सर्वोच्छृष्टां संसिद्धिं मुक्तिं गतास्ते अत्र मां प्राप्य
सिद्धिगताइतिवदतोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥१५॥ भगवन्तमुपागतानां सम्यग्दर्शितामपुनरावृत्तौ कथितायां ततोभिमुखानामस-
म्यग्दर्शिनां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह आग्रहोति आग्रहभुवनान्त भवन्यत्र भूतानीति भुवनं लोकः अभिविधावाकारः ब्रह्मलोकैः सह स-
र्वेऽपि लोकाः मद्रिमुखानामसम्यग्दर्शिनां भोगभूमयः पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनशीलाः ब्रह्मभयनादिति पाठे भवनं वासस्थानमिति स-
प्वार्यः हेयर्जुन स्वतःप्रसिद्धमहापौरुष किं तद्वदेव त्वां प्राप्नानामपि पुनरावृत्तिर्नेत्याह मामीश्वरमेकमुपेत्य तु शब्दोलोकात्तरवैलक्ष-

मासुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः
॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न
विद्यते ॥ १६ ॥

ण्यचोत्तनार्यः अवधारणार्योऽपि मामेव प्राप्य निर्वृतानां हे कौन्तेय मावृत्तोपि प्रसिद्धमहानुभाव पुनर्जन्म न विद्यते पुनरावृत्तिर्नास्ती-
त्यर्थः अत्रार्जुन कौन्तेयेति संबोधनद्वयेन स्वरूपतः कारणतश्च शुद्धिर्ज्ञानसंपत्तये सूचिता अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिरुपास-
नाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेऽपामेय तत्रोत्पन्नसम्यग्दर्शिनानां ब्रह्मणासह मोक्षः येषु पञ्चाग्निविद्यदिभिरतत्कतयोऽपि तत्रगतास्तेषामवश्यं-
भाव्यं पुनर्जन्म अतएव क्रममुक्त्यभिप्रायेण 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते नच पुनरावर्तते अनावृत्तिः शब्दादिति' श्रुतिसूत्रयोरुपपत्तिः इतरत्र
तेषामिह न पुनरावृत्तिः इमं मानवमावर्त नावर्तन्तइति हेममितिच विशेषणान्नाधिकरणकल्पान्दन्यत्र पुनरावृत्तिः प्रतीयते ॥ १६ ॥
ब्रह्मलोकसिद्धिताः सर्वे लोकः पुनरावर्तिनः कस्मात् कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह सहस्येति मनुष्यपरिमाणेन सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं

युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तोऽप्रमानं यस्य तत्र 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणादितमुच्यत इति' हि पौराणिकं वचनं तादृशं ब्रह्मण प्रजापते-
रहर्षिर्न यत् यद्विदुः तथा राशिं युगसहस्रान्तां चतुर्युगसहस्रपर्यन्तां ये विदुरिति अनुवर्तते तेषु होरात्रयविदः तपसा होरात्रयविद्योयोगि-
नो जनाः यतु चन्द्राक्रंगलेय विदुर्लोनाहोरात्रयविदः स्वल्पदशित्यादित्यभिप्रायः ॥१७॥ यथोक्तैरहोरात्रैः पक्षमासदिगणनया पूर्णं वर्ष-
दानं प्रजापतेः परमायुरिति कालपरिच्छिन्नप्रत्येगानित्योमीं तेन तद्विद्यान्तुनराष्ट्रिचिंतयुक्तैव यतु ततोऽर्धाचीनालयां तदहर्मात्रपरिच्छि-
न्तत्वात्तद्विद्योक्तैः पुनरायुरिति किमुवचन्यमित्याह अयन्कर्षदिति अत्र दैनंदिनस्थिप्रलययोरेव वक्तुमुपमान्तत्वात्तत्र चाकाशा-
दीनां सरादथ्यक्तदंष्ट्रेणाव्याठतांयसा नोच्यते किंतु प्रजापतेः स्यापावस्थेव स्यापावस्थः प्रजापतिरिति यावत् अहरागमे प्रजापतेः प्र-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षदुर्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां तेषु होरात्रयविदो जनाः ॥ १७ ॥

श्रव्यक्ताद्यज्ञतयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ राच्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतप्रासः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ राच्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवन्त्यहरागमे ॥ १९ ॥

योपसमये अथ्यक्तात्तरन्यापाद्यकारुपाद्यकथः शरीरविषयादिरूपाभोगभूमयः प्रभवन्ति श्ववहारश्चमतयाऽभिव्यज्यन्ते रात्र्यागमे
तस्य स्वापकांठं पूर्णिकाः सर्वांश्चपि ध्यक्तयः प्रलीयन्ते तिरोभवन्ति यत्र प्राविभूतात्त्रैवाव्यक्तसंज्ञकेः कारणे प्राशुक्ते स्यापावस्थे प्र-
जायते ॥ १८ ॥ एवमाशु विनाशित्येऽपि संसारस्य न निवृत्तिः क्लेशकर्मादिभिरवशतया पुनःपुनः प्रादुर्भावात्प्रादुर्भूतस्य च पुनः क्ले-
शादिशोभैव तिरोभावात्संसारं विषट्ठितं मानानां सर्वेषामपि प्राणिनामस्वान्त्यादवशानामेव जन्मस्पर्णादिदुःखप्रत्यक्षसंबन्धाद्-
रूपमेव संसारंनेति वैराग्योत्पत्त्यर्थं समानतररूपत्वेन च पुन पुनः प्रादुर्भावात् कृतनाशाकृताभ्यागमपरिहरार्थवाऽह भूतप्रास इति
भूतप्रासोभूतसमुदायः स्वाधरजद्रुमलक्षणोयः पूर्वस्मिन्कल्पे स्थितः स एवायं एतस्मिन् कल्पे जायमानोपि नतु प्रतिकल्पमन्योन्यथ्य
असत्कालययादानश्रुपगमात् 'पूर्वाचन्द्रमसौ धाता यथापूर्यमकल्पयत् दिवं च पृथिवी चान्तरिक्षमथोस्वरिति' श्रुतेः 'समानानामरू-

पत्याद्यापृत्तावप्यवितोद्योद्दर्शनात् स्मृतेश्चोति' न्यायाच्च अवशाइत्याविद्याकामकर्मादिपरतन्त्रः हेतुर्थं स्पष्टमितरत् ॥ १९ ॥ एवमवशा-
नामुरत्तविधिनाशप्रदर्शनेनाब्रह्मभुवनार्शोकाः पुनरपचितिनश्येतद्ब्रह्माख्यातं अधुना मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यतइत्येतद्ब्रह्माचष्टे द्वाभ्यां
परत्नमादिति तन्माद्यराचरस्थूलप्रपञ्चकारणभूताद्विरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परव्यतिरिक्तः श्रष्टोवा तस्यापि कारणभूतः व्यतिरेकेऽपि
मालक्ष्यणं स्यादिति नेत्याह अन्योऽत्यन्तविलक्षणः 'न तस्य प्रतिमा अस्तीति' श्रुतेः अव्यक्तीरूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरोभावः
कल्पितेषु सर्वेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगतः अतएव सनातनोनित्यः तुशब्दोहेयादनित्यादव्यक्तादुपादेयत्वं नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्य
सूचयति पताहशोयोभावः साहिरण्यगर्भेइव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति उत्पद्यमानेष्वपि नात्पद्यतइत्यर्थः हिरण्यगर्भस्तु

परत्नसात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्य-
ति ॥ २० ॥ अव्यक्तोच्चरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते त-
द्ब्रह्म परमं मम ॥ २१ ॥

कार्यस्य भूताभिमानित्याच्चदुत्पत्तिविनाशाभ्यां युक्तावे चोत्पत्तिविनाशौ नतु तदनभिमानिनोकार्यस्य परमेश्वरस्येति भावः ॥२०॥ यो-
भायइहाव्यक्तइत्यक्षरइति चोक्तेश्च्यत्वापि श्रुतिषु स्मृतिषु च तं भावमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'पुरुयान्नपर किञ्चित्सा काष्ठा सापरग-
तिरित्याद्याः' परमाद्युत्तिविनाशश्च्यन्त्यस्वप्नकाशपरमानन्दरूपां गतिं पुरुयार्थविश्रान्तिं यं भावं प्राप्य न पुनः निवर्तन्ते समासाय त-
द्ब्रह्म स्वरूपं मम विष्णोः परमं सर्वोत्कृष्टं मम धामेति राहोः शिरइतिवद्भेदकल्पनया पृष्टी अतोहमेव परमागतिरित्यर्थः ॥२१॥ इदा-
नीमन्यचेताः सततं योमां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभइति प्रागुक्तं भक्तियोगमेव तत्प्राप्त्युपायमाह पुरुपइति सपरोर्त्विरतिशयः
पुरुषः परमात्माहमेव अतन्यया न विद्यतेऽन्योविषयोयस्यां तथा प्रमलक्षणया भक्तैव लभ्योनान्यथा सकइत्यपेक्षायामाह यस्य पुरु-

पशान्तःस्थान्यन्तर्वर्तन्ति भूतानि सर्वाणि कार्याणि कार्यान्तर्वातित्वात्कार्यस्य अतएव येन पुरुषेण संसृजितं ततं व्यासते 'यस्मात्परं नापरस्मिन् किञ्चिद्यस्मात्प्राणीयोनं ज्यायौलि कश्चित् वृद्धश्च साध्योदियतिष्ठत्येकस्मिन्नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं यद्य किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते भूयतेऽपि वा अन्तर्वर्तिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः सपर्यगाच्छुक्रमित्वादिश्रुतिप्रियः' ॥२३॥ सगुणः स्रष्टोपासकान्-त्सर्वं प्राप्य न निवर्तते किं तु क्रमेण मुच्यन्ते तत्र तद्धोक्तभोगात्प्रागुत्पन्नसम्पदशोभानां तेषां मार्गोपेक्षा विद्यते नतु सम्पद्वर्धो-नामिव तद्वनपेक्षेऽपि साधकानां तद्धोक्तप्राप्तये देवयानमार्गऽपदिश्यते पितृयातमार्गोपन्यासस्तु तस्य स्मृत्येयत्रकालश्रुति प्राणोत्क्रम-णानन्तरं यत्र यस्मिन्काले कालाभिमामनिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयातायोगिनोऽप्यायित्तः कर्मिणश्च अनाद्युत्तिमाद्युत्ति च यान्ति

पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लब्धस्त्वनन्यथा ॥ यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं
ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनाद्युत्तिमाद्युत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयातायान्ति तं काले
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

देवयाने पथि प्रयातायानिनोनाशुत्तिं यान्ति पितृयाने पथि' प्रयाताश्च कर्मिणश्चाद्युत्तिं यान्ति यद्यपि देवयानेऽपि पथि प्र-
यानाः पुनरपवर्तन्ते इत्युक्तमात्रह्यनुवनाद्धोक्ताः पुनरपवर्तिनश्च तयापि पितृ याने पथि गताभावतन्तएव न केपि तत्र
क्रमशुक्तिमात्रः देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि कोचिदायतन्ते प्रतीकोपासकास्तडिहोऽप्ययन्तं गताहिरण्यगर्भपयन्तममानवपु-
श्यनोतापि पश्चात्प्राप्तिप्राप्तुपासकाः अतत्कृतयोभोगान्ते निवर्तन्तएव तथापि दृष्टराशुपासकाः क्रमेण मुच्यन्ते भोगान्त-
इति न सत्पेववर्तते अतएव पितृयानः पन्थानियमेनाद्युत्तिफलत्वात्किञ्चिदः अर्थं तु देवयानः पन्थाअनाद्युत्तिफलत्वाद्युत्तिम-
शास्त्रइति स्मृतिरूपपथदे केयाचिदाद्युत्तिफलत्वात्पन्थाद्युत्तिफलत्वात्पन्थात् तं देवयानं पितृयानं च कालं कालाभिमामनिदेवतोपलक्षितं

मार्गं वक्ष्यामि हे भरतरंगम् अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अग्निर्ज्योतिर्धूमशब्दानामनुपपत्तिः गतिद्युतिशब्दयोश्चोति तदनुपोद्ये नैकस्मिन्कालपदपदव लक्षणाश्रिता कालाभिमानीदेवतानां मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात् अग्निर्धूमयोस्तादितरयोः सत्तोरपि अग्निहोत्रशब्दव्येदेकदेशेनाप्युपलक्षणं कालशब्देन अन्यथा प्रातरग्निदेवतायाऽभावात्तत्रत्यं चान्यशास्त्रमित्यनेन तस्य नामधेयता न स्यात् आम्नवर्णमिति च लौकिकोद्घान्तः ॥२३॥ तत्रोपासकानां देवयानं पन्थानमाह अग्नीति अग्निर्ज्योतिरित्याचिरभिमानीनी देवता लक्ष्यते अहरित्यहरभिमानीनी शुक्लइति शुक्लपक्षाभिमानीनी पण्मासाऽउत्तरायणमिति उत्तरायणरूपपण्मासाभिमानीनी देवतैव लक्ष्यते अतिवाखिकास्तच्छिद्नादिति न्यायात् एतच्चान्यासांमपि द्युत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं तथा च श्रुतिः 'तेर्चिर्पिभिसंभवत्यर्चिर्पोहरन्द्वापू-

अग्निर्ज्योतिर्ऋः शुक्लः पण्मासाऽउत्तरायणम् ॥ तच्च प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो-

जनाः ॥ २४ ॥

र्थसाणपक्षमापूर्वसाणपक्षाद्यात् पशुदङ्गैतिमासांस्तास्मान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याद्यन्द्रमसं चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः सएनात् ब्रह्मगमयत्येपदेवपयोब्रह्मपथपतेन प्रतिपद्यमानाऽहमं मानवमावर्ते नावर्तन्तइति' अत्र श्रुत्यन्तरानुसारा त्संवत्सरानन्तरं देवलोकदेवता ततोऽयुदेयता ततआदित्यइत्याकरे निर्णीतं एवं विद्युतोन्तरं वरुणेन्द्रप्रजापतयस्तावता मार्गपरिपूर्तिः तत्राचिरहःशुक्लपक्षोत्तरायणदेवताइहोक्ताः संवत्सरोदेवलोकौवायुपादित्यश्चन्द्रमाविद्युद्रुणइन्द्रः प्रजापतिश्चेत्यनुक्ताऽपि द्रष्टव्याः तत्र देवयानमार्गं प्रयातागच्छन्ति ब्रह्मकार्योपाधिकं कार्यं वा दरित्य 'गत्युपपत्तेरिति' न्यायात् निरुपाधिकं तु ब्रह्म तद्द्वारैव क्रममुक्तिफलत्वात् ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासकाजनाः अत्रैतेन प्रतिपद्यमानाऽहमं मानवमावर्ते नावर्तन्तइति द्युत्ताविममिति विशेषणात् फलपान्तरं केचिद्दार्थत्वंइति प्रतीयते अतएवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गकथनेनैव व्याख्यानात् ॥२४॥ देवयानमार्गस्तुत्यर्थे पितृयानमार्गमाह

धूमं रात्रौति अत्रापि धूमश्चैत धूममभिमानीनी देयता रात्रिरिति रात्र्यभिमानीनी कृष्णपक्षाभिमानीनी यन्मासावक्षिण्य-
नामाते दक्षिणायनाभिमानीनी लक्ष्यते पतद्व्यन्यासां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणं तथाहि धुनिः 'तेधूमगमिसंभयन्ति धूमद्रात्रि रात्रेऽप-
पक्षमपरपक्षायात्र पद्दक्षिणोति मासांस्तद्वेते सवत्सरमभिमाम्नुयन्ति मासिष्ठयः पितृलोकं पितृलोकामाकाशायान्द्रमसमेप-
सोमोरात्रा तद्वेद्यानामद्रं तद्वेद्यानामद्रं तस्मिन् यावत्सपत्तमुपित्वाथैतमेवाध्याने पुनर्निरतन्तइति' तत्र धूमरात्रिकृष्ण्ययकृदक्षिणा-
यनदेवताहोकाः पितृलोकआकाशाश्चान्द्रमात्रत्युक्ताः अपिद्रष्टव्याः तत्र तस्मिन् पथि प्रयाताद्यान्द्रमसं ज्योतिः फलं योगी कर्मयोगी-

धूसीराविस्तथा ह्यथाः प्रभासादक्षिणायनम् ॥ तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राय-
निवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्वनानादृत्तिमन्यथाः-
वर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते मृतौ पार्थ ज्ञानन् योगी सुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु काले-
षु योगयुक्तीभवाजुन ॥ २७ ॥

छापूर्तदृत्तकृती प्राप्य यावत्संपातमुपित्थां निवर्तते संपतत्यनेनेति संवातः कर्म तस्मादेतस्माद्दृत्तिमार्गोऽनानुत्तिमार्गः धेयानित्यर्थः
॥२५॥ उक्तौ मार्गोऽनुपसंहरति शुक्ला आर्चिरादितिः क्षान्तमकानामयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः क्षानहीनत्वेन तमोमयत्वात् ते पते शुक्ल-
कृष्णे गती मार्गो हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्मोधिःकारिणोः जगतः सर्वस्यापि शाब्दस्य शाश्वते अनादी मते संसारस्यानादितयात्
तयोरेक्या शुक्लया याल्यनादृत्ति कश्चित् अन्यथा कृष्णया पुनरुपतते सचापि ॥२६॥ गतेऽप्यसत्त्वाय तद्विज्ञानं स्तैति नैतेऽवृत्तीपार्थइति
एते एती मार्गो हेपार्थं जानन्न प्रममोक्षायैका पुनः संसारायापरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न सुह्यति केवलं कर्म धूमादिमार्गोऽप्रा-
पकं कर्तव्यत्वेन न मल्येति कश्चन कश्चिदपि तस्माद्योगस्यापुनरपृत्तिकल्पत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तोमवापुनरापृत्त्ये

देअर्जुन ॥२७॥ पुनः श्रद्धादृढययोगंस्तोतिवेदेर्मिति वेदेषु धर्मपवित्रपाणित्वप्राङ्मुखात्त्वगुर्वधीनत्वादिभिः सम्यगधीतेषु यज्ञेष्व-
 ज्ञोपाङ्गसाहित्येन श्रद्धया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शालोकेषु मनोदुःखाद्यैकान्येण श्रद्धया सुतसेषु दानेषु तुलापुरुषादिषु देशे काले
 पात्रे च श्रद्धया सम्यदत्तेषु यस्पुण्यफलं पुण्यस्य धर्मस्य फलं स्वर्गस्वाराज्यादि प्रदिष्टं शास्त्रेण अत्येत्यतिक्रामति तत्सर्वं इदं पूर्वोक्त-

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
 शोभी परं स्थानसुपैति चादाम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां धी-
 गय्यास्ते श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽचरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सतप्रश्निरूपणकारणोक्तं विदित्वा सम्यगनुष्ठानपर्यन्तमध्यायानुष्ठाय च योगी ध्याननिष्ठः न केवलं तदतिक्रामति परं सर्वोत्कृष्टमैश्वरं
 स्थानमाद्यं सर्वकारणं उपैति च प्रतिपद्यते च सर्वकारणं ब्रह्मेव प्रामोतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेन छेद्यत्वेन तत्पदार्थोऽव्याख्यातः ॥ २८ ॥
 प्रतिश्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन अक्षरपरब्रह्मविवरणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीगुणाय गीतामृतदुहे नमः पूर्वोच्चाये मूर्धन्यनाडीद्वारफेण तद्वयकण्ठभ्रूमध्याविधारणासाहितेन सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणफेन योगेन श्लेच्छयोरक्रान्तप्राणस्यार्चिपादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोर्वयेन फल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्ययेत्याराद्वय अनन्यचेताः सततं योगीं स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभश्ल्यादिना भगवत्तत्त्व-
विज्ञानात्साक्षात्प्राप्त्याश्चैरादिमार्गेण तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणोहेतुत्त्युक्तं पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्ययेति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणाच्चैरादिमार्गेणकालविलम्बादिक्लेशानन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्भक्तेश्च विस्ते-
रेण ज्ञापनाय नवमोऽध्यायधारयते अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्ज्ञाननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमेतु श्लेषब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गति-
रुच्यतइति सङ्क्षेपः तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थस्त्रयः श्लोकाः इदं प्राग्बुधोक्तमप्रेच वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शब्दप्रमाणकं ब्रह्म-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं द-

त्तन्नात्वा मोक्षयसे शुभात् ॥ १ ॥

तत्त्वविषयकं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि तुराब्दः पूर्वोच्चायोक्ताद्ज्ञानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु
ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेणैवमेव ज्ञानं संपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तम् कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोप-
नीयतममतिरहस्यत्वात् यतोविज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिक्याद्ब्रह्मामि ते तुभ्यं अनसूयवे अ-
सूया गुणेषु दोषहृष्टिस्तदाविष्कारणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रशंसति मत्पुरस्तादित्येवं रूपा तद्ब्रहिताय अनेनार्ज-
वसंयमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ पुनः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षसे सद्यप्य संसारवन्धनानादृष्टुमात्सर्वदुःखहेतो ॥ १ ॥
पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति राजविद्येति राजविद्या सर्वासांविद्यानां राजा सर्वाविद्यानांशकत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेश-
विद्येतिथत्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुप्तानां राजा अनेकजन्मकृतसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजदन्तादित्वात्पुपसर्जनस्य प-
रनिपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्त्यते निवृत्तं च तत्सकारणे सूक्ष्मरूपेण निष्ठस्येव यतः पुनस्तत्पाप-

मुपचिनोति पुरः इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्पृहसुसमावसानां तत्कारणस्य चाक्षानस्य सप्तपयोच्छेद-
कं अतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव नचातीन्द्रिये धर्मैश्चात्र कस्यैचित्संदेहः स्वरूपतः फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षावगमं अवग-
म्यतेऽनेनेत्यवगमोमानं अवगम्यते प्राप्यतत्प्रत्यवगमं फलं प्रत्यक्षमवगमोमानमस्मिन्निति स्वरूपतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्ये-
ति कल्पनः साक्षिप्रत्यक्षत्वं मयेदं विदितमतोनेष्टमिदानीमयममाशानमिति हि सावैलौकिकः साहय्यनुभवः पवं लोकानुभवसिद्धत्वे-
ऽपि तच्छानं धर्म्यं धर्मोद्गमयेते अनेकजन्मसंचितनिष्कामधर्मफलं तर्हि दुःसम्पादं स्यात्प्रेत्याह सुसुखं कर्तुं गुरूपदर्शितविचारसहस्र-
तेन वेदान्तशास्त्रेण सुखेन कर्तुं शक्यं न देसाकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणयस्तुपरतन्त्राज्ज्ञानस्य पवमनायासमाप्यत्वं स्वल्प-
फलस्य स्यादत्यायाससाभ्यानामेव कर्मणां महाफलव्यदर्शनादिति नेत्याह अव्ययमिति एयमनायाससाध्यस्याव्यस्य फलतोव्ययाना-

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रथञ्चावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धानाः पुरुषार्थमस्वास्थ्यं परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

स्तीत्यव्ययमश्रयफलमित्यर्थः कर्मणां त्वक्तिमहात्तमपि क्षयिफलत्वमेव 'योथापतद्दशरं गार्ग्येवित्वास्मिन्लोके ब्रुहोति यजते तपस्त-
प्यते ब्रह्मनि षर्षेसहस्राण्यन्तपदेवास्य तद्भवतीति' श्रुतेः तस्मात्सर्वौत्कृष्ट्याच्छूद्रेयमेवात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ एवमप्यस्य सुकरत्वे सर्वो-
त्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुनोच न प्रवर्तन्ते यथा च न कोऽपि संसारी स्यादित्वाह अस्यात्मज्ञानाव्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च
शारप्रतिपादितेऽपि अश्रद्धानाः धेनुविरोधिकुणोत्तुदर्शनदृष्टान्तःकरणतया प्रमाणमन्यमानाः पापकारिणोऽसुरस्सम्पदभाक्ताः
श्रमानिकल्पितेनोपायेन कथञ्चित्तमाना अपि शास्त्रविहितोपायाभावाद्ग्राव्य मां मत्यासिसाधनमप्यलक्ष्या निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते
कः मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि सर्वेषां जननमरणप्रबन्धेन नारक्तितिर्यगादि योनिष्वेव प्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञातस्य
ज्ञानस्य विधिमुद्देशेनैतदनिपेधमुत्तेन च स्तुत्याभिमुषीकृतमर्जुनमिति तदेवाह दाभ्यां मयाततमिति इदं जगत्सर्वं भूतमिति कृतकारण-

रूपं इदं यथा तं मद्भागकल्पितं मया प्रधिष्ठानेन परमार्थसत्तासद्रूपेण स्फुरणरूपेण च तत्तं व्याप्तं रज्जुखण्डेनेव तद्विज्ञानकल्पितं सर्प-
धाटादि तया घातुर्द्वयेन परिच्छिद्येन सर्वं जगत् कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह अथ का सर्वकरणगोचरीभूता स्वप्नकाशा-
द्वयनेतन्यसदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थः अतएव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि म-
त्स्थानि सर्वभूतानि व्याघराणि जङ्गमानि च परमार्थतस्तु न चनेवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववस्थितः कल्पिताकल्पितयोः संबन्धयो-
गात् अतएवोक्तं यत्र यद्ब्रह्म तत्कृतेन गुणेन दोषेण चाऽगुमात्रेणापि न संबध्यत इति ॥ ४ ॥ अतएव द्विविष्टश्रवादिष्ये कल्पितानि

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्व-स्थि-
तः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थोम-

मात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

जलचलनादिति मयि कल्पितानि भूतानि परमार्थतोमयि न सन्ति त्वमर्जुनः प्राकृती मनुष्ययुक्तिं हित्या पश्य पर्यालोचय मे योगं प्र-
भावमैश्वरं अवटनघटनाचातुर्यं मायाविनश्य ममावलोकयेत्यर्थः नाहं कल्पचिदाधेयानापि कल्पचिदाधारत्वात्प्यहं सर्वेषु भूतेषु म-
यि च सर्वोणि भूतानीति महतीर्थं माया यतोभूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया विभर्ति धारयति घोषयतीति च भूतभृत् भूतानि
सर्वोणि कर्तृत्वोपादायतीति भूतभावनः एवमभिवानिमित्तोपादानभूतोपि ममात्मा मम परमार्थस्वरूपभूतः सच्चिदानन्दघनोऽसङ्गा-
द्वितीयस्वरूपत्वात् भूतस्यः परमार्थतो न भूतसंबन्धी स्वप्नविभ न परमार्थतः स्वकल्पितसंबन्धीत्यर्थः ममात्मोति शहो शिरश्चित्तवत्क-
ल्पनया पृथी ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरव्याधाराधेयभावं इष्टान्तेनाह यथाकाशेति यथैवाऽसङ्गस्वभावे आकाशे स्थितो नित्यं सर्वदा उत्प-

चित्स्मितसंहारशालेषु यातीति यायुः संप्रदा चलनस्यमात्रः अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रयः महान् परिमाणतः पतादशोपि न क-
 द्वाकाशान सह संसृज्यते तथेयाऽसद्रन्वभावे मायि संश्लेषमन्तरेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महान्ति सर्वत्रगानि च स्वता-
 नीत्युपधारय विमृश्यान्धारय ॥६॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनाऽसद्रसात्मनोसंश्लेषमुक्त्वा प्रलयेऽपि तमाह
 सर्वभूतानोति सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मामिमां गच्छकित्वेन कल्पितां प्रकृतिं त्रियुष्यादिप्रकां मायां स्वकारणभूतां यान्ति
 तत्रैव मूर्तरूपेण स्वीयन्तस्वयंः इकौन्तेयैत्युक्तार्थं पुनस्मानि कल्पादौ सर्गकाले विरजामि प्रकृतावयिभागापद्यानि विभागेन व्यन-
 त्मि मह सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीदरः ॥ ७ ॥ किंनिमित्ता परमेश्वरस्येयं सृष्टिर्न तावत्स्वभोगार्थं तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रस्य भो-

यथाऽऽकाशम्यतोऽनित्यं वायुः सर्वत्रगोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मरुदृथाऽनित्युप
 धारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि
 कल्पादौ विभजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममि-
 मं कटस्त्रमवगो प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

कृतत्वाभावात्तथात्ये वा संसारित्येदेद्वरत्वव्याघातात् नाप्यन्योभोक्ता यदर्थेय सृष्टिः चेतनात्तरमाधात् ईश्वरस्यैव सर्वत्र औच-
 रूपेण स्मितयात् अचेतनस चाभोक्तृत्वात् अतएव नापवर्गोर्थापि सृष्टिः बन्धाभावाद्दपवर्गोविरोधित्वाद्येत्वाद्यनुपपत्तिः सृष्टेरमाया-
 मयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिहृलति न परिहृतेत्येत्वमिमेत्य मायामयत्वान्मिध्यात्वे प्रपञ्चस्य यस्तुभारमते त्रिभिः प्रकृ-
 तिस्यामिति प्रकृते मायाव्यमानेनचनीयां स्यां म्यस्मिन् कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्तासकृतिभ्यां हृदीकृत्य तस्याः प्रकृतेर्माया-
 र्थवशाद्दत्रयाऽस्मितारागद्वेषामिनिवेशकारणावर्णयिशेषात्मकसक्तिप्रमायाद्यदोपरवशीभूतंजायमानमिमं सर्वप्रमाणसूत्रिधापि-
 तं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायादीयं पुनः पुनर्विरजामि विधिधं सृजामि कल्पनामात्रेण स्वप्रवर्तनिय
 च स्वप्रप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥ अतः नच्यति नच नैय सृष्टिस्मितप्रलयसंस्थानि तानि मायापिनेय, स्वप्रहृदोय च मया क्रियमाणा-

नि मां निवर्तन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतपुण्यतभागिनं कुर्वन्ति मिथ्यामृतत्वात् हेयनञ्जय युधिष्ठिरराजसुयार्थं सर्वान्प्राहोजि-
त्वा धनमाहृतवानिति महाग्रमायः सूचितः प्रोत्साहनार्थं तानि कर्माणि कुतो न यप्रति तत्राह उदासीनवदासीनं यया क्विधुपेक्ष-
कोद्वयोर्विदमानयोर्जयपराजयासंसर्गी तच्छतहयविपाक्ष्यामसंयुगेनिर्विकारवाले तद्वन्निरविकारतयाऽसीनं द्रव्योर्विदमानयोर्नि-
हाभायापेक्षकत्वमात्रसाधर्म्येण यतिप्रत्ययः अतएव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मस्वसक्तं अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन र-
हितं मां न निवर्तन्ति कर्मण्यिति युक्तमेव अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसद्भाभावे च कर्माणि न यन्धकारणानीत्युक्तमनेन तदुभ-
यसत्त्वे तु फोद्यकारश्च कर्मभिर्वच्यते सूदृश्यभिप्रायः ॥ ९ ॥ भूतप्रायमिमं विद्युजाम्बुदासीनवदासीनमिति च परस्परविद्वद्भूमिति

न च मां तानि कर्माणि निवन्वन्ति धनञ्जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म-
सु ॥ ८ ॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरि-
वर्तते ॥ १० ॥

शङ्करपरिहारार्थं पुनर्मायामयत्वमेव प्रकटयति मयाध्यक्षेणेति मया सर्वतोदृशिमाम्बुरूपेणाविक्रियेणाव्यक्षेण नियन्त्रा भासकेशवा-
भासिता प्रकृति स्त्रिगुणात्मिका सत्यासत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् मायाविनाधिष्ठितेव माया-
कल्पितजगत्सुरगादिकं न त्वहं सकांयमायाभासनमन्तरेण करोमि व्यापारान्तरं हेतुना निर्मितेनानेनाध्यक्षत्वेन हेतुन्तेय जगत्सच-
राचरं विपश्चितेते विविचं परित्यजेते जन्मादिविगारान्तं विकारजातमनघरतमासादयतीत्यर्थः अतोभासकत्वमात्रेण व्यापारेण वि-
द्युजामीत्युक्तं तावता चादित्यादेरिव कर्तृत्वाभावाद्युदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः तदुक्तं 'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादा-
नकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यतेप्रति भूतिसृष्टिवादाच्चात्रार्थं सहस्रश उदाहार्याः ॥ १० ॥ एवं नित्यशुद्धसुखमुक्तस्वभा-

यं सर्वज्ञानमात्मज्ञानमनन्दश्च नन्तमपि सन्तं अवजानन्तीति अवजानन्ति मां साक्षादीश्वरोयमिति नाद्रियन्ते विन्दन्ति वा मूढा-
 अविचेरिनां जनास्तेषामवशाहेतुं भ्रमं सृजयति मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मच्छया भक्तानुप्रह्वार्यं श्रुतवन्तं
 मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्तीति यावत् ततश्च मनुष्योयमिति श्वास्त्याच्छादितान्तःकरणः मम परं भायं प्रकृतं पारमा-
 थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तो यश्चाद्रियन्ते निवन्ति वा तदरुरूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥ ते च भगवदयज्ञानानिन्दनज-
 नितमहाद्वुरितप्रतियद्बुद्धयोनिरन्तरं गिरयनिधासार्हाण्य मोघाशोति ईश्वरमन्तरं कर्माण्येव नः फलं दास्यन्तीत्येवंरूपा मोघा नि-
 फलैवाशा फलप्रार्थना येषां ते अतपश्चरविमुखत्वान्मोघानि श्रममात्ररूपाण्यप्रिहोत्रादीनि कर्माणि येषां ते तथा मोघमीदृशरामप्रति-

श्रवजानन्ति मां मूढामानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तीमम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघक्षर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं शि-

ताः ॥ १२ ॥

पादककुत्तकं शास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुतएवं यतो विचेतमो भगवदयज्ञानजनितदुरितप्रतिबद्धविवेकविज्ञानाः किञ्च ते भगवदयज्ञान-
 वशात् राक्षसीं तामसीं अविहितार्हासाहेतुं देवप्रधानां आसुरीं च राजसीं शास्त्रानभ्यनुशातविययभंगहेतु रागप्रधानां च मोहिनीं शा-
 स्त्रीयज्ञानभ्रंश हेतुं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताप्य भवन्ति ततश्च विविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः काम्बोधसथा लोभस्त्यक्तं नर-
 कद्वारभागितया नरकयातनामेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ भगवतिमुपायां फलकामनायास्तत्प्रयुक्तस्य नित्यनैमित्तिककाम्य-
 फलोन्मुपानस्य तदप्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफलतरसायनशून्यत्वात्तेनार्थैहिकार्थैकिकं किञ्चित्फलमस्ति तेषां वि-
 वेकाविज्ञानशून्यतया विचेतसां हि ते अतः सर्वंपुरुषार्थयज्ञाः शोच्याप्य सर्वेषां ते एव चकारादिर्युक्तं अधुना कं सर्वंपुरुषार्थभाजो-

ऽशोच्याः ये भगवदेकशरणाइत्युच्यन्ते महात्मानोस्त्विति महात्मानेकजन्मकृतमुकुतैः संसृतः शुद्धक्रामाद्यभिभूतश्रान्तान्तःकरणं
 शेषां तेष्व् अमयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणं देवीं सार्विकीं प्रकृतिमाश्रिताः अतएवायस्मिन्मद्व्यतिरिक्ते नास्ति मनोयेयां ते
 भूतादि सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥ ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते द्वाभ्यां स-
 तते सर्वदा ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरूपसद्नेतरकालेच प्रणवजपोपनिषदावतन्नादिभिमा सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्य-
 ब्रह्मस्वरूपं कीर्तयन्तः वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपश्रवणव्यापारविपर्ययिकुर्वन्तइति यावत् तथा यतन्तश्च गुरुसन्निधावन्यत्र वा वेदान्ता-
 त्तिरोधितकार्त्तुसन्धानेनाप्रामाण्यशङ्कानास्कान्दितगुरुपदिष्टमस्वरूपवधारणाय यतमानाः श्रवणनिर्धारितार्थव्याशयद्वापनोदकुठकां-

महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजन्यनन्यमनमोज्ञात्वा भृतादिमव्य-

यम् ॥ १३ ॥

तुसन्धानरूपमनपरशयणइति यावत् तथा इद्व्यतः इदानी प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यानि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादीनि
 व्रतानि येषां ते शमदमादिसाधनसम्पन्नाइति यावत् तथा चोक्तं पतञ्जलिना 'अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः तेषु जातिदे-
 शकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौममहाव्रतमिति' ज्ञात्वा ब्राह्मणत्यादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समयेन यज्ञा-
 दन्यत्वेनानवच्छिन्नाअहिंसादयः सार्वभौमाः क्षिप्तमूढविक्षिप्तभूमिन्वापि भाव्यमानाः कस्यामपि जातो कस्मिन्नापिदेशे कस्मिन्नापि
 काले यज्ञादिप्रयोजनेऽपि हिंसां न करिष्यामीत्येवंरूपेण किञ्चिदव्यप्युद्देश्य सामान्येन प्रवृत्ताप्यते महाव्रतमित्युच्यन्तइत्यर्थः तथा
 नमस्यन्तश्च मां कायवाङ्मनोभिर्नमस्कुर्वन्तश्च मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकल्याणगुणनिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थितं
 चकारात् 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्प्यमात्मनिवेदनामिति' वन्दनसहचरितं श्रवणाद्यपि यो-

अर्थं अर्चनं पादसेवगमित्यपि शुद्धरूपे तस्मिन् सुकरमेव अत्र मामिति पुनर्बचनं सगुणरूपपरामर्शार्थं अस्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तथा भक्त्या भक्तिपथेण परेण प्रेरणा नित्ययुक्ताः सर्वदा संयुक्ताः पतेन सर्वसाधनपौष्कल्यं प्रतिपन्नकामावश्च दर्शिताः 'अस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताः' प्रकाशान्ते महात्मन इति' धृतेः पतञ्जलिना चोक्तं 'ततः प्रत्यक्षेत्तन्नाथिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति ततश्चैश्वर्याणिधानात्प्रत्यक्षचेतनस्य त्वंपदलक्ष्यसाधिगमः साक्षात्कारोभयनि अन्तरायाणां विमानां चानावोभवतीति' सूत्रस्यार्थः तदेवं शमदमादिसाधनतत्प्रायेदान्तथयवणमननपरायणाः परमगुरौ प्रेरणा नमस्कारादिना च विभक्तविभ्राः परिपूर्णसर्वसाधनाः सन्तोमामुपासते विजातीयप्रत्ययान्तवरितेन सजातीयप्रत्ययमवाहणेन अयवणमननोच्चरमायिना सन्ततं चिन्तयन्ति

सततं कीर्तयन्तीमां यतन्तश्च वृद्धव्रताः ॥ नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥

महात्मानः अनेन निरिच्छासनं चरमसाधनं दर्शितं पताहशसाधनपौष्कल्येसति यथेदान्तयास्यजमलण्डगोचरं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं तत्सर्वदाङ्गाकलङ्काशुष्टं सर्वसाधनफलभूतं स्योत्पत्तिमात्रेण दीपय तमः सकलभ्रान्तं तत्कार्यं च नाशयतीति निरपेक्षमेव साक्षात्सोपदेशेर्तुर्न तु भूमिजयक्रमेण भूमध्ये प्राणप्रवेशेन मूर्धस्यया नात्म्य प्राणोत्क्रमणमचिरादिमार्गेण प्रहृष्टलोफगमनं तन्नौगन्तकालविलम्बं वा प्रतीक्ष्यते अतोयस्यान्नप्रतिज्ञातं इदं तु ते गुरोतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयये ब्रान्मिति सर्वेस्तनुक्तं फलञ्जास्यानुमानमोक्षेण प्रायुक्तमेवेतीह पुनर्नोक्तं एवमत्रार्थं गम्भीरोभागतोऽभिप्रायः उक्तानार्थस्तु प्रकट्टप्य ॥ १४ ॥ इदानीं यदवयुक्तथयवणमनननिदिध्याससमर्थोऽपि त्रिषिधाउत्तमामथ्यमामन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्यायुक्तव्येण माभ्युपासतास्याह ब्रानयहेनेति

अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयज्ञेन त्वं वा अहमस्मि भगवोदेवते अहं धै त्वमसीत्यादिश्रुत्युक्तमहं प्रहोपासने ज्ञानं सप-
 च परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यशस्त्रेण चकारपवार्थं अपिशब्दः साधनान्तरत्यागार्थः क्वचित्साधनान्तरान्तिष्ठश्लाघाः सन्तउपास्योपासकामे-
 द्वचिन्तारूपेण ज्ञानयज्ञेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्तयन्त्युत्तमाः अन्येतु कोचिन्मध्यमाः पृथक्तेनोपास्योपासकः योर्भेद-
 नादित्योत्रहोत्यादेशश्रुत्युक्तेन प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयज्ञेन मामेवोपासते अन्येत्यहं प्रहोपासने प्रतीकोपासने चासमर्थाः के-
 चिन्मन्दाः कांचिदन्यां देवतां चोपासनाः कानिचित्कर्माणि चाकुर्याणाबुद्ध्या तैल्लेख्येभ्यः प्रफारंविद्वरूपं सर्वोत्सानं मामेवोपास-
 ते तेनेतेन ज्ञानयज्ञेनेति उत्तरोत्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलामः ॥ १५ ॥ यदि बहुभ्योपासते तर्हि कथं त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनोविद्वरू-

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तीमासुपासते ॥ एकारत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विज्वतीसुखम्

॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥ मन्वोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं इ-

तम् ॥ १६ ॥

पत्यं प्रपञ्चयति चतुर्भिः अहं क्रतुरहमिति सर्वस्वरूपोहमिति यकथ्ये तत्तदेकदेशकथनमयुत्यानुवादेन वैश्वानरे द्वादशकपालेऽष्टा-
 कपालत्वादिकथनवत् क्रतुः धौतोप्रियोमादिः यज्ञः स्मार्तोवैश्वदेवादिः महायज्ञत्वेन श्रुतिस्थितिमसिद्धः स्वधाश्रं पितृभ्योर्द्रियमानं
 औषधं ओषधिप्रभवमन्नं सर्वैः प्राणिभिर्भुंज्यमानं भेषजं वा मन्त्रोपायत्यापुरोव्याख्यादिर्येनोद्दिश्यत्प्रियर्द्रियते देवभ्यः आस्यं घृतं स-
 वैहविरुपलक्षणमिदं अग्निराहवनीयादिः हविः प्रक्षेपाधिकरणं हुतं हवनं हविः प्रक्षेपः एतासर्वमहं परमेश्वरएत एतदेकैकज्ञानमपि
 भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहंशब्दः क्रियाकारकफलजातं किमपि भगवद्भित्तिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥ किञ्च अस्य
 जपतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पौपयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा पितामहः पितुः पिता वेद्ये

अस्य यत्संबन्धितया यत्र विद्यते तत्तत्रासत् एतत्सर्वमहमेव हेअर्जुन तस्मात्सर्वार्त्मानं मां त्रिदित्वा स्वस्त्राधिकारादुत्सारेण बहुभिः प्रकौरैर्मिवोपासतश्च्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ एवमेकत्वेन पृथक्केन बहुधाचेति त्रिविधाअपि निष्कामाः सन्तोभगवत्तमुपासिनाः सत्त्वदु-
 खिशानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते येतु सकामाः सन्तोभ केनापि प्रकारेण भाग्यन्तमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव
 कर्माण्यनुतिष्ठन्ति ते सत्त्वशोधकाभावेन ज्ञानसाधनमनविरुद्धाः पुनः पुनर्जन्मरणप्रवन्धेन सर्वदा ससारदुःखमेवानुभवन्तीत्याह
 द्वाभ्यां त्रैविद्यामामिति ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा हौलाश्वयवौद्वात्रप्रतिपत्तिहेतवस्त्रिोविद्यायेषां ते त्रिविद्याएव स्वार्थिकतद्वि-
 तेन त्रैविद्यास्त्रिोविद्यावदन्तीति वा वेदत्रयविद्योयाशिकायशैरभिधोमादिभिः क्रमेण सवनत्रये वसुधद्रादित्यरूपिणं मामीश्वरमिष्ट्वा

त्रैविद्यामां सीमपाः पूतपापायज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमामाद्य सुरेन्द्रलोकमगम-
 न्ति दिशान्दिवि देवभीगान् ॥ २० ॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं चौक्षे प्रुष्ये मर्त्यलोकं
 विशुन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतं कामकामालभन्ते ॥ २१ ॥

तद्रूपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिपुल्य इत्या च सोमं पितृन्तीति सोमपाः सन्तमेतैव सोमपानेन पूतपापानिरस्त
 स्वभोगप्रतिबन्धकपापाः सकामतया स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते नतु सत्त्वद्युद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि ते दिवि स्वर्गे लोके पुण्यं पुण्यफलं सर्वोरुष्टं सु-
 रेन्द्रलोकं शतकतोः स्थानमासाद्य दिव्यान् मनुष्यरत्नस्थान् देवभोगान् देवदहोपभोग्यान् कामानश्नन्ति भुङ्गते ॥२०॥ ततः किमनिष्ट-
 मिति तद्राह तेतमिति ते सकामास्त काम्येन पुण्येन प्राप्तं विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्त्वा तद्रोगजनके पुण्ये क्षेणे सति तद्देहना-
 शात्पुनर्देहग्रहणाय मलंश्लोकं विशन्ति पुनर्गंभवासादियातनाअनुभवन्तीत्यर्थः पुनः पुनरैव उक्तप्रकारेण हि प्रसिद्धार्थः त्रैधर्म्यं ही-
 त्वाध्वयवौद्वात्रधर्मत्रयाह ज्योतिष्टोमादिकं काम्य कर्म त्रयीधर्ममिति पाठेऽपि त्रय्या वेदत्रयेण प्रतिपादितं धर्ममिति सपवायः अनु-

प्रपन्नाः जनादौ संसारे पृथ्वृत्तिपत्यपेक्षयाऽनुशाब्दः पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकागतस्य पुनः प्रतिपन्नाः कामकामादिव्यान् भोगान् कामयमानाएव गतागतं लभन्ते कर्म कृत्या स्वर्गं याति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भयासादियातनाप्रवाहस्तोगामनिरामनु-
वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ निष्कामाः सम्यग्दर्शिनस्तु अनन्याइति अन्योभेददृष्टिविषयो न विद्यते तेषां तेऽनन्याः सर्वोद्वेगतदर्शिनः स-
र्वमार्गानि-सृष्टाः अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वोत्तमा नमद्वयतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा चिन्तयन्तोमां नाराय-
णमात्मदेवं ये जनाः साधनचतुष्टयसम्पन्नाः सन्यासिन परि सर्वतो नयच्छिन्नतया पश्यन्ति ते मद्भक्त्या तया कृतकृत्या एवेति शेषः-
अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषां स्वयमग्रयतमानानां कथं योगक्षेमो स्यातामित्यत आह तेषां नित्याभियुक्तानां नित्यमनवर-

अनन्याश्चिन्तयन्तीमां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वष्टास्यहम्
॥ २२ ॥ ये ऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धथान्विताः ॥ तेषुपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यर्चि-

धिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

तमादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयानामात्रार्थमप्यग्रयतमानानां योगं च क्षेमं च अलक्ष्यस्य लाभं लक्ष्यस्य परिरक्षणं च शरीरस्थित्यर्थं
योगक्षेममकामयमानानामपि वष्टामि प्रापयाम्यहं सर्वेश्वरः प्रियोहि ज्ञानिनोत्थमहं स च मम प्रियः उदारः सर्वएवेते ज्ञानी त्या-
सैव मे मतमिति द्रुक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भगवान् तथाप्यन्येषां प्रयत्नमुत्पाद्य तद्द्वारा वहति ज्ञानिनां तु तदर्थं प्र-
यत्नमुत्पाद्य वहतीति विशेषः ॥ २२ ॥ नन्वन्याअपि देयतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरिक्तस्य ह्यस्त्यन्तरस्याभावात् तथा च देयतान्तरभक्ता-
अपि न्यामेव भजन्तइति न कोपि विशेषः स्यात् तेन गतागतं काम-कामाद्यनुशुद्धादित्यादिभकालभन्ते अनन्याश्चिन्तयन्तोमां तु
कृतकृत्याइति कथमुक्तं तत्राह येप्यन्यदेवतेति यथा मद्भक्त्यामेव यजन्ति तथा येऽन्यदेवतानां वष्टावतीनां भक्तायजन्ते

ज्योतिष्टोमादिभिः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अच्युताः तेषुपि मङ्गकाइव हेकौन्तेय तत्तद्देवतारूपेण स्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति अ-
विधिपूर्वकं अविधिस्थानं तत्पूर्वकं सर्वोत्तमत्वेन मामशास्त्रा मद्भिन्नत्वेन वस्त्रादीन् फलपयित्वा यजन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अविधिपूर्वकरवं
विवृण्वन् फलप्रच्युतिममीपामाह अहंहीति अहं भगवान् यासुदेवएव सर्वेषां यज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां तस्मिन्नेव तत्तद्देवतारूपेण भोक्ता च
स्वेनान्तर्यामिरूपेण अधियज्ञत्वात् प्रभुश्च फलदाता चेतिहि प्रसिद्धमेतत् देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृशं तत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन अ-
च भगवान्वासुदेवएव वस्त्रादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिद्वाराध्यइत्येवंरूपेण न जानन्ति अ-
तोमत्स्वरूपापरिखानामहतायसेनेष्ट्वापि मय्यनर्पितकर्माणस्तत्तद्देवलोकं धूमादिमार्गेण गत्वा तद्भोगान्ते च्यवन्ति प्रच्यवन्ते तद्भोग-

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति
ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रतादेवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ॥ भूतानि यान्ति भूतेज्याया-
न्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

जनकर्मक्षयात्तद्देहादिवियुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते येतु तत्तद्देवतासु भगवन्नमेव सर्वान्तर्यामिणं पश्यन्तोय-
जन्ते ते भगवदर्पितकर्माणस्ताद्विद्यास्तहितकर्मवशाद्विचारादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नसम्पदशोनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्तइति
विवेकः ॥ २४ ॥ देवतान्तर्याजिनमनादृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपधुद्रफलावाप्तिर्भवेति घटन् भगवद्वाजिनो तेष्योर्ध्वल-
क्षण्यमाह यतिदेवोति अविधिपूर्वकयाजिनोहि त्रिविधाः अन्तःकरणोपाधिगुणत्रयमेवात् तन्न सात्त्विकादेवव्रताः देवावसुक्रादित्या-
दयस्तासथन्धिव्रतं बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्नीभावादिरूपं पूजनं येषां ते तानेव देवान् यान्ति तं 'यथाययोपासते तदेव भवतीति' श्रुतः
यजसास्तु पितृव्रताः आद्यादिक्रियाभिरग्निप्याचादीनां पितॄणामारथकास्तानेव पितॄन् यान्ति तथा तामसाभूतेज्यायश्चरश्चोधिनाय

कमावृणणादीनां भूतानां पूजाकलास्वाम्येषु भूतानि यान्ति अत्र देवपितृभूतशब्दाणां तत्संयन्धिलक्षणयोगेष्टुसुखम्यायेन स्वमासः मध्यमप-
दलोपीसमासान्नाकारात्यकृतिभावोभवेन च तादृष्येऽथुर्थीसमासायोगात् अन्ते च पूजायांचीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वेपर्याय-
द्वयेऽपिमतशब्दः पूजापरपच पदं देयतान्तराराधनस्य तत्रदेवताकृत्वमात्तपकलमुक्त्वा भगवदाराराधनस्य भगवद्रूपत्वमन्तं फलमा-
मां भगवन्तं यदुं पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजितः सर्वान्मु देवतासु भगवन्नाप्रैर्विशीनोभगवदाराराधनपरायणार्मां भगवन्तमेव यान्ति
समानेऽप्याश्रयासे भगवन्तमन्तयामिणभनन्तफलदमनाराध्यदेयतान्तरामाराध्यान्तवत्फलं यान्तास्यहोतुर्देवैस्यमहागामित्यभिप्रायः
॥ २५ ॥ तदेवं देवतान्तराणि परित्यज्यान्तफलत्वाद्भगवत्परायाराधनं कर्तव्यमतिशुकरत्वाद्येत्याह पत्रं पुष्पमिति पत्रं पुष्प फलं तो-
यमस्यद्वाऽनायासलभ्यं यत्किञ्चिद्वस्तु य.काञ्चिदपि नरोमे मह्यमन्तमहाविभूतिपतये परमेश्वराय भक्त्या न वासुदेवात्परमस्ति

पदे पुष्पं फलं तोयं शोभे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमन्नामि प्रयतात्म-

शः ॥ २६ ॥

किञ्चिदिति बुद्धिपूर्विकया शोभा प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यवपुष्कल्पयति मत्सत्वानास्पदश्रयाभावात् सर्वस्यापि जगतोमयैवाजि-
तयात् अतोमदीयमय सर्वे मह्यमर्पयति जनः तस्य शोभा प्रयच्छतः प्रयतात्मनः शुद्धयुद्धेऽस्मत्पुण्यादि तुच्छमापि वस्तु अहं सर्वे-
श्वरोऽस्मामि भगवानवतीत्या स्वीकृत्य पूज्यामि अत्र घाच्यस्यात्यन्ततिस्कापदशोभलक्षितेन स्वीकारविशेषेण प्रीत्यातिशयहेतुत्वं व्य-
ज्यते न ह वै देवाभश्चन्ति न पियत्येतदेवायुतंष्टुषु तुच्यन्तीति भुंक्तः कस्मात्तुच्छमपि तद्वद्गति यस्मात् भक्त्युपहृतं भक्त्या प्री-
त्या समर्पितं तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसङ्गं यां सूचयति श्रोदामयाह्वानात्तत्तण्डुलक्षणभक्षणयत् प्रीतिविशेषप्रतिबन्ध-
नस्यसद्व्यापिकलावालयमात्रार्चपित पशुपुष्पादि भक्तापित साक्षादेव मक्षयामीति घा तेन मत्किंरेव मत्परितो गनिमित्तं न तु देव-

तान्तवदयल्युपहारादिवहुवित्तव्ययायाससाध्यं किञ्चिदिति देवतान्तरप्रपहाय मामेव मजेतेत्याभिप्रायः ॥ २६ ॥ कीदृशं ते भजनं तदाह यत्करोपीति यत्करोपि शाखाहतेऽपि रागात्प्राप्तं गमनादि यदत्र्यासि स्वयं तृप्त्यर्थं कर्मसिद्धयर्थया तथा यज्जुहोपि शाखबलाधित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वतयसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यददासि भक्तिधियाह्वणादिभ्योऽन्नहिरण्यादि तथा यत्तपस्यासि प्रतिसंवत्सरप्रज्ञातप्रामादिकपापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघातं संयमयस्सीति ध्या एतच्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणं तेन यत्तवप्राणित्त्वभाववगादिनापि रात्रमवश्यंभावि गमनाशनादि यच्च शाखवशादवश्यंभावि होमदानादि हेकौन्तेय तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा

यत्करोपि यदत्र्यासि यज्जुहोपि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यासि कौन्तेय तरकुसुणव मदर्पणम्

॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं मौच्यसे कर्मवन्धनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-

सुपैष्यसि ॥ २८ ॥

कुरुष्व आत्मने पदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तुम किञ्चिदिति दर्शयति अवश्यंभावितानां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव मद्भजनं नतु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चिर्कृतव्यवहार्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ एतादृशस्य भजनस्य फलमाह शुभाशुभेति एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मवन्धनैरर्थरूपैः कर्मभिर्मोक्ष्यसे मयि समर्पितत्वात्तव तत्संयन्धानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्तस्यते ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं स एव योगश्च चित्तशोधकत्वायोगस्तेन युक्तः शोधितभात्मान्तःकरणं यस्य सत्त्वं त्यक्तसर्वकर्माया कर्मवन्धनैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन् सभ्यवद्दर्शनेतानानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्कारिष्यस्यहं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धकर्मक्षयत्पतितोस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मा-

रमाष्टगागाईनि भूतानां पूजकरमाग्येय भूतानि यान्ति अत्र देयविभूतनाश्यानां सारतैयिञ्चिद्व्यक्षणाद्योद्भूतमुक्त्यायेन समाप्तः मध्यमप-
 इनापीरमागतद्वैतिकादात्र दृतिविच्छिन्नभागामयेन च तादृश्यं यतुर्गोसमाप्तायोगात् अन्ते च पूजापार्चीज्याशब्दप्रयोगात्पूर्वपर्याय-
 इयेऽभिमतशब्दः पूजापरपर्य पर्य देयतान्तरादायनस्य तद्यदेयतारूपमन्तवत्कठमुक्त्वा भगवद्वापराधनस्य भगवद्रूपत्वमन्तं फलमा-
 मां भगवन्तं धर्तुं पूजयितुं शीलं देवां ते मद्याजिनः स्वर्गास्तु देयत्वात् भगवद्भस्वर्देहिनीभगवद्वापराधनपरायणामां भगवन्तमेव यान्ति
 सत्यानेऽव्याभ्यासे भगवन्मनायांमिजमन्तं कुरुदमनादाध्यदेवतान्तरमादाध्यात्तयत्फले यान्तीत्यहोर्दुर्देयैवभवमज्ञानमित्यामिमायः
 ॥ २१ ॥ तदर्थं देयतान्तरानि परित्यज्यानन्तकलत्याग्नगणतप्याराधनं कर्तव्यमिति तु कृत्वाशेषेत्वात् परं पुष्पमिति पत्रं पुष्पं फलं तो-
 पमस्येवाऽनायासलक्ष्यं परिकीर्ष्यस्वु यन्त्रिभिरुपि सर्वमे भक्षमन्तमहाविभूतिपतये परमेभ्यराय अस्या न पातुदेयात्परमास्ति

पर्वं पुष्पं फलं तोयं योमे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमस्यामि प्रयत्नात् ॥

अः ॥ २६ ॥

विगिरिति पुञ्जिर्परिकृता प्रोक्त्या प्रयच्छति ईश्वराय भूतस्यपुष्पकल्पयति मत्स्वत्वात्तास्त्वेद्व्याभायात् संप्रत्यापि जगतोमेवेवाजि-
 तायात् अतोमदीगमेव सर्वे भक्षमर्षयति जनः तस्य प्रोक्त्या प्रयच्छतः प्रयत्नात्मनः दुःखदुर्दमस्यचपुष्पादि तुच्छमपि वस्तु अहं सर्वं-
 शब्देऽस्मादि भक्तानयतीत्या श्रीकृत्य भूत्यामि अत्र पाठ्यस्यालत्तितिरस्कापदंशकलाश्रितेन म्मीकारविशेषेण प्रीत्यतिनायहेतुत्वं व्य-
 ग्यते न ह वै देयाभ्रमन्ति न पिप्रत्येनदेवाभ्युर्दृष्टा मृत्युल्लोति धृतेः कस्मानुच्छमपि तदस्यामि वरश्मात् मन्त्र्युपहृतं मत्स्या प्री-
 त्या समर्पितं तेन प्रीत्या समर्पणं मत्स्यांकारनिमित्तमित्यर्थः अत्र मत्स्या प्रयच्छतिरस्युक्त्वा पुनर्मन्त्र्युपहृतमिति षडश्वगक्तस्य ब्राह्मण-
 एवपश्चित्तादि मत्स्वीकारनिमित्तं न यत्रतीति परिसङ्घर्षां मृगयति श्रीदामब्राह्मणानोततपुष्टकजगमक्षणवत् प्रीतिविशेषमतिशब्द-
 मत्स्यभार्यायत्वात्प्रोक्त्यात् इमशार्थपितं पत्रपुष्पादि भक्त्यापितं साक्षादेव मदायामीति या तेन भक्तिरेव मत्स्वत्त्वोपनिमित्तं न तु देव-

तान्तवद्वयुपहारादिवहुधिसत्व्ययायाससाध्यं किञ्चिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेतेत्याभिप्रायः ॥ २६ ॥ फीहदां ते भजनं त-
दाह यत्करोषीति यत्करोषि शाखाहतेषुपि रागात्प्राप्तं गमनादि यदश्यासि स्त्रयं तृष्यर्थं कर्मसिद्धयर्थं वा तथा यच्छुहोषि शाखावला-
चित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वृत्यसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यद्दासि अतिथिब्राह्मणादिविश्वोऽश्रहिरण्यादि तथा यत्तप-
स्यासि प्रतिसेवत्सरमज्ञातप्रामादिकयापनिवृत्तये चान्द्रायणादि चरसि उच्छृण्वलप्रवृत्तिनिरासाय शरीरेन्द्रियसंघातं संयमयसीति
वा पतत्र सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणं तेन यत्तद्यप्राणित्वभाववर्गादिनापि शास्त्रमवश्यंभावि गमनाशानादि यच्च शाखव-
शादवश्यंभावि होमदानादि हेतून्तेषु तत्सर्वं लौकिकं वैदिकं च कर्मोन्त्येनैव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यर्पितं यथा स्यात्तथा

यत्करोषि यदश्यासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यासि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्

॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं सीध्यसि कर्मवन्धनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-

नुष्यसि ॥ २८ ॥

कुरुष्व आत्मने पदेन समर्पकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तुम किञ्चिदिति दर्शयति अवश्यंभाविनां कर्मणां मायि परमगुरौ समर्पणेमेव
मद्भजनं नतु तदर्थं पृथग्व्यापारः कश्चिक्तंत्व्यइत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥ पताहशस्य भजनस्य फलमाह शुभाशुभेति एवमनायाससिद्धेऽपि
सर्वकर्मसमर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तैः कर्मवन्धनैर्वन्धरूपैः कर्मभिर्मोहयसे मायि समर्पितत्वात्तत्र तत्सं-
न्यानुपपत्तेः कर्मभिस्तत्फलैश्च न संस्रव्यते ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं सपथ योगइव
चित्तशोधकत्वाद्योगत्वेन युक्तः शोधितआत्मान्तःकरणं यस्य सत्त्वं त्यक्तसर्वकर्माद्या कर्मवन्धनैर्जीवशेव विमुक्तः सन् सम्यग्दर्शनेना-
ज्ञानावरणनिवृत्त्या मामुपैष्यसि साक्षात्कारिव्यसहं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धकर्मक्षयात्पतितेस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मा-

मुपैष्यसि इदानीमपि । सद्रूपः सन्नसर्वोपाधिनिवृत्त्या मायिकमेदृश्व्यचहारविषयो न भविष्यसित्यर्थः ॥ २८ ॥ यत्रि भक्तानेवानुगृ-
 ष्णासि नामकात् ततोरागद्वेषस्येन कथं परमेश्वरः स्यादिति नेत्याह समोहमिति सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योहं सद्रूपेण स्फुरण-
 रूपेणानन्दरूपेण च स्वाभाविकेनौपाधिकेन चान्तर्बोमित्त्वेन अतो न ममेदंयविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चिदस्ति सावित्रस्येव गगनम-
 षडलव्यापितः प्रकाशास्य तर्हि कथं यत्कामक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह ये भजन्ति तु येतु भजन्ति सेवन्ते मां सर्वकर्मसमर्पणरूपया भ-
 ज्ञ्या अमक्तापेक्षया भक्तानां विशेष्योतनार्थस्तुशब्दः श्रोतौ मयि ते ये मदपितीर्त्तिकामैः कर्मभिः शोधितान्तःकरणान्ते निरस्तसम-
 सारजलमोमलस्य सत्योद्रेकेणातिस्त्रच्छस्यन्तःकरणस्य सदा मदाकारां श्रुत्तिसुपनिषन्मानोत्पादयन्तोमपि वर्तन्ते अहमव्यतिस्ल-
 च्छायां तदित्यचिच्छ्रुतौ प्रतिबिम्बितन्तेषु वर्तन्ते चकारोऽवधारणार्थस्तपस्व मयि तेभ्येवाहमिति स्त्रच्छस्य हि द्रव्यसायमेव स्वभावोः

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रिय ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु

चाप्यहम् ॥ २८ ॥

येन संबध्यते तदाकारं गृण्हातीति स्त्रच्छ द्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुनापणप्य स्वभावोयत्तत्र प्रतिफलतीति तथा अस्त्रच्छद्रव्यसाय्येप-
 ष्व स्वभावोयत्स्यसंबद्धस्याप्याकारं न गृण्हातीति अस्त्रच्छद्रव्यसंबद्धस्य च वस्तुन एषप्य स्वभावोयत्तत्र न प्रतिफलतीति यथा हि
 सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रः प्रकाशः स्त्रच्छे रूपेणादायैवाभिव्यज्यते न त्वस्त्रच्छे घटादौ तावता न रूपेणे रज्यति न वा ज्येष्टि घटे
 एषं सर्वत्र समोऽपि म्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्त्रच्छे चामकचित्ते नाभिव्यज्यमानोऽहं न रज्यामि कुत्र चित्त न वा ज्येष्मि
 कंचित् सामग्रीमर्यादया जायमानस्य कायं स्यापर्यनुयांज्यत्वात् घन्दिह्यत्कल्पतरुश्चायैषम्यं व्याख्येयम् ॥ २९ ॥ किं च मद्भक्तैरेकायं
 महिमा यत्समेऽपि वैषम्यमप्राप्यति शृणु तन्महिमानं अपीति यः कश्चित्तदुत्तराचरोऽपि वैकुण्ठामिलाविरिच अतन्मयभाक्त्सत् मां

भजते कुतश्चिद्भाग्योदयात्सेवते सप्रागसाधुरपि साधुरेव मन्तव्यः हि यस्मात्सम्यग्व्यवसायसितः साधुनिश्चयवान् सः ॥ ३० ॥ अस्मा-
 देव सम्यग्यवसायात्सहित्या दुराचारतां क्षिप्रमिति चिरकालमधर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्रं शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मोऽनु-
 गतचित्तः दुराचारत्वं शटिल्येव त्यक्त्वा सदाचारोभवतीत्यर्थः किंच शश्वन्नित्यं शान्ति विषयमोगस्पृहानिष्टानि निगच्छति नितरां
 प्राप्नोत्यतिनिर्बन्दात् काश्चित्पद्रकः प्रागभ्यस्तं तुरचारत्वमत्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा तथा च सनदयेदेति नेत्याह भक्तानुकम्पापरच-
 शतया कुपितहव भगवान् नैतदाश्चर्यं मन्वीथाः हेकौन्तेय निश्चितमेवेदं मद्भक्तेर्माहात्म्यं अतोऽपिप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्वं प्रति-

अपि चेत्सुदुराचारीभजते मामनन्द्यभाक् ॥ साधुरेव समन्तव्यः सम्यग्व्यवसितोऽहि सः
 ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे
 भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य शेऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियोवैश्यास्तथा
 शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

जानीहि सावर्षं सगर्वं च मतिज्ञां कुरु न मे घासुदेवस्य भक्तोऽतिदुराचरोऽपि प्राणसङ्कटमापन्नोऽपि सुतुलंमयोग्यः सन् प्रार्थ-
 यमानोऽपि अतिमूढोऽशरणोऽपि न प्रणश्यति किंतु कृतार्थेष्व भवति दृष्टान्ताध्याजामिलप्रल्लादधुयजनेन्द्रादयः प्रसिद्धाप्य शास्त्र
 च न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचिदिति ॥ ३१ ॥ पद्यमागन्तुकदोषेण दुष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावाग्निस्तारमुक्त्वा म्याभापिकदो-
 षेण दुष्टानामपि तमाह हि निश्चितं हेपार्थं मां व्यपाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयोऽस्त्यजास्तिस्यंश्रोया जातिदोषेण दुष्टाः
 तथा वेदाध्ययनाविशून्यतया निरुष्टाः स्त्रियोवैश्याः कृष्यादिमात्ररताः तथा शूद्राजातिदोषयनाद्यभावेन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि

यान्ति परं गतिं अपि शब्दात् प्रागुक्तदुराचारात्पि ॥ ३२ ॥ एवं चेत् पुण्याः सदाचाराउत्तमयोतश्च राजर्षयः पुरुषवस्तुविवेकिनः
 क्षत्रियामम मक्ताः परां गतिं यान्तीति किं पुनर्वाच्यमत्र कस्यचिदपि सन्वेदेहाभावादित्यर्थः यतोमद्भक्तैरीहशोमहिमा अतोमद्भताप्र-
 यत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभश्च मनुष्यदेहमवित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भयासाधनेकदुःखयदुल्ले लब्ध्वा याव-
 द्य न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजस्य मां शरणमाश्रयस्य भनित्यत्वाद्सुखत्याद्यास्य विलम्बं सुपार्यमुद्यमं च माकारिस्त्वं च रा-
 जर्षित्वोमद्भजेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्येतादृश जन्म निःफलमेव तेषादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्पुनःसंहरति राज-

किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्याभक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्य माम्
 ॥ ३२ ॥ सन्मनाभव सद्भक्तोमदाजौ मां नमस्कुत ॥ मामवैष्यसि दुषत्वैवमात्मानं मत्प
 रायणः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीता सूत्रनिपत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भक्त्यापि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा सतन्मनाअपि न तद्भक्तइत्यतउक्तं मन्मनाभय मद्भक्तइति तथा मदाजौ मत्पूजनशीलः मां
 नमस्कुत मनोवाक्यैः एवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणोभेदकशरणः मत्परात्मनस्तःकरणं युक्ता मयि समाधाय मामेव परमानन्दधने
 स्वप्नकाशं सर्वोपद्रवश्चान्यमभयमेव्यसि प्राप्स्यसि ॥३५॥ श्रीगोविन्दपदारविदुमकरन्दास्वाद्युद्याशयाः संसाराभ्युधिमुत्तरन्तिसहस्रा
 परयन्ति पूर्णं महः । वेदान्तेरयधारयन्ति परमं धेयस्यजन्ति भ्रमं द्वैतं स्वप्नसमं विदन्ति विमलं विदन्ति चानन्दतां ॥ इतिश्रीभग-
 वद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन राजविद्या राजगुह्ययोगेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णाय गीताश्रुतबुद्धे नमः पर्यं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च दर्शितं तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपायभूताः रसोऽहमस्तु कौन्तेयेत्यादिना सप्तमे अहं क्रतुरहं यज्ञइत्यादिना नवमे च सङ्क्षेपोक्ताः अथेदानीं तासां विस्तरोक्तव्योभगवतोऽध्यानाय तत्त्वमपि बुविक्षेयत्यात् पुनस्तस्य वक्तव्यं ज्ञानायोति दशमोऽध्याय आरभ्यते तत्र प्रथममर्जुनं प्रोक्ताहयितुं भूयएव पुनरपि हे महाबाहो गृणु मे मम परमं प्रकृतं वचः यस्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनाद-
मुत्पन्नानादिव प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमास्तव हितकाम्यया इष्टप्राप्तीच्छया ॥१॥ प्राग्बुधोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसीत्यत आह

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूयएव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय
वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिहिंदे-
वानां महर्षीणां च सर्वेशः ॥ २ ॥ योमामजमनादि च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥ असं मूढः
समर्थेषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं प्रभवन्मुत्पत्तिमनेकविभूतिभिराविर्भावं वा सुरगणाः इन्द्रादयोमहर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः तेषां तदज्ञाने हेतुमाह अहं हि यस्मात् सर्वेषां देवानां महर्षीणां च सर्वेशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादातत्वेन चादिः कारणं अतोमद्विकारास्ते मत्प्रभावं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ महाफलत्याश्च कश्चिदेव भगवतः प्र-
भावं येषीत्याह सर्वकारणत्वाच्च विद्यते आदिः कारणं यस्य तस्मादिं अनादित्वाद्दजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो-
धोती समर्थेषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः संगोहवर्जितः सर्वैः पार्ष्णैरिति पूर्वकृतैरपि प्रमुच्यते प्रकरणे कारणोच्छेदात्तत्संस्काराभावरू-
पेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ आत्मनो लोकात्महेतुत्वं प्रपञ्चयति बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यं ज्ञानमात्मानात्मसर्व-

पदार्थावबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु कर्तव्येषु चाढ्याकुंठतया विवेकेन प्रवृत्तिः क्षमा आकुप्यस्य ताडितस्य या निर्वि-
कारचिन्तता सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणं दमोद्याहोन्द्रियाणां स्वविषयेभ्योनिवृत्तिः शमोन्तःकरणस्य सुरां घर्मासाधा-
रणकारणकमनुकूलवेदनीयं दुःप्रमथमसिंसाधारणकारकं प्रतीकूलवेदनीयं भवः उत्पत्तिः भावः सत्ता अमाचोऽसत्तेति या मयं च
त्रासस्तद्विपरीतमभयं एषं च एकञ्चकारुलकसमुच्चयार्थः अपरोनुक्तपुद्धाशानादिसमुच्चयार्थः पवेत्येते सर्वलोकप्रसिद्धापवेत्यर्थः म-
त्तपवमन्तीत्युत्तरेणान्वयः ४ अहिंसा प्राणिनां पीडानिवृत्तिः समता चित्तस्य रगद्वेषादिरहित्वायस्या मुष्टिभोग्येष्वेतायलाऽलमिति दु-
श्चिः तपः शास्त्रीयमार्गेणु कायोन्द्रियरोपणं दानं देशं काले धन्यया यथाशास्त्रार्थानां सत्पत्रे समर्पणं यशोधर्मनिमित्ता लोकस्य-

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवोभावोभयं चाभयमेव च

॥ ४ ॥ अहिंसा समता तुष्टिसुभोदानं यशोयशः ॥ भवन्ति भावाभूतानां सप्तएव पृथ-

ग्विधाः ॥ ५ ॥

धारूपा प्रसिद्धिः अयशास्त्रधर्मनिमित्ता लोकनिन्दारूपा प्रसिद्धिः एते पुद्धादयोभावाः सकारणकाः पृथग्विधाः धर्मायमां-
दिसाधनवैचित्र्येण नानाविधाः भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मत्तः परमेदयदेव भवन्ति नान्यस्मात्तस्मात्किं चाच्यं मम लोक-
महेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इत्यथैतदेवं महर्षयः वेदतत्पर्यद्गृह्यारः सर्वभ्रमिद्यासंप्रदायप्रवर्तकाभृग्याद्याः सप्त पूर्वं सर्गायकालाविर्भू-
ताः तथा च पुराणं 'भृगुं मरीचिर्मात्रं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं पत्सिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतानां सप्त प्रह्लाणस्येते पुराणे
निश्चयं गतास्ति' तथा चत्वारोमनवः सायणास्ति प्रसिद्धाः अथवा महर्षयः सप्त भृग्याद्याः तेषुऽपि पूर्वं प्रथमाश्चत्वारः स-
प्तकाद्यामहर्षयः मनवस्तथा स्वायम्भुवाद्याश्चतुर्वंश मयि परमेदवरे भावोभावन्त देयां ते मद्भाषामश्चिन्तनपरः मद्भाषनायशादा-

विभूतमदीयज्ञानैदयंशकयइत्यर्थः मानसाः मनसः सङ्कल्पदेवोत्पन्नानतु योनिजाः अतोविशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणिश्रेष्ठामस्त-
 एव हिरण्यगार्मात्मनोजाताः सर्गाद्यकाले प्रादुर्भूताः येषां महर्षीणां सत्तानां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चतुर्दशानां
 अस्मिन्लोके जन्मना च विद्यया च सन्ततिभूताइमाब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमु-
 फत्वा तज्ज्ञानफलमाह एतां प्राणुक्तां युद्धादिमहर्ष्यादिरूपां विभूर्तिं विविधमावं तत्तद्रूपेणावस्थितिं योगं च तत्तदर्थनिर्माणसा-
 मर्थ्यं परमैश्वर्यमिति यावत् मम योवेत्ति तत्त्वतः यथावत् सोऽविकल्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्ज्ञानस्यैर्यलक्षणेन समाधिना युज्यते

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारोमनवस्तथा ॥ सङ्गावामानसाजातायेषां लोकइमाः प्रजाः ॥ ६ ॥
 एतां विभूर्तिं योगं च मम योर्वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः
 ॥ ७ ॥ अहं सर्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वे प्रवर्तते ॥ इति सत्त्वा भजन्ते मां बुधाभावसम-
 निवृताः ॥ ८ ॥

नात्र संशयः प्रतिबन्धः कश्चित् ॥ ७ ॥ याहरोन निभूतियोगोर्ज्ञानिनाविकल्पयोगप्राप्तिस्तद्दर्शयति चतुर्भिः अहं परंप्रलयवासुदेवा-
 ख्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्पत्तिकारणमुपादानं निमित्तं च सर्वं मत्तएव प्रवर्तते भवति मयेवात्तर्योमिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना
 प्र्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य सर्वं जगत्प्रवर्तते चेष्टतइति वा इत्येवं मत्त्वा बुधाविवेकेनावगततत्त्वाः भावेन परमार्थतत्त्वग्रह-
 रूपेण प्रेम्णा समन्वितताः सन्तोमां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमपूर्वकं भजनमेव विवृणोति मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः तथा म-
 द्रतामां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयोयेषां ते मद्गतप्राणामद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारामय्युपसंहृतसर्वकरणेषु अथवा मद्गतप्राणाः म-

द्वजनाथं जीवनामद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्यजीवनादिति यावद विद्वद्रोष्ठीषु परस्परप्रत्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयन्तः त-
त्त्वमुत्सुकरुणयाज्ञापयन्तः तथा स्वशिर्येष्यश्च मामेव कथयन्तउपदिशन्तश्च मायि चित्तार्पणं तथा वाह्यकरणार्पणं तथा जीवनापणं
पश्ये समानामन्योन्यं मद्व्योधनं स्वान्यूनेष्यश्च मदुपदेशनमित्येवंरूपं यन्मद्भजतं तेनैव तुष्यन्ति च एतावतैव लब्धसर्वार्थावयमलम-
भ्येन लब्धव्येनेत्येवंप्रत्यरूपे संतोषे प्राप्नुवन्ति च तेन संतोषेण रमन्ति च रमन्तेच मियत्तद्भजेनेव उत्तमं सुखमनुभवान्तिच तदु-
क्तं पतञ्जलिना 'संतोषाद्बुद्धिर्मा सुखलाभरति' उक्तं च पुराणे 'यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महत्सुखं तृणाक्षयसुखस्यैते नहि-
द्यः षोडशी कलामिति' तृणाक्षयः संतोषः ॥ ९ ॥ ये यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां सततं सर्वदा युक्तानां भगवत्येकाग्रबुद्धीनां

मच्चित्तानद्भक्तप्राणाबोधयन्तः परस्परम् ॥ कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च

॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मासुपयान्ति
ते ॥ १० ॥

अतएव लाभपूजाख्यालाघनभिसंथाय प्रीतिपूर्वकमेव भजतां सेवमानानां तेषां अविष्कम्पेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तं बुद्धियोगं
मत्तयावियमम्यग्दर्शनं ददामि उत्पादयामि येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मवेत्तेषोपयान्ति ये मच्चित्तवादिप्रकारैर्मां भजन्ते ते
॥ १० ॥ दीयमानस्य बुद्धियोगस्यैवमप्राप्तौ फले भव्यवर्तिनं व्यापारमाह तेषामेव कथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्वभा-
त्माकारान्तःकरणपृथ्वी विषयत्वेन स्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्यलक्षणात्मा तेनैव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपेण ज्ञा-
नदीपेन दीपमहशेन ज्ञानेन भास्वता चिदाभासयुक्तेनाप्रतिबिम्बेनाज्ञानजं अज्ञानोपादानकं तमोमिध्याप्रत्ययलक्षणे स्वाविषयावर-
णमन्यकारं तदुपादानाऽज्ञानान्तरेण नादायामि सर्वज्ञोपादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवत्यत्वात्तदुपादाननाशनियत्वेत्याद्योपादेयम् ॥ ९-

तद्वत् सर्वमेवाहं मन्थे यन्मां प्रति वदसि केशव नहि त्वद्वचसि मम कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्का तच्च सर्वसत्यार्थं जानासीति केशो प्र-
 ष्ठन्नो सर्वेशायप्यनुकम्प्यतया चालवगच्छतीति व्युत्पात्तमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकेन केशवपदेन सूचितं अतोयदुक्तं न
 मे विदुः सुरगणाः प्रभव न महर्षयश्चत्वादि तथैव हि यस्मात् हेमगवत् समग्रैश्वर्यादिसम्पन्नं ते तव व्यक्तं प्रभावं शान्तिशयशा-
 लिनोऽपि देवान विदुर्नापि दानवाः न महर्षयश्चत्वापि ऋष्टव्यम् ॥ १४ ॥ यतस्तव तेषां सर्वेषामादिरशक्यज्ञानश्चातः स्वयमेव अ-
 ग्नोपदेशादिकमन्त्रेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपपातमान निरुपाधिकं सांपाधिकं च निरुपाधिकं प्रत्यक्तेनाविप्यतया सांपाधिकं च नि-
 रतिशयज्ञानैदृशोदिकात्मरत्नं धरंश्च जानासि नान्यः कश्चिद् धर्न्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयामित्याशङ्कामप्युद्वेगं प्रेमोत्क-

सर्वमेतद्वृत्तं मत्से यन्मां वदसि केशव ॥ न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवान दानवाः
 ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगरप-

ते ॥ १५ ॥

पठ्येन वदुथा सजोयथाति हेपुरुषोत्तम स्वदपेक्षया सर्वप्रपि पुरुषअपकृष्टापव अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्याभि-
 प्रायः पुरुषोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधने भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हेभूतभावन सर्वभूतपितः पितापि
 कश्चिद्वेष्टस्तत्राह हेभूतेश सर्वभूतानियन्त- नियन्तापि कश्चिन्नाशय्यस्तत्राह हेदैवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्यः आर्यो-
 ष्योऽपि कश्चिन्न पाळयितुत्वेन पतिस्तत्राह हेजगत्पते हित्ताहितोपदेशक वेदग्रन्थतुष्टेन सर्वस्य जगतः पाळयितः एतादृश-
 सर्वनिशेषणविशिष्टसर्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः सर्वेषां राजाऽतः सर्वैः प्रकरीः सर्वेषामाराध्यश्चैति किं वाच्य पुरुषोत्तमत्वं
 तयेति भावः ॥ १५ ॥ यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्यावन्दयं शतव्याश्च तव विभूतयः तस्मात् यानिर्धर्भूतिभिरिमास्त-

र्वाङ्गोक्तान् व्याप्य त्वं तिष्ठसि तास्तवाऽसाधारणाविभूतयोदिव्याअसर्वशैशुमशक्याहि यस्मात्तस्मान्सर्वशस्त्वमेव ताःअशोषेण
 वन्तुमहंसि ॥ १६ ॥ किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाभ्यां योगोनिरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोस्यात्ताति हेयोगिन् निरति-
 शयैश्वर्यादिशक्तिशालिन् अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयां सदा परिव्रिन्तयन् सर्व-
 दा ध्यायन् ननु मद्द्रुक्विभूतिषु मां ध्यायन् ज्ञास्यसि तत्राह केपु केपु च भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्रिभूतिभू-
 तेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥ अतः आत्मनस्तवयोगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतं च ध्यानाल-

वंक्तुमर्हस्यशेषिण दिव्याद्वात्माविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि

॥ १६ ॥ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥ केपु केपु च भावेषु चिन्त्योमि

भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरिणात्मनोयोगं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय त्वमिहि शृणव-

तोनास्ति मेऽहृतम् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्याद्वात्माविभूत-

यः ॥ प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तोविस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

म्वनं विल्लरेण सङ्क्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय सर्वज्ञैरभ्युदयमिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यसइति हे जनार्दन अतो-
 ममपि याश्चा त्वय्युचितैव उक्तस्य पुनः कथनं कुतोयाचसे तत्राह त्वमित्प्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिनास्ति हि यस्माच्छृण्वंतः श्रव-
 णेन पित्रतस्त्वद्वात्म्यममृतं अमृतवत्पदे पदे स्वातु स्वातु अत्र तद्वात्म्यमित्यनुकेरपन्हुत्यतिशयोक्तिरूपकसङ्कोचं माधुर्यातिशयातु-
 भवेनोत्कण्ठातिशयं व्यनक्ति ॥ १८ ॥ अब्रौत्तरं हन्तेत्यनुमतां यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि माव्याकुलोभूरित्यर्जुनं समाश्र्वास्य
 तदेव कर्तुमारभते कथयिष्यामि प्राधान्यतस्तत्ताविभूतीर्यादिव्याहि प्रसिद्धाआत्मनोममासाधारणाविभूतयः हेकुरुश्रेष्ठ विल्लरेण तु

कथनमाश्रयं यतोनास्त्यन्तोविस्तरस्य मे विभूर्तीनां अतः प्रथानभूताः काश्चिदेव विभूर्तीषंक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्र प्रथमं तावन्मु-
र्यं चिन्तनीयं शृणु सर्वभूतानामाशये तद्देशोन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च स्थितआत्मा चैतन्यानन्दधनस्तययाऽहं चालुदैवएवेति
ध्वयः हेगुडाकेण जितनिद्रेति ध्यानममर्थ्यं सूचयति एवं ध्यानसामर्थ्यं तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि कार्याणि तत्राप्यादौ ध्येयमाह
अहमेवादिश्च उत्पत्तिः भूतानां प्राणिनां चेतनरवेन लोके व्यवहियमाणानां मध्यं च स्थितिः अन्तश्च नाशः सर्वचेतनवर्गोणासुरप-
त्तिस्थितिनाशरूपेण चाहमेव ध्येयस्यर्थः ॥ २० ॥ पतदशकेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति आदित्यानां द्वा-
दशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योहं धामनायतारोवा ज्योतियां प्रकाशकानां मध्ये रविरंशुमान् विद्वध्यापी प्रकाशकः मरुतो

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिद्य मध्यं च भूतानामन्तएव च
॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥ मरीचिमरुतामस्मि नचत्राणा-
महं शयी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इन्द्रियाणां मनश्चाम्मि
भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

सप्तसप्तकानो मध्ये मरीचिनामाहं नक्षत्राणामग्निपतिरहं शशी चन्द्रमाः निर्धारणे पृष्ठी अत्र प्रायेण निर्धारणे पृष्ठी क्वचित्सं-
वन्धेऽपि यथा भूतानामस्मिचेतनेत्यादौ धामतरामादयश्चायतारः सर्वेश्वर्यशालिनोत्येतेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूर्तिषु प-
ठ्यन्ते वृष्णानां चासुदेवीस्मीत्ये तेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्यात्पि स्वविभूर्तिमध्ये पाठवत् अतःपरत्र प्रायेणायमध्यायः स्पष्टा-
धैरति क्वचित्किञ्चिद्यद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्योणातिरमणीयः सामवेदोहमस्मि वासवइन्द्रः सर्व-
देवाग्निपतिः इन्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकः मनः भूतानां सर्वप्राणिसंवन्धिनां परिणामानां मध्ये चिदभिव्यञ्जिका बुद्धेर्वृत्ति
ध्येतनाहमस्मि ॥ २२ ॥ वद्राणामेकादशानां मध्येशंकरः विचेशोधनाध्यक्षः कुबेरः यक्षरक्षसां यक्षानां राक्षसानां च वसुनाम-

ष्णानां पावकोऽग्निः मेरुःसुमेरुः शिखरिणां शिखरवतां अयुच्छ्रितानां ॥ २३ ॥ इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्तपुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां
 पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हेपार्थं विद्धि जानीहि सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोगुहः अ-
 ह्मस्मि सरसां देवलातलाशयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणां सप्त ब्रह्मणां मध्ये भृगुर-
 तितेजास्त्रित्वाद्बृहं गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोङ्कारोहमस्मि यक्षानां मध्ये जपयशोहिंसादिदोषघ्न्यत्येनात्यन्तशो-
 धकोऽहमस्मि स्वावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहं शिखरवतां मध्ये हि मेरुहमित्युक्तं अतः स्वावस्त्वेन शिखरवस्त्वेन चार्थमे-

बद्राणां गङ्गरश्चास्मि वित्तेशोयचरज्जसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम्
 ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थं बृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहं स्कन्दः सरसा-
 मस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामरम्येकमक्षरम् यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मिस्था-
 वराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गन्धर्वाणां चि-
 वरथः सिद्धानां कपिलोमुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्रवानां विद्धिं माममृतोद्भवम् ॥ ऐरा-
 वतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

दाददोषः ॥ २५ ॥ सर्वेषां बृह्मणां वनस्पतीनामन्येषांच अश्वत्थः देवापव सन्तोये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्षयस्तेषां मध्ये
 नारदोहमस्मि गन्धर्वाणां गान्धर्मणां देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि सिद्धानां जन्मनं च यिना प्रयत्नं धर्मज्ञानवैराग्यैर्वर्ष्या-
 त्विरायं शासनाभिधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलोमुनिरहं ॥ २६ ॥ अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथनोद्भवमद्वं मां विद्धि ऐरावतं
 गजममृतमथनोद्भयं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां विद्धीत्यनुपज्यते ॥ २७ ॥ आयुधानामब्रह्मा-
 णां मध्ये वज्रं इधीचैरस्मितंभवमब्रह्महमस्मि धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं दोग्ध्रीति कामधुकु समुद्रमथनोद्भवा घसिष्ठस्य कामधे-

नुरहमस्मि कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्यर्थोयः कन्दर्पः कामः सोऽहमस्मि चकारस्त्वर्थं रतिमात्रहेतुकामव्यापृत्यर्थः
सर्पाश्च नागुश्च जातिभेदाद्विद्यन्ते तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां राजा वासुकिरहमस्मि ॥ २८ ॥ नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजाऽन-
न्तश्च दोषास्त्योऽहमस्मि यादसां जलचराणां मध्ये तेषां राजा बरुणोऽहमस्मि पितॄणां मध्ये अयंमा नाम पितृराजश्चाहमस्मि संयम-
तां संयमं धर्मोपमंफलश्रुतेनानुग्रहं निग्रहं च कुर्यंतां मध्ये यमोऽहमस्मि ॥ २९ ॥ देवानां दितिवंदयानां मध्ये प्रकर्षेण ब्रह्मादयत्या-
नन्दयति परमसात्यकथेन सर्वानिति प्रब्रह्मादश्वासि फलयतां सङ्ख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहं सृगेन्द्रः सिंहः सृगाणां

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वा-
सुकिः ॥ २८ ॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणोयादसामहम् ॥ पितृणामर्थमाचामि य-
मः संयमातामहम् ॥ २९ ॥ प्रब्रह्मादश्चामि देवानां कालः कलयतामहम् ॥ सृगाणां
च सृगेन्द्रोऽहं धेनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रासः शस्त्रभृतामहम् ॥
भ्रूपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जान्हवी ॥ ३१ ॥

पशूनां मध्येऽहं धेनतेयश्च पक्षिणां विनतापुत्रो गण्डः ॥ ३० ॥ पवतां पायितॄणां वेगयतां या मध्ये पवनो धायुरहमस्मि शस्त्रभृ-
तां शस्त्रधारिणां युद्धकुरालानां मध्ये रामोदाशपथिपिलराक्षसकुलक्षयकटः परमवीरोऽहमस्मि साक्षात्स्वरूपस्याप्यननं रूपे-
ण चिन्तनार्थं घृष्णितां पासुदेवोस्मृतिवद्वपपाठश्रुति प्रागुक्तं ज्ञाणां भस्त्यानां मध्ये मकरोनाम तज्जातिविशेषः स्रोतनां
वेगेन चलजालानां नदीनां मध्ये सर्पनदीथेष्ठा जान्हवी गङ्गाऽहमस्मि ॥ ३१ ॥ सर्गाणामचंतनसृष्टिनामादिरन्तश्च मध्ये चो-
त्पत्तिस्थितिलयाब्धमेव हे अयुं भूतानां जीवाविधानां चेततत्वेन प्रसिद्धानामेवादिरन्तश्च मध्ये चेत्युक्तमुपक्रमे इहस्यचेतन

सर्गाणामिति न पौनरुक्त्यं विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्यामोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहं प्रवदतां प्रवदत्संविन्धिनां कथामेदानां वादजल्पवि-
 त्पण्डात्मकार्णां मध्ये वादोऽहं भूतानामस्मि चेतनेत्यत्र यथाभूतशब्देन तत्संविन्धनः परिणामलक्षितास्तथैह प्रवदच्छब्देन तत्संविन्धि-
 नः कथामेदालभ्यन्ते अतोनिर्धारणोपपत्तिः यथा श्रुतेतूत्तरयत्रापि संक्षेपेऽपि तत्र तत्त्वबुद्ध्युत्सर्वावितरागयोः सव्रह्मचारिणोर्गुरुशिष्य-
 योर्वा प्रमाणेन तर्कणं च साधनदूषणात्मा पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यन्तोवाद्ः तदुक्तं प्रमाणतर्कसाधनोपात्मभः सिद्धान्ता-
 विरुद्धः पश्चादवयोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवाद्दति गो० १।४१ वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य बुद्ध्युत्सर्वावितराकरणेन संरक्षणार्थं
 चिजिगीयुक्तये जल्पवितण्डे जयपराजयमात्रपर्यन्ते तदुक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं फण्टकशाखा-

सर्गाणामादिरत्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहम्
 ॥ ३२ ॥ अक्षरशामकारोऽस्मि इन्द्रः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षरयः कालोधाताऽहं वि-
 श्रुतो मुखः ॥ ३३ ॥

प्रावरणवदिति छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षोदुप्यतइति जल्पे वितण्डायाश्च समानं तत्र वितण्डायामेकेन स्वपक्षः स्याप्यतपव अत्येते
 च सदुप्यतपव जल्पेत्साम्यामपि स्वपक्षः स्यात्येते उभाभ्यामपि परपक्षोदुप्यतइति विशेषः ननुक्तं ' यथोक्तोपपन्नछलजातिनिग्रह-
 स्थानसाधनोपालम्भोजल्पः १।४२ समतिपक्षस्थापनाद्दीनोवितण्डेति १।४३ यतोवितण्डाद्दयशरीरत्वाजल्पोनामनेकाकथा कितु द्यमत्य-
 तिशयवानार्थं समयवन्धमात्रेण प्रवर्ततइति खण्डनकारः तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वादस्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ॥ ३२ ॥ अक्षरणां
 सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारोऽहमस्मि 'अकारोवै सर्वावागिति' श्रुतेस्तस्य श्रेष्ठत्वं प्रसिद्धं दृश्यतेः समासउभयपदार्थप्रधानः सामासि-
 कस्य समाससमूहस्य मध्येऽहमस्मि पूर्वपदार्थं प्रधानोऽध्ययीभावः उत्तर पदार्थप्रधानः स्तत्पुनरः अन्यपदार्थप्रधानोवहृद्वीहिति

तेषामुभयपदार्थसाम्यभावेनापष्टत्वात् क्षयिकाद्याभिमानात् अक्षयः परमेश्वराख्यः कालस्यापिकालप्रः कालकालो गुणीसर्वविचर-
 त्यादिधृतिप्रनिद्धोहमेव कालः फलयतामहमित्यत्र तु क्षयिकालइति उक्तमेवः कर्मफलविधातृणां मध्ये विदवतोमुपः सर्वतोमुलो-
 धाता सर्वकर्मफलदातेश्वरोहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संहारकारिणां मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी शूल्युरहं भविष्यतां भाविकल्याणानां य-
 उद्रचउत्कर्षः सचाहमेव नारीणां मध्ये कीर्तिः धीर्याकृ सृष्टिमैधा धृतिः क्षमति च ससधर्मपत्न्योऽहमेव तत्र कीर्तिर्योषिकत्वनिमि-
 त्ता प्रशस्तत्वेनानादिदेशीयसर्वलोकज्ञानविषयतारूपा स्थितिः धीधर्मोथेकामसम्पन्न शरीरशोभावा कान्तित्वां वाक् सरस्वती स-
 र्वस्वार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी चकारान्मुख्यादयोऽपि धर्मपत्न्योगृह्यन्ते सृष्टिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः अन्तेकप्रन्यार्थधार-

संयुः सर्वहरश्चाहसुदुवद्व भविष्यताम् ॥ कीर्तिः शीर्वावच नारीणां सृष्टिमैधा धृतिः
 जना ॥ ३४ ॥ उहत्साम तथा साक्षां गायत्री छन्दसामहम् ॥ सासानां मार्गशीर्षोऽहसृत्तनां
 कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

णाशक्तिमैधा धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसद्भातोत्पन्नशक्तिः उच्छृङ्खलप्रवृत्तकारणेन चापलप्राप्तौ तद्विद्यतेनशक्तिर्या क्षमा हृद-
 विषादयोरविकृतचित्ता यासामाभासमात्रसम्बन्धेनापि जनः सर्वलोकदादरणीयोभवाति तासां सर्वस्त्रीपूतभत्यमतिप्रसिद्धमेव ॥३४॥
 येदानां सामयेदोस्मित्युक्तं तत्रायमन्योविशेषः साम्नामृगक्षाररूढानां गातिविशेषाणां मध्ये श्यामिद्धिहहवामहइत्यस्याम्युचि गीर्तिर्य-
 शोयवृहत्साम तच्चारित्राये वृष्टस्तोत्रं संबंध्यत्येनेन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठत्वादेहं छन्दसां नियतांश्रपादत्यरूपछन्न्योघोशोशानामुंचां
 मध्ये द्विजानेद्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःस्वनादि स्वयनश्रवण्यपित्वेन त्रिष्टुपूजगतोभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमान लक्ष्योभ्रराणे
 च हारितानि जगत्या शीणि त्रिष्टुर्भक्तिमिति चत्थारि तैत्थरैः सहसोमस्वाहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायथो श्रुगहं चतुस्त्राणे हवाअग्ने

छन्दां स्यासुस्ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हित्वा जगाम ततस्त्रिष्टुप् सोममच्छापतत्सैकमक्षरं हित्वा पतत्ततो गायत्री-
साममच्छापतत्सां तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छन्त् सोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्रीत्युपक्रुष्य तदाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवतानि
गायत्री होयैतदुपचुजामानैरिति शतपथश्रुतेः गायत्रीवाइदं सर्वं भूतमित्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्च ऋषीसानां द्वादशानां मध्येऽभिनवशालि-
वास्तृकशाकादिशाली शीतातपश्चन्यत्वेन च सुखहेतुर्मांगशोषोऽहं ऋतूनां पण्णां मध्ये कुसुभाकरः संयसुगन्धिः कुसुमानामाकरोति
रमणीयवसन्तः वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत वसन्ते ब्राह्मणोऽभीनादर्थात् वसन्तेवसन्ते ज्योतिषायजंत तद्वैवसन्तपथाभ्यारभंत वस-

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोस्मि व्यवसायोऽस्मि सुत्वं मत्स्ववताम-
हम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ॥ सुनीनामथहं व्यासः कबी-
नामुशनाकाविः ॥ ३७ ॥

न्तोवै ब्राह्मणस्य त्वुरित्यादिशास्त्रयस्त्रियोऽहमस्मि ॥ ३५ ॥ छलयतां छलयतां छलयतां परयश्चनस्य फर्तूनां संवन्धिद्युतमक्षदेवतादिलक्षणं सर्व-
स्मि व्यवसायिनां व्यवसायः फलाव्यभिचार्युचमोहमस्मि जेवृणां पराजितापेक्षयोत्कंपलक्षणो जयोऽ-
महम् ॥ ३६ ॥ साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमख्यं पाठलेन रूपेण चिन्तनार्थं इति प्रागेवोक्तं वृष्णीनां मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसि-
द्धस्त्यदुपदेष्टायमहं तथा पाण्डवानां मध्ये धनञ्जयस्त्वमेवाहं मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्यासोऽहं कवीनां क्रान्तदर्शिनो
सुहृन्मायो विवेकिनां मध्ये उदाना फविरिति ख्यातः शुभोऽहम् ॥ ३७ ॥ वमयतामदान्तानुत्पथान् पथि प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तौ

निग्रहहेतुर्दण्डोहमस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां नानित्यर्योऽजयोपायस्य प्रकाशकोऽहमस्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मनि
याचो यमत्वमहमस्मि नहि तुष्णीं स्थितस्याभिप्रायोऽजायते गुह्यानां गोप्यानां मध्ये संन्यासश्चयणमननपूर्वकमात्मगोनिदिध्यासन-
लक्षणं मौनं चाहमस्मि दान्धवतां दानिनां यच्छ्रवणमननदिध्यासनपरिपाकप्रभवमाद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वाज्ञानविशं-
धिज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥ यदपि च सर्वभूतानां प्रराहकारणं बीजं तन्माओपाधिकं चैतन्यमहमेव हेतुर्जन मया विना य-

दण्डोदमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवताम-
हम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्थान्मया भूतं
चराचरम् ॥ ३९ ॥ नान्तीक्ष्णि मम दिव्यानां ॥ विभूतीनां परन्तप एषतूद्देशतः प्रोक्तो वि-
भूतोर्विस्त्रोमया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्त्वं श्रीमद्भूतिमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ क्वं मम
तजोगंसंभवम् ॥ ४१ ॥

स्थाद्भवेद्यत्सर्वं वा भूतं धस्तुं तन्नास्त्येव यतः सर्वं मत्कार्यमर्थेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन् विभूतिं संक्षिपति हेप-
रंतप परेषां शशूणां कामक्रोधलोभादीनां तापजनक मम दिव्यानां विभूतीनामन्तर्यामिणा नान्ति अतः सर्वशेनापि सा न रापय-
ते शान्तुं वस्तुं वा सन्मात्रविषयत्वात्सर्वशतायाः एषतु त्वां प्रयुद्देशतएकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्त्रोमया ॥ ४० ॥ अनु-
क्ताभ्यपि भगवतो विभूतीः संप्रहीतुमुपलक्षणमिदमुच्यते यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदेष्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीहर्मिः सम्पत्
शोभा क्रान्तिर्वा तथा युक्तं तथा ऊर्जितं यदाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शकेशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥

पञ्चमवयवशोविभूतिमुक्त्वा साकल्येन तामाह अथवेति पक्षान्तरे बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन किं तव स्यात् हेअर्जुन इदं कृच्छ्रं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टस्य विष्टस्य व्याप्य चाहमेव स्थितेन मद्बचतिरिक्तं किञ्चिदस्ति 'पादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपाद्स्यामृतं

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितोजगत् ॥४२॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विद्यति' श्रुतेः तस्मात् किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुर्वित्याभिप्रायः ॥ ४२ ॥ कुर्वन्ति केऽपि कृत्स्नः कचिदप्यनन्ते स्वान्तं विधाय विषयान्तरशान्तिभवे ॥ त्वत्पादपद्मविगलन्मकरन्दविन्दुमास्त्राद्यमाद्यति मुहुर्मधुभिन्मनोमे ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासू-
क्तार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ श्रीठण्णाय गीताभूतनुहेनमः ॥ पूर्वाध्याये नानाविधभूतीकृता विष्टयाहमिदं कृत्वमेकांशेन स्थितेजगदिति विष्टयात्मकं पारमेद्वयं
भारयतागतेप्रतिष्ठितं श्रुत्या परमोक्तप्रकृतस्तत्साक्षात्कुरुमिच्छन्न प्रवीकमभिनन्दन्न मद्बुगुहाय शोकानिष्टुत्युपकाराय परमं निरतिश-
यपुनरायर्थपर्यगमायि गुणं गोप्यं यस्मै कस्मैचिद्वदन्तुमगर्हमपि अध्यात्मसंज्ञितं अध्यात्मामिति शब्दितमगामाकारमविवेकविषयमशी-
च्यानचशौचस्वामित्वादिगुणध्यायपर्यन्तं त्वंपदार्थमयानं यत्कया परमकारणिकेन सर्वेजोनेकं वचोवाच्यं तेन वाक्येनाहमेपां ह-
न्ता मयेते हन्तन्ताहत्यादिविधिविधिविषयान्तरक्षणमोहोपभयसंक्षोकोपिगतोविनष्टोमम तथास्तुदात्मनः सर्वविश्रियाद्युत्पत्तयोक्तः
॥ १ ॥ तथा सप्तमादारस्य द्वादशपर्यन्तं तदपदार्थवर्णनप्रधानमपि भगवतोवचनं मया श्रुतमित्याह भूतानां भवाव्ययाद्युत्पत्तिप्रलयो

॥ अर्जुन उवाच ॥ मद्बुगुहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तं वचस्तेन सोहोयं
विगतोमम ॥ १ ॥ सवाथयौहि भूतानां युतौ विस्तरगोमयातैत्वत्तः ॥ अमलपत्राद्य माहा-
रस्यमपि चाध्ययम् ॥ २ ॥

तत्रापस गपयती त्यस्वप्नविस्तरगोमया युतौ ननु सङ्क्षेपेणास्तद्वित्पर्यः फलत्स पत्रे इव क्षीयं रक्तान्ते परममगोरसे आक्षिणी यस्य
तस्य सत्त्वे प्रकमलपत्राक्ष भातिस्तीक्ष्णपूर्यातिशयोक्तोऽगोयं प्रमातिशयाव न केवलं भवाव्ययो त्वत्तः श्रुतौ महात्मनस्तव भावोमहत्त्वम-
नातिशयैश्वर्यं विदयत्सदृशपरिपात्रोऽप्यधिष्ठातरित्य शुभाशुभकर्मकारयित्त्वेप्यवैपम्यं बन्धनोक्षादिविचित्रफलदायुत्त्वेप्यसद्द्वैवासीत्य-
था येन प्रकालेण त्वोपाधिर्हेन विव्यधिरागेन च विस्तरित्तत्त्वेप्यवैपम्यमात्मानं स्वामत्स्य कथयसि त्वं पथमेतन्प्राग्वथा त्वद्वृत्तचित्तं कुत्रापि

मन्नाविश्ववासदाङ्गा नास्त्येवेत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि कृतार्थो बुभूषया द्रष्टुमिच्छामि ते तव रूपमैश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलधीर्यतेजोभिः सम्प्रभ्रमद्रुतं हेतुकगोस्तमिति संयोगोस्तमिति संयोगोस्तमिति दिदृक्षा च महती वर्ततइति सर्वशक्त्यत्वं जानासि सर्वान्तर्यो-
मित्याचेति सूचयति ॥ ३ ॥ द्रष्टुमयोग्य कुतस्ते दिदृक्षेत्याशङ्क्याह प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशान्तनेत्विति प्रभुः हेप्रभो सर्व-
स्यामिन् ते तवैश्वरं रूपं मयाञ्जुतेन द्रष्टुं शक्यमिति यदि मन्यसे जानामीच्छसि वा हेयोगेश्वर सर्वंयामणिमादिसिद्धिशालिनां यो-
गार्तां योगिनामीश्वर ततस्त्वदिच्छावशादेव मे मह्यमर्थमार्थिने त्वं परमकारुणिकोदशय चाशुप्रशानविपयीकारय आत्मानमैश्व-

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ म-

न्वसे यदि तच्छब्दं मयाद्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततोमे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पद्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि

नानावर्णकृतीनि च ॥ ५ ॥

रूपविशिष्टमव्ययसदृश्यं ॥ ४ ॥ पद्यमलन्तभक्तेनञ्जुतेन आर्धितः सन् अत्र क्रमेण श्लोकचतुष्टयेऽपि पश्यत्याष्टस्यऽत्यद्भुतरूपाणि
दर्शयिष्यामि त्वं सान्धानभोगेल्यञ्जुनमभिसुर्गिकरोति भगवाच्च शतशोथसहस्रशदत्यपरिमितानि तानि च नानाविधान्यनेक-
प्रकाराणि दिव्यान्यत्यद्भुतानि नानाविलक्षणवर्णनीलपीतादिप्रकारालथा आशुतयथावयवसंस्थानाविशेषार्थेषां तानि नानावर्णा-
कृतानि च मम रूपाणि पश्य अहं लोट्स्त्रिष्टुमहोमिव हेपार्थः ॥ ५ ॥ दिव्यानि रूपाणि पश्यत्युक्त्वा तान्येव लेशतो-
नुकामति द्वाभ्यां पदयादिस्थानं द्वादशं धसूनष्टौ रुद्रानेकादश अधिर्मादौ मरुतः सप्तसप्तकानेकोनपञ्चाशत् तथाऽन्यनपि

देवानित्यर्थः बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि मनुष्यलोके त्वया त्वसोन्येन वा केनचित् पश्याद्यर्थोपयद्गतानि हेभारत अत्र श-
 तशोयसहस्रशः नानाविधानीत्यस्य विचरणं यद्वर्णनीति दिव्यानीत्यस्य आश्चर्याणीति नानावर्णाकु-
 तीनीत्यस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ न केवलमंतावेव समस्तं जगदपि मदेहस्यं द्रष्टुमर्हसित्याह इहास्मिन्मम देहे एकस्यं एकस्मिन्नेवावय-
 यरूपेण स्थितं जगत् कृत्वां समस्तं सचराचरं जङ्गमत्वावरसहितं तत्र तत्र परिप्रमता वर्णकोटिसहस्रेणापि द्रष्टुमशक्यं अथापुनैव
 पश्य हेगुडाकेश यथान्यजयपराजयादिकं द्रष्टुमिच्छसि तदपि सन्वेहोच्छेदाय पश्य ॥ ७ ॥ यत्पूर्वकं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्र-

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्यास्यर्थाणि भारत ॥ ६ ॥

इहेकस्यं जगत्कृतस्यं पश्याद्य सचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्य द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमननैव ख्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥ दृष्टुंश्यामास पार्थीय परमं

रूपमैश्वरम् ॥ ८ ॥

षुमिति तत्र विशेषमाह अनेनैव प्राकृतेन खचक्षुषा सभावसिद्धेन चक्षुषा मां दिव्यरूपं द्रष्टुं नतु शक्यसे न शक्तोपि तु एव शक्य-
 सन्नति पाठे शक्तो भविष्यतीत्यर्थः सौवादिकस्यापि शक्तोतेर्देयादिकः इत्यन् छान्दसहतिवा दिवादौ पाठोवेत्येव साम्प्रदायिकं तर्हि
 त्वां द्रष्टुं कथं शक्यतामथाह दिव्यमप्राकृतं मम दिव्यरूपदर्शनेनैव ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन दिव्येन चक्षुषा पश्य मे योगमष्ट-
 नयद्रक्षासामर्थ्योतिशयमैश्वरीश्वरस्य ममात्माधारणम् ॥ ८ ॥ भगवाननुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् सच तद्ब्रह्मा पिस्मयाविष्टोभग-
 यन्ते विज्ञापितवानिति मं वृत्तान्तमेवमुक्त्वादिभिः पद्भिः श्लोकैर्धृतपार्ष्ण प्रति एवं नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेन चक्षुषाऽतोदिव्यं ददा-

सि ते चञ्चुरित्युक्ता ततोद्विष्यच्चक्षुःप्रदानानन्दन्तरं हेराजत्र धृतशृङ्ग स्थिरोभव श्रवणाय महान्सर्वोत्कृष्टश्चासी योनेश्वरश्चोति महायो-
 गेश्वरोहरिभ्रैकानौ सर्वेण्डशापहारि भगवान् दर्शनायोग्यमपि दर्शयामास पार्थीप एकान्तभक्ताय परमं दिव्यं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥
 तदेव रूपं विरिनाष्टि अनेकानि वक्रश्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे अनेकानामद्भुतानां विस्मयहेतूनां दर्शनं यस्मिन् अनेकानि दिव्या-
 न्याभरणानि भूषणानि यस्मिन् दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि अस्त्राणि यस्मिन् तत्तथा रूपम् ॥ १० ॥ दिव्यानि माट्यानि पुष्पम-
 यानि रत्नमयानि च तथा दिव्याम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन तद्विष्यमाल्याम्बरधरं दिव्योन्मथोऽस्येति दिव्यगन्धस्तदनुत्तेपनं य-

अनेकवक्त्रनयनमेनकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्घातायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ सर्वोद्ययमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिवि मूर्धसहस्रस्य भवेद्युगपद्द्रियता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य मद्भात्मनः ॥ १२ ॥

तत्रैकमयं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यदेवदेवस्य शरौरं पाण्डवसूदा ॥ १३ ॥

स तत्र सर्वाश्चर्यमयमनेकाद्भुतप्रभुरं देवं द्योतनात्मकं अनन्त-मपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतोमुखानि यस्मिन् तद्रूपं दर्शयामासेति पू-
 र्वेण सवन्धः अर्जुनोदर्शयथाहाराद्या ॥ ११ ॥ दैवमित्युक्तं विवृणोति दिवि अन्तरिक्षे मूर्धोणां सहस्रस्य अपरिमितसूर्यसमूहस्य यु-
 गपद्भुतस्य युगपद्भुतश्रीताभाः प्रभा यदि भवेत् तदा सा तस्य महात्मनोविदेवरूपस्य भासोदीप्तेः सदृशी तुल्या यदि स्याद्यदि वा न
 स्यात् ततोपि नूनं विश्वरूपस्यैव भातीरिच्युतेत्वहं मन्ये अन्या तूपमा तास्येपैत्यर्थः अत्राद्यमानाभ्यवसायात्तदभावेनोपमाभाव-
 परादभूतोपमारूपेयमित्योक्तिक्रमेण व्यञ्जयंती सर्वथा निरुपमत्वमेव द्यनक्ति उभौ यदि व्योम्नि पृथग्प्रवाह्यकाशांगोपयस-
 पतेतामित्यादिवत् ॥ १२ ॥ इहैकस्य जगत्कृत्स्नं परशाय मन्त्रतचरतिमिति भगवदक्षतमप्यनुभूतवानर्जुनस्त्याह एकस्वमेकत्र स्थितं जं-
 गत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृभुवनुत्थादिनात्प्रकारैः अपश्यदेवस्य भगवतः तत्र विदयरूपं शरौरे पाण्डवोर्जुनस्यैवा विदयरू-

पाश्यादर्शनदशायाम् ॥ १३ ॥ एवमद्भुतदर्शनेष्वुनीन विभयाश्चकार नापि नेत्रे संचचार नापि संप्रसारकतंब्यं विसस्मार नापि तस्माद्देशादपससार कित्वतिश्रैतत्वात्तत्कालोचितमेव व्यजहार महति चित्तक्षोभेपीत्याह ततस्तद्दर्शनादनन्तरं विस्मयेनाद्भुतदर्शनेन प्रभयेनालौकिकचित्तचमत्कारविशेषेणाविष्टोव्याप्तः अतएव तदृष्टरेमा पुलकितःसन् सप्रख्यातमहादेवसंप्रामादिप्रभावः धनञ्जयः युत्रिष्टिर्प्राजसू येउत्तरीगोत्रहे च सर्वान् वीरान् जित्वा धनमाहृतयानिति प्रथितमहापराक्रमोऽतिश्रीरः साक्षादग्निरिति वा महातेजान्त्वित्यात् देवं तेमेव विश्वरूपधरं नापरायणं शिरसा भूमिलभ्रेन प्रणम्य प्रकंपेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा नमस्कृत्य कृताञ्जलिः संपुटशितहस्तयुगः सप्तभापतोकथान् अत्र विस्मयाख्यस्थायिभावस्यार्जुनगतस्यालम्बनविभावेन भगवता विश्वरूपेणोद्दोषनविभावेना-

ततः सविस्मयाविष्टोहृष्टरोमा धनञ्जय ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जुलिरभाषत ॥ १४ ॥
 ॥ अर्जुनउवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषमंधान् ॥ ब्रह्माण्यमोशं
 कमलामनस्थम्हृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

सकृत्तद्दर्शनेनानुभावेन सात्त्विकरोमहर्षेण नमस्कारेणाञ्जलिकरणेन चाव्यभिचारिणा चानुभावाक्षिप्तेनवा धृतिमतिहर्षवितर्कादिना परिपोषात्सयासगानां श्रोत्रुणां तादृशश्चित्तचमत्कारोऽपि तद्वेदानध्यवसायात्परिपोषं गतः परमानन्दास्वादरूपेणाद्भुतरसोभवतीति सूचितम् ॥ १४ ॥ यद्भगवता दर्शितं विश्वरूपं तद्भगवदस्तेन दिव्येन चक्षुषा सर्वलोकादृश्यमपि पश्याम्यहोमम भाग्यप्रकर्षशति स्तानुभवमाविष्कुर्वन् पश्यामि चाधुगद्यानविपयीकरोमि हेदेव तव देहे विश्वरूपे देवान्चस्वादीन्तत्सर्वान् तथा भूताविशेषाणां स्वावराणां जङ्गमानां च नानास्थानानां संघान्समूहान् तथा ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं सर्वेषां कमलासनस्यं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्यं भगवन्नाभिकमलासनस्थमिति या तथा ऋषींश्च सर्वान्यसिद्धादीन् ब्रह्मपुत्रान् उरगांश्च दिव्यान प्राकृतान् वातुकिप्रभृतीन् प-

इयामानि सर्वत्रान्वयः ॥ १५ ॥ यत्र भाग्यद्वेहे सर्वमिदं दृष्टवान् न मेव विशिनष्टि याहवश्रउद्गराणि वक्रशाणि नेत्राणि चानेकानि यस्य तमेवैक्याहृदयप्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतः सर्वत्र अनन्तानि रूपाणि यस्येति तं तव तु पुनर्नान्तमवसानं न मध्यं नाव्यादिं पश्यामि संयगत्यात् हेयिद्वेद्वर होविद्वरूप सर्वोपवह्ययमतिमंभ्रमात् ॥१६॥ तमेव विश्वरूपं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किरीटगदाचक्रधारिणं च सर्वतोदीप्तिमन्तं तेजोरशि च अतएव दुर्निरीर्धमिद्वयेन चक्षुषा विना निरोशितुमशक्यं सयकारपाठे दुःशब्दोप-
न्यवचनः अनिरोश्यामिति यावत् शीतयोत्पत्त्यार्कयोर्वृत्तिव्युत्पत्तिस्य तमप्रमेयमित्यथयमिते परिच्छेत्तुमशक्यं त्वा त्वां समन्तात्स-

अने ऋवाहृदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतो नन्तद्वपम् ॥ नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्या-
मि विश्वेगुर विग्वह्वप ॥ १६ ॥ किरीटनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्ति-सन्त-
म् ॥ पश्यामि त्वा दुर्निरीर्धं समन्तादीप्ताऽनलाकंद्युतिमग्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमन्नरं परमं
वेदितव्यं त्वमस्य विशयस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुन्यो-
मतोमे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यात्मानमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसर्पनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वा दीप्त-
दृतायवक्त्रं खुतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

यंतः पश्यामि दिव्येन चक्षुषा अतोऽधिकारिभेदाद्बुद्धिर्निरीक्षं पश्यामिति न विरोधः ॥१७॥ एवं तवात्मन्यनिरतिशयैश्वर्यदर्शनाद्बुद्धि-
नोमि त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं मुमुक्षुर्निर्बेदात्प्रवर्षणादिना त्वमेवास्य विद्वस्य परं प्रकृष्टं निर्धयतेस्मिन्निति न्निधानमाश्रयः
अतएव स्वमध्योनित्यः शाश्वतस्य नित्यवेदप्रतिपाद्यतयाऽस्य धर्मस्य गोप्ता पालयिता शाश्वतेति संबोधनं वा तस्मिन्पक्षेऽव्ययव्योचि-
नाशरहितः अतएव सनातनश्चिरन्तनः पुण्योयः परमात्मा स एव त्वं मे मतोविदितोसि ॥१८॥ किंच आदिकल्पसिंघं अं विप्रतिस्तोचि-
नाशरहितं अनादिमध्यान्तं अनन्तं वीर्यं प्रभात्रोयस्य तं उपलक्षणमेतन्मुखादीनामपि दाशिसूर्यां नेत्रे यस्य तं

दीप्तोद्भुताशोककर्म यस्य वक्त्रेणु यस्येति धा तं स्वतेजसा विद्व्यमिदं तपन्तं संतापयन्तं त्वा त्वां पदंयामि ॥ १९ ॥ प्रकृतस्य भगवद्रूप-
स्य ध्यामिमाह धायार्थविद्योर्विदमन्तरिक्षं हि एव त्वयैवैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वाव्याप्ताः दृष्ट्वाद्भुतमत्यन्तविस्मय-करमिदमुग्रं दुराधि-
गमं महान्तंजम्पित्यात्तय रूपमुपलभ्य लोकत्रयं प्रव्यथितं अत्यन्तभीतं जातं देमहात्मनुरसाधूनासभयदायकइतःपरमिदमुपसहंत्यभि-
प्रायः ॥ २० ॥ अधुना भूभारसंहारकारित्वमात्मनः प्रकटयन्तं भगवन्तं पश्यन्नाह अर्माहि सुरसंघावस्थादिदेवगणाभूभारावतारायं
मनुष्यरूपेणावतीर्णाः युध्यमानाः सन्तस्त्वा त्वां विशन्ति प्रविशन्तोदृश्यन्ते एवमसुरसङ्घाइति पदच्छेदेन भूभारभूताः दुर्योधनाद-

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोयंलो रु-
त्वयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अर्माहि त्वा सुरसङ्घाविशन्ति केचिन्नोताः प्राञ्जलयोयुष्म-
न्ति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घास्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या-
वसर्वोथेच साध्याविश्वेश्विनौ मरुतश्चौषपाद्य ॥ गन्धर्वयज्ञासुरसिद्धसङ्घावीज्जन्ते त्वां
विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

यस्त्यां विशन्तीत्यपि वक्तव्यं एवमुभयोरपि सैनयोः कंचिद्भ्रंतिताः पलायनेत्यशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयोपृणन्ति स्तुवन्ति त्वां एवं प्रत्यु-
पस्थिते युद्धे उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु सर्वस्य जगतइत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घानारुद्रप्रभृतयोर्युद्धदर्शनाथंमागताविश्ववि-
नाशपरिहासय स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिर्गुणोत्कर्षप्रतिपादिकाभिर्वाग्भिः पुष्कलाभिः परिपूर्णार्थाभिः ॥२१॥ किंचान्यत्र रुद्राध्यादित्या-
श्च यमयोश्च साध्यानाम देवगणाविश्येतुल्यविभक्तिकविश्यदेवशब्दाभ्यामुच्यमानादेवगणाः अश्विनौ दक्षौ मरुतपुंकोनपश्चाशदे-
वगणाः ऊष्पाद्य पितरः गन्धर्वाणां यक्षणांमसुराणां सिद्धानां च जातिभेदानां सङ्घः समूहावीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां तादृशाद्ग-
तरदर्शनात्ते सर्वेपत्र विस्मिताश्च विस्मयलौकिकचमत्कारविशेषमापद्यन्तेच ॥ २२ ॥ लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसहएते हेमहा-

याहो ते तप्य रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वेऽपि प्राणिनः प्रव्यथितास्तथाऽहं प्रव्यथितोऽभयेन कीदृशं ते रूपं महत् अतिप्रमाणं यहनि यन्त्राणि
नेत्राणि च यस्मिन् तत् बहयोवाहवज्जखः पादाश्च यस्मिन् तत् बहून्युद्ग्राणि यस्मिन् तत् बहूनिर्दृष्ट्वाभिः करालमतिभयानकं दृष्ट्वैव
मत्सहिताः सर्वे लोकामयेन पीडिताइत्यर्थे ॥२३॥ भयानकत्वमेव प्रपञ्चयति न केवलं प्रव्यथितपयाहं त्वां दृष्ट्वा किंतु प्रव्यथितान्त-
रात्मा मनोयस्य सोहं धूर्ति धैर्यं देहेन्द्रियादिधारणसाप्रार्थ्यं शमं च मनः प्रसादं न विन्दामि न लभे हेविष्णो त्वां कीदृशं नभःस्पृ-
शामन्तारिश्चव्यापिनं दीप्तं प्रज्वलितं अनेकवर्णं भयदुःखानासंस्थानयुक्तम् व्याप्ताननं विवृतमुखं दीप्तायिशाखनेनं प्रज्वलितविस्तीर्णच-

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाह्वरुपादम् ॥ बहुदूरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः
प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥ नभः स्पृशं दोषमनेकवर्णं व्याप्ताननं दोषविशालनवं ॥ दृष्ट्वा
हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा घृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राक्लानि च
ते सुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दिग्गीन जाने न लभेच शमं प्रसीद देवेश जग-
न्निवास ॥ २५ ॥ अमीच त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सचैवावनिपालसहैः ॥ भीष्मोद्गोणः म-
तपुत्रस्तथासौ सहासदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

धुर्यं त्वां दृष्ट्वा हि एव प्रव्यथितान्तरात्माहं धृतिं शमं च न विन्दामीत्यन्वयः ॥२३॥ दंष्ट्राभिः करालानि विवृतत्वेन भयदुःखाणि प्रल-
यन्मलानलसदृशानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव नतु तानि प्राप्य भययशेन विद्याः पूर्वापरादिविवेकेन न जाने अतो न लभे च शमं सुखं त्व-
दृष्ट्वापरोऽपि अतोहेदेवेश हेजगन्निवास प्रसीद प्रसन्नोभय मां प्रति यथा भयाभावेन त्वद्दर्शनं सुखं प्राप्तुयामिति शयः ॥२५॥ अ-
स्माकं जयं परेषां पराजयं च सर्वदा द्रष्टुमिष्टं पश्य मम देहे शुभाकेन यथाग्न्यद्द्रष्टुमिच्छसीति भगवदादिष्टमपुना पश्यामीत्याह प-
ञ्चभिः अमीच धृतराष्ट्रस्य पुत्रादुर्योधनप्रभृतयः शतं सोऽप्युत्सुं विना सर्वे त्वां त्वरमाणविघ्नन्तीत्यश्रेतनेनान्वयः अतिभयं सूच-

कत्वेन क्रियापदन्यूनत्वमत्रगुणश्च सदैवायनिपालानां शल्यादीनां राक्षां सङ्घैस्त्वां विशन्ति न केचलं दुर्योधनादयएव विशन्ति किंतु
 अजेयत्वेन सर्वैः संभावितोऽपि भीष्मोद्रोणः सूतपुत्रः कर्णलथासौ सर्वदा मम विद्वेष्टा सहास्मदीयैरपि परकीयैस्त्रि धृष्टद्युम्नप्रभृति-
 भिर्योधयुष्यैस्त्वां विशन्तीत्यन्ययः ॥२६॥ अमी धृतराष्ट्रपुत्रप्रभृतयः सर्वेपि ते तव दंष्ट्राकरालानि भयानकानि वन्त्राणि त्वरमाणावि-
 शन्ति तत्र च केचिच्चूर्णितैश्चत्माङ्कैः शिरोभिर्विशिष्टादशनान्तरेषु विलम्बाः विशेषेण संलग्नाः इदयन्ते मया सम्यगसन्देहेन ॥ २७ ॥
 राक्षां भगवन्मुत्तमप्रवेशेन निदर्शनमाह यथा नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानां बहुधोम्बूनां जलानां वेगवेगवन्तः प्रवाहाः समुद्राभिमुत्थाः सन्तः

वक्त्राणि ते त्वरमयाविशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ किंचित्कालानादशनान्तरेषु सं-
 दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्कैः ॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहुधोरुवेगाः समुद्रमेवाभिसुखाद्रवन्ति ॥
 तथा तवामी नरलोकवीरविशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीपं ज्वलनं प-
 तङ्गाविशन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समुद्र-
 वेगाः ॥ २८ ॥ लेलिह्यसि यसमानः समन्ताल्लोकान्त्वमग्नान्वदनैर्ज्वलङ्घिः ॥ तेजोभि रापूर्य
 शैशात्समग्रं भासस्तवोभ्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

अग्नयोप प्रगणित विशन्ति तथा तवामी नरलोकवीरविशन्ति वक्त्राण्यभितः सर्वतोऽज्वलन्ति अभिविज्वलन्तीति वा पाठः ॥ २८ ॥
 अथुस्त्रिपूर्वकप्रवेशो गदीशेभ्यो दृष्टान्तमुक्त्वा बुद्धिपूर्वकप्रवेशो दृष्टान्तमाह यथा पतङ्गाः शालभाः समुद्रवेगाः सन्तोऽबुद्धिपूर्वं प्रदीपं ज्व-
 भाया ॥२९॥ योऽनुत्तामानो राक्षां भगवन्मुत्तमप्रवेशशमकारमुक्त्वा तदा भगवतस्तद्भासांच प्रवृत्तिप्रकारमाह एवं वेगेन प्रविशतोलोकान्दु-
 भीधतारैश्चसमग्रंस्वर्गिण्यरमापोऽशतः उपलब्धिर्ध्वनैः समन्तात्सर्वतस्त्वं लेलिह्यसे आस्वादयसि तेजोभिर्भाभिरापूर्य जग-

तस्मिन् यस्मात्त्वं भाभिर्जागदापूरयति तस्मात्तवोयास्तीमाभासोदीप्तयः प्रज्वलतोज्वलनस्येव प्रतपन्ति संतापं जनयन्ति हेविष्णो ध्या-
 पनशील ॥३०॥ यस्मादेवं तस्मान् एवमुद्ररूपः दूरकारः कोभयानित्याख्याहि कथय मे मह्यमत्यन्तानुप्राहाय अतएव नमोस्तु ते
 तुभ्यं सर्वगुरो हे देवनर प्रसीद प्रसादं क्रीयंत्यागं कुर्व विष्णु विदोपेण शत्रुमिच्छामि भवन्तमाद्यं सर्वकारणं न हि यस्मात्तय स-
 खाऽपि मन् प्रजानामि तद्य प्रश्रुति चेष्टां ॥ ३१ ॥ एवमर्जुनेन प्रार्थितोय. स्वयं यदर्थाव स्वमदृत्तिल्लसर्वे त्रिभिःश्रोत्रैः फालः क्रिया-
 दाकरयुषहितः सर्वस्य संहर्ता परमेदेवरोऽस्मि भवामीदानीं प्रष्टुशेषोद्विगतः यदर्थं प्रष्टुत्सच्छृणु लोकात्र वुर्योधनादीन् समाहर्तुं स-

खाख्याहि मे कोभागानुग्रहपीनमोस्तु ते देववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि
 प्रजानामि तव प्रष्टुत्सिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रहृष्टोलोका-
 न्त्युमाहर्तुमिह प्रहृष्टः ॥ षट्तेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनौकिपु योधाः
 ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशोलभस्व जित्वा शत्रून् भुञ्च्य राज्ञं समृद्धम् ॥ मयैवैते निहताः
 पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

म्यगाहर्तुं भक्षयितुं प्रष्टुतोहमिहास्मिन्काले मत्प्रवृत्तिं विना कथमेवं स्यादिति धेनेत्याह ऋतेऽपि त्वा त्वागर्जुनं योद्धार विनाऽपि
 त्यद्व्यापारे विनाऽपि मद्द्व्यापारेणैव न भविष्यन्ति विनंत्यन्ति सर्वे भीष्मद्रोणकृपणभृशयोद्युमनहन्त्रेन मन्मानिनाभ्येऽपि येऽ-
 वस्थिताः प्रत्यनौकेषु प्रतिपशसैत्येषु योद्धायोद्धारः सर्वेऽपि मया हतत्वादेव न भविष्यन्ति तत्र तत्र व्यापारोऽकिञ्चित्करइत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वद्व्यापारमन्तरेणापि यस्मादेते विनह्नयन्त्येव तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ उद्युक्तोभय युद्धाय देवैरपि दु-
 र्नेयाभिष्मद्रोणादयोतिरथाहदित्येवागर्जुनेन निर्जिताइत्येवमूर्ते यशोलभस्व महद्भिः पुष्पंरथ हि यशोलभ्यन्ते अयत्नतश्च जित्वा

शत्रुं दुर्योधनादीन् शुद्धस्य श्लोपसर्जनत्वेन भोग्यतां प्राप्य समृद्धं राज्यमकण्टकं पते च तव शत्रवोमयैव कालात्मना निहताः सं-
हृतापुः त्वदीययुद्धापूर्वमेव केवलं तव यशोलाभाय रथाग्र पातिताः अतस्त्वं निमित्तमात्रं अर्जुनेनैते निर्जिताइति सार्वलौकिक-
व्यपदेशास्पदं भय हेसव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेनापि शरान् सचिंतुं संघातुं शीलं यस्य तादृशास्य तव भीष्मद्रोणादिजयोना-
संभावितस्तस्मात्त्वद्यापारानन्तरं मया रथात्प्राप्त्यमानेष्वेतेषु तवैव कर्तृत्वं लोकाः कल्पयिष्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥ ननु द्रोणोब्राह्म-
णोत्तमोऽर्जुनैर्वाचार्योमम गुरुर्विशेषेण च दिव्यास्त्रसम्पन्नस्तथा भीष्मः खच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण कन्द्युद्धमुप-
गम्यापि न पराजितस्तथा यस्य पिता वृद्धक्षत्रस्तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरोयोभूमौ पातयिष्यति तस्यापि शिरस्तत्कालं भूमौ पतिय-

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णे तथाऽन्यानपि योधमुख्यान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि माव्य-

धिष्ठायुध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

तीति सजयद्रयोऽपि जेतुमशक्यः स्वयमपि महादेवाराधनपरोऽदिव्यास्त्रसम्पन्नश्च तथा कर्णोऽपि स्वयं सूर्यसमस्तदारार्थनेन दिव्या-
स्त्रसम्पन्नश्च यास्यदत्तया चैक पुरुषघातिन्याऽमोघोक्तुमशक्यया शक्त्या विशिष्टस्तथा शक्त्या कृपाश्वत्थामभूरिश्रवःप्रभृतयोमहाजुभावाः
सर्वथा जुर्जया एवैतेषु सत्सु कथं जित्वा शत्रून् राज्यं मोक्ष्ये कथं वा यशोलेप्स्यइत्याशङ्कामर्जुनस्यापन्तुमाह तदाशङ्काविषयान्नामभिः
कथयन् द्रोणादींस्त्वदाशङ्काधिपयोभूतान् सर्वानेव योधवीरान् कालात्मना मया हतानेव त्वं जहि हतानां हनने कोवा परिश्रमः अ-
तोमाध्यापिष्ठाः कथमेवं शक्यमातीति व्यथां भयनिमित्तां पीडां मागाः मयं त्यक्त्वा युध्यस्व जेतासि जेष्यस्यचिरेणैव रणे संग्रामे सप-
त्नान् सर्वानपि शत्रून् अत्र द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं चेति चकारत्रयेण पूर्वोक्ताजैत्यवशङ्कानूद्यते तथा शब्देन तस्मात् कुतोपि स्वस्य
पराजयं वधानिमित्तं पापं च माशङ्कृष्टाइत्याभिप्रायः कथं भीष्ममह सङ्घे द्रोणं च मधुसूदन इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहानित्यत्रे-

याद्यापि सधुरायान्यथान्तरं प्रत्येकान्यथयोद्रष्टव्यः ॥ ३३ ॥ द्रोणभीष्मजयद्रकपर्णेषु जयाशाविषयेषु हतेषु निराश्रयो दुर्योधनोहत-
 प्रवेत्यनुसंधाय जयाशां परित्यज्य यदि धार्तराष्ट्रः संधिं कुर्यात्तदा शान्तिरुभययोर्भवेदित्यभिप्रायवान् ततः किं वृत्तामित्यपेक्षायाम् ए-
 तत्पूर्वोक्तं कैशवस्य वचनं श्रुत्वा कृताञ्जलिः किरौटी इन्द्रदत्तकिरीटः परमवीरत्वेन प्रसिद्धः वेपमानः परस्मात्क्षयदर्शनजनितेन संम-
 मेण कम्पमानोऽर्जुनः कृष्णं भक्तायकपर्णेन भगवन्तं नमस्कृत्य भूयः पुनरप्याह उक्तवान् सगद्गदं मयेन ह्येण धाशुपूर्णेनेवत्येसति क-
 फरुदकण्ठतया धाशोमन्दत्यसकम्पल्यादिविकारः सगद्गदस्तयुक्त यथास्यात् भीतमार्तः अतिरायेन भीतः सन् पूर्वं नमस्कृत्य पुनरपि

॥ मञ्जुयज्जवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं कैशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरौटी ॥ नमस्कृत्वा
 भूयएवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थानि हृषीकेश
 तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षांसि भौतानि दिशोद्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति
 च सिंहसङ्घाः ॥ ३६ ॥

प्रणम्यात्यन्तनम्रोभूत्वाहेति संमन्धः ॥३५॥ अर्जुनउवाच एकादशभिः स्थानेत्यख्यं युक्तमित्यर्थं हेत्वरूपकेश सर्वेन्द्रियप्रयत्नं यत्-
 स्वमेवमल्यन्ताद्गतप्रभावोभक्तवन्तस्तत्र ततस्तत्र प्रकीर्त्या प्रकृष्टया कीर्त्या निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्तनेन श्रवणेन च न केवलमह-
 मेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्वमेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोचिरोधिं प्रहृष्यति प्रकृष्टं हर्षमाप्नोति इति यस्तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः तथा सर्वे ज-
 गदनुरज्यन्ते च तद्विरयमनुरागपुर्णैर्ति च यस्तदपि युक्तमेव तथा रक्षांसि भौतानि सन्ति विशोद्रवन्ति सर्वासु दिशु पलायन्तइति
 यस्तदपि युक्तमेव तथा सर्वे सिद्धानां कपिलादीनां सङ्गनमस्यन्ति चेति यस्तदपि युक्तमेव सर्वत्र तत्र प्रकीर्त्येत्यस्यान्वयः स्थाने इत्य-

स च अपे श्लोकोरशोभनन्वयेन मन्त्रशाले प्रसिद्धः ॥३६॥ भगवतोहर्षादिविषयत्वे हेतुमाह कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरश्च नन-
 स्तुयुः सिद्धसद्गताः सर्वेऽपि हेनहात्मन् परमोद्धारचिन्त हे अनन्त सर्वपक्च्छेदश्च्य हेदेवेश हिरण्यगर्भोद्गीनामपि देवानां नियन्त-
 हेजगन्निवास सर्वश्रय तुभ्यं कीदृशाय ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय आदिकत्र ब्रह्मणोऽपि जनकाय नियन्तुत्वमुपदेपूत्वं जनकत्वामि-
 त्यादिरेकेकोऽपि हेतुर्नमस्कार्यताप्रयोजकः किं पुनर्नहात्मन्वानन्तवजगन्निवासात्वादिनानाकल्याणगुणसमुच्चितइत्यनार्थ्यतासूचनांश्च
 नमस्कारस्य कस्माच्छेति वा शब्दार्थ्यञ्चकारः किंच सत्त्व विधिमुखेन प्रतीयमानमस्तीति असन्नियेधमुखेन प्रतीयमानं नास्तीति अथब्र-
 सत्त्व स्वर्कं असत्त्व अव्यक्तं त्वमेव तथा तत्परं ताभ्यां सदसद्भ्यां परं मूलकारणं यद्वक्षरं ब्रह्म तदपि त्वमेव त्वद्भिन्नं किमपि नास्ती-

कस्माच्च तेन नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्वे ॥ अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमञ्जरं
 सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणात्त्वमस्य विग्रहस्य परं निधानम् ॥ वेत्ता-
 सि वेदं स परस धाम त्वया ततं विग्रहमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

व्यर्थः तत्परं यदित्यत्रयत्त्वजगत्प्राणं पकारमपि केचित्पठन्ति यतैर्हेतुभिस्त्वां सर्वे नमन्तीति न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥३७॥ मन्त्रुद्दे-
 कात्पुनरपि स्तीति त्वमादिदेवोऽजगतः सर्गहेतुत्वात् पुरुषः पूरयिता पुराणोऽनादिः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्वान्तत्वात् नि-
 धीयते सर्वमस्त्विति एषे स्वधिप्रपञ्चान्तरेणोपादानत्वमुक्ता सर्वज्ञत्वेन प्रधानं व्यावर्तयन्निमित्ततामाह वेदिता सर्वस्थापि द्वैतापत्ति
 कारयति यथा वेदे सर्वपि त्वमेवास्ति वेदरूपे यद्विदति परमार्थसंख्यधामनेन सर्वस्य वेद्यस्य कल्पितत्वात् अतएव परंचधाम यत्स-
 च्चिदानन्दयनमर्षिघातकार्योर्निर्मुक्तं पिप्प्लोः परमं परं तदपि त्वमेवास्ति इत्या सद्गुणेण स्फुरणरूपेण च कारणेन ततं व्याप्तमिदं स्वतः
 सत्त्वास्फूर्तिगुण्यं विस्वै कार्ये भायिकसंयग्धेनैव स्थितिकाले हेअनन्तरूप अपरिच्छिन्नस्वरूप ॥३८॥ वायुर्यमोभिर्चरणः शशाङ्कसुर्यादी-

नामप्युपलक्षणमेतत् प्रजापतिर्विराट् द्विरण्यगर्भश्च प्रपितामहश्च पितामहस्य द्विरण्यगर्भस्यापि पिताच त्वं यस्मादेवं सर्वदेवात्मक-
त्वात्त्वमेव सर्ववमस्कार्योऽसि तस्मान्ममाऽपि वराकस्य नमोनमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्यः पुनश्च भूयोऽपि पुनरपि नमोनमस्ते भक्ति-
श्रद्धातिशयेन नमस्कारेष्वलं प्रत्ययाभावोऽनया नमस्कारावृत्त्या सूच्यते ॥३९॥ तुभ्यं पुरस्तात् भगूभागे नमोस्तु तुभ्यं पुरोनमस्ता-
दिति वा अथशब्दः समुच्चये गृष्टतोऽपि तुभ्यं नमस्तात् नमोस्तु ते तुभ्यं सर्वतएव सर्वासु विश्वे स्थिताय हे सर्वं धीर्यं शारीर्यलं वि-
क्रमः शिक्षा शस्त्रप्रयोगकौशलं एकं धीर्योधिकं मन्यतेतैकं शिक्षयाधिकमित्युक्तेर्भीमदुर्योधनयोरन्येषु च एकैकं व्यवस्थितं त्वं तु अ-

वार्युर्थसिग्निर्वक्याः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेस्तु सहस्रकृत्यः पु-
नश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ दृष्टतस्ते नमोस्तुते सर्वतएव स-
र्वं ॥ अनन्त वीर्योमितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति सत्त्वा
प्रसभं यदुक्तं वैक्या हियादव हेसखिति ॥ अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रमा-
दाव्यण्येन वाऽपि ॥ ४१ ॥

नन्तवीर्यश्चामिताधिकमश्चेति समस्तमेकं पदं अनन्तवीर्येति संबोधनं वा सर्वं समस्तं अगत् समाप्नोषि सम्यगेकेन सद्रूपेणाप्नोषि
सर्वात्मना व्याप्नोषि ततस्तस्मात्सर्वोऽसि त्यदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ यतोहं त्वन्माहात्म्यापरिदानादपराश्रानजन्म-
कार्यं ततः परस्कारणिकं त्वां प्रणम्यापठयक्षमां कारयामोत्याह द्वाभ्यां त्वं मम सखा समानधर्यासि मत्वा प्रसभं स्रोत्कार्यत्वाप-
नरूपेणाभिभवेन यदुक्तं मया तेषां विध्वरूपं तथा महिमानमैदयर्थातिशयमज्ञानता पुंलिङ्गपठे इमं पिध्वरूपात्मकं महिमानमजान-
ता प्रमादाच्चित्तविक्षेपात्मणयेन कुरुते वापि किमुक्तमित्याह हेकृष्ण हियादव हेसखेति ॥ ४१ ॥

पञ्चावहासार्यं परिहासार्यं विहारशय्यासन भोजनेषु विहारः क्रीडा व्यायामोवा शय्या त्रुलिकाद्यास्तरणविशेषः आसनं सिंहास-
नादि भोजनं गृह्णतीं पङ्ककावदानं तेषु विषयभूतेषु असत्कृतौसि मया परिभूतोसि एकः सखीन्विहाय रहसि स्थितोवा त्वं अथवा
तत्समक्षं तेषां सखीनां परिहृसतां समक्षं वा हे अच्युत सर्वदा निर्विकार तत्सर्वं बचनरूपप्रसत्करणरूपं चापराधजातं क्षामये क्ष-
मयामि स्वामप्रमेयं अचिन्त्यप्रभावं अचिन्त्यप्रभावं निर्विकारेणच परमकारुणिकेन भगवता त्वन्माहात्म्यानभिज्ञस्य ममापराधा-
क्षतव्याहृत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अचिन्त्यप्रभावंतमेव प्रपद्ययति अस्य चराचरस्य लोकस्य पिता जनकस्त्वमसि पूज्यश्चासि सर्वेश्वरत्वात्

यच्चावहासार्यमसत्कृतौसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥ एकोऽथवायच्युत तत्समक्षं तरुजा-
मयेत्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुहर्गरीयान् ॥
नत्वत्समोम्यभ्यधिकः कुतोन्वीलोकत्रयेयप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणस्य प्रणिधाय का-
यं प्रसादये त्वामहमौशमीड्याम् ॥ पितेव पुत्रस्य सखिव सख्युः प्रियः प्रियायाहं-
सि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

शुक्रश्वासि शास्त्रोपदेष्टा अतः सर्वैः प्रकारैर्गरीयान् शुक्रतरोसि अतएव न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेऽपि हे अमितप्रभा-
व यस्य समोपि नास्ति क्लितोयस्य परमेश्वरस्याभावात् तस्याधिकोऽन्यः कुतः स्यात्सर्वथा न संभाव्यतएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ यस्मादेवं
तस्मात्प्रणस्य नमस्कृत्य त्वां प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचेभूत्वा कार्यं दण्डवद्भूमौ पतित्वेति याचत प्रसादये त्वामीरामीड्यं सर्वस्तुत्यमह-
मपराधी अतोद्देशेप्य पितेप पुत्रस्यापराधं सखेव सख्युरपराधं प्रियः पतिरिव प्रियायाः पतिव्रतायाअपराधं ममापराधं त्वं सोढुं क्ष-
नुमर्हसि अनन्यशरणतापामम प्रियायाएसीत्यत्रेवशाब्दलोपः सन्धिश्च छान्दसः ॥ ४४ ॥ एवमपराधक्षमो प्रार्थ्यं पुनः प्राश्रुपवर्शनं
विषयरूपोपसंशारेण प्रार्थयते प्राश्रयो कदाप्यहृष्टपूर्वं पूर्वेमहदं विषयरूपं दृष्ट्वा तद्विपितोत्कटोऽस्मि तद्विपितोत्कटपददर्शनजन भयेन च प्र-

व्ययितं व्याकुलीकृतं मनोमे अतस्तदेव प्रार्चानमेव मम प्राणपेक्षयाऽपि श्रेयं रूपं मे इदीय हेदेय हेदेवेश हे जगन्निवास प्रसीद प्रा-
 णपदशेनरूपं प्रसादं मे कुरु ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विवृणोति किरौटवन्त गद्गवन्त चक्रहस्तं च तथा त्वां द्रष्टुमिच्छाम्यह तथैव पूर्वव-
 देव अतस्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन वसुदेयात्मजत्वेन भवद्दर्शनीं हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते उपसहस्रं विश्वरूपं पूर्वरूपेणैव प्रकटोभ-
 वेत्यर्थः एतेन सर्वदा चतुर्भुजादिरूपमभुजेन भगवतोदृश्यत इत्युक्तम् ॥४६॥ पञ्चमभुजेन प्रसादितोभयवाधितमर्चुनमुपलभ्योपसंहृत्य
 विश्वरूपमुचितेन वचनेन तस्माद्गसायत् विभिः हेअर्चुनं माभेयाः यतोमया प्रसन्नेन त्वादिपयकृपतिशयवता इदं विदधरूपात्मकं

अदृष्टपूर्वं हृषितोस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रच्यथितं मनोमे ॥ तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद दे-
 वेण जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरौटिनं गटिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वा द्रष्टुमहं तथैव ॥ ते-
 नेव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रस-
 न्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मशोभात् ॥ तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन
 न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनेन दानेन च क्रियाभिर्न तपोभिक्रमैः ॥ एवं रूपः
 शक्यश्च नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

परं श्रेष्ठं रूपं तव दर्शितमात्मशोभात् असाधारणान्नितासामर्थ्यात् परत्वं विवृणोति तेजोमये तेजःप्रचुरं विश्वं समस्तमनन्तमाद्यं च
 यन्मम रूपं त्वदन्येन केनापि न दृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ॥ ४७ ॥ एतद्रूपदर्शनात्मक-मतिदुर्लभं मत्प्रसादं लभ्या कृतार्थप्राप्तिसि त्पमि-
 त्याह वेदानां चतुर्णामपि अध्ययनेरक्षरगूह्यरूपैः तथा मीमांसाकल्पसुत्रादिद्वारा यद्दानां वेदोद्धितकर्मणामध्ययनेरर्चविचाररूपैरे-
 दयज्ञाध्ययनैः दानैस्त्वुल्लापुत्रादिभिः क्रियानिर्वाहोत्तकर्मभिः तपोभिः कृच्छ्रान्द्रायणादिभिक्रमैः कायेन्द्रियशोषकात्वेन तु-
 ष्कैः पर्यकरूपैर्न शक्यः नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन मद्बुद्धिर्नैव हेतुरुपययि शक्योहमिति वक्तव्यं विसर्गलोपदृष्टान्दसः

प्रत्येकं नकाराभ्यामोनिषेधादुत्तरांगं न च क्रियाभिरित्यत्र चकाराद्बुक्साधनान्तरसमुच्चयः ॥ ४८ ॥ एवं त्वदनुगृह्यार्थमाविर्भूतेन रूपेणानेन चेतस्योद्वेगस्तर्हि इदं धीरं ईदृक् अनेकान्वाहादियुक्तत्वेन भयङ्करं मम रूपं दृष्ट्वा स्थितस्य ते तव या व्यथा भयनिमित्ता पीडा सा मामूत तथा मद्रूपदर्शनेपि योविमूढभावोव्याकुलचित्तत्वमपरितोषः सोपि मामूत किंतु व्यपेतमीरपगतभयः प्रीतमनाश्च सन्न पुनस्त्वं तदेव चतुर्भुजं वासुदेवत्वविशिष्टं त्वया सदा पूर्वहृष्टं रूपमिदं विश्वरूपोपसंहारेण प्रकटीक्रियमाणं प्रपश्य प्रकर्षेण भयराहित्येन संतोषेण च पश्य ॥ ४९ ॥ वासुदेवोर्जुनमिति प्रागुक्तमुक्त्वा यथापूर्वमासीत्तदा स्वकं रूपं किरिटमकरकुण्डलगदाच-

माते व्यथा मा च विमूढभावोदृष्ट्वा रूपं धीरमीदृङ्क्षमेदम् ॥ व्यपेतभौः प्रीतमनाः पुत्रस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४८ ॥ सञ्जयउवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भौतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्माहात्मा ॥ ५० ॥ अर्जुनउवाच ॥ दृष्ट्वा दं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनादनं ॥ इदानीमस्मि संदृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवाश्चाप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

क्रादियुक्तं चतुर्भुजं धीवत्सकौस्तुभवन्मालापिताम्बरादिशोभितं दर्शयामास भूयः पुनः आश्वासयामास च भौतमेनमर्जुनं भूत्वा पुनः पूर्ववत्सौम्यवपुर्बुधुशरीरः महात्मा परमकारुणिकः सर्वेश्वरः सर्वज्ञइत्यादिकल्याणगुणाकरः ॥ ५० ॥ ततोनिर्भयःसन्न इदानीं सचेताः भयकृतव्यामोहामायेनाव्याकुलचित्तः संदृत्तोस्मि तथा प्रकृतिं भयकृतव्यथाराहित्येन स्वास्थ्यं गतोस्मि स्पष्टमन्यत्र ॥ ५१ ॥ सकृतस्यानुगृहस्यातिबुलभ्यं दर्शयन्न चतुर्भिः मम यद्रूपमिवानी त्वं दृष्टवानसि इदं विश्वरूपं सुदुर्दर्शं अत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं यतोदेवाश्चाप्यस्य रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो न तु स्वामिव पूर्वं दृष्टवन्तो न वाऽग्रे द्रक्ष्यन्तीत्यभिप्रायः दर्शनाकाङ्क्षायानित्यत्वोक्तेः ॥ ५२ ॥

कस्माद्देवापतद्रूपं न दृष्टवन्तो न या द्रष्टयन्ति मद्भक्तिभूत्वादित्याह नवेद्यशाध्यथनोरित्यादिना गतार्थेयं श्लोकः परमबुद्धमत्तवस्थाप-
नाय पुनरुच्यते ॥ ५३ ॥ यदि देवदत्तप्राप्तानेन्यामिन्द्रप्रथमशक्यस्त्वं तर्हि केनोपायेन द्रष्टुं शक्योसीत्यतआह साधनान्तरव्यावृत्त्यपे-
स्तुराब्दः मत्संबिवादन्यया मदेकानियया निपतिशयप्रतीत्या पूर्वविधोदित्यरूपघरोहं शतु शक्यः शास्त्रतोहेअर्जुन शक्यप्रश्नमिति छा-
न्दसोपिस्सर्गोपः पूर्ववत् न केवलं शास्त्रतोहाहुं शक्योऽनन्यया भस्त्रा किंतु तत्त्वेन द्रष्टुं च स्वरूपेण साक्षात्कर्तुं च शक्योवेदवन्त-
वाक्यध्वजवणमननिदिध्यासनपरिपाकेण ततश्च स्वरूपसाक्षात्कापदविघातत्कार्यनिवृत्तौ तत्त्वेन प्रवेष्टुं च मद्रूपतयैवान्तुं चाहं श-

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा
॥ ५३ ॥ भक्त्या त्वग्न्यया शक्यश्चहमेवंविधोर्जुन ॥ ज्ञानुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
परंतप ॥ ५४ ॥ सात्कर्मकृन्मात्परमोमङ्गलः मङ्गवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समामेति-
पाण्डव ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन सं-
वादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्योद्देपरंतप अज्ञानशब्दमतेऽतिप्रवेशयोपेतो सूचयति ॥ ५४ ॥ कृष्णुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोर्षोऽतिःश्रेयसार्थिनामनुष्ठा-
नाय पुञ्जीकृत्योच्यते मदर्श कर्मं देवदहितं करोतीति मत्कर्मकृत् स्वर्गादिकामनायां सत्यां कथमेयमिति नेत्याह मत्परमः अहमेव
परमः प्राप्तव्यत्वेन निश्चितो न तु स्वर्गादिर्यस्य सः अतएव मत्प्राप्त्याशया मद्भक्तः सर्वैः प्रकारैर्मम भजनपरः पुत्रादिषु केहेसति क-
थमेवं स्थादिति नेत्याह सङ्गवर्जितः शास्त्रपुद्गेभेसति कथमेवं स्थादिति नेत्याह निर्वैरः सर्वभूतेषु अपकारिव्यपि
द्वेषशून्योयः समामेत्यभेदेन हेपाण्डव अयमर्थस्तवया ज्ञातुमिष्टोमयोपविष्टोनातः परं किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमत्परमहं-
सपरिभाजकाचार्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतासुद्गोपार्थेदीपिकायां चिदम्बररूपदर्शननिरूपणं नामैकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

॥ श्रीरुष्णाय गीतासुतबुद्धे नमः ॥ पुर्याध्यायान्ते 'मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तः सङ्गवर्जितः निर्वैरः संवभूतेषु यःसमामोति पाण्डवेत्युक्तं' तत्र मच्छब्दार्थं सन्देहः किं निराकारमेव सर्वस्वरूपं वस्तु मच्छब्देनोक्तं भगवता किं वा साकारमिति उभयत्रापि प्रयोगदर्शनात्' व-
 हूनां जन्मान्मन्ते ज्ञानयान्मां प्रपद्यते चासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुतुल्यभक्त्यादौ निराकारं वस्तु व्यपदिष्टं विश्वरूपदर्शानानन्त-
 रं च 'नाहं वेदेनै तपसा न दानेन न चेल्यया शफ्यएवंविधोद्गुं हृष्टवानसि मां यथेति' साकारं वस्तु उभयोश्च भगवदुपदेशयोर-
 ष्टिकारिभेदेनैव व्यचक्षया भवितव्यं अन्यथा चिरोधात् तत्रैव सति मया मुमुक्षुणा किं निराकारमेव वस्तु चिन्तनीयं किंवा साकार-
 मिति व्याधिकारनिश्चयाय सगुणनिर्गुणविद्ययोर्विशेषयुत्सया एवं मत्कर्मकृदित्याद्यन्तरोक्तप्रकारेण सततयुक्तानैरन्तर्येण भगव-
 त्कर्मदो सावधानतया प्रवृत्ताः भक्ताः साकारवस्त्वैकशरणाः सन्तस्त्वामेवविभ्रं साकारं ये पर्युपासते सततं चिन्तयन्ति ये चापि

॥ अर्जुनउवाच ॥ एवं सततयुक्ताग्ने भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥ वे चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के
 योगवित्तमाः ॥ १ ॥

सर्वतोविरकास्त्यक्तसर्वकर्मणोऽक्षरं न क्षरत्यश्रुते वेत्यक्षरं 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणाअभिवदन्त्यस्थूलमनण्व-ह्रस्वमर्धाधिमित्यादि'
 श्रुतिमतिपि ससर्वोपाधिरहितं निर्गुणं ब्रह्म अतएवाव्यक्तं सर्वकरणगोचरं निराकारं त्वां पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवि-
 त्तमाः अतिशयेन योगविदः योगं समाधिं विदन्तीति वा योगविदः उभयेऽपि तेषां मध्ये के श्रेष्ठायोगिनः केषां ज्ञानं मयानुसर-
 णीयमित्यर्थः ॥१॥ तत्र सर्वज्ञोभगवानर्जुनस्य सगुणविद्यायामेवाधिकारं पश्येत्तं प्रति तां विधारयति यथाधिकारं तारतम्योपेतानि च सा-
 धनानि च अतःप्रथमं साकारब्रह्मविद्यां प्रवोधायतुं स्तुवन्न प्रथमाः श्रेष्ठा इत्युत्तरं मयि भगवति वासुदेवे परमेश्वरे सगुणे ब्रह्मणि मनआ-
 धेयानन्यशरणतया निरतिशयप्रियतया च प्रवेश्य हिङ्गुरङ्गरव जतु तन्मयं कृत्वा ये मां सर्वयोगेश्वरणाामीश्वरं सर्वज्ञं समस्तक-
 ल्याण्युणानिलयं साकारं नित्ययुक्ताः सततोद्युक्ताः श्रेष्ठया परया प्रकृष्टया सास्त्विक्योपेताः सन्तउपासते सदा चिन्तयन्ति ते युक्त-

तमाः मे मम मताभिप्रेताः ते हि सदा मदासक्तचित्ततया मामेव विषयान्तरविमुखाधिन्तयन्तोहोरात्राप्यतिचाहयन्ति अतस्तपय-
युक्तमामताअभिप्रेताः ॥ २ ॥ निरुणन्नविदपेक्षया सगुणब्रह्मविदां कोऽतिशयोच्येन तपय युक्तमामन्तयामिताइत्यपेक्षायां तमति-
शयं यक्तुं तद्विरूपकाभिरुणन्नब्रह्मविदः प्रतीतिं ब्राह्म्यां येश्चरं मायुपासते तेषुपि मामेव प्राप्नुयन्तीति द्वितीयगतेनान्वयः पूर्वश्रयोवि-
लक्षण्यघोतनाय तुशब्दः अक्षरं निर्विशेषं ब्रह्म याचक्रवीप्राह्मणे प्रसिद्धं तस्य समर्पणाय सप्तविशेषणानि अनिर्देश्यं शब्देन व्यपदेशु-
मशक्यं यतोऽप्युक्तं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातियुगक्रियासंबन्धेऽपि ज्ञातिं गुणं क्रियां संबन्धं या क्षारीकृत्य शब्दप्रवृत्तेर्निर्विशेषे प्रवृ-
त्त्यभोगात् कुतोऽजात्यादिपहितमतआह सर्वत्रां सर्वथापि सर्वकारणं अतोऽजात्यादिभ्यन्तं परिच्छिन्नस्य कार्यस्यैव ज्ञात्यादियोगदर्श-
नात् आकाशादीनामपि कार्यत्वाभ्युपगमाच्च अतएवाचित्त्यं शब्दवृत्तेरपि न विषयः तस्यान्नपि परिच्छिन्नविषयपत्यत्वात् 'य-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मथ्यावेद्य मनीषि मां नित्ययुक्ताउपासते ॥ ग्रहया परयोपितास्ते मे
युक्तमामताः ॥ २ ॥ ये त्वद्यत्परमनिर्देश्यसब्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वतर्गमच्चिन्त्यञ्च कूटस्थ-
मचलं भुवम् ॥ ३ ॥

तोवाचोर्नयन्ते अप्राप्य मनसासहोति' भूतेः तर्हि कथं 'तं स्वीयनिर्दं दुर्लभं वृच्छामीति इत्यते त्वप्रथया भुष्येति' च श्रुतिः 'शास्त्र-
योर्नित्यादिति' सूत्रं च उच्यते अविद्याकल्पितसंबन्धेन शब्दजन्यायां बुद्धिबुद्धौ चरमायां परमानन्दयोधरूपे शुद्धे वस्तुनि प्रतिवि-
म्बितेऽविद्यातत्कार्ययोः कल्पितयोर्निर्दुश्युपयसेरुपचांगेण विपर्ययाभिधानात् अतस्तत्र कल्पितमविद्यासंबन्धं प्रतिपादयितुमाह कू-
टस्थं यन्मिथ्याभूतं सत्यतया प्रतीयते तत्कूटमिति लोकेऽप्युच्यते यथा कूटकार्यपणः कूटसाक्षित्वामित्यादौ अज्ञानमपि मायाख्यं सह-
कार्यप्रपञ्चेन मिथ्याभूतमपि लौकिकैः सत्यतया प्रतीयमानं कूटं तस्मिन्नाध्यासिकेन संबन्धेनाधिष्ठानतया तिष्ठतीति कूटस्थमब्रान्त-
त्कार्योधिष्ठानमित्यर्थः एतेन सर्वानुपपत्तिपरिहारः कृतः अतएव सर्वविकाराणामविद्याकल्पितत्वात्तदधिष्ठानं साक्षिचित्तन्त्यं निर्वि-
कारमित्याह अचलं चलनं विकारः तदुपहितं अचलत्वादेव ध्रुवं अपरिणामि नित्यं एतादृशं शुद्धं ब्रह्म मां पर्युपासते अथनेन प्रमा

णगतामसंभावनामणोय मननेनच प्रमेयगतामनन्तरं विपरीतभावना निवृत्तये ध्यायन्ति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण तैलधारावदवि-
 ल्लिष्टप्रसमानप्रत्ययप्रवाहेण निदिध्यासनसंज्ञकेन ध्यानेन विपरीकुर्वन्तीत्यर्थः कथं पुनर्विपयेन्द्रियसंयोगेसति विजातीयप्रत्ययतिर-
 स्कारः अतआह संधियस्य स्वविपयेभ्यउपसंत्वेत्येन्द्रियग्रामं करणसमुदायं एतेन शमदमादिस्पर्शरूपा विपयभोगवासनायां स-
 ल्यां कुतश्चिन्द्रियाणां ततोनिवृत्तिसत्त्वाह सर्वत्र विपये समा तुल्या हर्षविपादाभ्यां रागद्वेषाभ्यां च रहिता मतिर्येयां सम्यग्ज्ञानेन त-
 त्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वादिपयेषु दोषदर्शनाभ्यासेन सृष्ट्यायानिरसनाच्च ते सर्वत्र समबुद्धयः एतेन यशीकारसंज्ञावैराग्यमुक्तं अ-
 तएव सर्वज्ञात्महृष्ट्या हिंसाकारणद्वेषरहितत्वात् सर्वभूतहिते रताः अभयं सर्वभूतेभ्योमत्तः स्वाहिते मंत्रेण दत्तसर्वभूतामयदक्षिणाः
 कृतसंन्यासाइति यावत् 'अभयं सर्वभूतेभ्योदत्त्वा संन्यासमाचरोदितिस्मृतेः' एवंविधाः सर्वसाधनसम्पन्नाः सन्तः स्वयं ब्रह्मभूतानि-

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
 क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तामक्तचेतसानाम् ॥ अब्यक्ताहि गतिदुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

विचिकित्सेन साक्षात्कारेण सर्वसाधनफलभूतेन मामक्षरं ब्रह्मैव ते प्राप्नुवन्ति पूर्वमपि मद्रूपाएव सन्तोऽविद्यानिवृत्त्या मद्रूपाएव
 तिष्ठतीत्यर्थः 'ब्रह्मैव मयतीत्यादि' श्रुतिभ्यः इहापि च ज्ञानी त्यामैव मे मतमित्युक्तं ॥३॥४॥ इदानीमितेभ्यः पूर्वंपामतिशयं दर्शयन्ना-
 ह पूर्वंपामपि विपयेभ्यआहत्य सगुणब्रह्मणि मनआवेगो सतत तत्कर्मपरायणत्वेच परब्रह्मोपेतत्वे च क्लेशोऽधिकोभवत्येव कितु अ-
 व्यक्तासक्तचेतसां निर्गुणब्रह्मचिन्तनपराणां तेषां पूर्वोक्तसाधनवतां क्लेशायासोऽधिकतरः अतिशयेनाधिकः अत्र स्वयमेव हेतुमाह
 भगवात् अव्यक्ताहि गतिः हि ययस्मादक्षशतमकं गन्तव्यं फलभूतं ब्रह्म दुःखं यथा स्यात्तथा क्लृष्टेण देहवद्भिर्देहमनिभिरवाप्यते स-
 र्वकर्मसंन्यासं कृत्वा गुल्मुपसृत्य वेदान्तवाक्यानां तेन तेन विचारेण तत्तत्कर्मनिराकरणे महात् प्रयासः प्रत्यक्षसिद्धसतः क्लेशोधि-
 कतरैस्त्वमित्युक्तं यद्यप्येकमेव फलं तथापि ये बुष्करेणोपायेन प्राप्नुवन्ति तदपेक्षया सुकरेणोपायेन प्राप्नुवन्तोभवन्ति श्रेष्ठाइत्य-

भिप्रायः ॥६॥ तं तु फलैक्ये क्लेशा लपन्वाधिस्यश्यामुत्कर्षनिष्कर्षौ स्वातां तदेव तु नाति निर्गुणं ब्रह्मविदां हि फलमधिघातं तत्कार्यनि-
वृत्त्या निर्विशेषपरमानन्दयोरथ ब्रह्मरूपता सगुणब्रह्मविदां त्वधिष्ठानप्रमायाधभावेनाविद्यानिवृत्त्यभावाद्देश्वर्यविशेषः कार्यत्रसलोकगो-
तानां फलं अतः फलाधिस्यार्थमायासाधिक्यं न न्यूनतामापादयतीति चेत् न सगुणोपासनया निरस्तसर्वप्रतिग्रहानां चिना गुरूपदेशं
चिना च श्रवणमननिदिध्यासनाद्याद्युचित्केशं स्वयमाधिर्भूतेन वेदान्तवाक्येनेश्वरप्रसादात्सङ्कृतेन तत्त्वज्ञानोदयादविघाततरुकार्यनिवृ-
त्त्या ब्रह्मलोकेऽप्येवमोगान्ते निर्गुणविद्याफलपरमकैयत्योपपत्तेः 'सद्यस्तस्मात् जीवघनात् परात् परं पुरिदायं पुरुषमीक्षतशति' श्रुतेः
संप्रसादिरण्यगर्भेश्वर्यं भोगान्ते एतस्माज्जीवघनात् समष्टिरूपात् पराञ्छ्रेष्ठ्यात् हिरण्यगर्भात्परं बिलक्षणं श्रेष्ठं च पुरिदायं स्वत्त्वं दय-
गुहानिर्विष्टं पुरुषं पूर्णं प्रत्यग्भिन्नमद्वितीयं परमात्मानमीक्षते स्वयमाधिर्भूतेन वेदान्तप्रमाणेन साक्षात्करोति तावता च मुक्तोभवती-

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपपा-
सते ॥ ६ ॥ तेषामहं समुद्धतो मृत्युमसारसागरात् ॥ भवामि न विगतामर्थं मय्यावे-
वेश्रितचेतसाम् ॥ ७ ॥

त्यर्थः तथा च विनापि प्रागुक्तक्लेशेन सगुणब्रह्मविदामीद्वरूपसादेन निर्गुणब्रह्मविद्याफलप्राप्तिरितीममर्थेमात् द्वाभ्यां तु शब्दउक्ताश-
ङ्कानिवृत्त्यर्थः ये सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य सगुणे वासुदेवे संन्यस्य मत्पराः अहं भगवान् वासुदेवपदं परः प्रकृष्टप्रीतिविषयो-
यां ते तथा सन्तोऽनन्येनैव योगेन न विद्यते मां भगवन्तं मुक्ता अन्यदालम्ब्य न यस्य तादृशो नैव योगेन समाधिना एकान्तभक्तियोगो-
परनाम्ना मां भगवन्तं वासुदेवे सकलसौन्दर्यसारनिधानमानन्दघनविग्रहं ह्रिसुजं चतुर्भुजं वा समस्तजनमनोमोहिनीं मुरलीमतिम-
नोहरुः सप्तभिः खरैरापूरयन्तं वा दूरकमलकौमोदकीरयाङ्गलङ्घिपाणिपङ्कजं वा नरसिंहरायवादिरूपं वा यथादर्शितरूपं ध्यायन्त-
श्चिन्तयन्त उपपासते समानाकारमधिच्छिन्नं चित्तवृत्तिप्रवाहं संतप्यते समीपवर्तितया आसते तिष्ठन्ति वा ॥६॥ तेषां मय्यावेशितचेतसामं

मयि ययोक्ते आदेशितमेकाग्रतया प्रवेशितं चेतोयैलेपामहं सततोपासितोभगवान् मृत्यु संसारसागरान् मृत्युयुक्तोयः संसारः मित्यान्नानतत्कार्यप्रपञ्चः सप्यव सागरस्य वुरुत्तरत्नस्मात् समुद्रतो सम्यगनायासेन उद्दुर्ध्वं सर्वथाश्रावधिभूते शुद्धे ब्रह्मणि धर्तो धारयिता ज्ञानावष्टम्भदानेन भवामि न चिरान् क्षिप्रमेव तस्मिन्नेव जन्मनि हेयार्थेति संवोधनमाश्रयासार्थम् ॥ ७ ॥ तदेवमियत्ताप्रवन्द्रेन सगुणोपासनां स्तुतवेदानो साधनातिरेकं विधत्ते मध्येव सगुणे ब्रह्मणि मन्तेः सङ्कल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय सर्वामनोपृत्तीर्मद्विरयापय कुरु पयकारानुपङ्गेन मध्येव बुद्धि मद्भवसायलक्षणानां निवेशय सर्वांबुद्धिचूर्त्तीर्मद्विरयापय कुरु विषयान्तरपरित्यागेन सर्वदा मां चिन्तयेत्यर्थः ततः किं स्थादित्यत आह निवसिष्यसि निवसिष्यसि लब्धज्ञानः सम्भदात्मना मध्येव शुद्धे ब्रह्मण्येव

मध्येव मनश्चाधत्स्व मदि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मध्येव अतज्जह्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततोमामिच्छासुं धन-

ज्ञय ॥ ९ ॥

अतज्जह्वं एतद्देहान्ते न संशयः नात्र प्रतिबन्धराङ्गा कर्तव्येत्यर्थः एव अतज्जह्वमित्यत्र सन्ध्यभावः श्लोकंपूरणार्थः ॥ ८ ॥ इदानीं सगुणब्रह्मध्यानाशक्तितारतम्येन प्रथमं प्रतिमादौ बाह्ये भगवद्भ्यानाभ्यासस्तदराक्षी भागवतधर्मोनुष्ठानं तदराक्षी सर्वकर्मफलव्यागदति त्रीणि साधनानि त्रिभिः श्लोकैर्विधत्ते अथ पक्षान्तरे स्थिरं यथास्थात्तथा चित्तं समाधातुं स्थापयितुं मयि न शक्नोषि चेत्तत्पक्षास्मिन् प्रतिमादावालम्बने सर्वतः समात्हत्य चेत्तसः पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वकोयोगः समाधिस्तेनाभ्यासयोगेन मामान्द्रुमिच्छ यतस्व हेधनज्ञय गह्वर शत्रून् जित्वा धनमाहृतवानसि राजसुराद्यर्थमेकं मनः शत्रुं जित्वा सत्त्वज्ञानधनमाहुरित्यसीति न तथाश्चर्यमिति संवोधनार्थः ॥ ९ ॥ मत्प्रणिनार्थं कर्म मत्कर्म श्रवणकीर्तनादिभागवतधर्मतत्परमस्तदेकानिष्टो भव अभ्यासा-

सामर्थ्यं मर्दयं भगवत्तथर्मसंशक्तानि कर्माण्यपि कुर्वन् सिद्धिं ब्रह्मभावलक्षणां सत्त्वद्युद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथ
 यद्विर्विपयारुष्टचेतत्त्वादेतन्मत्कर्मपरत्यमपि कर्तुं नशाक्तोपि ततोमयोगं मदेकशरणत्वमाश्रितः स्रियि सर्वकर्मसमर्पणं मद्योगसंघं ध्या-
 धितः सन् यतारतमयान् यतः संयतसर्वेन्द्रियः आत्मवान् विवेकी च सन् सर्व कर्मफलत्यागं कुरु फलाभिनिन्द्य त्यजाल्यर्थः ॥ ११ ॥
 इदानीमत्रैव साधनविधानपर्ययसामादिकं सर्वकर्मफलत्यागं स्वीति श्रेयः प्रशस्यतरं हि एव ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मानिन्द्रियः अभ्या-
 सात् ज्ञानार्थध्वजाभ्यासात् ज्ञानाच्छब्दवर्णमननपरिनिष्पन्नादपि ध्यानं निदिध्यासनसंज्ञं विशिष्यते अतिशयितं भवति साक्षात्कार-
 व्यपहितवैतुन्यात् तदेवं सर्वसाधनधेष्टं ध्यानं ततोप्यतिशयित्येतावच्छ्रुतः कर्मफलत्यागः स्मृत्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागोविशिष्यत-

अभ्यासेयममर्थोमि मत्कर्मपरमोभव ॥ मर्दयमपि कर्मोर्गि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्य-
 सि ॥ १० ॥ अथैतदध्यगक्तोमि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु य-
 तात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयोद्धि ज्ञानमभ्यासात्ज्ञानाद्धानं विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्याग-
 रथागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

इत्यनुपपद्यते त्यागात् नियतचित्तेन पुंसा छुत्वात्सर्वकर्मफलत्यागात् शान्तिरुपशमः सद्येतुकस्य संसारस्यानन्तरं अव्ययशानेन ननु
 कालान्तरमपेक्षते अत्र 'यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामायेभ्य इदिस्रियताः अयमत्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्रुतात्त्यादि' श्रुतिषु प्रजहाति
 यदा कामान्सर्वानित्यादि स्थितप्रबलक्षणेषु च सर्वकामत्यागस्यामृतत्वसाधनत्वमर्तगतं कर्मफलानि च कामास्तरत्यागोपि कामत्या-
 गत्वसामान्यात् सर्वकामत्यागफलेन स्मृत्यते यथागस्येन ब्रह्मणेन समुद्रः पीतशति यथा वा जामदग्न्येन ब्रह्मणेन निःशत्रा पृथिवी
 हृतेति ब्रह्मणत्वसामान्यादिदानीतनाद्यपि ब्रह्मणा अपरिमेयपराक्रमत्वेन स्मृत्यन्ते तद्वत् ॥ १२ ॥ तदेवं मन्वमधिकारिणं प्रत्यतिबु-
 ष्कत्वेनाक्षरोपासननिन्द्या सुकरं सगुणोपासनं विधायाशक्तितारत्तस्यानुवादेनान्यान्यपि सांधतानि विवृधी भगवान् ध्यासुदेयः

कर्पणुनाम सर्वप्रतिग्रहपहितः सन्नुत्तमाधिकारितया फलभूतायामक्षरधिद्यायामवगरोदित्यभिप्रायेण साधनविधानस्य फलार्थत्वात्
 तदुक्तं 'निर्दिशोयं परंप्रथ साक्षात्कर्तुमनीश्वराः येमन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणैः वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् त
 देयविरम्येत्साक्षात्पेतोपाधिकल्पनमिति' भगवता पतञ्जलिना चोक्तं 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति' ततः प्रत्यस्चेतनाधिगमो-
 प्यन्तरायामावद्योतिच' तदातीश्वरप्रणिधानादित्यर्थः तदेवमक्षरोपासननिन्दा सगुणोपासनस्तुतये न तु हेयतया उदितहोमाविधाव-
 नुदितश्लोमनिन्दायत् न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोत्रमिति न्यायात् तस्मादक्षरोपासकाएव परमार्थतोयोग-
 पित्तमाः 'प्रियोहि ज्ञानिनोर्यमहं सब मम प्रियः उदाहः सर्वयवैते ज्ञानी त्वान्मैव मे मतमित्यादिना पुनःपुनः प्रशस्तवमतयोका-
 स्तेषामेव धानं धर्मजातं चानुसरणीयमधिकारमासाद्य त्वयेन्यजुतं बुवोद्ययिषुः परमहितैषी भगवानभेददर्शिनः कृतकृत्यानक्षरोपा-

श्रेष्टेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुणएव च ॥ निर्ममोनिरहङ्कारः समदुःखसुखः जमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्योमङ्गलः समे प्रियः ॥ १४ ॥

सकान्प्रस्तौति सप्तभिः सर्वाणि भूता-न्यात्मत्वेन पश्यन्नात्मनोबुःखेतावपि प्रतिकूल बुद्धयभावाद्ब्रह्मेष्टा सर्वभूतानां किंतु मैत्रः मै-
 त्री क्षिण्यता तद्वान् यतः करुणः करुणा दुःखितेषु दया तद्वान् सर्वभूताभयदाता परमहंसपरिव्राजकइत्यर्थः निर्ममःदेहेऽपि ममेति
 प्रत्यपरहितः निरहङ्कारः इत्तस्वाध्यायादिकृताहङ्कारान्निष्कान्तः द्वेपरागयोरप्रवर्तकत्वेन समे दुःखसुखे यस्य सः अतर्वृक्षक्षमी आ-
 क्रोशानताडनादिनाऽपि न विक्रियामापद्यते ॥ १३ ॥ तस्यैव विशेषणान्तराणि सततं शरीरस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे च सन्तुष्टः उ-
 त्पन्नालंप्रत्ययः तथा गुणबहुभावे विपर्यये च सततमिति सर्वत्र संवद्यते योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेन्द्रियासिद्धगतः
 दृढः कुतार्किकैरभिविमुशफ्यतया स्थिरोनिश्चयोहमस्यकर्त्रभोक्त्रुसधिदान्दाद्वितीयं ब्रह्मेत्यध्यवसायोपस्य सदृढनिश्चयः स्थि-
 तप्रज्ञरत्यर्थः मयि भगवति वासुदेवे शुद्धे ब्रह्मणि अर्पितमनोबुद्धिः समर्पितान्तःकरणः ईशोयोगमङ्गलः शुद्धाक्षरब्रह्मवित् समे प्रियः

सदात्मत्वात् ॥ १४ ॥ पुनस्तस्यैव विशेषणानि यस्मात्सर्वभूतात्मयदायिनः संन्यासिनोद्देशतोर्नोद्दिजते न संतप्यते लोकोपः कश्चिदपि जनः तथा लोकात्रिरपपाथोद्देशेनैकमतात् खलजनाप्रोद्दिजतेच यः अद्वैतदर्शित्वात् परमकारुणिकत्वेन क्षमाशीलत्वाद्यथ किंच हृष्यः स्वस्य प्रियलाभे रोमाञ्छाशुपातादिहेतुपानन्दभिव्यञ्जकश्चित्तवृत्तिविशेषः आमर्षः परोत्कर्षासत्त्वरूपश्चित्तवृत्तिविशेषः भयं व्याघ्रादिविदर्शनाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषोऽस्मात् उद्वेगः एकाकी कथं चिजते सर्वपरिग्रहश्च्युतीविष्यामीत्येवविधोव्याकुलतारुपश्चित्तवृत्तिविशेषोऽर्थोमर्षमयोद्देशेर्भुक्तोयः अद्वैतदर्शितया तदयोग्यत्वेन तैरेव स्वयं परित्यक्तो न तु तेषां त्यागाय स्वयं व्यापृतरति थावत् च द्रव्येनयोमद्भकारल्लुच्छप्यते ईशोमद्भक्तोयः समे प्रियदति पूर्वथत् ॥ १५ ॥ किंच निरपेक्षः सर्वेषु भोगोपकरणेषु यहच्छोपनीतेष्वपि

यस्मान्नोद्दिजते लोकोलोकान्नोद्दिजते च यः ॥ हर्षासर्षमभयोद्देशैर्मैतौयः सच मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दृष्टउदासीनीगतव्ययः ॥ सर्वात्मपरित्यागी योमद्भक्तः समेप्रियः ॥ १६ ॥ योन

दृष्यति न द्दष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः समे प्रियः ॥ १७ ॥

निःस्पृहः शुचिर्वाङ्मन्तरशीचसम्पन्नः दक्षः उपस्थितेषु श्रातव्येषु कर्तव्येषु च सद्यप्य शान्तुं कर्तुं च समर्थः उदासीनः न कस्व-
चिन्मित्रादेः पक्षे भजते यः गतव्ययः परैस्ताड्यमानस्यापि गता नोत्पन्ना व्यथा पीडा यस्य सः उत्पन्नयामपि व्यथायामप-
कर्तव्यनपकर्तव्यं क्षमित्वं न्यथाकारणेषु सत्स्वप्यनुत्पन्नव्यथत्वं गतव्ययत्वमिति भेदः ऐहिकामुष्मिकफलानि सर्वाणि कर्मणि स-
र्वात्मसात्पारित्यक्तुं शीलं यस्य ससर्वात्मपरित्यागी संन्यासी योमद्भक्तः समे प्रियः ॥ १६ ॥ किंच समदुःखसुखस्येतद्विबुधोति
योन दृष्यति इष्टमत्सौ न द्दष्टि अनिष्टमत्सौ न शोचति प्राप्तेष्टवियोगे नकाङ्क्षति अप्राप्तेष्टसंयोगे सर्वारम्भपरित्यागीत्येतद्विबुधोति
शुभाशुभे सुखसाधनदुःखसाधने कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमात् यः समे प्रियः ॥ १७ ॥

किंच पूर्णैव प्रपञ्चः सद्गविवर्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः सर्वथा हर्षविषादशून्यइत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥१८॥ किंच निन्दान्नोपकथनं स्तुतिगुणकथनं ते दुःपसुपजनकतया तुल्ये यस्य सतथा मौनी संयतवाक् नतु शरीर्यात्रानिर्वाहाय चाग्व्यापा-रोपेक्षितएव नेत्याह संतुष्टोयेन केन चित् स्वप्रयत्नमन्तरेणैव बलवद्यथारब्धकर्मोपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाशानादिना संतुष्टः निवृत्तस्पृहः किंच अनिकेतो नियतनिवासरहितः स्थिर परमार्थयस्तुविषया मतिर्यस्य सः स्थिरमतिः ईदृशोयोभक्तिमात्रं समे प्रियोनरः अत्र पुनः पुनर्मर्केत्यादानं भक्तिरेवापवर्गस्य पुष्कलं कारणमिति हृदायितुम् ॥१९॥ अद्वैष्ट्यादिनाऽध्वरोपासकादीनां संन्यासिनां ल-

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः

॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनौ संतुष्टोयेन केन चित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्ने

प्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्धधानामत्यरमाभक्तास्तेतीव

मे प्रियाः ॥ २० ॥

क्षणभूतं स्वभायसिद्धं धर्मजातमुक्तं यथोक्तं वार्त्तिके 'उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वैष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवन्त्येव न तु साधनरूपिण- इति' पतदेव च पुनः स्थितप्रज्ञलक्षणरूपेणाभिहितं तदिदं धर्मजातं प्रयत्नेन सम्पाद्यमानं मुमुक्षोर्भोक्षसाधनं भवतीति प्रतिपादयन्नुप-संहरति येतु संन्यासिगोमुसयः धर्माप्तुनं धर्मरूपममृतं अमृतत्वसाधनत्वात् अमृतवदास्वाद्यत्वाद्वा इदं यथोक्तं अद्वैष्ट्या सर्वभूताना-मिल्यादिना प्रदिपादितं पर्युपासतेऽयुतिष्ठन्ति प्रयत्नेन श्रद्धधानाः सन्तोमत्परमाः अहं भगवानक्षरात्मा वासुदेवएव परमः प्राप्तव्यो-निरतिशयागतियोगं ते मत्परमाः भक्ताः मां निरुपाधिकं ब्रह्म भजमानास्तेतीव मे प्रियाः प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच मम प्रियइति

सदात्मत्वात् ॥ १४ ॥ पुनस्तस्यैव विदोषणानि यस्मात्सर्वभूतामयदायिनः संन्यासिनोद्देतोर्नोद्विजते न संतप्यते लोकोपः कश्चिदपि जनः तथा लोकाप्रिपरपाद्योद्देजनैकयतात् खलजनाप्रोद्विजतेच यः अद्वैतदर्शित्वात् परमकालणिकारवेन क्षमाराहित्वाद्य किंच हर्षः स्यात् त्रिपलाभे रोमाद्याथुपातादिहेतुरानन्वयिव्यञ्जकश्चित्तपृच्छित्तियोगः अमर्षः परोत्करोसहनरूपश्चित्तशुद्धित्तियोगः अमर्षः व्याघ्रादिदर्शनाधीनश्चित्तपृच्छित्तियोगश्चासः उद्वेगः एकाकी कथं पिजते सर्वपरिग्रहशून्योर्जीविष्यामीत्येवविद्योव्याकुलतारुण्यश्चित्तपृच्छित्तियोगोपनीर्ष्यामर्षयोर्देर्गुणोपः अद्वैतदर्शितया तदयोग्यावेन तैरेव स्वयं परित्यक्तो न तु तेषां त्यागाय स्वयं व्यापृतरति यायत् च द्रव्येनधोमद्भकारल्लुच्छ्रयते ईदृशीमद्भक्तोयः समे प्रियरति पूर्वयत् ॥ १५ ॥ किंच निरत्येक्षः सर्वपुत्र भोगोपकरणेषु यदृच्छोपनीतेष्वपि

यस्मान्नोद्विजते लोकोत्तोक्त्वा न्नोद्विजते च यः ॥ हर्षासर्पभयोद्देरीर्मत्तोयः सच मे प्रियः ॥ १५ ॥
अनपन्नः शुचिर्दृष्टदरसीनोगतव्यथः ॥ सर्वारम्भपरित्यागी योमद्भक्तः समेप्रियः ॥ १६ ॥ योन
द्वयति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः समे प्रियः ॥ १७ ॥

निःशुद्धः शुचिर्वाद्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नः दक्षः उपस्थितेषु बातव्येषु कर्तव्येषु च सद्यस्य शातुं कर्तुं च समर्थः उदारसीनः न कस्चिन्निमयादेः परं मजते यः गतव्यथः परेस्ताढ्यमानस्यापि गता नोत्पन्ना व्यथा पीडा यस्य सः उत्पन्नायामपि व्यथायामप्यकर्तव्यनपकर्तव्यं क्षमित्वं व्यथाकारणेषु सत्स्वल्पानुत्पन्नव्यथत्वं गतव्यथत्वागिति भेदः येद्विक्तामुष्मिकफलानि सर्वाणि कर्मणि सवार्त्तमास्तान्परित्यक्तुं शीलं यस्य ससर्वारम्भपरित्यागी संन्यासी योमद्भक्तः समे प्रियः ॥ १६ ॥ किंच समदुःखसुखस्येतद्विदुष्णोति यो न तदप्यति इष्टमात्तौ न द्वेष्टि अनिष्टमात्तौ न शोचति मातेष्टयि यो नो न काङ्क्षति अत्रासेष्टसंयोगे सर्वारम्भपरित्यागीत्येवतद्विदुष्णोति शुभाशुभे सुखसाधनदुःखसाधने कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः समे प्रियः ॥ १७ ॥

किंच पूर्वस्यैव प्रपञ्च सङ्घघिवर्जितः चेतनाचेतनसर्वविषयशोभनाध्यासरहितः सर्वथा हर्षविषादशून्यइत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥१८॥ किं-
 च निन्दादोषकथनं स्तुतिगुणकथनं ते दुःखसुखजनकतया तुल्ये यस्य सतथा मौनी संयतवाक् न्तु शरीरयात्रानिर्वाहाय चाग्न्यापा-
 रोपेक्षितस्य नैत्याह संतुष्टोयेन केन चित् स्वप्रयत्नमन्तरेणैव यत्नव्याप्यकर्मोपनीतेन शरीरस्थितिहेतुमात्रेणाशनादिना संतुष्टः नि-
 वृत्तस्युहः किंच अनिकेतो नियतनिवासरहितः स्थिर परमार्थवस्तुविषया मतिर्यस्य सः स्थिरमतिः ईदृशोयोभक्तिमान् समे प्रियोनरः
 अत्र पुनः पुनर्मकेत्यादानं भक्तिरेवापवर्गस्य पुष्कलं कारणमिति दृढयितुम् ॥१९॥ अद्वैष्ट्यादिनाऽश्वरोपासकादीनां संन्यासिनां ल-

समः शतौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥ शौतोषासुखदुःखेषु समः सङ्घविवर्जितः
 ॥ १८ ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिमौनौ संतुष्टोयेन केन चित् ॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे
 प्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतु धर्स्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥ श्रद्धधानामत्यरमाभक्तास्तेतीव
 मे प्रियाः ॥ २० ॥

क्षणमूर्तं स्वभावसिद्धं धर्मजातमुक्तं यथोक्तं वार्तिके 'उत्पन्नात्मनावबोधस्य ह्यद्वैष्ट्यादियोगुणाः अयत्नतोऽसवत्येव न तु साधनरूपिण-
 इति' एतदेव च पुरु स्थितप्रज्ञलक्षणरूपेणाभिहितं तदिदं धर्मजातं प्रयत्नेन सम्पाद्यमानं मुमुक्षुर्मोक्षसाधनं भवतीति प्रतिपादयन्नुप-
 संहरति येतु संन्यासिनोमुमुक्षुयः धर्मोमृतं धर्मरूपममृतं अमृतत्वसाधनत्वात् अमृतवदास्वाद्यत्वाद्वा इदं यथोक्तं अद्वैष्टा सर्वभूताना-
 भित्यादिना प्रदिपादितं पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति प्रयत्नेन श्रद्धधानाः सन्तोमत्परमाः अहं भगवानक्षररात्मा वासुदेवण्य परमः प्राप्तव्यो-
 निरतिशयागतिर्येषां ते मत्परमाः भक्ताः मां निरुपाधिकं ब्रह्म सज्जमानास्तेतिव मे प्रियाः प्रियोहि ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच्च मम प्रियइति

पूर्वसूचितव्यायमुपसंहारः यस्माद्भ्रमांशुतमिदं श्रद्धयातुतिष्ठन्न भगवत्सोविष्णोः परमेश्वरस्यातीव प्रियोभवति तस्मादिदं ज्ञानवतः
न्यमावसिद्धतया लक्षणमपि मुमुक्षुणामतस्त्याजिज्ञासुनात्मज्ञानोपायत्वेन यत्तादनुष्ठेय विष्णोः परमे पदं जिगमिषुणेति यावन्वार्थः
तदेवं सोपाधिकत्रयानपरिष्काराधिक्रपाधिक द्वाभ्यामुसंज्ञानस्याद्वैतत्वादिधर्मविनिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणमनननिदि-

इति श्रीमहर्षिगोविन्दसूत्रसुब्रह्मसिद्ध्यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो-

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ध्यासनान्यावर्तयतोद्यन्तवान्यार्थतत्त्वसाक्षारकारमभवाच्चनोमुस्युपपत्तेर्भुक्तिहेतुवेदान्तमहावाक्यार्थान्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुस-
न्धेष्यति मध्यमेन पदकेन सिद्धम् ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामधिकारिभेदेन भक्तियो-
गविवरणनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ श्रीरुष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ 'ध्यानाभ्यासवशाच्छ्रुतेन मनसा तत्रिगुणं निष्क्रियं ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्यन्ति प-
दपत्तु ते मस्माकं तु तदेव लोचनच्यमत्काराय भूयाच्चिर फालिन्दीपुल्लिनेपुयत् किमपि तन्नोलं समोधावति प्रथममध्यमपदफयोस्त-
स्यं पदार्थायुक्तादुत्तरस्तु पदार्थावकाशार्थेनष्टः सम्यग्धोप्रधानोऽधुनाऽऽरभ्यते तत्र तेयामह समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागराद्भवामिति प्रा-
गुक्तं न चात्मानानलक्षणान्मृत्युसंसारमज्ञाने विनाच्छरण संभवति अतोयाहोशेनात्मज्ञानेन मृत्युसंसारानिष्टास्येन च तत्त्वज्ञानेन युक्ता
अत्रैतृत्यादियुगशालिनः संन्यासिनः प्राग्व्याख्यातास्तदात्मतत्त्वज्ञानं वक्तव्यं तद्याद्धितोयेन परमात्मना सह जीवस्यामेदमेव धिपयी-
करोति तत्रैव त्रमेहेतुकत्वात् सर्वानयेत्य तत्र जीवानां संसारिणां प्रतिक्षेत्रमिन्नानामसंसारिणेकं परमात्मना कथममेदः स्यादित्या-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौत्सेय चेत्त्वमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवैत्ति तं प्राहुः चेत्त्वज्ज

इति तद्विदः ॥ १ ॥

शङ्कायां संसारस्य भिन्नत्वं चाविद्याकल्पितानात्मधर्मत्वात् जीवस्य संसारित्वं भिन्नत्वं चेति वचनीयं तदर्थं वेहेन्द्रियान्त करणे-
भ्यः क्षेत्रेभ्योविवेकेन क्षेत्रज्ञः पुरुषोजीवः प्रतिक्षेत्रमेकएव निर्विकारइति प्रतिपादनय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः क्रियतेस्मिन्नध्याये तत्र ये द्वे
प्रकृती भूम्यादिक्षेत्ररूपतया जीवरूपक्षेत्रज्ञतया चापरपरशब्दयाच्यते सप्तमाध्याये सूचिते तद्विवेकेन तत्त्वं निरूपयिष्यन् इदं इन्द्रि-
यान्तःकरणसहितं भोगायतनं शरीरं हैकौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते सत्येवास्मिन्नसद्वृत्तकर्मणः फलस्य निर्दुत्तेः एतद्योवैत्ति अहं म-
नेत्यभिगम्यते तं क्षेत्रमिति प्राहुः कृषीवल्यत्तफलभोक्त्वान्त तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोविवेकविदः अत्र चाभिधीयतइति कर्मणप्रयो-
नेण क्षेत्रस्य जडत्वात् कर्मत्वं क्षेत्रज्ञशब्दे च द्वितीयां विनैवेति शब्दमाहरन् स्वप्रकाशत्वात्कर्मत्वाभावमभिप्रैति तत्रापि क्षेत्रं यैः कश्चि-
दप्यभिधीयते न तत्र कर्तृगतविशेषापेक्षा क्षेत्रज्ञं तु कर्मत्वमन्तरेणैव विवेकिनप्राहुः स्थूलदृशामगोचरत्वादिति कथयितुं विलक्षण-

वचनव्यक्तीकृत कर्तृपदोपादानेन च निर्दिशति भगवान् ॥१॥ एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिप्रायं तस्य परमार्थिकं तत्त्वमसंसारि परमात्मनैक्यमाह सर्वशंखेषु यएकः क्षेत्रज्ञस्वप्नकाशशैतन्यरूपोनिर्वाणविभुश्च तमविद्याय्यारोपितकवृत्त्वभोक्तृत्वादि-
 मंसारथमं माधियकरूपचरित्यागेन मामीदृशरमसंसारिणमद्वितीयवद्वानन्दरूपं विद्धि जानीहि हेभारत एवं च क्षेत्रं मायाकल्पितं
 मिथ्या क्षेत्रश्च परमार्थसत्यलङ्कमाधिष्ठानमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेकज्ञानं तदेव मोक्षसाधनत्वाद्भ्रान्तं अविद्याविरोधिप्रकाशरूपं मम मतं
 अन्यत्त्वज्ञानमेव तद्विरोधित्वादित्यभिप्रायः अत्र जीवेश्वरयोराधियकोभेदः पारमार्थिकस्त्वभेदइत्यत्र युक्तगोभाष्यकृद्विर्घणिताः अ-
 स्माभिस्तु प्रन्थविस्तरमयात्प्रागेव बहुशोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः ॥२॥ सङ्क्षेपेणोक्तमर्थं विवरतिभारभते तदिदं शरीरमिति प्रागुक्तं ज-

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वं क्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रज्ञैवज्ञात्रीज्ञं न यत्तज्ज्ञानं मतं
 सम ॥ २ ॥ तत्तदेवं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥ सच शोचत्यभावश्च तत्समा-
 सेन से शृणु ॥ ३ ॥

उपर्यङ्गं क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण जडदृश्यपरिच्छिन्नद्रादिस्वभावं यादृक्च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि क्षेत्रिन्द्रियादिकारैर्युक्तं यतश्च क्कार-
 णात् यत्कार्यमुत्पद्यतइति शेषः अथवा यत प्रकृतियुत्तरसंयोगाद्भवति यद्विनिर्गमः त्वापरजद्रमादिभेदभिन्नमित्यर्थं अत्रानियमैत च-
 कात्प्रयोगात् सर्वसमुच्चयोद्भूत्यः सच क्षेत्रज्ञोयः स्वरूपतः स्वप्नकाशशैतन्यानन्दस्वभावः यत्प्रभावश्च ये प्रभावाउपाधिभूताः शक्त-
 योपस्य तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयात्स्यं सर्वविशेषणविशेष्य समसंन सङ्क्षेपेण मे मम यत्तन्मन्त्रेषु श्रुत्याऽवधारयत्यर्थः ॥३॥ कैर्विस्तरैणो-
 क्तत्वायं सङ्क्षेपस्त्वपेक्षायां श्रोतृवृद्धिप्ररोचनार्थं स्तुत्याह नृपिभिर्यमिष्टादिप्रयोगशास्त्रेषु धारणाध्यानिविषयत्वेन बहुधा गीतं
 निरूपितं एतेन धर्मशास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् युक्तं चिकिर्षेर्नित्यमिदं चिकिर्षकाम्यकर्मोदिविषयैः छन्दोभिर्भ्रुं गादिमन्त्रैर्गोहास्त्रेषु पृथग्विषयेकतोर्गीतं

एतेन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यमुक्तं ब्रह्मभूतप्रदेशैश्च प्राप्तं मृत्यते मूल्यते किञ्चिद्व्यययथानेन प्रतिपाद्यतंप्रतिभिरिति ब्रह्मसूत्राणि 'यतोवाइ-
मानि भूतानि जायन्ते येन ज्ञानानि जीयन्ति यत्रयन्त्यभिमंविशन्तीत्यादीनि' तदस्यलक्षणपरपुन्युपनिषदाश्चानि तथा पद्यते ब्रह्म-
साक्षात्प्रतिपाद्यतपमिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपरपानि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मोत्यादीनि' तैर्ब्रह्मसूत्रैः पदैश्च हेतुमद्भिः 'सदेवसोम्येदम-
प्रभास्येदंमेवादितीयमिगुपक्रम्य तद्वैकआहुत्सदेवेदमप्रभासिदिकमेवादितीयं तस्मादसतः सदजायतेति' नास्तिकमतमुपन्यस्य
पुनस्तु गुरुभोग्यैर्म स्थादिति होवाच फयमसतः सदजायतेत्यादियुक्तीः प्रतिपाद्यद्भिः विनिश्चितैः उपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया सं-
शुद्धव्यायंप्रतिपादकैः यद्युथा गीतं च एतेन ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यत्वमुक्तं एवमेतैरतिविस्तरैणोक्तं क्षेत्रक्षेत्रशयाथात्म्यं सङ्क्षेपेण तुभ्यं

षट्षपिभिर्विबुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः

॥ ४ ॥ महा भूतान्यङ्गहारोबुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणिदृगैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोः-

चराः ॥ ५ ॥

कथयिष्यामि तच्चर्षुण्यत्यर्थः अथवा ब्रह्मसूत्राणि तानि पदानि चेति कर्मधारयः तत्र चिद्यासूत्राणि आत्मेत्येवोपासोतेत्यादीनि अवि-
पाद्यानि न सर्वेद गथा पद्युरित्यादीनि तैर्गीतमिति ॥३॥ एवं प्ररोचितायार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपं तावदाह द्वाभ्यां महाग्निं भूतानि भू-
म्यादीनि पञ्च अहङ्कारस्वकारणभूतोभिमानलक्षणः बुद्धिरहङ्कारकारणं महत्तत्त्वमध्यवसायलक्षणं अव्यक्तं तत्करणं सत्त्वरजस्तमो-
गुणात्मकं प्रधानं सर्वकारणं न कस्यापि कार्यं एवकारः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाप्युक्ता प्रकृतिः चराब्दोभेदसमुच्चयार्थः तदेवं सा-
ङ्ग्यमतेन व्याख्यातं औपनिषदाणां तु अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयं मायास्या पारमेश्वरी शक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तं बुद्धिः स-
र्गादी मक्षिरयमीक्षणं अहङ्कारः ईक्षणानन्तरमहं यद्गुस्वामिति सद्रूपः ततआकाशादादिकमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरिति न ह्यव्यक्तमहदहङ्कारः

साङ्गसिद्धाओपानिपदैरुपगच्छन्ते^१ अशादृत्यादिहेतुभिरिति स्थितं: 'मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायितं तु महेश्वरं, ते घ्यातयांगानुगताअप-
श्यन्देयात्मशक्तिं स्वगुणैर्निपूढामिते' थुतिप्रतिपादितमव्यक्तं तदैक्षतेर्तीक्ष्णरूपा बुद्धि: 'यदुक्त्वां प्रज्ञायैवेति' यदुभयतसङ्कल्परूपो-
श्चद्वात्: 'तस्माद्वापतस्मादात्मनआकाश: संभूत: आकाशाद्वायु: वायोरग्नि: अग्नेराप: अद्रथ: पृथिव्योति' पञ्चभूतानि श्रोतानि अय-
मेवपक्ष: सार्धयात्र इन्द्रियाणि दशैकं च श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनप्राणारथ्यानि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि वाक्प्राणिपादपायूपस्थारथ्यानि पञ्च क-
र्मेन्द्रियाणीति तानि एकं च मन: सङ्कल्पविकल्पाद्यात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचरा: शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्ते बुद्धेन्द्रियाणां ज्ञाप्यत्वेन
विषया: कर्मेन्द्रियाणां तु क्रायत्वेन तान्येतानि साङ्गचाथतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥५॥ इच्छा सुखे तत्साधने चेदं मे भूयादिति स्पृ-
हात्मा चित्तवृत्ति: कामदति रागदति चोच्यते द्वेष: दु:खे तत्साधने चेदं मेमा भूयादिति स्पृहावियोधिनो चित्तवृत्ति: क्रोधइतीप्येति
चोच्यते सुखं निरुपाधीच्छाविययीभूता धर्मासाधारणकारणिका चित्तवृत्ति: परमात्मसुखव्यञ्जिका दु:खं निरुपाधिद्वेषविययीभूता

इच्छा द्वेष: सुखं दु:खं सङ्घातश्चेतना घृति: ॥ एतत् चेत्त समासेन सविज्ञारमुदाहृतम् ॥६॥

चित्तवृत्तीरधर्मासाधारणकारणिका संघात: पञ्चमहाभूतपरिणाम: मेन्द्रियं शरीरं चेतना स्वरूपज्ञानव्यञ्जिका प्रमाणासाधारणकार-
णिका चित्तवृत्तिज्ञानारथ्या धृतिरवसन्नानां देहेन्द्रियाणामवष्टम्भहेतु: प्रयत्न: उपलक्षणमेतादिच्छादिद्रव्यं संधान्त:करणधर्माणां त-
थाच धृति: 'काम: सङ्कल्पोयिचिकित्सा श्रद्धाऽथवा धृतिरधृतिर्ह्योर्धर्मोरेत्येतसर्वं मनएवेति' सृष्टयद्वयदुपादानाभेदेन कार्याणां
कामादीनां मनोधर्मत्वमाह एतत्परिदृश्यमानं सर्वं महाभूतादिभूत्यन्तं जड क्षेत्रज्ञेन साक्षिणायभास्यमानत्वात्तदनात्मकं क्षेत्रं भास्य-
मचेतनं समासेनोदाहृतमुक्तं नतु शरीरेन्द्रियसंघातएव चेतन: क्षेत्रज्ञमिति लोकायतिका: चेतना क्षणिकं ज्ञानमेवायमिति सुगता: इ-
च्छात्रेपप्रयत्नमुद्युक्तु: यशानान्यात्मनोलिङ्गमिति नैय्यायिका: तत्र कथं क्षेत्रमेवेत्येतत्सर्वमिति तत्राह सायिकारमिति यिकारोजन्मादि-
नांशान्त: परिणामोनेकैकै: पठित: तत्सहितं सायिकारमिदं महाभूतादिभूत्यन्तमेतानि यिकाररसाक्षि म्योत्पत्तिविनाशयो: स्वेन द्रष्टुम-
द्यस्यत्वात् अन्येषामपि स्वधर्माणां स्वदर्शनमन्तरेण दर्शानानुपपत्ते: संनैव स्वदर्शनेच कर्तृकर्मपरिरोधात् निर्विकारएष्व सर्वव्यिका-

रमाशी तनुक्तं 'नतस्यादिक्रिया दुःमी साक्षिता काऽविकारिणः धीविक्रिया सहस्राणां साहस्यतोहमविक्रिय इति' तेन विकारित्यमेव
 क्षत्रियचंद्रं ननु परिगणनमित्यर्थः ॥६॥ एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्य तत्प्रमाक्षिणं क्षेत्रज्ञं क्षेत्राद्वेकेन विसृतात्प्रतिपादयितुं तल्लानयोग्यत्वाया-
 मानित्याद्विसाधनान्याह क्षेत्रं यत्तद्विलतः प्राक्तनैः पञ्चभिः विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरालम्बनः स्थायनं मानित्यं लाभपूजाख्यात्यर्थं
 न्ययमप्रकटीकरणं इमित्तत्वं फायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा तेषां वर्जनममानित्वमदग्मित्यमहिंसेत्युक्तं परापरार्थे चित्तावि-
 कारहेतौ प्राप्तं निर्विकारचित्ततया तदपरायसहने क्षान्तिः आर्जवमकौटिल्यं यथा तद्दयं व्यवहरणं परप्रतारणारः हित्यमिति याव-
 त् आचार्यमोक्षसाधनस्योपदेशश्चविक्षेतोर्न तु मनुक्तउपनीयाध्यापकः तस्य शुश्रूषणमस्कारादिप्रयोगेण सेवनानामाचार्योपासनं

अमानित्वमदग्मित्वमहिंसाज्ञातिराजवम् ॥ आचार्योपासनं शौचं सैर्यमात्मविनिग्र-
 हः ॥ ७ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कारएव च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाबुद-
 र्थनम् ॥ ८ ॥

शौचं याहृत्कायमलानां मृज्जलाश्यां क्षालनमाशुभ्रतरंच मनोमलादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्रतिपक्षभावनायाऽपनयनं सैर्यं मोक्षसाधने
 प्रवृत्तस्थानेकपिथिप्रमात्ताथपि तदपरित्यागेन पुनःपुनर्यत्नाधिक्यं आत्मविनिग्रहः आत्मनोदेहेन्द्रियसंघातस्य स्वभावप्राप्तं मोक्षप्रति-
 कूटे प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधनएव व्यचक्षापनम ॥७॥ किंच इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु इष्टेष्वानुश्रविकेषु वा भोगेषु रागविरोधिन्यस्तु-
 क्षामिका चित्तश्रुतिर्वैराग्यं आत्मस्वाधनाभावोपि मनसिःप्राबुभूतोहं सर्वोत्कृष्टश्रुतिं गर्वोऽहङ्कारस्तदभावयोनहङ्कारः अयोग्यव्यवच्छेदा-
 र्थएवकारः समुद्ययार्थश्चकारः तेनामानित्वादीनां विंशतिसङ्ख्याकानां समुच्चित्तोयोगएव ज्ञानमिति प्रोक्तं न त्वेकस्याप्यभावइत्यर्थः
 जन्ममोगर्भवास्योनिद्वारनिस्सरणरूपस्य मृत्योः सर्वममच्छेदनरूपस्य जरायाः प्रजाशक्तितेजोनिरोधपरपरिभवादिरूपायाः व्याधीनां

उत्पत्तिमाशङ्कितेषु दुःखानामिष्टवियोगातिष्ठसंयोगज्ञानामध्यात्ममाधिभूताधिदैवनिमित्तानां दोषस्य धातपित्तश्लेष्मलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायशुश्रुप्सितत्वस्य चातुर्दर्शनं पुनःपुनरालोचनं जन्मादिदुःखान्तेषु दोषस्यानुदर्शनं जन्मादिव्याप्यन्तेषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमिति वा इदं च श्रिययवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शनस्योपकरणेति ॥८॥ किंच सक्तिर्मोदमित्येतावन्मोक्षेणप्राप्तिः अभिव्यङ्ग-स्त्वहमेवायमित्यन्यत्वभावनया प्रीत्यतिशयः अन्व्यास्मिन् सुखिनि दुःखनिवापद्धमेव सुखीदुःखीचेति तद्ब्राह्मिन्त्वमसक्तिरगभिव्यङ्गइति चोक्तं कुरु सस्यभिव्यङ्गैर्वर्जनीयावतआह पुनर्दारगुहादिषु पुत्रेषु दोषेषु आदिग्रहणादन्येष्वपि भृत्यादिषु सर्वेषु क्षेत्रविषयेष्वित्यर्थः नित्यं च सर्वदा च समचिन्तत्वं हर्षवियादशून्यमनस्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु उपपत्तिः प्राप्तिः इष्टोपपत्तिषु हर्षभावाऽनिष्टोपप-

असत्तिरनभिव्यङ्गः पुनर्दार गृह्णादिषु ॥ नित्यं च समचिन्तत्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ८ ॥

मथिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणौ ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनससदि ॥ १० ॥

चित्तपु विद्याशाभावइत्यर्थः चः समुद्यये ॥९॥ किंच मयि च भगवति धासुदेवे परमेश्वरे भक्तिः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानपूर्विकाः प्रीतिः अन्त्ययोगेन नान्योभगवतो धासुदेवात्परोऽस्त्वतः सप्य नोगतिरित्येवंविद्यपेक्षाव्यभिचारिणी केनापि प्रतिकूलेन हेतुना निवारयितुमशक्या सापि ज्ञानहेतुः प्रीतिर्न यावन्मयि धासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावदित्युक्तेः विधिकः सभावतः संस्कारतोवा शुखोऽनुचिभिः संप्रव्याघ्रादिभिश्च रहितः सुरशुनीपुलिनादिः चित्तप्रसादकरोदेशतत्सेवनशीलत्वं विविकदेशसेवित्वं तथा च श्रुतिः 'समे शुची शर्करान्द्विषालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनोयुक्ते न तु चक्षुषिज्ञेने गुहानिवाताश्रये न योजयेदिति' जनानामात्मज्ञानविमुक्तानां विषयभोग लम्पटोपदेशकानां संसदि समवाये तस्यज्ञानप्रतिकूलायामरतिरमर्षं साधूनां तु संसदि तस्यज्ञानानुकूलायां रतिरचितैव तथा चोक्तं 'सङ्गःसर्वात्मना हेय' सचेत्यपत्तुं न शक्यते सङ्गद्विः सहकर्तव्यः सन्तसद्गोहिभेपन्नमिति' ॥१०॥

किञ्च अध्यात्मं आत्मानमधिष्ठत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्चित्यत्वं तत्रैयनिष्ठावत्वं विवेकनिष्ठोहि वाक्यार्थ-
 ज्ञानसमर्थो भवति तत्र ज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्य अस्मानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्यार्थः प्र-
 योजने अविद्यात्वर्यात्मफणिगिलुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दत्वात्मायातिरूपश्च मोक्षमस्य दर्शनमालोचनं तत्त्वज्ञानफलालोचनोहि
 तत्त्वज्ञाने प्रवृत्ति स्यात् एतदवमानित्यादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विशतिसङ्ख्याकं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अतोऽन्यथास्माद्धि परितं
 मानित्यादि यत्तदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधित्वात्, तस्मादज्ञानपरित्यागेन ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः ॥ ११ ॥ एभिः साधनैर्ज्ञानश-
 न्दितैः किं मेयमित्यपेक्षायामाह श्रेयं यत्तदित्यादि पञ्चभिः यत्र श्रेयं मुमुक्षुणा तत्र व्यवस्थामि प्रकरणे स्पष्टतया वक्ष्यामि श्रोतुरभिमुखी-
 करणाय फलेन स्तुमग्राह यत्र वक्ष्यमाणं श्रेयं प्रात्याऽभ्युत्तमभ्युत्ते संसापान्मुच्यत इत्यर्थः किं तत्र अनादिमत्त्वं आदिमत्तमवतीत्यनादि-

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यद्वृत्तीव्यथा ॥ ११ ॥
 ज्ञेयं यत्तत्रवद्व्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतममृते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

अत्र परं निरतिशयं ब्रह्म संयतो न यच्छिन्नं परमात्मवस्तु अनादीत्येतावत्तैव बहुव्रीहिणार्थलाभेऽप्यतिशयने नित्ययोगे वामतुपः प्रयोगः
 अनादीति च मत्परमिति च पदं केचिदिच्छन्ति सत्सगुणात् ब्रह्मणः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थं. अहं चासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्येति
 एतदप्यख्याने निर्विशेषस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वेन तत्र शक्तिमत्त्वस्यावक्यत्वात् निर्विशेषत्वमाह न सत्तन्नासत्तुच्यते विधिसुप्तेन प्रमा-
 नस्यपिपयः सच्छब्देनोच्यते निपेयमुत्तेन प्रमाणस्य विपयत्वसच्छब्देन इदं तु तदुभयविलक्षणं निर्विशेषत्वात् स्वप्रकाशाच्चैतन्यरूप-
 त्वाच्च 'यतो योचो निपतन्ते अप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः यस्मात्तत्र ब्रह्म न सत् भावत्वात्प्रयः नासत् अभावत्वात्प्रय अतो नोच्यते के-
 णापि शब्देन गुण्यया पुरत्या शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तत्रास्तम्भवात् तद्यथा गौराश्वइति वा जातितः पचति पठतीति वा क्रियातः शुक्लः कृ-
 ष्णा इति वा गुणतः पानी गोमानिति वा संवन्धतोर्थं प्रत्याययति शब्दः अत्र क्रियागुणसंबन्धेऽप्योविलक्षणः सर्वोपि धर्मो जातिरूपउपा-

धिरूपोया जानिपदेन मंग्रुहोतः यद्वच्छाशब्दोपि दिनयद्वापिच्छादियं कचिदमं स्यात्मानं वा प्रवृत्तिं निमित्तोक्तस्य प्रवर्ततइति सौपि
 जानिदब्दः क्वमाकाशशब्दोपि तार्क्षिकानां शब्दाथप्रत्वादेरूपं यकाचिदमं पुरस्कृत्य प्रवर्तते स्वमते तु पृथिव्यादिवदाकाशाव्यक्तानां
 जनयानमेकत्वादाकाशाद्यमपि जातिरेवोति सौपि जातिशब्दः आकाशातिरिक्ताच दिङ्नास्त्वेष कालश्च नेश्वरादेतिरिच्यते अतिरे-
 कयो द्विकालशब्दाद्यप्युपाश्रितिशोयप्रवृत्तिं निमित्तकामोयति जातिशब्दोद्वेच तस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तचातुर्विध्याद्यतुर्विधएव शब्दः तन्न न
 मन्प्रामादिति जातिरिच्येधः क्रियागुणसंस्वरानामपि निशंघोपलक्षणार्थः एकमेवाद्वितीयमिति जातिनिषेधस्तस्याअनेकव्यक्तिकृत्तरे-
 कस्मिन्संभवात् निर्गुणं निष्कर्मं शान्तामिति गुणक्रियासंबन्धानां क्रमेण निषेधः अमद्गोह्यं पुरुषइति च अथातआवेशोनिनितीति
 च सर्वनिषेधः तस्मात् प्रह्न नकेनचिच्छब्दंशोच्यतइति युक्तं तर्हि कथं प्रवक्ष्यामीत्युक्तं कथं वा 'शास्त्रयोनित्यादिते' सूत्रं यथा कथं-

सर्वताः पाणि पादं तस्मिन्तोच्चिगिरोमुजम् ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोकी सर्वमाष्ट्य तिष्ठति ॥१३॥

चिह्नरक्षणया शब्देन प्रतिपादनादिति युहणप्रतिपादनप्रकारश्चाथयवत्प्रयति कश्चिदेतमित्यप्रत्याख्यातः किलरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥१२॥
 एवं निरुपाधिकस्य प्रह्नणः सच्छब्दप्रत्ययाविरयत्वाद्दस्त्याशङ्क्यां नासदित्यनेनापलायामपि विभारेण तद्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वप्राणि-
 करणोपाधिद्वारं चेतनक्षेत्ररूपतया तद्वलितयं प्रतिपादयग्राह सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्चाचेतनाः स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनी-
 याव्य चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य तरसर्वतः पाणिपादं शेषं प्रह्न सर्वोचेतनप्रवृत्तीनां चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात्सस्मिन् क्षेत्रज्ञं चेतने प्रह्नणि क्षेत्रे
 सर्वोचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतौ नास्ति नास्तितामदुःखं एषं सर्वतोशीणि शिरांसि मुखाणि च यस्य प्रवर्तनीयानि एषं सर्वतः श्रुतयः श्रव-
 णेन्द्रियाणि यस्य प्रवर्तनीयत्वेन सन्ति तत्सर्वतोक्षिशिरामुत् सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वप्राणिनकाये एकमेव नित्यं विसुं च सर्वमचेत-
 नयो भावत्य एगमसया सृष्ट्यां चाध्यामिकेन सग्रन्धेन व्याप्य तिष्ठति निर्धकारमेव स्थिति लभते न तु स्वायत्तस्य जडप्रपञ्चस्य दोषेण
 गुणेन वाग्जुमल्लेणापि संव्यवहारार्थः यथा च सर्वेषु देहेष्वेकमेव चेतनं नित्यं विसुं च न प्रोतिदेहं मिश्रं तथा प्रपञ्चितं प्राक् ॥ १३ ॥

‘अध्यारोपावादाभ्यां निःप्रपञ्चं प्रपञ्च्यतरति’ न्यायमनुसृत्य सर्वप्रपञ्चाध्यागंषेणानादिमत्परं ब्रह्मेति व्याख्यातमधुना तदपवादेन नसत्तन्नामनुच्यतरति व्याख्यातुमारभते निरुपाधिरूपरूपक्षानाय परमार्थतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं तन्मायया सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेषां बहिःकरणानां श्रोत्रादीनामन्तःकरणयोश्च बुद्धिमनसांगुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिस्तत्तद्विषयरूपतयाऽव्यभासतइव सर्वेन्द्रियव्यापारव्यापृतीमिव तज्ज्ञेयं ब्रह्म ‘ध्यायतीव लेलायतीवेति’ श्रुतेः अत्र ध्यानं बुद्धेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं लेलायनं चलनं क्रमेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं तथा परमार्थतोऽसकं सर्वसंख्यशून्यमेव मायया सर्वभृच्च सदात्मना सर्वं कल्पितं धारयति पोष्यतीति च स-

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

बहिरन्तरच भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

यंयुत निरधिष्ठानममायोगात् तथा परमार्थतोनिर्गुणं सत्त्वरजसमोगुणरहितमेव गुणभोक्तृच गुणानां सत्त्वरजसमसां शब्दादिद्वारा सुगन्धरसमोहाकारेण परिणतानां भोक्तृरुपलब्धं च तज्ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः ॥१४॥ भूतानां भवनधर्मणां सर्वेषां कार्याणां कल्पितानामकल्पितमधिष्ठानमेकमेव बहिरन्तश्च रज्जुरिव स्वकल्पितानां सर्पाथारादीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः अतएव अचरं स्वारं चरं च जङ्गमं भूतजातं तदेव अधिष्ठानामकत्वात् कल्पितानां न ततः किञ्चिद्व्यतिरिच्यतइत्यर्थः एवं सर्वात्मकत्वेपि सूक्ष्मत्वाद्द्रुपादिहितत्वात्तदविज्ञेयं इवमेवमिति स्पष्टशानाहं न भवति अतएवात्मज्ञानमायानशून्यानां वर्षसहस्रकोट्याप्यप्राण्यत्वात् दूरस्थं च योजनलक्षकोट्यन्त-रितमिव तत्र ज्ञानसाधनसंपन्नानांतुःअन्तिके च तत्र अत्यन्ताव्यवहितमेव तत्र आत्मत्वात् दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वैव ‘निहितं गुणायमित्यादि’ श्रुतिभ्यः ॥१५॥ यदुक्तमेकमेव सर्वमायुल्य विष्टतीति तद्विष्टतीति प्रतिदेहमात्मभेदवादिनां निरासाय भूतेषु

सर्वप्राणिषु अत्रिभक्तमभिन्नमेकमेव तत्र न तु प्रतिदेहं भिन्न व्योमवत् सर्वव्यापकत्वात् तथापि देहतावदात्म्येन प्रतीयमानत्वात् प्रति-
 देहं विभक्तमिव च स्थितं औपाधिकत्वेनापारमार्थिकोव्योमोच्चीव तत्र भेदावभासइत्यर्थः ननु भयतु क्षेत्रज्ञः सर्वव्यापकपक्षः द्रव्यं तु ज-
 गत्कारणं ततोभिन्नमेवेति नेत्याह भूतभर्तृच भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले चिभर्तीति तथा प्रलयकाले असिष्णु प्रसनशीलं उत्पत्ति-
 काले प्रसविष्णुच प्रभवदशीलं सर्वस्य यथा रज्ज्यादिः सर्वादेर्भावाकारितस्य तस्माद्यज्जगतः स्थितिलयोत्पत्तिकारणं द्रव्यं तदेव क्षेत्रज्ञ
 प्रतिदेहमेकं क्षेत्रं न ततोऽन्यदित्यर्थः ॥१६॥ ननु सर्वत्र विद्यमानमपि तत्रोपलभ्यते चेत्तर्हि जडमेव स्यात् न स्वयंज्ञ्योतिषोपि तस्य क-
 पादिहीनत्वेनेन्द्रियाद्यह्राद्यह्रलोपनोरित्याहं तत्र क्षेत्रं द्रव्यं ज्योतिगमवभासकानामादिस्यादीनां बुद्ध्यदीनां च याख्यातानान्तराणा-
 मपि ज्योतिरज्यभासकं चैतन्यज्योतिर्योजडज्योतिर्यभासकत्वात्पपत्ते. येनसूर्यसंपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि'

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥ भूतभर्तृच तज्ज्ञेयं गुसिष्णु प्रभविष्णु च

॥ १६ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परसुच्यते ॥ ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य
 धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

धृतिश्रयश्च धक्यतिच यदादित्यगत तेजइत्यादि स्वयं जडव्यापार्योपि जडससृष्टं स्यादिति नेत्याह तमसोजडवगांत परं अविद्यातत्का-
 याथामपारमार्थिकीश्रयामससृष्ट परमार्थिक तद्रूपश्च सद्रसतो संन्यायोगात् उच्यते 'अक्षरात्परतः परइत्यादि' श्रुतिभ्रंशवा-
 दिभिश्च तद्रुक् 'नि'सद्रस्य सन्द्नेन कूटस्थस्य पिकाशरिणा आत्मनोनात्मना योगोवास्तयोनापपद्यते' 'आदित्यघर्णं तमसः परत्नादिति'
 श्रुतंश्च आदित्यघर्णमिति श्रमाने प्रकाशान्तरानपेक्ष सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थ. यस्मात्तत्स्वयं ज्योतिर्जडाससृष्ट अतएव तज्ज्ञान प्रमा-
 णजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसिद्ध्युपं अतएव तदेव क्षेत्रं ज्ञानुम इमंज्ञातयात् जडव्याप्रातत्यभावेन ज्ञानुमनर्हत्यात् कथं तर्हि सर्वेने ज्ञा-
 यते तत्राह ज्ञानगम्यं पूर्वोक्तेनाभानित्यादीनां तरत्रज्ञानार्थदर्शनान्तेन साधनकलापेन ज्ञानघंतुतया ज्ञानशील्येन गम्यं प्राप्य न तु त-

द्विनेत्यर्थः तनु साधनेन गम्यं चेत्तत्र किं देशान्तरव्यवहितं नेत्याह हृदि सर्वस्य धिष्टं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि बुद्धौ धिष्टं सर्व-
 धं च सामान्येन स्थितमपि विशेषरूपेण तत्र स्थितमभिव्यक्तं जीवरूपेणान्तर्गामिरूपेण च सौरं तेजइवादर्शसूर्यकान्तादौ अव्यवहित-
 मेव घस्तुतोन्नत्या व्यवहितमिव सर्वघ्नमकारणाशाननिवृत्त्या प्राप्यतइवेत्यर्थः ॥१७॥ उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिणं फलं च वदन्नुपसं-
 हरति इति अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्षेत्रं महाभूतादिभृत्यन्तं तथा ज्ञानं अमानित्यादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्म
 धिष्टितमित्यन्तं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्चारुण्य त्रयमपि मन्दबुद्धयनुग्रहाय मया सङ्क्षेपेणोक्तं पतावानेव हि सर्वोवेदार्थोर्गीतार्थश्च अ-
 स्मिन्ध पूर्वाध्यायोकलक्षणोमद्भक्तपवाधिकारीत्याह मद्भक्तः मयि भगवति वासुदेवे परमगुरौ समर्पितसर्वात्मभावोमेकशरणः स-
 पतप्रथोक्तं क्षेत्रं ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञाय विवेकेन विदित्वा मद्भावाय सर्वानर्थेश्वर्यपरस्मानन्दभावाय मोक्षायोपपद्यते मोक्षं प्राप्तुं योग्यो-

इति चेन्नं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं सामामतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञाय मद्भावाद्योपपद्यते ॥ १८ ॥
 प्रकृतिं पुरुषं चैव विध्यनादौ उभावापि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैवविधिप्रकृतिसंभवात् ॥ १९ ॥

भवति 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताऽर्थाः प्रकाशान्ते महात्मनइति' श्रुतेः तस्मात्सर्वदा मदेकशरणः सञ्जा-
 त्मज्ञानसाधनान्येव परमपुरुषार्थलिप्सुऽनुयतेत तुच्छविषयभोगस्पृहां हित्वेत्यभिप्रायः ॥१८॥ तदनेन ग्रन्थेन तत्र क्षेत्रं यच्च यादृक्चै-
 त्येतद्वयाख्यातं इदानीं यद्विकारि यतश्च सच योयत्प्रभावश्चेत्येतावद्व्याख्यातव्यं तत्र प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन यद्विकारि
 यतश्च यदिति प्रकृतिमित्यादि द्वाभ्यां प्रपञ्च्यते सच योयत्प्रभावश्चेति तु पुरुषइत्यादिद्वाभ्यामिति विवेकः तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे
 प्रकृती परापरं क्षेत्रक्षेत्रलक्षणे उपन्यस्य पतद्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्रापरा प्रकृतिः क्षेत्रलक्षणा परातु जीवलक्षणेति तयोरेतानादित्व-
 मुक्ता तनुभययोनित्वं भूतानामुच्यते प्रकृतिर्मायाख्या त्रिगुणात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः क्षेत्रलक्षणा याप्रागपरा प्रकृतिरित्युक्ता यातु
 परा प्रकृतिर्जीवाख्या प्रायुक्ता सइह पुरुषइत्युक्तइति न पूर्वापरविरोधः प्रकृतिं पुरुषं च उभावापि अनादीपव विधिः न विद्यते आदिः

कारणं ययोस्ती तथा प्रकृतेरनादित्वं सर्वजगत्कारणत्वात् तस्या अपि कारणसापेक्षत्वेऽन्यस्याप्रसङ्गात् पुरुषस्यानादित्वं तद्धर्मोऽयमप्र-
युक्तत्वात् कृत्स्नस्य ऽपगतः जातस्य हर्षशोकसयसप्रतिपत्तेः अन्यथा कृत्तहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् यतः प्रकृतीरनादिः अतस्तस्याभूत-
योनिरयमुक्तं प्रागुपपद्यतस्याह विकारोऽथ षोडश पञ्चमहाभूतान्येकादशोन्द्रियाणि च गुणाश्च सत्त्वरजस्तमोरूपाश्च सुखदुःखमोहादिर-
प्रकृतिसंभवाग्नेव प्रकृतिकारणकानेव विद्धि जानीहि ॥१९॥ विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं विवेचयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कायै-
शरीरं कारणतीन्द्रियाणि ततस्थानि त्रयोदश देहारम्भकानि भूतानि चिपयाश्चेह कार्यग्रहणेनै गृह्यन्ते गुणाश्च सुखदुःखमोहात्मकाः
करणश्रयाश्चात् कारणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे हेतुः कारणं प्रकृतिरुच्यते महर्षिभिः कार्यकारणोति
ईर्षयाद्योऽपि सपयार्थः प्रकृतैः ससारकारणत्वं व्याख्याय पुरुषस्यापि यादृशं तत्तदाह पुरुषः क्षेत्रज्ञः परा प्रकृतिरिति प्राच्य्याख्यातः ससु-

कार्यकारण कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

पुरुषः प्रकृतिर्योहि मुक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसङ्कोस्य सदमद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पदुःखानां सुखदुःखमोहानां भोग्यानां सर्वेषामपि भोक्तृत्वे ह्ययुपरकोपलम्भे हेतुरुच्यते ॥२०॥ यत्पुरुषस्य सुखदुःखमोक्तृत्वं संसारि-
त्वमित्युक्तं तस्य किं निमित्तमित्युच्यते प्रकृतिमाया तां मिथ्यं च तादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्वः हि एव पुरुषः मुक्ते उपलभते प्रकृतिजान् गु-
णान् अतः प्रकृतिजगुणोपलम्भहेतुषु सदसद्योनिजन्मसु सद्योनयोर्वेद्यानासु हि सार्विकमिष्टं फलं भुज्यते असद्योनयः परवाद्यान्तेषु हि
तामसमनिष्टं फलं भुज्यते सदसद्योनयोत्रार्थमिथ्यत्वात् ब्रह्मलक्षणधामनुप्यान्तेषु हि राजसं मिश्रं फलं भुज्यते अतस्तत्रास्य पुरुषस्य
गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादात्म्याभिमातएव कारण न त्वसङ्गस्य तस्य स्वतः संसारखल्यर्थः अथवा गुणसङ्गः गुणेषु
शब्दादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सङ्गोभिलाषः कामरतियावत् सपवाप्य सदसद्योनिजन्मसु कारणं 'सयथा कामो भवति तत्र क्रतुर्भ-
वति यत्क्रतुर्भवति तत्र फलं क्रुते यत्फलं क्रुते तदभि संपद्यतश्चि' धृतैः अस्मिन्नपि पक्षे मलकारणत्वेन प्रकृतितादात्म्याभिमातोद्-

एव्यः ॥२१॥ तदेवं प्रकृतिमिष्यातादात्म्यापुरुषस्य संसारोत्तं स्वरूपं पुनस्तस्य स्वरूपं यत्र न संभवति संसारइत्याका-
 न्त्यायां तस्य स्वरूपं साक्षात्किर्दिशन्नाह आस्मिन् प्रकृतेपरिणामे देहं जायतेपुनः परः प्रकृतियुगाससृष्टः परमार्यतो-
 ऽममारी स्वेन रूपेणैत्यर्थः यत् उपद्रष्टा यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तत्समोपस्थाऽप्यः स्वयमव्यापृतायज्ञविद्याकुशलत्वा-
 दृत्विग्यजमानव्यापारयुगदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतोचिलक्षणसंज्ञायां कार्यकरणानां सव्यापाराणां स-
 मीपस्थोद्रष्टा न तु कर्ता पुरुषः 'सयत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्यागतस्तेन भवत्यसङ्गोहायं पुरुषइति' श्रुते अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मसु
 दृष्टेषु मय्यं बाह्यान् देहादीनपेक्ष्यात्यव्ययहितोद्रष्टात्मा पुरुषउपद्रष्टा उपशब्दस्य सामोप्यार्यत्वात्तस्य चाव्यवधानरूपस्य प्रत्यगात्म-

उपद्रष्टा नुमन्नाचं भर्ता भीक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मैति चाप्युक्तोदेहे स्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

न्येष पर्ययमानात् अनुमन्ता च कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोपि प्रवृत्तइव सन्निधिमात्रेण तदनुकूलत्वाद्दनुमन्ता अथवा स्वव्या-
 पारेषु मपृत्तान्देहोन्द्रियादीन् निवारयति कदाचिदपि; तत्साक्षिभूतः पुरुषइत्यनुमन्ता साक्षी इति श्रुते. भर्ता देहोन्द्रियमनोबुद्ध्यानां
 संवृतानां चैतन्याध्यासाविशिशानां स्वसत्तया स्फुरणेन च धारयिता पोषयिता च भीका बुद्धेः सुउतुःखमोहात्मकान् प्रत्ययात् स्व-
 रूपचैतन्येन प्रकाशयतीति निर्बिकारपवोपलब्धा महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहा-
 दिपुरुषस्थानामविद्ययात्मत्वेन कल्पितानां परमः प्रकृष्टउपद्रष्टृत्वादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्टआत्मा परमात्माइति अनेन शब्देनापि
 उक्तः कथितः श्रुतौ चकारापुपुद्रष्टृत्वादिशब्देरपि सपव पुरुषः परः उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतइत्यत्रेपि वक्ष्यते ॥ २२ ॥
 तरेप सच योप्यप्रभायश्चेति व्याख्यातं इदानीं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्रुतमश्रुतइत्युक्तेषुपसंहरति यएवमुक्तेन प्रकारेण वेत्ति पुरुषमयमस्मीति

साक्षात्करोति प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः मह मिथ्याभूतामात्मविषया याधितां वेत्ति निवृत्ते ममाज्ञानतत्कार्यैश्च सत्सर्वेषां प्रारब्धकर्मवशादिन्द्रवद्विश्रितिक्रम्य वर्तमानोपि भूयो न जायते पतितोऽस्मिन् चिदच्छरीरे पुनर्देहग्रहणं न- कर्तोति अविद्यायां विषया नादिसायां तत्कार्यासंभयस्य बहुयोक्तव्यात् 'तदधिगमउत्सर्पूर्वाध्यायैरेवविलासो तदवपदेशादिति' न्यायात् अ- पिशाब्दाद्विधिमनतिक्रम्य वर्तमानः स्ववृत्तस्योभूयो न जायतरति किमु वकव्यमित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥ अत्रात्मदर्शने साधनवि- कल्पाम्ने कथ्यन्ते इहोह चतुर्विधाजनाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यामाः केचिन्मन्दतराश्चि तत्रोत्तमानामात्मज्ञा- नसाधनमाह ध्यानं विजातीयप्रत्यङ्गैस्त्वरितेन अवगमननफलभूतेनात्मचिन्तनेन निदिध्यासनशब्दो-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोपि न समूयोभिजायते ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये साह्येन योगेन कर्मयोगेन

चापरे ॥ २४ ॥

द्वितेन आत्मनि युद्धौ पश्यन्ति साक्षात्कुर्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनात्मना ध्यानसंस्कृतेभ्यःकरणेन केचिदुत्तमाः योगि- नः मध्यमगनामात्मज्ञानतत्सत्तमाह अन्ये मध्यमाः साह्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना अवगमनरूपेण नित्यानित्यावि- वेकादिपूर्वकं स्मै गुणश्रयपरिणामावनात्मानः सर्वमिथ्याभूतात्सत्साक्षीभूतोऽनित्यापिभुनिर्दिष्टकारः सत्यः समलज्जडसंबन्धश्च- न्यआत्माहमित्येवैदान्तयावयविविचारजन्येन चिन्तनेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनीत्यनुवर्तन्ते ध्यानेत्येवचिद्वारेणेत्यर्थः मन्दातारं ज्ञा- नसाधनमाह कर्मयोगेन ईदृशपरिणयुद्धा क्रियमाणेन फलाभिसन्धिपराहतेन नचद्वर्णार्थमोचितेन येषुविहितेन कर्मकलापेन चापरे मन्दाः पश्यन्त्यात्मानमात्मनीत्यनुवर्तन्ते सत्ययुद्धा अवगमनध्यानेत्येवचिद्वारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ मन्वत्तपसां ज्ञानसाधनमाह

अनेतु मन्दतराः तुराब्दः पूर्वश्लोकोक्तविधियाधिकारिदैलक्षण्यद्योतनार्थः एषूपार्येध्वन्यन्तरणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः
 क्राणिकेभ्यः आचार्येभ्यः श्रुत्वेदेमं चिन्तयन्तेत्युक्ताउपासते श्रद्धयानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेषु चातितरत्येव सृष्ट्युं संसारं श्रुतिप-
 रायणाः स्वयं विचारासमर्थोऽपि श्रद्धयानतया गुरुपदेशश्रवणमात्रपरयणाः तेषुत्यापिशब्दाद्ये स्वयं विचारसमर्थोऽस्ते मृत्युमर्तित-
 रन्तीति किमुपकथ्यमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ संसारस्याविधिकत्वाद्विधया मोक्षउपपद्यतइत्येतस्यार्थेस्वावधारणाय संसारतात्रिविवर्तकज्ञान-
 योः प्रपञ्चः क्रियते यावदध्यायसमाप्ति तच्चकारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मास्त्वित्येतत्प्रागुक्तं विवृणोति यावत् किमपि सत्त्वं वस्तु
 संजायते स्वावर्जङ्गमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् अविद्यात्कार्यात्मकं जडमनिर्वचनीयं सदसत्त्वं हृदयजातं क्षेत्र तद्विलक्षणं त-

श्रुत्येतेवैवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्यः उपासते ॥ तेषु चातितरत्येव सृष्ट्युं श्रुतिपरायणाः

॥ २५ ॥ यावत्संज्ञायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्विभ
 रतर्पभ ॥ २६ ॥

ज्ञासकं स्वप्नकादा परमार्थसच्चैतन्यमसद्गोदासीनं निर्धर्मकमद्वितीयं क्षेत्रज्ञं तयोः संयोगोभायवशादितरेतराविवेकनिमित्तोमिथ्या-
 तादात्म्याध्यासः सत्यानृतमिथुनिकरणरूपकः तस्मादेव संजायते तत्सर्वं कार्यजातमिति विद्मि हेमरतर्पभ अतः स्वरूपाज्ञाननिव-
 न्यनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्विनष्टमर्हति स्वप्नादिवदित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ एषं संसारमविद्यात्मकमुक्ता तत्रिवर्तकविद्याकथनाय यएवं
 वेत्ति पुरुषमिति प्रागुक्तं विवृणोति सर्वेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु स्वावर्जङ्गमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरिणामशीलतया गु-
 णमधानभावापत्त्याच यियमेषु अतएव चक्षुष्ये प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावानापरिणम्य क्षणमपि स्थातुमीशते अतएव परस्पर
 वाच्यबाधकभाषापक्षेपु एवमपि विनश्यत्सु इष्टनष्टस्वभावेषु मायागन्धर्वधनगरादिप्रायेषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रतिदैहमेकं जन्मादिपरि-

णामंश्रुत्यतया च तिष्ठन्तमपरिणममानं परमेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तारफूर्तिप्रदत्वेन वाय्यवाधकभावशून्यं सर्वदोषानास्क्रान्दितं अविन-
श्यन्तं दृष्टनप्रमपसर्वद्वैतयाधेय्यवाधितं एवं सर्वग्रकारेण जडप्रपञ्चविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रचश्रुया पश्यति सपच परय-
स्यात्मानं आम्रदूषोऽन स्वप्नम्रमं याधमानइय अक्षस्तु स्वप्नदर्शोऽव घ्रान्त्या विपरितं पश्यन्नपश्यत्येव अदर्शानामकत्वाक्रमस्य न हि र-
ज्जु सर्पतया पश्यन्न पश्यतीति व्यपदिश्यते रज्यदर्शानामकत्वात्सर्वदर्शनस्य एवं भूतान्यानुपरकशुद्धात्मदर्शानात्तददर्शोऽवत्मिका-
यागविद्यायानिष्टुत्तिन्नतस्तत्कार्यसंसारनिष्ठुत्तिरित्यभिप्रायः अत्रात्मानमिति विशेष्यलाभोविशेषणमर्थादया परमेश्वरमित्येव वा वि-
शेष्यपदं विपमत्वचञ्चलत्ववाय्यवाधकरूपत्वलक्षणं जडगतं वैधर्म्यं समत्वतिष्ठत्वपरमेश्वरत्वकपाल्मविशेषणवशादर्थोत्प्राप्तं अन्त्यक-

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥ विद्म्यस्त्वविनश्यन्तं यः पश्यति सपश्यति ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमौखुरम् ॥ न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं ततोऽयाति परां
गतिम् ॥ २८ ॥

षट्कोक्तमिति विवेकः ॥ २७ ॥ तदेतन्नात्मदर्शनं फलेन स्तोति कथ्युत्पत्तये समवस्थितं जन्मादिविनाशात्तर्भावविफारशून्यतया सम्य-
क्ततयाप्रवृत्तमि त्यविनाशित्वलाभः अन्यथागव्याख्यातं एवं पूर्वोक्तविशेषणमात्मानं पश्यन्न अयमस्मीति शास्त्रदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन्न
न हिनस्यात्मनाऽऽत्मानं सर्वोद्दण्डः परमार्थसन्तमेकमकर्मभ्रंशुपरमानन्दरूपमात्मानमविद्यया सति भास्यपि यस्तुनिनास्ति न भो-
तीति प्रतीतिजननसमर्थया स्वयमेव तिरस्कुर्येन्नसन्तमिव करोतीति हिनस्येप तं तथाऽपिद्ययाऽमत्वेन परिगृहीतं देहेन्द्रियसंघात-
मात्मानं पुरातनं हित्वा नवमादत्ते कर्मवशादिति हिनस्येव तं अतउभयथाप्यागमहेव सर्वोद्दण्डः यमधिकृत्येवं शकुन्तलावचनरूपा
स्मृतिः योन्यथासत्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते 'किं तेन न कृतं पापं चोरिणात्मापहारिणा इति' श्रुतिश्च 'असुर्योनाम ते लोकाऽन्धेन

तमसापृताः तां स्ते प्रत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महृनोजानाश्चि' असुर्याः असुरस्य स्वभूताः असुर्याः असुर संपदा भोग्याइत्यर्थः आत्म-
हृनस्यतात्मन्यात्माभिमानिनस्त्वर्थः अतोय आत्मज्ञः सोनात्मन्यात्माभिमानं शुद्धात्मदर्शनेन याधते अतः स्वरूपलाभाच्च हिनस्यात्म-
नात्मानं ततोयाति परं गतिं तत आत्महृननाभावादविधातत्कार्यनिवृत्तिलक्षणां मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२८॥ ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः
प्रतिदेहं भिन्नाः आत्मनोपिपमाश्च तत्तद्विचित्रफलभोग्यत्वेनेति कथं सर्वभूतस्यमेकमात्मानं समं पश्यन्न हिनस्यात्मनात्मानमित्यु-
क्तमतत्राह कर्माणि याङ्मनःकार्यारभ्याणि सर्वदाः सर्वैः प्रकारैः प्रकृत्यैव देहेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया
त्रिगुणात्मिकया भगवन्मायैव क्रियमाणानि ननु पुरुषेण सर्वविकारश्च्युत्येन योविवेकी पश्यति एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि कर्मसु आ-
त्मानं क्षेत्रप्रथमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितमसङ्गमेकं सर्वत्र समं यः पश्यति तथा शब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः सपश्यति सपर-

प्रकृतर्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वगः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं सपश्यति

॥२९॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥

माप्यदर्शीति पूर्वपद सविकारस्य क्षेत्रस्य तत्तद्विचित्रकर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदेपि वैपम्येपि न निर्विशेषस्याकुंटाकाशस्येव न भेदे प्र-
माणं किञ्चिदात्मनस्त्युपपादितं प्राक् ॥२९॥ तदेवंमायातत्तत्क्षेत्रभेददर्शनमभ्यनुहाय क्षेत्रज्ञभेददर्शनमपाकृतं इदानीं तु क्षेत्रभेददर्श-
नमपि मायिकत्वेनापाकरोति यदा यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामपि जडवर्गानां पृथग्भावं पृथक्कं परस्परभिन्नत्वं
एकस्मिन्नेवात्मानि सद्रूपे स्थितं कल्पितं कल्पितस्थाधिष्ठानादनतिरेकात् सद्रूपात्मस्वरूपादनतिरेकं अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशम-
नुसृत्यमालोचयति आत्मैवेदं सर्वमिति एयमपि मायावशात्तत्तदएकस्मादात्मनएव विस्तारं भूतानां पृथग्भावं च स्वप्नमायादिवदनुप-
श्यति ब्रह्म संपद्यते तदा सजातीयविजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव सर्वानर्थशून्यं भवति तस्मिन्काले 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्म-
घामूर्ध्विजानतः तत्र कोमोहः कः शोकपक्वमनुपश्यतश्चित्' श्रुतेः प्रकृत्यैव चेत्यथात्मभेदोनिपाकृतः यदा भूतपृथग्भावमित्यत्रात्वता-

त्मभेदोपातिविरोधः ॥ ३० ॥ आत्मनः स्वतोऽकृतृत्वोपि शरीरसंबन्धोपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्यादाङ्कामपाजुदत्र यः पश्यति तथात्मानं-
मकर्तारं सपश्यतीत्येतादिकृष्टोति अयमपरोक्षः परमात्मा परंभेधराभिन्नः प्रत्यगात्मा अव्ययः न व्यतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्यइत्यर्थः
तत्र व्ययोक्या धर्मिरूपस्यैवोत्पत्तिमत्तया वा धर्मिरूपस्योत्पत्त्यादिमत्तया वा तत्रायमपाकरोति अ-
नादित्वाकृति आवृत्तिः प्रागसंस्कारस्था साच नास्ति सर्वदा सतआत्मनः अतस्तस्य करुणाभावाच्चन्माभावः न ह्यनादेर्जन्म संभवति
तदभावंच तदुत्तरमाविनोभावविकारात् संभवन्त्येव अतो न स्वरूपेण व्यतीत्यर्थः द्वितीयं निराकरोति निगुणत्वादिति निर्धर्म-
कत्वादिस्वर्थः न हि धर्मिणमविकृत्य काश्चिद्धर्मोऽप्यैवैति वा धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादयंतु निर्धर्मकोऽतो न धर्मोऽपि इये

अनादित्वानिर्गुणात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्योपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते
॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्मादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितोदेहे तथात्मानंाप-
लिप्यते ॥ ३२ ॥

तीत्यर्थः 'अविनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मंति' धृतेः यस्मादेयः जायते प्रस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं पङ्-
मावविकारशून्यः अद्यतसिक्तेन संबन्धेत् शरीरस्थोपि तस्मिन्कुर्येत्ययमात्मा नकरोति यथाध्यासिकेन संबन्धेन जलस्यः सविता त-
स्मिन्धालयपि न चाल्येवं तद्वत् यतो न करोति किञ्चिदपि कर्म अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते योहि यत्कर्म करोति सतत्कलेन
लिप्यते न त्वयमकर्तृत्वादित्यर्थः इच्छा हेतुः सुखं दुःखमित्यादीनां क्षेत्रधर्मत्वकथनात् प्रकृत्येव च कर्माणि क्रियमाणातीति माया-
कार्यत्वव्यपदेशाच्च अतएव परमाधेदीनां सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिरिति प्राव्याख्यातं पलेनात्मनोनिर्धर्मकत्वकथनात् स्वगतभेदोपि
निरस्तः प्रकृत्येव च कर्माणित्यत्र सजातीयभेदोन्निवारितः यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र विजातीयभेदः अनादित्वानिगुणत्वाद्दित्यत्र स्व-
गतोभेदस्यद्वितीयं ग्रहीयात्मेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

कथं शरीरस्योपि तत्कर्मणा न लिप्यते स्वयमसद्भवादित्यत्र दृष्टान्तमाह सौक्ष्म्यादसद्भूतत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते
 पट्टादिर्मयंथेति दृष्टान्तायः स्पष्टमितरत् ॥३२॥ न केवलमसद्भूतत्वात्त्वात्मा नोपलिप्यते प्रकाशकत्वात्पि प्रकाशयथर्मनं लिप्यते
 इति महदृष्टान्तमाह यथा रविरैकएव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियसङ्घातं रूपवद्द्रुस्तुमात्रमिति यावत् प्रकाशयति तच्च प्रकाशय-
 धमंलिप्यते न या प्रकाशयमेदाद्भियते तथा क्षेत्री क्षेत्रक्षपकएव कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति हेभारत अतएव न प्रकाशयधर्मंलिप्यते न वा
 प्रकाशयमेदाद्भियतइत्यर्थः 'सुर्योयथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुर्वाह्निर्वायैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुः-

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नंलोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥
 क्षेत्रं क्षेत्रीरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यन्ति तेपरम ॥ ३४ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषद्ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग्यो-
 गो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तेन बाह्यशक्ति' श्रुतेः ॥ ३३ ॥ इदानीमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणान्तरं परस्पर वै-
 लक्षण्यं जात्यचेतन्यविकारित्वविवेकारत्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितान्मज्ञानरूपेण चक्षुषा ये विदुर्भूतप्रकृतिमो-
 क्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्या मायाख्या तस्याः परमार्थात्मविद्यया मोक्षमभावगमनं च ये विदुर्जानन्ति यान्ति तेपरं पदार्थात्मव-
 स्तुस्वरूपं कैवल्यं न पुनर्देहमाददतइत्यर्थः तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविद्येकविविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमपुरु-
 षार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां
 श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविद्येकोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ श्रीरुष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्वावरजद्रुमं क्षेत्रक्षेत्रक्षसंयोगात्तद्विद्वित्युक्तं तत्र निरीश्वर-
साद्गुणनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रक्षसंयोगसोऽवपरधनित्वं यत्कथ्यं एवं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योजनजन्मस्वित्युक्तं तत्र कस्मिन्न गुणे कथं
सङ्गः केचन गुणाः कथं या ते यद्गन्तीति वक्तव्यं तथा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्युक्तं तत्र भूतप्रकृतिशब्दितैर्भ्योगुणे-
ऽप्यः कथं मोक्षं स्यान्मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यं तदेतत्सर्वं विस्तरेण यत्नतु चतुर्दशोध्यायभारभ्यते तत्र वक्ष्यमाणमर्थं द्वाभ्यां
स्तुपत्र श्रोतॄणां रच्युत्पत्तये ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं परवस्तुविययत्यात् कीदृशं तत् ज्ञानानां ज्ञानसाधना-
नां यहिरुद्धानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तमं उत्तमफलत्वात् नत्वमानित्वादीनां तेषामन्तरङ्गत्वेनोत्तमफलत्वात् परमित्येनेनोक्तृष्टयिपयत्व-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यवज्जात्वा सुनयः सर्वे
परां सिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमपाश्रित्य नमसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गोपि नोपजा-
यते प्रलये न व्यर्थाय च ॥ २ ॥

मुक्तं उत्तममित्यनेन तूक्तृष्टफलत्वमितिभेदः ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वेष्वध्यायेष्वसङ्कटमुक्तमपि यत् ज्ञानं ज्ञात्वाऽनुष्ठाय
सुनयः मननशीलाः संन्यासिनः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतोदेहबन्धनाद्रताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ तस्याः सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदं
यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनमपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मद्गुणमत्यन्ताभेदेनागताः प्राप्ताः सन्तः सर्गोपि हिरण्यगर्भादि-
पूरपचमानेष्वपि नोपजायन्ते प्रलये ब्रह्मणोपि विनाशकाले न व्ययन्ति च न व्ययन्ते न च लीयन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं प्रशंसया श्रो-
तारामभिसुखीकृत्य परमेश्वरार्थिनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं नतु साङ्ख्यसिद्धान्तवत् स्वतन्त्रयोरितिं विवक्षि-
तमर्थमाह द्वाभ्यां सर्वकार्येष्वक्षयाऽधिकत्वात्कारणं महत् सर्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वरूपात् बृहणत्वात् ब्रह्म अव्याकृतं प्रकृतिस्त्रिगुणा-

मिमता माया महत् ब्रह्म तस्य समेदचरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन् महति प्रद्वानि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं अहं बहुलां प्र-
जायंयेतीक्षणरूपं मन्त्रं दधामि धारयामि तत्सद्रूपविपरिणीकरोमित्यर्थः यथा हि कश्चित् पिता पुत्रमनुशयितं बाह्याघाहारूपेण
स्थास्मिन् लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतः सेकपूर्वकं गर्भमायत्ते तस्मात्तथाचेत्यपिपाठ्यः गर्भाधानात् सपुत्रः शरीरेण युज्यते त-
दर्थं च मध्ये कटलाद्यधस्ता भयति तथा प्रलयं मयि लीनमविद्याकामकर्मोद्देशायवन्तं क्षेत्रं सृष्टिसमये भोज्येन क्षेत्रेण फायकरण सं-
घातेन योजयितुं चिदाभासात्परितः सेकपूर्वं नं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमादधामि तदर्थं च मज्ये आकाशात्पुत्रैर्जोसलपृथिव्याद्युत्परय-
यम्पः ततोर्गर्भाधानात्सर्ववत्पत्तिः हिरण्यगर्भादीनां भवति हेमासत् गर्व्याद्वरकृत्तगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥३॥ ननु कथं सर्वभूतानां ततः

समयोनिमहत् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततोभवति भारत

॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय सृष्टयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बोधिप्रदः

पिता ॥ ४ ॥

संभवोदेयादिदेहविशेषाणां कारणान्तरसंभवादिद्वयाद्ब्रूयाद् सर्वेतिदेवपितृमनुष्यपशुशुगादिसर्वयोनिषु यामूर्तयः जरायुजाण्डजस्ये-
द्ब्रोजिजादिभेदेन विलक्षणविधिसंख्यानानवः संभवन्ति हे कौन्तेय तासां मूर्तीनां तत्कारणभावापन्नं महत् ब्रह्मैव योनिर्मातृत्वा-
नीया अहंपरमेश्वरोर्बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता तेन महती ब्रह्मणस्पृश्याविशेषाः कारणान्तराणीति युक्तमुक्तं संभवः सर्वभूतानां
ततोभवतीति ॥३॥ तदेव नितिश्वरस्माद्ब्रह्मचिनिपाकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्यैवराशिनत्वमुक्तं इदानीं कस्मिन् गुणे कथं मद्गुः केवा गुणाः
कथं या ते गभग्तीगुच्यते सत्त्वमित्यादिना नाम्यमित्यतः प्राश्नुवतुं शमिः सत्त्वजसमहत्वेवंनामानोगुणानित्यपरतन्त्राः पुण्यमिति सर्व-
पामचेतनानां चेतनार्थेत्वात् ननु वैशेषिकानां रूपादिद्रव्याश्रिताः नच गुणगुणिनोरप्यत्वमत्र थियक्षितं गुणत्रयारमकरमाप्रकृतेः तर्हि

कथं प्रकृतिसंभवाद् इत्युच्यते त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिर्माया भगवतः तस्याः सकाशात् परस्परसङ्काङ्गिभावेन वैपम्येण परिणताः प्रकृतिसंभवाद् इत्युच्यन्ते ये च देहे प्रकृतिकार्ये शरीरेन्द्रियसङ्घाते देहिर्न देहतादात्म्याध्यासमापन्नं जीवं परमार्यतः सर्ववि-
 कारच्युत्येताव्ययं निवभ्रान्ति निर्विकारमेव सन्तं स्वविकारवत्त्वयोपदर्शयतीव श्रान्त्या जलपात्राणीव द्विवि स्थितमादित्यं प्रति धि-
 म्नाध्यासेन व्यक्त्यादिमत्तया-यथा च पारमार्थिकोयन्धोनास्ति तथा व्याख्यातं प्राक् शरीरस्योपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति ॥ ५ ॥ तत्रको गुणः केन सङ्गेन बभ्रान्तीत्युच्यते तत्र तेषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्य तमोगुणकृतावरणतिरोधायकं निर्मल-
 रसात् स्वच्छत्वात् चिद्विषयग्रहणयोग्यत्वादिति यावत् न केवलं चैतन्याभिव्यञ्जकं किन्तु धनास्यं आमयोदुःखं तद्विरोधिसुखस्यापि

सत्त्वं रजस्तमद्वति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निवभ्रन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्
 ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसङ्गेन बभ्रान्ति ज्ञानसङ्गेन चान-

व ॥ ६ ॥

ध्यञ्जकमित्यर्थः तत्र बभ्रान्ति सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च देहिर्न हेअनद्य अव्यसनं सर्वत्र संवोधनानामभिप्रायः प्रागुक्तः स्म-
 संख्यः अत्र सुखज्ञानशब्दाभ्यामन्तःकरणपरिणामी सद्रयञ्जकाबुच्येते इच्छा द्वेषः सुखं संघातश्चेतना धृतिरिति सुखचेतन-
 योरपिच्छादिवत् क्षेमधर्मदेन पाठान् तत्रान्तःकरणधर्मस्य सुखस्य ध्यानस्य चाल्मन्यध्यासः सङ्गः अहं सुखी अहं जातइति च न
 हि विषयधर्मोपियिणोभवति तस्मादविद्यामात्रमेतदिति शतशउक्तं प्राक् ॥ ६ ॥ रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामोर्गदः
 सपथात्मा स्वरूपं यस्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् तद्रागात्मकं रजोधिद्धि अतएव अप्राप्ताभिलापस्त्वृष्णा प्राप्तस्योपस्थितेऽपि वि-
 नाये संरक्षणभिलापआसङ्गत्तयोस्त्वृष्णासङ्गयोः संभवोयस्मात् तद्रजोनिवभ्रान्ति हे कौन्तेय कर्मसङ्गेन कर्मसु इष्टार्थेषु अ-

हृद्यार्थेषु अहमिदं करोम्येतत् फलं भोक्तव्यमस्मिन्निवेशविशेषेण देहिने वस्तुतोऽप्रकारेण कर्तृत्वाभिमानिनं रजसः प्रवृत्ति-
हेतुत्वात् ॥ ७ ॥ तुशब्दः सत्त्वराजोपेक्षया विशेषयोजनायं अज्ञानादायरणशक्तिरूपात्तदुद्भूतमज्ञानजं तमोविद्धिश्चतः सर्वेषां
देहिनां मोहनं श्रवियेकरूपत्वेन भ्रान्तिजनकं प्रमादेनालसेन निद्रया च तत्तमोनिवञ्जाति देहिनेमित्यनुपपद्यते हेमादत् प्र-
मादौचस्तुविधेयासामर्थ्यं सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी आलस्यं महत्त्वसामर्थ्यं रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि उभयविरोधिनी तमोगुणा-
लम्बना वृत्तिनिद्रेतिविवेकः ॥ ८ ॥ उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कल्पगुणस्योत्कर्यइति तत्राह सत्त्वमुत्कृष्टं सत्त्व सुखे सञ्जयति

रजोरारागात्मकं विधि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥ तं निवञ्जाति कौन्तेय कामसङ्गेन देहिनम्

॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विधि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवञ्जाति

भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्माणि भारत ॥ ज्ञानंमाहृत्य तु तमः प्रमादे

सञ्जयत्युत ॥ ८ ॥

तु सकारणमभिभूय सुपे संतरेष्यति तर्पत्र देहिनेमित्यनुपपद्यते एवं रजउत्कृष्टं सत्त्व सुखकारणमभिभूय कर्मणि सञ्जयती-
त्यनुपपद्यते तमस्तु प्रमाणफलतोत्पद्यमानमपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमाहृत्य आच्छाद्य प्रमादे प्राप्तदायमानता कस्याप्यज्ञाने सञ्जयति
उतश्रुति प्राप्तकृतत्पता कस्याप्यकरणे आलस्ये तामसांच निद्रार्थं सञ्जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणाः-
त्युच्यते रजसलभश्च युगपद्भूभावपि गुणाद्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भयति वर्धते यदा सकार्यं प्रागुक्तमसाधारण्येन करोतीति शे-
षः एवं रजोपि सत्त्व तमश्चेति गुणत्वयमभिभूयाद्भयति यदा तदा प्रागुक्तं सकार्यं कथेति तथा तत्रेदेव तमोपि सत्त्वं रजश्चेत्सुभाष-

पि गुणायिभूय उद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीमुद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिः अस्मि-
 श्रात्मनोनांगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु उपलब्धिप्राप्तयेनपु श्रोत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशः बुद्धिपरिणामविशेषोविपयाकारः स्व-
 चिययावरणविरोधी दीपयत् तदेव ज्ञानं शब्दादिविषयउपजायते तदाजेन शब्दादिविषयज्ञानाख्यप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं स-
 त्वं विद्युच्चमुद्भूतमिति विद्यात् जानीयात् उत अपि सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ महति धनागमे जायमानेप्यनुक्षणं
 यथमानसदभिलाषोलोभः स्वविषयप्राप्त्यनिवर्त्यइच्छाविशेषइति यावत् प्रवृत्तिर्निरन्तरं प्रयतमानता आरम्भः कर्मणां बहुवित्तव्य-

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा
 ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाशउपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विष्टं सत्त्वमि-
 त्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामगमः स्पृहा ॥ रजस्थैतानि जायन्ते वि-
 ष्ट्वे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

यायासफरणां काम्यनिषिद्धलौकिकमहौशुहादिविषयाणां व्यापारणामुद्यमः अशमः इदं कृत्वेदं करिष्यामीति सङ्कल्पप्रवाहानुपरमः
 स्पृहा उद्यावचेषु परधनेषु इष्टमात्रेषु येनकेनाप्युपयेनोपादिरसा रजसि रागात्मके विष्ट्वे एतानि रागात्मकानि लिङ्गानि जायन्ते
 हेभरतर्षभ एतैर्लिङ्गैर्विष्ट्वं रजोजानीपादित्यर्थः ॥ १२ ॥ अप्रकाशः सत्यप्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वथा बोधयोग्यत्वं अप्रवृत्तिश्च
 सत्यप्यप्रिहोत्रं शुद्धयादित्यादौ प्रवृत्तिकारणे जनितबोधेषुपि शास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादस्तत्कालकर्तव्यत्वेन प्राप्तस्यार्थ-
 स्वाप्तुसन्धानाभावः मोहपच च मोहोनिद्रावि-पर्ययोवाची समुच्चये एवकारोव्यभिचारवारणार्थः तमस्येव विष्ट्वे . एतानि लि-

द्वाग्नि जायन्ते हेकुकुलन्दन अतएतौलिङ्गैर्यमिचारिभिर्विष्टुञ्चं तमोजानियादित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीं मरणसमये विष्टुञ्चानां सत्यादीनां फलविशेषमाह सत्त्वे प्रवृत्ते सति यदा प्रलयं मृत्युं याति प्राप्नोति देहभ्रुव देहाभिमानी जीवः तदोत्तमाये विष्टुण्यगर्भादयस्तद्विदां तदुपासकातां लोकात् देवसुखोपमोगस्थानविशेषानमलात् रजलमोमलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ रजसि प्रवृत्ते सति प्रलयं मृत्युं गत्या प्राप्य कर्मसङ्घिषु धृतिस्युतिनिहितप्रतिषिद्धकर्मफलाधिकारिषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव तमसि प्रवृत्ते प्रलीनोमृतोमृदयोनिषु पञ्चादिषु जायते ॥ १५ ॥ इदानीं सानुरूपकर्मद्वारा सत्त्वादीनां विचित्रफलतां सङ्घिष्याह सुकृतस्य सारिव-

अप्रकाशोऽपष्टत्तिश्च प्रमादोमोहएव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विष्टुहे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृत्ते तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ॥ तथा प्रलीनसमासि मृदयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

कर्मणः सुव्रतस्याहु सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजससु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कस्य कर्मणोऽर्थस्य सात्त्विकं सत्त्वेन निवृत्त निर्मलं रजस्तमोमलमिश्रितं सुखं फलमाहः परमर्थयः रजसोराजसस्य तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं राजस तु सं दुःखमङ्गलमल्पसुख कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य अज्ञानमयिविवेकप्रायं दुःखं तमस तमसस्तामसस्य कर्मणोऽर्थस्य फलं आहुरित्यनुयज्यते सात्त्विकवादि कर्मलक्षण यं नियतं सद्गृहितमित्यादिनाऽष्टादशो वक्ष्यति अत्र रजस्तमःशब्दो तात्कार्यं कर्मणि प्रयुक्तौ कार्यकरणयोरभेदोपचायात् गोमिःश्रीणातमत्सरमित्यत्र यथा गोशब्दस्तस्मैवे पयसि यथा वा धान्यमसि-पिबुहि वैयमित्यत्र धान्यशब्दस्तत्रमये तण्डुले तत्र पयस्तण्डुलयोरिवात्रापि कर्मणः प्रकृतत्वात् ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्ये

पूर्वाङ्कमेव हेतुमाह सर्वंकरणद्वारकं प्रकाशरूपं क्षुणं सत्त्वात्संजायते अतस्तदुत्तु रूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशयद्बुलं सुखं फलं भवति राजसोभोविरयकोटिप्राप्त्यापि नियतंयितुमशक्यमिलापविशेषो जायते तस्य च निरन्तरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य संयदा दुःप्रहेतुयात्तरूपस्य राजसस्य कर्मणोः बुलं फलं भवति एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो जायते अज्ञानमेव च भवति परकारः प्रकाशय प्रवृत्तिभ्यावृत्त्ययः मतस्तामसस्य कर्मणस्तामसज्ञानादिप्रायमेव फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः अत्र वाज्ञानमप्रकाराः प्रमादमोहद्वयानकाशो प्रवृत्तिभ्योत्ययः व्याख्याताः ॥१७॥ इदानीं सत्त्वादिदृत्तस्यानां प्रायुक्तमेव फलमूर्ध्वमध्यायोभावेनाह अत्र

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसीलोभएवच ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च

॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्थाश्चधो-

गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

वृत्तौ गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्ययोरपि वृत्तमेव विवक्षितं तेन सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरन्ताऊर्ध्वं सत्त्वलोकपर्यन्तं गच्छन्ति ते देवेभ्युत्पद्यन्ते ज्ञानकर्मतारतम्येन तेषां मध्ये मनुष्यलोकिके पुण्यपापमिश्रे तिष्ठन्ति नतुर्ध्वं गच्छन्त्यधोवा मनुष्येभ्युत्पद्यन्ते राजसारजोयुगवृत्ते लोभादिपूर्वके राजसे कर्मणि निरताः जघन्यगुणवृत्तस्थाः जघन्यस्य गुणद्वयापेक्षया पञ्चाद्भाविनीनिरुद्धस्य तमसोगुणस्य वृत्ते निद्रालस्यार्दीक्षिताः अधोगच्छन्ति पञ्चादिपूतपद्यन्तेननुकदाचिजघन्यगुणवृत्तस्थाः सात्त्विकाराजसाश्च भयन्त्यतआह तामसाः सर्वदा तमःप्रधाना इतःतेषां कदाचित्तद्वृत्तस्त्वेषि न तत्प्रधानतोति ॥ १८ ॥ अस्मिन्नध्याये वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतमर्थस्य तत्र क्षेत्रज्ञसंयोगस्येभ्यरधीनत्वं के वा गुणाः कथं वा ते वदन्तीत्यर्थद्वयमुक्तं अधुना तु गुणेभ्यः कथं

मोक्षार्थं मूलस्य च किं लक्षणमिति यत्कथमवशिष्यते तत्र मिथ्याज्ञानात्मकरवाद्युपानां सम्यक् ज्ञानात्तेभ्योमोक्षणमित्याह गुणेभ्यः कार्यकारणविपर्याकारपरिणतेभ्योऽस्यं कर्तारं यदा द्रष्टा विचारकुशलः सद्युपपश्यति विचारमनुपपद्यति गुणाप्रदान्तःकरणवृद्धिःकरणवृद्धिर्द्विधयमावापशाः सर्वकर्मणां कर्तारश्च परिणतेभ्यः परं गुणतत्कार्यासंस्पृष्टं तद्भासकमादित्यमिव जलतरकम्पायसंस्पृष्टं निर्धिकारं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र समं क्षेत्रज्ञमेकं चेत्ति मद्भयं मद्भयतां सदृष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणान्तान्मायात्मकांस्त्रीन्सर्वस्वरजस्तमोनाम्नः देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबोजम्

नान्यं गुणैभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपपश्यति ॥ गुणैभ्यश्च परं वेत्ति सद्भावं सोधिगच्छति ॥ १८ ॥

गुणानेतानतौल्यं त्वीन्द्री देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्पुत्ररादुःखैर्विमुक्तोऽन्तमन्त्रुते

॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीगुणानेतानतौ भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

तत्र कर्तार्य जीवश्रेय तत्त्वज्ञानेन बाधित्वाज्जन्ममृत्पुत्ररादुःखैर्जन्मना मृत्पुत्रा जस्या दुःखिश्चाध्यात्मिकादिभिर्मायाभयैर्विमुक्तो जीवश्च तत्संयधधुन्यःसत्र विद्वानमृते मोक्षं मद्भावमन्त्रुते प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतौल्यं जीवश्रेयाभ्युत्पन्नमश्रुतह्येतच्छ्रुत्वा गुणातेतस्य लक्षणं चाचारं च गुणातीतयोपायं च सम्यग्धुस्तमानः पलात्र गुणानतीतौयः सकलिङ्गैर्विशिष्टो भवति येल्लिङ्गैः सभातु राक्ष्यस्तानि मे प्रह्रीत्येकः प्रश्नः प्रभुत्वाद्दुःखं भगवते च निवारणीयमिति सूचयन्संयोध्यति प्रभो इति कथाचारः संऽस्येति किमाचारः किं यथेष्टवेष्टः किं वा नियन्धितमिति क्वितीयः प्रश्नः कथं च केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते प्रतिश्रम-

तीति गुणातीतयोपायः कश्चित्पृतीयः प्रश्नः ॥ २१ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना पृष्ठमपि प्रजहति यदा कामानित्यादिना दत्तोत्त-
रमपि पुनः प्रकारान्तरेण युक्तस्मानः पृच्छतीत्यवधाय प्रकारान्तरेण नस्य लक्षणादिकं पञ्चभिः श्लोकेः यस्तावत् कैलिङ्गैर्युक्तोगु-
णातीतमवतीति प्रश्नस्तस्यान्तरं गृणु प्रकाशं च सत्यकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहं च तमः कार्यं उपलक्षणमेतत् सर्वाण्यपि गुण-
कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वसामग्रीवशादुद्भूतानि सन्ति दुःखबुद्ध्या योनद्वेषे तथा विनाशसामग्रीवशाद्विदु-
त्तानि तानि सुखरूपाण्यपि सन्ति सुखबुद्ध्या न काङ्क्षति न कामयते स्वप्रवन्मिथ्यात्वनिश्चयात् एतादृशद्वेषपरागशून्योयः सगुणातीत-
उच्यते इति चतुर्यंश्लोकगतेनान्वयः इदं च स्वात्मप्रत्यक्षं लक्षणं स्वार्थमेव न परार्थं न हि स्वाश्रितौ द्वेषतद्भावौ रागतदभावौ च

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥ न द्वेषि संप्रवृत्तानि •
न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनोगुणैर्येन विचाल्यते ॥ गुणावर्तन्त-
इत्येवं योवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

पटः प्रत्येयुमर्हति ॥ २२ ॥ एवं लक्षणमुक्त्वा गुणार्तितः किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह त्रिभिः यथोदासीनोद्वयोर्विच-
दमानयोः काश्चित् पक्षमभजमानो न रज्यति न वा द्वेषि तथायमात्मविद्वान्गद्वेषशून्यतथा स्वस्वरूपवासीनोगुणैः सुखदुःखाद्या-
कारपरिणतेर्येन विचाल्यते न प्रच्यव्यते स्वरूपावस्थानात् किन्तु गुणापवैते देहेन्द्रियविषयाकारपरिणताः परस्परस्मिन् वर्तते मम-
पत्स्वार्थसत्योनिर्विकारोदैतत्सत्यध्वत्वेयं निश्चिन्तयः स्वरूपेष्वतिष्ठत्यवतिष्ठते योऽनुतिष्ठतीति वा पाठस्तत्र दुः पृथक्कार्यः नेङ्गते
ननु व्याभियते कुत्रचित् गुणार्तितः स उच्यते इति तृतीयगतेनान्वयः ॥ २३ ॥ समे दुःखसुखे द्वेषपरागशून्यतयानात्मधर्मतयाऽनुत्तया

च यस्य ससमर्तुःखसुखः कस्मादेवं यस्मात्स्वस्थः स्वस्तिमश्रमन्येव स्थितोऽैतद्व्योमं शून्यत्वात् अतएव समानि हेयोपादेयभावपरहितानि लोष्ठाश्मक्काश्चानानि यस्य सतथा लोष्टः पांसुपिण्डः अतएव तुल्यं प्रियाप्रिये सुखदुःख साधने यस्य तितसाधनत्वाहितसाधनत्वशुद्धिविषयत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वात् धीरः धीमान् धृतिमान् वा अतएव तुल्ये निव्यात्मसंस्तुती दोषकीर्तनगुणकीर्तने यस्य सगुणातीतउच्यते इति द्वितीयगतेनान्वयः ॥ २४ ॥ मानः सत्कार आदरपरपर्यायः अपमानंस्तिरस्कारेऽज्ञादराएट पर्यायः तयोस्तुल्यः हर्षविषादश्चन्यः निन्दास्तुती शब्दरूपे मानापमानौ तु शब्दभन्तरेणापि कायमनोव्यापारविशेषानिति भेदः अत्र प्रकारवकारयोः पाठाविकल्पेऽर्थः सएव तुल्योमित्रारिपक्षयोः मित्रपक्षस्यैवारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्वयं तयोरनुग्रहनिग्रहशून्यइति चा

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्ठाश्मक्काञ्चनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियोधौस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः

॥ २४ ॥ मानापमानदोस्तुल्यसुखयोर्मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारम्भपरिधागौ गुणातीतः

सञ्च्यते ॥ २५ ॥ मां च योव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ सगुणान् समतीत्यैतान्

ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मर्वास्मपरित्यागी आरुच्यन्तइत्यारम्भाः कर्माणि तान् सर्वांश्च परित्यक्तुं शीलं यस्य सतथा देहयात्रामात्रव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः उदासीनवदासीनइत्याद्युक्तप्रकाराचारोगुणातीतः सउच्यते यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं यत्तसाध्याविधाधिकारिणा साधनत्वात्तुष्टेयमुत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्य गुणतीतस्योक्तं धर्मजातमयत्वात्सिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अगुण कथमेतान् गुणानतिवर्तते इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिपचनमाह च स्वर्थः मामेवेद्वरं नारायणं सर्वभूतान्तपर्यामिणं माया श्रेयक्षतामागतं परमानन्दघनं भगवन्तं वासुदेवमव्यभिचारेण परमभ्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन द्वादशाध्यायोक्तेन य.सेवते सदाचिन्तयति समद्भक्तः एतान् प्राणुक्तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतीकम्याद्वैतदर्शनेन बाधित्वं प्रकृतभूयाय प्रकृतभवनाय मोक्षस्यै

कल्पते ममर्थो भवति सर्वदा भगवच्चिन्तनमेव गुणातीतयोपायइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रहेतुमाह ब्रह्मणस्तत्पदवाच्यस्य सोपाधिकस्य
गदुरपत्तिस्वितिलयहेतोः प्रतिष्ठा पारमार्थिकं निर्विकल्पकं सच्चिदानन्दात्मकं निरुपाधिकं तत्पदलक्ष्यमहं निर्विकल्पकोचासुदेवः प्र-
नितिष्ठत्यत्रेति प्रतिष्ठाकल्पितरूपरहितमकल्पितं अतोयोमामनुपाधिकं ब्रह्म सेवते सब्रह्मभूयाय कल्पतइति युक्तमेव कीदृशस्य ब्रह्म-
णः प्रतिष्ठाहमित्याह्वार्यां विशेषणानि अमृतस्य विनाशरहितस्य अव्ययस्य विपरिणामरहितस्य च शाश्वतस्यापक्षयरहितस्य च धर्मस्य
दाननिष्कालक्षणधर्मप्राप्यस्य सुखस्य परमानन्दरूपस्य सुखस्य विषयेन्द्रियसंयोगत्वं वारयति ऐकांतिकस्याव्यभिचारिणः सर्व-
स्मिन्देशे काले च विद्यमानस्य ऐकान्तिकसुखरूपस्येत्यर्थः एतादृशस्य ब्रह्मणोयस्मादहं वास्तवस्वरूपं तस्मान्मद्भक्तः संसारांमुच्य-
तइति भावः तथा चोक्तं ब्रह्मणा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति ' एकत्वमात्मापुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्तआद्यः नित्यो क्षरोऽज-

ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहममृतं तस्याव्ययस्य च ॥ ग्राश्रुतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

स्रसुगोनिर्जनः पूर्णोऽद्वयोमुक्तउपाधितोमृतइति सर्वोपाधिश्चून्यआत्मा ब्रह्म त्वमित्यर्थः शुकेनापि स्तुतिमन्तरेणैवोक्तं 'सर्वेषामेव
वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूपात्प्यतामिति' सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां भावार्थः सत्तारूपः परमा-
र्थो भवति कार्यकारेण जायमाने सोपाधिके ब्रह्मणि स्थित कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्तायाअनभ्युपगमात् तस्यापि भवतः का-
रणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणोभावार्थः सत्तारूपोर्थो भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानान-
तिरेकार्त्त भगवतः कृष्णस्य च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वात् अतः किमतद्वस्तु तस्माच्छ्रीकृष्णादन्यद्व-
स्तु पारमार्थिकं किं निरूप्यतां तदैवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थः तदेतदिहाप्युक्तं ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमिति अथवा त्वद्भक्तत्वं
दावमतो ननाम कथं नु ब्रह्मभावाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्तत्त्वान्यत्वादित्याशङ्क्याह ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमिति ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्या-

तिरनुमेव ननु मद्रिश्च उद्देश्यैः तथाऽभुतस्वामृतत्वस्य मोक्षस्य चाव्ययस्य संप्रथानुच्छेयास्य च प्रतिष्ठाहमेव मध्येष मोक्षः पर्येष-
 सितोमत्यासिरेव मोक्षरत्यर्थं, तथा शाश्वतस्य नित्य मोक्षफलस्य धर्मस्य शाश्वतत्वस्य च पर्याप्तिरद्वयैव ज्ञाननिष्ठाकारणोद्भ-
 न्मोमल्येव पर्यवसितो न तेन मद्रिश्च किञ्चिद्व्याप्यमित्यर्थः तथा ऐकान्तिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरद्वयैव परमानन्दरूपस्याश्च मद्रिश्च

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपरब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्वय
 विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

किञ्चिदनुत्तरं प्राथमस्तीत्यर्थः तस्माद्युक्तमेवोक्त मद्रकोत्तरमभूयाय कल्पनशक्ति ॥ २७ ॥ पराहृतनमद्वन्द्वं परंश्रुत नराकृति सौन्दर्यस्ता-
 रसर्वस्यं वन्दे नन्दात्मजंमहः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजज्जाफाचार्यविद्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यगणपुत्रमुनसरस्वतीविरचितायां
 श्रीमद्गीतासुपरब्रह्मविद्यायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुर्घनेमः ॥ पूर्वार्ध्याये भगवता संसारव्यथहेतून् गुणान् व्याख्याय तेगामत्ययेन ब्रह्मभावोमोक्षोमद्भजनेन ल-
 प्रयत इत्युक्तं 'मां च योव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते सगुणान्समतीत्येतान् ब्रह्म भूयाय कल्पतद्दति' तत्र मनुष्यस्य तव भक्तियोगेन
 कथं ब्रह्मभावस्याकाङ्क्षायां स्वस्य ब्रह्मरूपताशापनाय सूत्रभूतोयं श्लोकोभगवतोक्तः 'ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठहममृतस्याव्ययस्य च शाश्व-
 तस्य च धर्मस्य सुप्रस्यैकान्तिकस्य' चेति अस्य सूत्रस्य वृत्तिस्थानीयोयं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते भगवतः श्रीकृष्णस्य हि तत्त्वं शां-
 रया तद्योममजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं कथमानुयाहोक्तइति तत्र ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहामित्यादिभगवद्ब्रह्मचनमाकर्ण्य मम तुल्योमनु-
 ष्योयं कथमेवं वदतीति विस्मयाविष्टमप्रतिमया लज्जया च किञ्चिदपि प्रष्टुमशक्नुवन्तमर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुः तत्र
 विरक्तस्यैव संसाराद्गच्छन्त्यज्ञानेऽधिकारोनाग्नयेति पूर्वार्ध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यं संसारं वृक्षरूपकल्पनया
 यणंयति धैर्याग्नयं प्रस्तुतगुणातीतत्वोपायत्वात्तस्य ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन नित्यत्वेन च ब्रह्म अथवा ऊर्ध्वं
 सर्वे संसारव्योषप्ययाधितं सर्वसंसारस्रमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येत्यूर्ध्वं मूलं अधइत्यर्वाचीनाः कार्योपाधयोहिरण्यग-
 भोऽप्यायुहन्ते ते नानादिप्रसूतत्वाच्छांसाइव ज्ञानाअस्येत्यत्रःशाखं आशु विनाशित्वेन न श्वोऽपिस्थातेति विद्वासानहंमद्वयर्थं मा-
 ध्यामयं संसारवृक्षमव्ययमनाद्यनन्तदेहादिस्रन्तानाथयमात्मज्ञानमन्तरेणानुच्छेद्यमनन्तमव्ययमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'श्रुतयस्तावदु-
 र्ध्वमूलोऽर्वाकृशापयोऽध्वरयः सनातनइत्याद्याः' कठवल्लीषु पठिताः अर्वाश्रोनिर्कृष्टाः कार्योपाधयोमहदहङ्कारतन्मात्रादयोवा शाखा-
 अस्येत्यर्वाकृशापइत्यर्थः शापपदसमानार्थं सनातनइत्यव्ययपदसमानार्थं स्मृतयश्च 'अव्यक्तमूलप्रभवत्तस्यैवानुग्रहोत्थितः बुद्धिस्क-
 न्यमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः महाभूतविशागश्च विषये पत्रवांसया धर्माधर्मसुषुप्पश्च सुखदुःखफलोदयः आजीव्यः सर्वभूतानां
 ग्रामयुक्षः सनातनः पतन् ब्रह्मवर्नं चैव ब्रह्माचरति साक्षिवत् पतच्छिरवा च भिरवाच ज्ञानेन परमासिना ततश्चातमर्गातिं प्राप्य तस्मा-
 नाघतते पुनाग्न्यादयः' अव्यक्तमव्याकृतं मायोपाधिकं ब्रह्म तदेव मूलं कारणं तस्मात्प्रभवोयस्य सतथा तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्या-
 नुग्रहादतिहृदत्वावुत्थितः संवर्धितः वृक्षस्य हि शाखाः स्वरूधादुद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सकाशादानाविधाः परिणामाभवन्ति
 तेन माधर्म्येण बुद्धिरेव स्वरूधतन्मयस्तदनुचुरोयं इन्द्रियाणामन्तराणि छिद्राण्येव कोटराणि यस्य सतथा महान्ति भूतान्याकारा-
 दीनि पृथिव्यन्तानि विविधाः शाखायस्य विशाखस्तन्मोयस्येति वा आजीव्यउपजीव्यः ब्रह्मणा परमात्मनाऽधिष्ठितोऽव्ययब्रह्मवृक्षः

आत्मज्ञानं चिन्ना छेत्सुप्रशङ्कयतया सजातन. एतत् प्रह्वयनं अस्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य भोग्यं वनस्थानीयं संभजनीयमितिवनं श्रद्धा सा-
क्षियदाश्रयति न त्पेतत् कृतेन लिप्यत इत्यर्थः एतत् प्रह्वयनं संसारवृक्षात्मकं छिन्त्या च भिरया च अहं ब्रह्मास्मीत्यतिबृहदालनपद्मेन
समूलं निवृत्त्येत्थं आत्मरूपां गर्ते प्राप्य तस्मादात्मरूपाभ्यावतत इत्यर्थः स्पष्टमितरत् अत्र च गद्गातरद्गुद्यमानोत्तुन्नतत्तरि-
तिर्बुद्धिनिपतितमर्थोन्मूलितं मारुतेन महान्तमदररथमुपमानिकृत्य जीवन्तमियं रूपककल्पनेति द्रष्टव्य तेन नोर्ध्वमूलरवाधः शारगवा-
धनुपपत्तिः यस्य मायामयस्यादयस्य छन्दोभिः छाद्दनात्तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्या कर्मकाण्डानि श्रुत्यञ्च सामलदा-
णानि पर्णानिच पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि धर्मार्थमन्त-
र्देतुकलप्रकाशनाथैवात्तेषां यत्नं यथा व्याख्यातं समूल संसारवृक्षं मायामयमदवत्थं वेदं जानाति त्वेदेवित् कर्मवह्मण्यप्येवार्थवि-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उर्ध्वमूलमधः शाखमश्रवत्थं प्राहृत्व्ययम् ॥ छन्दांसि यस्य पर्णानि
यस्तं वेद सवेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखागुणमहदाविप्रयमयालाः ॥ अधश्च
मूलान्धनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि ननुष्यलोकै ॥ २ ॥

त्सपवेत्यर्थः संसारवृक्षस्य हि मूलं प्रह्व प्रह्व हिरण्यगर्भादयद्य जीवाः शाखास्थानीयाः सच संसारवृक्षः स्वरूपेण विनश्यतः प्रवाहरूपेण
चानन्तः सच वेदोक्तः कर्मभिः सिच्यते प्रह्वशानेनच छिद्यत इत्येतावानेव हि वेदार्थः यद्य वेदार्थवित्सप्य सवेदिविति समूलवृक्ष-
ज्ञानं स्तौति सवेदिविति ॥ १ ॥ तस्यैव संसारवृक्षस्यावयवसन्धिन्त्यपरा कल्पनोच्यते पूर्वं हिरण्यगर्भादयः कार्योपधयोर्जावाः
शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः इदानीं तु तद्गतोद्योगोपउच्यते तेषु ये कुशूपचरणानुकृतिनस्तेऽयः पदवादि येषु प्रकृताः विस्तार गताः येतु
रमणीयचरणाः कुशुतितले ऊर्ध्वं देवादि येषु प्रकृताः अतोऽधश्च मनुष्यत्वत्पारस्याविरचिपयन्ते उच्ये च तस्मादेवारभ्य मत्व-
लोकपर्यन्ते प्रकृतान्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः फाहृदयत्ना गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्देहेन्द्रियविपयाकारपरिणतेर्जैलसेचर्चरिव प्रवृद्धाः
समूलीभूताः किञ्च विपयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवाश्च वास्तं संसारवृक्षशाखानां तास्तथा शाखाश्रवणीयमित्यिन्द्रियेतिमि-

मन्थाद्रागाधिष्ठानराघ किञ्च अपथञ्च च शब्दादूर्ध्वं च मूलान्यधान्तराणि तत्तद्भोगजनितरागद्वेषादिबासनालक्षणानि मूलानां च
धर्माधर्मप्रवृत्तिकारकाणि तस्य संसारवृक्षस्यानुत्ततानि अनुस्यूतानि मुख्य तु मूलं ब्रह्मैवेति न दोषः काहशान्यवान्तरमूलानि कर्म
धर्माधर्मप्रवृत्तक्षणमनुबन्धुं पद्याजानयितुं शीलं येषां तानि कर्मानुबन्धानि कुत्र मनुष्यलोके मनुष्यश्चासौलोकश्चेत्यधिकृतोप्राज्ञान्यादि-
विशिष्टोद्दोहामनुष्यलोकस्तास्मिन् वाङ्मन्येन कर्मानुबन्धानि मनुष्याणां हि कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥२॥ यत्स्वयं ससारवृक्षोवर्णितः इह
संसारं भित्तिः प्राणिभिरस्य मन्मारवृक्षस्य यथावर्णितमूर्ध्वमूलत्वादि तथा तेन प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागान्धर्व-
नगरान्मृगालेन दृष्टनष्टमरूपत्वात् तस्य अतएव तस्यान्तोऽधसानं नोपलभ्यते एतावता कालेन समाप्तिं गमिष्यतीति अपर्यन्तत्वात्
न चास्मादिरुपलभ्यते इतश्चारभ्य प्रवृत्तइति अनादित्वात् न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्योपलभ्यते आद्यन्तप्रतियोगिकत्वात्तस्य य-

नरूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्नीन चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अत्रुत्थमेनं सुविबुद्धमूलमसङ्ग-
ग्रहेण दृष्टेन क्तिन्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितः चं यस्मिन् गताननिवर्तति भूयः ॥ त
मेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

स्मादेवंमूर्तोयं संसारवृक्षोदुरुच्छेदः सर्वानर्थकरञ्च तस्मात् अनाद्यज्ञानेन सुविरुद्धमूलमत्यन्तवद्धमूलं प्रागुक्तमश्वत्यमेन अमद्गश-
त्रेण सद्गः सृष्ट्वा असद्गः सद्गविराधि वैराय पुत्रवितलोकैषणात्यागरूपं तदेव शब्दं रागद्वेषमयसंसारविराधित्वात् तेनासद्गशस्त्रेण
इनेन परमात्मज्ञानोत्सुक्यदृष्टेतेन पुनःपुनर्विचक्षाभ्यासनिशितेन छिन्त्वा समूलमुद्धृत्य वैराग्यशमदमादिसपरत्या संबंधमसन्त्यास
कृत्यैत्यतत् ॥३॥ ततोऽगुणुपपत्त्य ततोऽभ्यत्यादूर्ध्वं व्यवस्थित तद्वैष्णव पदं वेदान्तवाक्यविचारेण परिमार्गितव्य मार्गयितव्यमन्वेष्टव्यं
'सोऽन्वेष्टव्यः सधिलिशासितव्यइति' ध्युतेः तत्पदं श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः किं तत्पदं यस्मिन् पदे गताः प्रविष्टाज्ञानेन न निवर्तन्ति
नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं तत् परिमार्गितव्यमित्याह यः पदशब्देनोक्तमेव चाद्यमादौ भव पुरुष येनेदं सर्वं पूर्णं त पुरिपु
पूर्णं शयाने प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्येवं तदेकशरणतया तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः तं क पुरुषं यतोऽयस्मात् पुरुषात् प्रवृत्तिः मायामयसं-

सात्पुत्रश्रवणः पुराणि चिन्तयन्नादिरंग प्रयुता नि सृतेन्द्रजालिकादिषु माया हस्त्यादि तंपुरुषं प्रपद्यहलन्वयः ॥ ४ ॥ परिमार्गण-
पूर्वक वैष्णवं पदं गच्छतामद्वागन्तराण्याह मानोऽहङ्कारोर्गवः नोहस्त्वविवेकोविपर्ययोवा ताभ्यां निष्कान्तातिर्मानमोहाः तौ निर्गतौ
येभ्यस्तेषा तथा अहङ्कारविवेकाभ्यां रहितारुति यावत् जितसद्गोपाः प्रियाप्रियसन्निधापुपरि रगद्वेग्ययर्जिताहति यावत् अध्यात्म-
नित्याः परमात्मरूपालोचनतत्पराः विनिवृत्तकामाः विशेषतोनिर्वशेषेण निवृत्ताः कामाधिययभोगायेषां ते विवेक वैराग्यद्वारा
स्यक्तसर्वकर्माण्यर्थयः द्वन्द्वैः शीतोष्णधुत्पिपासादिभिः सुगन्धुःगन्धैः सुगन्धुःसहंतुत्यात् सुखदुःखनामकैः सुखदुःखसद्भिरिति पा-
शान्तरे सुगन्धुःभाष्यां सद्गः संवन्धोयेगंतीः सुगन्धुः ससद्गैः कन्दैर्विमुक्तः परिलयकाः अमूढाः चेदान्तप्रमाणसजातसम्यग्ज्ञाननिवा-
रितात्माशानाः अव्ययं यथोक्तं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥ तदेव गन्तव्यं पदं विदितमिष्टि पदैर्णव पदं गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते तत्पदं स-

निर्मानिमोहाजितसद्गोपाश्चध्यात्मनिख्यात्रिनिष्टसकामाः ॥ इन्द्रैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंद्भैर्ग-
च्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तद्भाषयति सूर्ध्वेन शशाङ्को न प्राक्कः ॥ यद्गत्वा न
निवर्तन्त तद्दाम परमं मम ॥ ६ ॥

यद्यभासतशक्तिमानपि सूर्येन भासयते सूर्यान्तमयेपि चन्द्रोभासकोहृष्टत्याशङ्क्याह न शशाङ्क सूर्योचन्द्रमसोरव्यस्तम-
येऽग्निः प्रकाशकोहृष्टत्याशङ्क्याह न पायकः भासयतात्पुमथवाप्यनुपग्यते कुतः सूर्यादीनां तत्र प्रकाशनासामर्थ्यमित्यत आह त-
दाम ज्योतिः सूर्यप्रकाशमादित्यादिसकलजडज्योतिरयभासकं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः स्वरूपात्मकं पदं न हि योयद्भासः स-
समायकतं भासयितुमाष्टे तथा च श्रुतिः 'न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकं नेमाधियुतोभाति कुतोयमाग्निः तमेधमान्तमनुभाति
मयं तस्य मासा सर्वमिदं विभातीति' एतेन तत्पदं वेद्यं न वा आद्ये वेद्यमिदं विदुःसोपेक्षयेन द्वैतापत्तिर्द्वितीयेत्यपुण्यार्थत्वापत्ति-
रित्यपान्तं अवेद्यत्वं सत्यपि स्यमपरोक्षत्वात् तत्रायेद्यत्वं सूर्योद्यभासत्वेनात्रोक्तं संवभासकत्वेन तुस्यमपरोक्षत्वं यदादित्यगतं
तेजस्यत्र यक्ष्यति पयमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्वल्लभ्यं व्याख्यातामिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ गन्तु यद्गत्वा न निवर्तन्तइत्ययुक्तं यदि ग-

च्छान्ति तर्होवर्तन्तएव सर्गापत्त अथ नावर्तन्ते तर्हि न गच्छन्ति तेन गत्विति न निवर्तन्तइति च परस्परविरुद्धं 'सर्वंक्षयान्त्वानिसंचयाः
 पतन्नाः समुच्छ्रयाः संयोगविप्रयोगान्तामरणान्तं हि जीवितमिति' हि शास्त्रे लोके च प्रसिद्धं अनात्मप्राप्ति. पुनरावृत्तिपर्यव-
 साना न त्वात्मप्राप्तिरितिचेत् न सुपुत्रौ 'सत्ता सोम्य तदा संपन्नोभवतीति' श्रुतिप्रतिपादितायाअप्यात्मप्राप्तः पुनरावृत्तिपर्यन्तवद-
 शेनात् अन्यथा सुपुत्रस्य मुक्तत्वेन पुनरुत्थानं न स्यात् तस्मादात्मप्राप्तौ गत्विति नोपपद्यते तस्यौपचारिकत्वेव्यनिष्ठुसिर्नापपद्यतइत्येवं
 प्राप्ते द्रूम गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नत्वाद्भवेत्यौपचारिक अज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य ज्ञानमात्रैषैव प्राप्तिव्यपदेशात् यदि ब्रह्मणः
 प्रतिविम्बोजीवस्तदा यथा जलप्रतिविम्बितधूर्यस्य जलपाये विम्बभूतसूर्यगमनं ततोनाद्युत्तिश्च यदि च बुद्धवच्चिद्ब्रह्मभागोजीवस्त-
 दा यथा घटाकाशास्य घटापाये महाकाशं प्रति गमनं ततोनाद्युत्तिश्च तथा जीवस्याप्युपाध्यपाये निरुपाधिस्वरूपगमनं ततोनाद्युत्तिश्चे-
 त्युपचापादुच्यते तयोः एकस्वरूपत्वाद्भेदभ्रमस्य चोपाधिनिष्ठस्य निवृत्तेः सुपुत्रौ अज्ञाने स्वकारणे भावना कर्मपूर्वप्रज्ञासहितस्या-
 न्त करणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्तत्तत्प्राज्ञानापुनरुद्भवः संभवति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ कारणभावात् कुतः कार्योद्भवः
 स्यादज्ञानप्रभवत्वादन्तःकरणधुपाधीनां तद्भाज्जीवस्याहं ब्रह्मास्मीति चेदान्तवात्म्यजन्यसाक्षात्कारादहं न ब्रह्मेत्यज्ञाननिष्ठुत्तिर्गत्ये-
 त्युच्यते निवृत्तस्य चानाद्य ज्ञानस्य पुनरुत्थानाभावेन (तत्कार्यसंसाराभावेनच) तत्कार्यसंसाराभावो न निवर्तन्त इत्युच्यतइति न
 कोपि विरोधः जीवस्य तु परिमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मेत्यस्यरूढवैदितं तदेतत् सर्वं प्रतिपाद्यतउत्तरेण ग्रन्थेन तत्र जीवस्य ब्रह्मरूपत्वाद्-
 ज्ञाननिष्ठस्य तत्स्वरूपं प्राप्तस्य ततो न प्रच्युतिरिति प्रतिपाद्यते मयैवांशइति श्लोकार्थेन सुपुत्रौ सर्वकार्यसंस्कारमहिताज्ञानसत्त्वा-
 त्ततः पुनः संसारोजीवस्येति मनः पद्यन्तीति श्लोकार्थेन प्रतिपाद्यते ततस्तस्य वस्तुतोऽससारिणोपि भायया संसारं प्राप्तस्य मन्द्मनि-
 भिर्देहतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्द्वयतिरेकः प्रतिपाद्यते शरीरमित्यादिना श्लोकार्थेन श्रोत्रोऽससारिणोपि भायया संसारं प्राप्तस्य मन्द्मनि-
 न्दिद्याणां प्रवर्तकस्य तस्य तेष्व्योव्यतिरेकः प्रतिपाद्यते एवं देहेन्द्रियादेविलक्षणमुक्तान्यादिसमये स्वात्मरूपत्वात् किमिति सर्वं
 न पश्यन्तीत्याशङ्कायां विषयविक्षिप्तचित्तदर्शनयोग्यमपि ते न पश्यन्तीत्युत्तरमुच्यते, उत्क्रामन्तामित्यादिना श्लोकेन ते ज्ञा-
 नचक्षुर्यः पश्यन्तीति विवृतं यतन्तोयोगिबिइति श्लोकार्थेन विषुढानानुपश्यन्तीत्येतद्विवृतं यतन्तोपितिक्षोकाकार्येनेति पञ्चानां
 श्लोकानां संगतिः इदानीमक्षराणि व्याख्यास्यामः ममैव परमात्मनोऽंशः निरंशास्यापि मायया कल्पितः सूर्यस्य जले न-

भस्वर च घटे मृणभेदानंशर्वांशोऽजीवलोके संसारे स च शणधरणोपाधिना जीवभूतः कर्ता भोक्ता संसारीति मृण्येय
 प्राप्तिमुपगतः संगतानोनित्यः उपाधिपिच्छेदेपि यस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वात् अतोऽज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वरूपं ब्रह्म प्राप्य
 ततो न निवर्तते शतं शुक्तं पर्यभूतोपि सुपुसात् कथमावर्तनस्याह मनः पशुं येयां ताति श्रीश्रत्यकूचधुररसनप्राणाख्यानि पञ्च
 इन्द्रियाणि इन्द्रस्यात्मनोऽपि पयोपलब्धिप्रकरणतया लिङ्गानि ज्ञाप्रत्यक्षभोगजनककर्मक्षये प्रकृतिस्याति प्रकृतायमाने मूढमरूपेण
 स्थितानि पुनर्जीवद्वेगजनककर्मोदये भोगाय कर्षति कर्मोद्धानिय प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विपर्यग्रहणयोग्यतया विभां वयतीत्यर्थः
 अतोऽज्ञानादनादृत्तावस्थानादादृत्तिर्यनुपपद्येति भावः ॥ ७ ॥ कस्मिन् फाले कर्षतीत्युच्यते यत् यदा उत्क्रामति यद्दिनिर्गच्छति

ममीवांगो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनः पशानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्यानि कर्षति
 ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चायुक्तं मतोऽश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवा-
 शयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनसायं विप्रया-
 नुपसिचते ॥ ९ ॥

ईधरुधेहेन्द्रियसंघातस्य स्यामी जीवः तदा यतो देहाद्बुक्तामति ततो मनःपशानीन्द्रियाणि कर्षतीति द्वितीयपादस्य प्रथममन्वयः
 उत्क्रमणोत्तरभावितामनसस्य न केवलं कर्षत्येव किंतु यत् यदा च पूर्वस्माच्छरीरच्छरीरान्तरसंयोगोति तदैतानि मनःपशानीन्द्रि-
 याणि गृहीत्वा संयात्यपि सम्पृक् पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि शरीरे सत्येवेन्द्रियग्रहणे इष्टान्तः आशयात् कुसुमादेः स्वा-
 नात् गन्धात्मकात् सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्याति तद्वत् ॥ ८ ॥ तान्येवेन्द्रियाणि वशं यन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्र
 चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च चकारात् कर्मोन्द्रियाणि माणं च मनश्च पशुभाविष्ठावैव आश्रित्येव विप्रयान् शय्यादीनयं जिवि-
 उपसिचते शुक्ते ॥ ९ ॥ एवं देहात् वशं न योग्यमपि देहात् उत्क्रामन्तं देहान्तरं गच्छन्तं पूर्यंस्यात् स्थितं वापि तस्मिन्नेव देहे

भुञ्जानं वा शब्दादीन् विषयान् गुणान्वितं सुखदुःखमोहात्मकगुणैरान्वितं एवं सर्वास्वस्वासु दशेनयोग्यमप्येन विमूढादृष्टादृष्टविषय-
 यभोगवासनाकृष्टचेतस्तथात्मानात्मविवेकायोग्यानानुपदयन्ति अहो कष्टं वर्तत इत्यक्षाननुक्रोशति भगवान् येतु प्रमाणजनितज्ञानच-
 क्षुयोविवेकिनस्तपस्य पश्यन्ति ॥ १० ॥ पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषइत्येतद्विद्वेषोति आत्मानि स्वबुद्धौ अवस्थितं प्रतिफलितमेनमात्मानं यत-
 न्तोच्यानादिभिः प्रथतमानायोगिनएव पश्यन्ति चोषधारणे यतमानाअप्यकृतात्मानोयक्षादिभिरशोधितान्तःकरणाः अतपवाचेतसो-
 विवेकशून्यात्नं पश्यन्तीति मूढानानुपदयन्तीत्येतद्विचरणम् ॥ ११ ॥ इदानीं यत् पदं सर्वावभासिनक्षमाअप्यादित्यावयोमासयितुं न

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानच-
 क्षुपः ॥ १० ॥ यतन्तोयोगिनश्चैतं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतन्तोप्यहतात्मानो नैनं प-
 श्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं तेजोजगद्वासयतेऽखिलम् ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चान्नौ
 तत्तेजोविदि सामकम् ॥ १२ ॥

क्षमन्ते यथासाश्र मुमुक्षवः न पुनः संसाराय प्रवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमानाजीवाघटाफाशादयइवाकाशास्य क-
 लिपतांशाद्यैव संसार मनुभवन्ति तस्य पदस्य सर्वात्मत्वसर्वव्यवहारास्पदत्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणोर्हि प्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरणं
 चतुर्भिः श्लोकैरात्मनोविभूतिसङ्क्षेपमाह भगवान् न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभाति कुतोयमभिरिति श्रुत्यर्थं प्रा-
 ग्व्याख्यातं न तद्भासयते सूर्यइत्यादिना 'तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' श्रुत्यर्थमेन व्याख्यायते यदा-
 दित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यथासौ स्थितं तेजोजगदखिलमवभासयते तत्तेजोमामकं मदीयं विदि यद्यपि श्वावर-

जंद्रमेषु समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तथापि सत्त्वोत्कर्षेणादित्यादितामुरकरांश्चैवाविस्तरां चैतन्यज्योतिरिति तैषिशिष्यते यदादित्यगतमित्यादि यथा तुल्येपि मुलसंनिधाने काष्टकुड्मादी न मुममाविर्भवति आदर्शोदीच स्वच्छतेरेच तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् यदादित्यगतं तेजःपुष्पा पुनस्तत्तेजांविद्धि मामकमिति तेजोग्रहणात् यदादित्यादिगतं तेजः प्रकाशः परप्रकाशासमर्थं स्मितभास्वरं रूपं जगदखिलरूपतद्वस्तु अप्रभासयते परं यच्चन्द्रमसि यथाग्नौ जगद्व्यभासकं तेजस्तन्मामकं विद्धीति विभूतिकथनाय द्वितीयोपयोग्योद्ग्रहण्य. अन्यथा तन्मामकं विद्धील्येतायत् प्रयात् तेजोग्रहणमन्तरेणैवेति भावः ॥ १२ ॥ किंच गां पृथिवीं पृथिवीदीन्यतारूपैणाविश्य भोजसा निजेन यत्नेन पृथिवीं घृत्विमुष्टुल्यां हृदिकृत्य भूतानि पृथिव्याधेयानि वस्तून्ग्रहमेव धारयामि

गामाविश्य च भूतानि धारयाभ्यश्मोजसा । पुण्यामि चौपधी सर्वाः सोमोभूत्वा रमा-
त्सक्तः ॥ १३ ॥ अहं वैज्वानरोभूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पच-
मयन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अन्यथा पृथिवीं सिकतामुष्टिनाद्विशोयैतांधानिमज्जेद्वा 'येन द्योत्कृष्टपृथिवी च शकृति' मन्त्रवर्णान्तं 'सदाधार पृथिवीमिति' च हिरण्यगर्भमायापदं भगवन्तमेवाह किं च रमारमकः सर्वस्वस्वभायः सोमोभूत्वा ओपधीः सर्वांश्चिह्निययाद्याः पृथिव्यां जाताः अहमेव पुण्यामि पुष्टिमतीरसस्नातुमतीश्वरं करोमि ॥ १३ ॥ किंच अहमोद्वरपच येद्वानरोजतरोभिर्भूत्वा 'अयमग्निर्धेयानरोयो-
यमन्तः पुरेण येनेदमप पच्यते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितः सन् प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः अन्तःप्रविष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दी प-
कार्थो संयुक्तः संयुक्तिनः सन् पचामि पाकं नयामि प्राणिभिर्भुक्तं यन्नं चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोप्यं चेति तत्र यदहन्तैरवख-
पद्भ्यामखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपानि तद्ग्रह्य चर्त्यमिति चोच्यते यत्तु केपलं जिह्वया विलोड्य निर्गम्येते सूषोदनादि तद्भोज्यं यत्तु जि-

ह्यायां निक्षिप्य रसास्थादेन निर्गीर्यते किंच द्रवीभूतगुडरसालिशिलारिण्यादि तल्लेह्यं यत्तु दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निर्गीर्यार्थाशिशिपुं स्प-
 ज्यते यथेक्षुदण्डादि तद्योभ्यामिति भेदः भोक्तायः सोऽप्रिवेद्यानरोयद्रोज्यमन्नं ससोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमी सर्वमिति ध्यायतोऽन्न-
 दोपलेपोन भवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्य ब्रह्मादिस्वावरान्तस्य प्राणिजातस्याहमात्मासत्त्वं ह्यदि बुद्धौ संनिविष्टः 'सप्यपहह
 प्रविष्टति' श्रुतेः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणिति' च अतोमत्तआत्मनएव हेतोः प्राणिजातस्य यथानुरूपं स्मृ-
 तिः एतज्जन्मनि पूर्वानुभूतार्थविषयानुप्राविश्य च जन्मातरानुभूतार्थविषयापि तथा मत्तएव ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति यो-
 नित्तं च देशकालविषयविषयमपि एवं कामक्रोधशोकादिव्याकुलचेतसां अपोहनं च स्मृतिज्ञानयोरपयश्च मत्तएव भवति एवं

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपाहनं च ॥ त्रैदेश्यं सर्वैरहमेव वेद्यो विदान्-
 ऋद्विदेव चाहम् ॥ १५ ॥ इति श्री लोके चरशवाचरएव च ॥ चरः सर्वाणि भू-
 तानि कूटस्थोऽंबर उच्यते ॥ १६ ॥

लोके चरशवाचरएव च ॥ त्रैदेश्यं सर्वैरहमेव वेद्यो विदान्-
 ऋद्विदेव चाहम् ॥ १५ ॥ इति श्री लोके चरशवाचरएव च ॥ चरः सर्वाणि भू-
 तानि कूटस्थोऽंबर उच्यते ॥ १६ ॥

शयमेव भगवान् श्वरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटोपायार्थवस्त्वाच्छादनेनायायाप्यवस्तुप्रकारानं वक्षानं मा-
 येलनर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवान्भायाराशिकिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनात्मन्यादक्षरउच्यते
 कैचित्तु श्वरशब्देनाचेतनधर्ममुक्त्वा कूटस्थोक्षरउच्यतइत्यनेन जचिमाहुः तत्र सम्यक् क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् त-
 स्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येवमुक्तं ॥ १६ ॥ आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपा-
 धिद्वयदोषेणस्पृष्टोनित्यशुद्धदुःखमुक्तस्वभावः उत्तमजगद्वृत्तमः पुरुषस्त्वन्व्यः अन्त्यपेव अत्यन्तविलक्षणआभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडरा-
 शिभ्यामुभयभासकस्तृतीयश्चेतनप्राप्तित्यर्थः परमात्मैत्युदाहृतः अन्नप्रयप्रमाणमयमनोमयविक्षानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्या-

उत्तमः पुरुषस्त्वन्व्यः परमात्मैत्युदाहृतः ॥ यो लोकावयमाविद्मन्न विभर्त्यव्ययईश्वरः

॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
 त्तमः ॥ १८ ॥

कल्पितात्मभ्यः परमप्रकृत्योऽकल्पितोऽब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्तं आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्षचेतनइत्यतः परमात्मैत्युक्तोऽवेदान्तोऽयुः परमा-
 त्मा लोकप्रथं मूर्ध्नि स्वराख्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्रकीया मायाशक्त्याधिष्ठाय विभर्ति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयति
 पोषयति च कीदृशः अव्ययः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मैत्युदाहृतइत्यन्वयः 'स
 उत्तमः पुरुषइति' श्रुतेः ॥१७॥ इदानीं यथाव्याख्यातोऽक्षरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तमइत्येतद्रासिद्धनामानिवचनेन ईदृशः पर-
 मेश्वरोऽहमेवेत्यात्मानं दर्शयति भगवान् ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठाहं तद्वत्परमं ममेत्यादिप्रागुक्तनिजमहिमनिर्धारणाय परस्मात् क्षरं कायं-
 त्वेन विनाशिनं मायामयं संसारदृशमक्षरमक्षरमतीतोऽप्रतिकान्तोऽहं परमेश्वरः अक्षरावपि मायाख्याद्वय्याकृतावक्षरात् परतः परइति

पञ्चम्यन्ताक्षरपदेन श्रुत्या प्रतिपादितात् संसारवृक्षबीजभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तमउत्कृष्टतमः अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधि-
 श्यामध्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याऽथादुत्तमात्वादेशिम भवामि लोके च प्रथितः पुरुषोत्तमइति सउत्तमः पुरुषइति वेदउदाहृतपत्र-
 लोके च कविकाव्यादौ हस्त्रिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतइत्यादिप्रसिद्धं कारुण्यतो नरवदाचरतः परार्थान् पार्थीय योधितवत्तो निजमीश्व-
 रत्वं सञ्चिःसुखैक्यपुत्रः पुरुषोत्तमस्य नारायणस्य महिमा न हि मानमेति 'केचिन्निपुष्ट्य करणानि विद्युज्य भोगमास्थाय योगमम-
 लात्मधियोर्यन्ते नारायणस्य महिमानमनन्तपारमास्वादयन्नमृतसारमहं दुमुकः ॥१८॥ एवं नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह यो मामीश्वरं
 एवं ययोकनामनिर्वचनेन असंभूढः मनुष्यएवायं कश्चित् कृष्णइति संसोहवर्जितः जानात्ययमीश्वरपवेति पुरुषोत्तमं प्राग्ख्यास्याते

योमामेवमसंभूढोजानाति पुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविज्ञजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १८ ॥
 इतिगुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतत् बुध्वा बुद्धिमान्त्स्यात् कृतकृत्यश्च भा-
 रत ॥ २० ॥

समां मजति संघते सर्वचित् मां सर्वात्मानं वेत्ति स एव सर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन हेभारत अतोयदुक्तं मांभी-
 योव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते सगुणान्तसमतैल्येतात् ब्रह्मभूयाय, कल्पतइति तदुपपन्नं यद्योक्तं ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहमिति तदप्यु-
 पपन्नतरं 'चिदानन्दाकार जलदशचिसार श्रुतिगिरां ब्रजखणिणां हारं भवजलधिपारं कृतधियां विहन्तुं भूभारं विदधदवतार मुहुरहो
 महोयारंयारं भजत कुशालारम्भ कृतिनः' ॥ १९ ॥ इदानींभध्यायार्थं स्तुवन्युपसंहरति इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतम सपूर्णं
 शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणदमास्मन्नध्याये मयोक्तं हे अनघ अब्यसन एतद्बुध्वाभ्याप्योपि यः कश्चिद्बुद्धिमानात्मज्ञानवान् स्यात् कृतं सर्वं
 कृत्य येन न पुन कृत्यान्तरं यस्यास्ति सकृतकृत्यश्च स्यात् विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कृतव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भ-

धेतुं न त्वन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिद्वित्याभिप्रायः ऐभारत त्वं तु महाकुलप्रसूतः स्वयं च व्यसनराहितइति कुलगुणेन स्व-
गुणेन चैतत्तु युष्या कृतकृत्योभाविष्यसीति किमुयकव्यमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ 'धंशीविभूमिपितक्राराश्रयनीरदाभात् पीताम्यरावरुणवि-
भ्यफलाथपोष्ठात् पुण्ड्रुसुन्वस्मुन्नादरविन्दने श्रात्र कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं नजाने ॥१॥ सदासदानन्दपदेतिममं मनोमनोभावमपा-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो-
नाम प्रवचदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

करोति पतागतायासमपास्य सद्यः परापरातीतमुपैति तस्य ॥२॥ शैवाः सौराश्च गणेशावैष्णवाः शक्तिपूजका भवन्ति यन्मयाः स-
धैसोऽहमस्मिपरः शिवः ॥३॥ प्रमाणतोपि निर्णोतं कृष्णमाहात्म्यमद्भुतं नशक्नुवन्ति ये सोऽहु ते मूढानिरस्यं गताः ॥४॥ इतिश्रीमत्प-
रमहंसपरिमाजकाचार्यश्रीविविधेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमयूसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थवैपिक्यायां पुरुषोत्तम-
योगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतमुहेनमः ॥ अनन्तराध्याये अधश्च मूढान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोकरत्यत्र मनुष्यदेहे प्राग्भवीय-
 कर्मानुसारेण व्यस्यमानावासनाः संसारस्यावाप्तरमूलत्वेनोक्तास्ताश्च देव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयोनवभेऽध्याये सूचि-
 ताः तत्र वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्विकी शुभवासना देवी प्रकृतिरित्युच्यते एवं वेदिकनिषेधातिक्रमेण स्व-
 भावसिद्धरागद्वेषानुसारिस्वार्थप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना ऽऽसुरी गक्षसी च प्रकृतिरुच्यते तत्र च विषयभो-
 गमाधानेन रागप्रभवल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहे-
 तुभूता सात्विकी शुभवासना देवी संपत्त शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना राक्षस्यासु-
 रीरकीकरणेनासुरीसंपदिति द्वैराद्येन शुभाशुभवासनाभेदं द्रव्याह प्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेत्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानाया-
 शुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं गोडशोऽध्याय आरभ्यते तत्रादौ श्लोकत्रयेणादेयां देवीं संपदं शारंगोपादिष्टेयं सन्देहंविनाऽनुष्ठान-
 निष्ठत्वं एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यं वाऽभयं सत्त्वस्थान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलता तस्याः सम्यक्ता भ-
 गवत्तत्त्वस्फूर्तियोग्यता सत्त्वसंशुद्धिः परवञ्जनमायावृत्तादिपरिवर्जनं वा परस्य व्याजेन वशीकरणं परवञ्जनं हृदयेऽन्यथाकृत्वा वहि-
 रन्यथा व्यवहरणं माया अथवाहृदकथनमनृतमित्यादि ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः चित्तैकाग्रतया तस्य स्वानुभवारूढत्वं योगः
 तयोर्ब्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगत्ववस्थितिः यदातुं अभयं सर्वभूताभयदानसङ्कल्पपालनं एतच्चान्येषामपि परमहंसधर्मो-
 षामुपलक्षणं सत्त्वसंशुद्धिश्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्थासंभावनाविपरितभावनादिलराहित्यं ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः योगोमनो-
 नाशवासानाशयानुकूलः पुरुषप्रयत्नस्ताभ्यां विशिष्टा संसारीघिलक्षणाऽवस्थितिर्जीवन्मुक्तिकर्षानयोगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायते तदा
 फलभूतैव देवी संपदियं द्रष्टव्या भगवद्भक्तिकं विनान्तःकरणसंशुद्धेरयोगोत्तयां सापि कथिता महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमा-
 धिताः भजन्त्यन्यमनसोज्ञात्वा भूतादिमव्ययीकृति नवमे देव्यां संपदि भगवद्भक्तेरतिश्रेष्ठत्वाद्भयादिभिः सह
 पाठो न कृतइति द्रष्टव्यं महाभाग्यानां परमहंसानां फलभूतां देवीं संपदमुक्ता ततोऽन्युनानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह दानं स्वस्व-
 र्वपरित्यागपूर्वकं परस्वत्त्वसापादनमन्नादीनां यथाशाक्तिकाशास्त्रोक्तः संधिभाग दमोवाहोन्द्रियसंयमः ऋतुकालाद्यतिरिक्तकाले मैथु-
 नाद्यभावः चकारोनुक्तानां निश्चितिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रदर्श पूर्णमासादिः स्मार्तोऽदेवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञो-

मनुष्यसदृशं चतुर्विधं प्रज्ञायज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः चकारोनुक्तानां प्रयुक्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः एतत्प्रथमं गृहस्यस्य
स्वाध्याययोगस्यैव अदृष्टार्थमुत्वेदाद्यध्ययनरूपः यज्ञदादेन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसंघेव्यसाधारण्येन प्रज्ञाचारिभक्त्यर्थकार्यं पृथ-
गुक्तं तपस्त्रिविधं शारीरादि सप्तदशे वक्ष्यमाणे चानप्रस्यसासाधारणो धर्मः एव चतुर्णामाश्रमाणां साधारणां धर्मानुक्ता चतुर्णां
वृणानामसाधारणधर्मानाह आर्जवं अदकत्व श्रद्धात्रानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थोसगोपनं ॥ १ ॥ प्राणिवृत्तिच्छेदोहिंसा तदहेतुत्वमहिंसा
सत्यमनर्थाननुबन्धि यथाभूतार्थवचनं परंप्राप्तोशो ताडने वा कृते सति प्राप्तोय क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः दानस्य
प्रागुक्तेः त्यागः सत्यासः शमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरस्तःकरणस्योपशमः परंस्मै परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोदये-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वा-
ध्यायस्तपश्चाज्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतल्लोलो-
भवं मादवं क्रौरवापलम् ॥ २ ॥

शुनं दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा अलोलुप्त्वं इन्द्रियाणां विषयसन्निधानेव्यविक्रियत्वं मादंयमकूत्वं कृथापूर्वपक्षाद्विष्यवि-
शिष्याद्विष्यश्रियमागणादिव्यतिरेकेण बोधयित्तुत्वं स्तूरिकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्प्रतिबन्धिका लोफलज्ञा अचापलं प्रयोजनं वि-
नापि वाक्यण्याद्विद्यापारयित्तुत्वं चापलं तदभावः आर्जवाद्योऽद्यापलान्ताग्राहणस्यासाधारणाधर्माः ॥ २ ॥ तेजः प्रागल्भ्यं स्त्री-
वालकादिभिर्मूढैरनिमान्यत्वं क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिभवहेतुप्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि
तनुत्संमकः प्रयत्नविशेष येनोत्तभिन्नानि करणानि शरीरं चनावसीदन्ति सुतरायं क्षत्रियस्यासाधारणं शौचमाश्रयन्तरं अ-
र्थप्रयोगादौ भाषावृत्तादिपहिस्यं नतु मृज्जलादिजनितवाह्यमग्राहं तस्य शरीरशुद्धिरूपतया बाह्येनान्तःकरणवासनाशो-
धकत्वाभावात् (वासनान्तानामेव सात्विकादिभेदभिन्नानां देव्यासुर्यादिसम्पदुपल्वेनात्र प्रतिपिपाव-

विपितयात् स्याद्यायादियत्केनचिद्रूपेण वासनारूपत्वे तद्व्यादेयमेव द्रोहः परजिघांसया, शस्त्रग्रहणादि तदभावोऽद्रोहः पत्न्यं धैर्यस्यासाधारणं अत्ययं मानितात्मनि पूज्यत्वातिशय भावनाप्रतिमानिता तदभावोनातिमानिता पूज्येषु नम्रता अयं प्रद्वेषामाधारणोऽधर्मः तमेतं धेदाजुबचनेन ब्राह्मणाविधिविदियन्ति यक्षेन दानेन तपसाऽनाराफेनेत्यादिश्रुत्या, विधिविधौपयिकतया धिनियुक्ताःअमाधारणाः साधारणाश्च यर्णाधमधर्माद्दोषलक्ष्यन्ते एते धर्माभवन्ति निष्पद्यन्ते दैवी शुद्धसत्त्वमयी संपदं वासनास-
न्तर्ति शरीरारम्भकाले पुण्यकर्मभिर्भिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च पुण्यः पुण्येन क-
र्मणा भवति पापः पापेनेत्यादि' श्रुतिभ्य हेभारतेति संयोधयत् शुद्धवंशोद्भवत्वेन पूतत्वात्त्वमेतादृशधर्मयोग्योऽस्तीति सूचयति ॥ ३ ॥
आदेयत्वेन दैवी संपदमुपस्येदानीं हेयत्वेनासुरीं संपदमेकेन श्लोकेन सङ्ख्याह दम्भोऽधर्मिकतयात्मनःख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वं

तीजः क्षमा धृतिः शौचमद्वोहोनातिमानिता ॥ भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत
॥ ३ ॥ दम्भोदपोऽभिसानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थसम्भ-
दमासुरो ॥ ४ ॥

द्वर्षधनव्यजन्गानिनिमित्तोमहद्व्यधारणाहेतुर्गर्वविशेषः अतिमानआत्मन्यस्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्यारोपः देवाश्च वा असुराश्चोभये प्रा-
जापत्याः सृष्टिरे ततोसुराअतिमानेभ्यःकस्मिन्नु वयं जुहवामेति स्वेष्वेवासेषु जुह्वतश्चेरुस्तेतिमानेनैव परावभूदुस्तस्माच्चातिमन्येत
परामस्य श्रेतन्मुपै यदतिमानइति शतपथश्रुत्युक्तः क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिव्वलनात्मकोन्तःकरणप्रवृत्तिविशेषः पारुष्यं
प्रत्यक्षरुक्षयद्वनशीलत्वं चकारोनुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थः अज्ञानं कर्तव्यकर्तव्यादिविषयविवेकामावः
चशब्दोनुक्तानामभावभूतानामधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः आसुरीमसुररमणैहेतुभूतां रजस्तमोमयीं संपदमशुभवासनासन्तर्ति श-
रीरारम्भकाले पापकर्मभिर्भिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य कुरुरुषस्य दम्भाद्याअज्ञानान्तादोषापेव भवन्ति न त्वमयाद्यागुणाइत्यर्थः हे-
पार्थति संयोधयन्विद्युद्युद्धमातृकत्वेन तदयोग्यत्वं सूचयति ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः फलविभागोभिधीयते यस्य वर्णस्य यस्याश्चमस्य

च या चिह्निता सात्त्विकी फलाभिसन्निधरहिता क्रिया सा तस्य देवी सम्पत् सा सत्त्वशुद्धिभागवद्रुकिङ्कानयोगस्वितिपर्वन्तास्ती संसारबन्धनाद्विमोक्षाय केवल्याय भयति अतः सैवोपादेया श्रेयोधिभिः यातु यस्य शाखानिषिद्धा फलाभिसन्धिपूर्णा साहद्वारा च राजसी तामसी क्रिया तस्य सा सर्वोप्यासुरी सम्पत् अतोराक्षस्यपि तदन्तर्भूतैश्च सानियन्धाय नियता ससायन्धाय भक्ता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां च अतः सा ह्येष्व श्रेयोऽर्थाभिरित्यर्थे तत्रैवं सत्यहं कर्मा संपदा युक्तइति संदिधानमनुनमा-
श्यासयति गगाबाह्व मातुचः अहमासुर्यासम्पदा युक्तइति शङ्कया शोकमनुतापं माकार्णिकीः देवी संपद्मशिलक्ष्य ज्ञातोस्ति प्रागर्जि-
तकल्याणोभाविक्ल्यणञ्च त्समसि ह्यपाण्डुन षण्डुपुत्रेण्येनपि देवी संपत्प्रसिद्धा किं पुनत्त्वयीति भाष ॥ ५ ॥ ननु भवतु

• देवी संव्यद्विमोक्षाय निबन्ध्यायासुरीमता ॥ सासुचः संपदं देवीमभिजातोसि पागडुव
॥ ५ ॥ इी भूतखर्गौ लीकेऽस्मिन्दैव त्रासुरएवच ॥ देवोविस्तरशः प्रोक्तथासुरं पार्थ मे

शृणु ॥ ६ ॥

राक्षसी महतिरासुर्यामन्तर्भूता शास्त्रनिर्वदक्रियेगुणवतंत सामान्यात्कामोपभोगप्राधान्यप्राणिहिसामाधान्याभ्यां काचिद्भेदेन व्य-
पदेशोपपत्तेः मातुर्गितु प्रकृतिस्त्वृतीया पृथगस्ति 'भ्रयाः प्राजापत्याः प्रजापती पितरि ब्रह्मन्त्रयंभुवुर्देवामनुष्याभ्यसुरासति' श्रुतेः अतः
सापि हेयकोटापुत्रादेयकोटौ चा चक्रेत्येतत्आह अस्मिन्लोके मयस्मिन्नपि संसारात्पारं द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गौ मनुष्यसर्गौ म-
वतः कौ तौ देवभासुत्स्य न तु राक्षसोमातुर्गोऽधिकः सर्गोस्तीत्यर्थः योयदा मनुष्यः शास्त्रसरकारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ राग-
द्वेषाबभिसूय धर्मपरायणोभवति सतदा देवः यदा तु म्भावसिद्धरागद्वेषप्राबल्येन ब्रह्मिन्नसत्कात्समिभूयाधर्मपरायणोभवति सत-
दाऽसुरइति द्वैविध्योपपत्तेः न हि धर्मोपभोगेभ्यां तृतीया कोटिरस्ति तेषा च भूयते 'इयाह प्राजापत्यादेव्याभासुराद्यु बतः कानीय-

माप्य देवाग्यायमासुरादंति' दमदानदथाविधिपरतु वाक्ये त्रयाः प्रजापत्याइत्यादी दमदानदयारहितामनुष्यां असुरापव सन्तः
 कर्त्तव्यसार्धमेण देवामनुष्यासुराइत्युपचर्यन्तइति नाधिक्यावकाशः एकैनेच इत्यक्षरेण प्रजापतिना दमरहितान्मनुष्यान्प्रति द-
 मोपदेशः कृतः दानरहितान्प्रति दानोपदेशः इयारहितान्प्रति दयोपदेशः नतु विजातीयापव देवासुरामनुष्याइह विवक्षिताः मनुष्या-
 प्यिहारत्वाच्छात्रस्य तथा चान्तेउपसंहरति तदेतदेवैषा देवी वागनुवदति स्तनयित्नुदंददइति दाम्यतददत दयध्वमिति तदेतत्रयं
 निश्रेद्धमं दानं दयामिति तस्माद्राक्षसो मानुषीच प्रकृतिरासुर्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गोविति तत्र देवोभूतसर्गोमया
 त्यांप्रति यिनरदोवित्प्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रपलक्षणे द्वितीये भक्तिलक्षणे द्वादशे हानलक्षणे त्रयोदशे गुणातीतलक्षणे चतुर्दशे इह

प्रकृतिं च निवृत्तिं च जनान विदुरासुराः ॥ नशौचं नापि चाचारीन सत्यं तेषु

विद्यते ॥ ७ ॥

ध्यामयमित्यादीना इदानीमासुरं भूतमर्गं मे मद्रचनोर्वित्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वं गृणु हानार्थमवधारय सारक्या ह्यतस्य हि पतिव-
 ज्ञनं नश्यते कर्त्तुमिति हे पार्थेति सर्वधूम्रचनेनानुपेक्षणीयतां दर्शयति ॥६॥ वज्जनीयामासुरो संपदं प्राणिविशेषणतया तानहमित्यतः
 प्राज्ञनैर्द्वादराभिः स्तोत्रैर्धिवृणोति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषय धर्मं चकारात्तत्रातिपादकं विधिवाम्यं च एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्मं च-
 कारात्तत्रातिपादकं नियमधाम्यं च असुरस्वभावाजगान जानन्ति धतस्तेषु न द्विविधं शौचं नाप्याचारोमन्वादिभिरुक्तः न सत्यं च
 प्रियहितयथार्थभाषणं विद्यते सत्यशौचयोराचारान्तर्भावेषुपि प्राक्षणपरित्राजकन्यायेन पृथगुपादानं अशौचाः अनाचाराः अमृतवा-
 दिन्नोत्सुरामाचार्यनः प्रसिद्धाः ॥७॥.नतु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयोः प्रतिपादकं वेदाख्यं प्रमाणमस्ति निर्दोषं भगवदाज्ञा-
 रूपं सयलोकप्रसिद्धं तदुपजीवीनि च स्थितिपुराणेतिहासादीनि सन्ति तत्कथं प्रवृत्तिनिवृत्तितप्रमाणाद्यज्ञानं ज्ञानेचा आशोच्छोद्धिर्ना

शासितरी भगवत्तिसति कथं तदनुष्ठानेन शौचाचारोदिरहितत्वं बुधतां शास्त्रितुर्भगवतोऽपि लोकवेदप्रसिद्धत्यादत्तमाह सत्यम-
 वाधिततारपयैविषयं तत्त्वावेदकं धेदात्थं प्रमाणं तदुपलब्धि पुराणादि च नास्ति यत्र तदसत्यं धेदस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि तत्रा-
 माप्यानश्रुणुगमाद्विशिष्टाभावः अतएव नास्ति धर्मो धर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठं तथा नास्ति शुभाशुभयोः कर्मणोः
 फलदत्तेऽश्वरोनियन्ता यस्य तदनीश्वरं ते आसुराजगदाहुः बलवत्पापप्रतिबन्धाद्धेदस्य प्रामाण्यं नमन्यन्ते ततश्च इद्व्योधितयोधयो-
 धर्मयोरीश्वरस्य चानगङ्गीकाण्डोपेष्टाचरणेन ते पुरुषार्थेऽप्यथार्थमहायतं प्रकृत्यधिष्ठाना परमेदयुरेण
 रहितं जगद्विष्येतेत्कारणाभावात्कथं तदुत्पत्तिरित्याशाङ्क्याह अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोर्लीपुंसयोरेत्योन्यसंयोगत्वं संभूतं ज-

षसत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाद्य जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

गरकामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यं ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं नेत्याह किमन्यत् अन्यदृष्टं कारणं कि-
 मस्ति नास्त्येवेत्यर्थः अष्टाद्वीकारोऽपि कश्चिद्गत्वा स्वभावे पर्यवसानात् स्वभाविकमेव जगद्विषयमस्तु इष्टे संभवत्यष्टकल्पेनात्त-
 काशात् अतः कामएव प्राणिनां कारणं नान्यदृष्टेऽश्वरादीत्याहुर्इति लोकार्थतिकहश्चित्यं ॥ ८ ॥ इयं दृष्टिः - शास्त्रियदृष्टिर्द्विवैत्या-
 शाङ्क्याह एतां प्रायुक्तां लोकार्थतिकहश्चिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयोऽह्येष्टमाशौहेशाश्रुसमतयः उपक्रमो-
 णोहिंसाः अहिताः शत्रुभोजनतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्याघ्रसर्पादिरूपेण प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते तस्मादियं दृष्टिरित्यन्तायोर्गतिहेतुत्वा
 सर्वात्मना श्रेयोर्षिर्भरवहेयवैत्यर्थः ॥ ९ ॥ ते च यदा केनचित्कर्मणा मनुष्ययोनिमापद्यन्ते तदाह कामं तेऽस्तद्वृत्तवियंयासिद्धोपं दुःपुं-

पूरयितुमशक्यं दम्भेनाधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वव्यापनेन मानेन अपूर्ण्यत्वेऽपि पूण्यत्वव्यापनेन मदेन उत्कर्षराहित्येऽप्युत्कर्षविशेषा-
 ध्यापेण महदवधारणाहेतुनाऽचिन्ताः अस्तत्प्राहान् अशुभनिश्चयान् अनेन मन्त्रेणोमां देवतामाराध्य कामिनीनामाकर्षणं करिष्या-
 मः अनेन मन्त्रेणोमां देवतामाराध्य महानिधीन्स्ताधयिष्यामइत्यादितुराग्रहरूपान् मोहादधिवेकोत् गृह्णीत्या न तु शास्त्रात् अशुचि-
 यताः अनुनीति इमशानादिदेशोच्छिद्यत्वाद्यवस्थाशौचसापेक्षाणि वामगमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः पवर्तन्ते यत्र
 कुत्राप्यर्चिके इष्टफले क्षुद्रदेवताराधनादावितिशेषः एतादृशाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्यग्निमेणान्वयः ॥ १० ॥ तानेव पुनर्विशिनोति

काममाश्रित्य दृष्टुं दम्भमानमदान्विताः ॥ मोहाद्ब्रह्मैवाऽसदप्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्र-
 ताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमाएतावदिति
 निश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकां अपरिमेयां अपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यां प्रलयोमरणमेवास्तोयस्यास्तां प्रलया-
 तां यावज्जीवमनुवर्तमानामिति यावत् न केवलमशुचिव्रताः प्रवर्तन्ते किं त्वेतादृशी चिन्तां चोपाश्रिता इति समुच्चयार्थश्चकारः सदान्-
 नन्तचिन्तापरमपि न कदाचित्पारलौकिकचिन्तायुताः किं तु कामोपभोगपरमाः काम्यन्तइति कामः इष्टाः शब्दादयोविषयास्तदुप-
 भोगएव परमः पुरुषार्थो धर्मोदियोगं ते तथा पारलौकिकमुत्तमं सुखं कुतो न कामयन्ते तत्राह एतावदृष्टमेव सुखं नान्यदेतच्छरी-
 रधियोगे भोग्यं सुखमस्ति एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः एवं निश्चयवन्तः तथा यार्हस्पत्यं सूत्रं 'चैतन्यविशिष्टः
 कायः पुरुषः कामपदैकः पुरुषार्थवर्ति' च ॥११॥ तद्वदशा असुप्तः अशक्योपायायोविषया अनवगतोपायाार्थविषयावा प्रार्थना आशासा-

एतज्जाग्राद्य बन्धनहेतुव्यान् पाशाभोगां शतैः नमूहैर्बद्धाश्च धेयसः प्रख्याल्येतस्तत आकृष्य नीयमानाः कामक्रोधी परमायनमाश्रयेयुषां
ते कामक्रोधपरायणाः श्रीव्यतिकरामित्यापपरान्तिद्याभिलाशाभ्यां सदा परिरुहताइति यावत् इहेते कर्तुं चेष्टन्ते कामभोगार्थं न तु धर्मार्थं
अन्यायेन परस्वहृणादिना अयुंसञ्चयान् धनररादीन् सञ्चयानिति बहुवचनेन धनप्राप्तावपि तत्तृष्णावृत्तौर्धिपयप्राप्तिवर्धमानवृष्णा-
त्वरूपोद्योगोर्थाशतः ॥१३॥ नैयमीहशीं धनवृष्णावृत्तं मनोरज्यकथनेन विवृणोति इदं धनं अतइदानीमनेनोपायेन मया लब्धं इदं
तदन्यत् मनोरथं मनस्तुष्टिकरं शोभमेव प्रान्त्यं इदं पुंस्व तसिञ्चत मम गृहेऽस्ति इदमपि बहुतरं भविष्यत्यागामिति संवत्सरे पुनर्धनं

आगापागगतौर्बहाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्

॥ १२ ॥ इदमद्यमया लब्धमिमं प्राप्त्वे मनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुन-
र्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया वृतः यत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ इंश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोहं

नलवानरसुखी ॥ १४ ॥

एवं धनवृष्णाकुलाः यतन्ति नरकेऽनुचावित्वाग्निमेगान्वयः ॥१३॥ एवं लोभं प्रपञ्च्य तदभिप्रायकथनेनैव तेषां क्रोधं प्रपंचयति असौ
वैवदसनामा मया वृतः शत्रुर्हितुर्जयः अतरदानीमनायासेन हनिष्ये च हनिष्यामि अपरान् सर्वानपि शत्रून् न कोपि मत्सकाशा-
जीविष्यतीत्यर्थैर्यैः नकारात्त्रा केवलं हनिष्यामि तान् किं तु तेषां दारुणतादिकमपि ग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः कुतस्तवैतादृशो समर्थ्य
त्वचुल्ल्यानां त्यदधिकानां शत्रूणां संभयादित्यतमाह इंश्वरोहं न केवलं मानुषोयेन मत्तुल्योऽधिकोवा कश्चित् स्यात् किमेते करि-
ष्यन्ति यथावाः संयथा तास्ति मत्तुल्यः कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेण इदमर्थ्यं विवृणोति यस्मादहं भोगी सर्वभोगोपकरणैरुपेतः सिद्धोहं
पुत्रभृत्यादिभिः सहायैः ससपन्नः स्वतोषि बलवानल्लोजस्वी सुखी सर्वथा निरोगः ॥१४॥ ननु धनेन कुलेन वा कश्चित्समत्तुल्यः स्यात्

रत आह आद्योयनी अभिजनवान् कुलीनोप्याहमेवास्मि अतः कोऽन्योऽस्ति सदृशोमया न कोऽपीत्यर्थः यागेन दानेन वा कश्चित्तु-
 ल्यः स्यादित्यत आह यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानाभिभविष्यामि दास्यामि धनं स्तायकेश्येनटादिभ्यश्च ततश्च मोक्षिष्ये मोक्षं ह्ये लक्ष्ये नर्त-
 क्यादिभिः सहैत्यमज्ञानेनाविधेकेन विमोहिताः विविधं मोहं भ्रमपरंपरां प्रापिताः ॥ १५ ॥ उक्तप्रकारैरेनेकैश्चित्तेस्तत्तद्बुद्ध्यसंकल्पै-
 र्विविधं भ्रान्ताः यतोमोहजालसमाहृताः मोहोहिताहितवस्तुविधेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात् तेन सम्य-
 गाहृताः सर्वतोवेष्टिताः भरत्याहव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृताइत्यर्थः अतएव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा

आद्योभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशोमया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्येइत्यज्ञानवि-
 मोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रान्तामोहजालसमाहृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति
 नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभावितास्त्रधाधनमानमदान्विताः ॥ यजन्ते नामयज्ञैस्ते द-
 म्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

तदेकपरतः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरके वैतरण्यादौ अशुचौ विष्णुत्रयैश्चामादिपूर्णे ॥ १६ ॥ ननु तेषामपि केषांचिद्धे-
 दिके कर्मणि यागदानादौ षष्ठ्यदिशोनादयुक्तं नरके पतनमिति नेत्याह संवृणुणविशिष्टावयमिस्यात्मनेव संभाविता पूज्यतां प्रापि-
 तान् तु साधुभिः कैश्चित् स्तब्धाजनैः यतोधनमानमदान्विताः धननिमित्तोयोमानवात्मानि पूज्यत्वातिशयाद्भासः तन्निमित्तश्च
 योमत्ः परस्मिन् गुर्वादाधप्यपूज्यत्व्याभिमानस्ताभ्यामन्वितस्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैर्न तात्त्विकैर्दीक्षिताः सोमयाजीत्यादिनाममात्र-
 संपादकैर्वा यज्ञैरविधिपूर्वकं विहितान्नेतिफलव्यताराहतेर्दमेन धर्मध्वजितया न तु अद्वया यजन्ते अतस्तत्फलभाजान् भवन्तीत्य-

हि

र्थः ॥ १७ ॥ यक्ष्ये द्वाष्ट्यार्मात्यादिस्फुल्लयेन दम्भाहङ्कारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बद्धिरुद्रसाधनमपि यागदानादिकं कर्म न सि-
 ष्यति अन्तरुद्रसाधनं तु शान्त्यैराग्यभगवद्भजनादि तेषां दूरापास्तमेवेत्याह अहमभिमानरूपोऽहङ्कार सत्सर्वसाधारणः पतैरायो-
 पितृगुणैरत्ननीमहरनाभिमानमहंकारं तथा यत्नं परपरिभयनिमित्तं शरीरगतसामर्थ्यविशेषं दर्पं परावधारणारूपं गुरुतृपाद्यतिक्रम-
 कारणं चित्तदोषविशेषं काममिष्टविषयामिलाप क्रोधमनिष्टविद्येयं चकारात्परगुणासहिष्णुत्वरूपं मात्सर्यं एवमन्यांश्च महतोदोषा-
 नमंश्रिताः एतादृशाभ्यपि पतितास्तवभक्त्या पूताः सन्तोत्तरके न पतिष्यन्तीति चेन्नेत्याह मामीद्वयं भगवन्तं आत्मपरवेहेषु आत्मनां
 तेयमासुराणां परेषां च तदुग्रभार्यादीनां देहेषु मेमास्पदेषु तत्तव युत्थिकर्मसाक्षितया सन्तमतिमेमास्पदमपि बुद्धवपरिपाकात्
 प्रद्विगन्तः ईद्वरस्य मम शासनं श्रुतिरूपं तदुक्तायांनुग्रानपराब्धमुल्लसतयातदतिपतनं मे प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तः दृष्याद्याज्ञानलंघनमेव हि

अहङ्कारं वलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विष्यन्तीष्यसूयकाः ॥ १८ ॥

तत्रप्रवेशति प्रसिद्धं लोके नतु गुवांदयः कथं ताम्रानुरासति तत्राह अश्वत्थकाः गुवांदीनां वैदिकमांगस्थानां कारुण्यादिगुणेषु
 प्रतारणादिदोषारोपकाः अतस्ते सर्वसाधनशून्यानरकपव पतन्तीत्यर्थः मामात्मपरदेहेष्वित्यस्यापरा व्याख्या स्वदेहे परदे-
 हेषु च चिदशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तोयजन्ते दम्भयशेषु श्रद्धायाः अभावाद्दिक्षादिनात्तमनोद्वेषे पीडाभवति तथा पश्यादीनां-
 मप्यविधिना हिंसया चैतन्व्यद्रोहमात्रमर्वाशिष्यतइति अपरा व्याख्या आत्मदेहे जीवानांविष्टे भगवच्छ्रीलाविप्रहे वासुदेवादिसमाख्ये
 मनुष्यत्वादिभ्रमान्नां प्रद्विगन्तः तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रन्हादादिसमाख्येषु सर्वदाऽविर्भूतं मां प्रद्विगन्तइति योजना उक्तं हि न-
 वमे 'अयजानन्ति मां मूढामानुषीं तनुमाश्रितं परं भावमजातन्तोममं भूतमहेश्वरं मोघाशामोयकर्मणोमोघज्ञानाविधेतसः राक्षसी-
 मासुरी चैव प्रकृति मोहनी श्रिताश्रित' अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामधुल्लयति' चान्यत्र, तथा, च भजनीयद्वेषाद्य
 भक्त्या पूता तेषां संभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ तेषां त्वत्कृपया कदाचिन्निस्तारः स्यादिति नेत्याह तान् सन्मार्गप्रविपक्षभूतान्

द्विपतः साधून् मां च क्रूरान् हिंसापरान् अतो नराधमान् अतिनिन्दितान् अजलं सन्ततमशुभान् अशुभकर्मकारिणः अहं सर्वकर्म-
फलदादेयरः संसारेऽप्येव नरकसंसारमार्गेषु क्षिपामि पातयामि नरकागंध आसुरीण्येव अतिक्रूरान् व्यत्यसर्पादियोनिसु तत्तत्क-
र्म्यासनाजुसारेण क्षिपामित्यनुपज्यते पताहदेषु द्रोहिषु नास्ति ममेदयरस्य हृपेयर्थः तथा च श्रुतिः अथ कपूयचरणाः अश्याशोह
कपूयां योनिमापद्येत् श्रयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति कपूयचरणाः कुस्तिक्तकर्माणाः अश्याशोह शीघ्रमेव कपूयां
बुरिसतां योनिमापद्यन्तइति श्रुतेरर्थः अतएव पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वाद्येदयरस्य वैपम्यं नैर्घृण्यं वा तथा च पारम्यं सूत्रं वैपम्यनैर्घृ-
ण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दशयतीति एवं च पापकर्माण्येव तेषां कारयति भगवान् तेषु तद्वर्जितस्त्वात् क्वावणिकत्वेऽपि तानि न-
नाशयति तन्नाशकपुण्योपचयामाघात् पुण्योपचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वात् न हीदवरः पापाणेषु यवाङ्कुरान् करोति ईदवरत्वा-

॥ तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ चिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्विवयोनिषु

॥ १८ ॥ आसुरी योनिमापन्नामूढान्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्येव कौन्तेय ततोया-
न्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

दयोपयत्वापि योग्यतां संपादयितुं शक्नोतीति चेत् शक्तोऽप्येव सत्यसङ्कल्पत्वात् यदि सङ्कल्पयेत् न तु संकल्पयति आशालङ्घिषु स्व-
भक्तद्रोहिषु क्रूरान्मस्वप्नस्रत्वात् अतएव ध्रूयते 'एषहोव साधुकर्मकारयति तं यमुचिनीयते एषउपवासाधुकर्मकारयति तं यमद्यो-
निनीयतइति' येषु प्रसादकारणमस्त्याद्यापालनादि तेषु प्रसीदति तेषु तु तद्वैपरीत्यं तेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्ये कारणामावे
कार्याभावइति किमत्र वैपम्यं 'परात्तु तच्छ्रुतेरिति' न्यायाच्च अन्ततोगत्वा किञ्चिद्वैपम्यापादने माहाभायत्वाद्वादोपः ॥ १९ ॥ ननु ते-
षामपि क्रमेण यद्गुणो जन्मनामन्ते श्रेयोभविष्यति नेत्याह ये कदाचिदासुरी योनिमापन्नास्ते जन्मनि प्रतिजन्मनि मूढास्तमो-
यदुल्लापेनाविषेकिनसंतस्तस्मादपि यान्यधमां गतिं निकृष्टमां गतिं मासप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदाशङ्काप्यस्ति अतोमनुपदिष्टं

वेदमार्गमाप्येत्यर्थः एवकारस्तिर्यक्स्थाचपादिषु वेदमार्गप्रसिखरूपायोग्यतां दर्शयति तेनात्यन्तमोयद्बुद्धयेन वेदमार्गप्रसिखरूपायोग्याः भूत्वा पूर्वपूर्वनिर्कृतयोनितोनिर्कृतमामधर्मा योनिमुत्तरोत्तरं गच्छन्तीत्यर्थः हे कौन्तेयेति निजसंबन्धकथनेन स्वामितोनिस्तीर्णइति सूचयति यस्मादेकदा आसुरीं योनिमापन्नानामुत्तरोत्तरं निर्कृतयनिर्कृतमयोनिलाभोन तु तत्प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमोयद्बुद्धत्वात् तस्माद्याधनमुप्यदेहलाभोस्ति तावन्महतापि श्रयत्वेनासुरीयाः संपदः परमकष्टतमायाः परिहाराय त्वर्येव यथाशक्ति देवी संपदनुपेया श्रेयोर्थिभिरन्यथा तिर्यगादेहेद्राप्तौ साधनानुष्ठानयोग्यत्वाच्च कदापि निस्तारोस्ताति महत् सद्बुद्धमापद्येतेति समुदायार्थः तदुक्तं 'इदं नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः गत्वा निरौषधं स्वातं सरुजः किं करिष्यतीति' ॥ २० ॥ नव्यासुरी संपदनन्तदेवती कथं पुरुषानुपेयापि परिहर्तुं शक्यंतेत्याशङ्क्य तां सङ्घिष्याह इदं त्रिविधं निम्नकार नरकस्य प्राप्ती द्वारं साधत

॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ काम क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्

॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिनरः ॥ चाचरत्थात्मनः श्रेयस्ततोर्थाति परां गतिम् ॥ २२ ॥

सर्वस्याआसुरीयाः सपदांमूलभूतं आत्मनोनाशनं सर्वपुरुषार्थयोग्यतासपादनेनात्यन्तार्थमयोनिप्रापकं, कितवित्यतआह कामक्रोधस्तथा लोभइति प्राग्व्याख्यात् यस्मादेतत्त्रयमेव सर्वानर्थमूलं तस्मादेतत्त्रय त्यजंत एतन्नयत्यागेनैव सर्वोप्यासुरीसंपत्त्यका भवति एतत्त्रयत्यागश्च उत्पद्यस्य विवेकेन सायंयतिदन्धः ततः परं चानुत्पत्तिरिति वदन्त्य ॥ २१ ॥ एतत्त्रयं त्यजतः किं स्वादेति तत्राह पतिः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकसाधनेर्निमुक्तोचिरहितः पुरुषश्चाचरत्थात्मनः श्रेयोयश्चित् वेदबोधितं हेकौन्तेय पूर्वं हि कामादिप्रातिबन्धः श्रेयोनाचपति येन पुरुषार्थः सिद्धेत् अर्थयश्चाचरति येन निरयपातः स्यात् अथुना तत्प्रतियन्धरहितः मन्त्रश्रेयोनाचरति श्रेयश्चाचरति ततपेदिकं सुखमनुभूय सम्यग्धीद्राप याति परां गतिं मोक्ष ॥ २२ ॥ यस्माद्विश्रेयोनाचरणस्य अयमाचरणस्य च

शास्त्रमेव निमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात् तस्मात् शिष्यतेऽनुशिष्यतेऽपूर्वोऽर्थोऽर्थोऽर्थेनेति शास्त्रं वेदः तदुपजोविस्मृत्यतिपुराणादि-
 च तत्संबन्धि विधिर्लिङ्गादिशब्दः कुर्यान्न कुर्यादित्येवं प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कर्तव्यकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनियथाव्यस्तं शास्त्रविधि-
 विधिनियेघातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशाब्दः उत्सृज्य अथर्द्धया परित्यज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण
 वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति यः सौसिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यामन्तःकरणशुद्धिं कर्माणि कुर्यन्नपि नाप्नोति न सुख-
 भैहिकं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥ यस्मादेवं यस्माच्छास्त्रविमुक्तया कामाधीनप्रवृत्तिरोहिकपारादिकसर्वपुरुषार्था-
 र्थयोग्या तस्मात्ते तत्र श्रेयोऽर्थिनः कार्योकार्थव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रं वेदतदुपजोविस्मृत्यतिपुराणादिकमेव

यः शास्त्रविधिभृत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न ससिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम
 ॥ २३ ॥ तन्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्योकार्थव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वाशास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुं-
 सिद्धान्हेसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसं-
 वादे देवासुरसंपद्भिर्भागयोगीनामपौडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

बोधकं प्रमाणं नान्यत्र स्वात्प्रेक्षाबुद्धवान्मादीत्याभिप्रायः एवं च इदं कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कुर्यान्ननुकुर्यादित्येवंप्रवर्तनानि-
 वर्तनारूपेण वैदिककालिङ्गादिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्या निषिद्धं वर्जयन् विहितं क्षत्रियस्य युद्धादिकर्म त्वंःकतुमर्हेसि
 सत्त्वशुद्धिपर्यन्तमित्यर्थः तदेवमस्मिन्नध्याये सर्वस्याआसुर्याः संपदोमूलभूतानुसर्वाथेयःप्रापकानुसर्वथेय प्रतियन्धकान्माहादोपात्र
 कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना अर्द्धधानतया शास्त्रप्रव्रणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति संपूर्णयविभागप्रदर्शनमुखेन
 निर्धारितम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्ये विश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गी-
 तागूढार्थदीपिकायां देवासुरसंपद्भिर्भागयोगीनामपौडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ त्रिविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति कोविच्छास्त्रविधिं शास्त्राव्यश्रद्धया तमुत्सृज्य कामकारमात्रेण य-
त्किञ्चिदनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्दसुराः केचित्तु शास्त्रविधिं शास्त्रा अश्रद्धानतया तदनुसारेणैव निगिद्धं वर्जयन्तो वि-
हितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धं ये तु शास्त्रीयं विधिमालस्यादिवशात्तुपेक्ष्य अश्रद्धानतयेव ब्रह्म-
व्यवहारमात्रेण निगिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणानासुरसाधर्म्येण अस्त्रापूर्वकानुष्ठानलक्षणैः च देव-
साधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किं वा देवेष्वित्युभयधर्मदर्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च सन्दिहानोऽर्जुन उवाच ये पूर्वा-
ध्याये न निर्णीताः न देववच्छास्त्रानुसारिणः किंतु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचोदानामुत्सृज्य आलस्यादिवशाद्नाहस्य मासुरवदश्रद्धया-
नाः किं तु ब्रह्मव्यवहारानुसारेण अश्रद्धयान्विता यजन्ते देवपूजादिकं कुर्वन्ति तेषां तु शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्वनिश्चितदेवानुत्प-
त्ति-
॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु कां कृष्या स-
त्त्वमाहोरजस्तमः ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

लक्षणानां निष्ठा का कीदृशी तेषां शास्त्रविध्यनपेक्षा अस्त्रापूर्विका च सा यजनदिक्रियाव्यवस्थिति. हे कृष्ण यत्काघकर्षणं किं सात्त्विकी
तथा सति सात्त्विकत्वात्ते देवाः अहो इति पश्यान्तरे किं रजस्तमः राजसी तामसी च तथा सति राजसतामसत्वाद्दसुरास्ते सत्त्वमि-
त्येका कोटिः रजस्तमइत्यपरा कोटिरिति विभागज्ञापनायाहोशब्दः ॥१॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य अश्रद्धया यजन्ते ते श्रद्धाभेदा द्विचन्ते
तत्र ये सात्त्विकया अश्रद्धयान्वितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेऽधिक्रियन्ते तत्फलैः च युज्यन्ते ये तु राजस्या तामस्या च अश्रद्धयान्विता-
स्तेऽसुरान् शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते न था तत्फलैः न युज्यन्त इति विवेकानुष्ठानस्य सन्द्देहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं: ययाश्रद्धयान्विताः
शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा देहिनां स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्मो धर्मादिशुभाशुभसर्त्कारदर्शानोत्तजन्मारम्भकः स्वभावः सत्त्रि-
विधः सात्त्विकोऽप्यजस्तमसश्चेति तेन जनिता अस्त्रा विविधा भवति सात्त्विकी राजसी च कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य या

त्प्रारब्धे जन्मनि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विदुषां सा कारणैकरूपत्वादेकरूपा सात्त्विक्येव न राजसो तामसो चेति प्रथमचकारार्थः शास्त्रनिरपेक्षानु प्राणिमात्रसाधारणी स्वभावजा सेव स्वभाववैविध्यानियिधेस्येवकारार्थः उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थप्रसङ्गकारः यतः प्राग्भवीयवासनाव्यसनाव्यसनाभावस्याभिभाषक शास्त्रीयं विवेकविज्ञानमनाहतशास्त्राणां देहिनां नालि अतस्तेषां स्वभाववशाद्विधा भवन्ती तां अर्द्धां गृणु शुद्धा च देवासुरभावं स्वयमेवावधारयत्यर्थः ॥ २ ॥ प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूपादिमित्तकारणवैचित्र्येण अर्द्धवैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि तद्वैचित्र्यमाह सत्त्व प्रकाशशीलवार्त्तस्त्वप्रधानत्रिगुणापार्श्वकृतपञ्चमहाभूतात्त्वमन्तःकरणं तच्च क्वचिदुद्रिक्तसत्त्वमेव यथा देवानां क्वचिद्रजसामिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनां क्वचित्तगसामिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनां मनुष्याणां तु प्रायेण व्याभिधेमैव तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रज्जलमसी अभिभूय क्लिप्तते शास्त्रीयविवेकावि-

॥ सत्त्वानुद्धया सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽर्थं पुरुषोयोयच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विकादेवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान् भूतगणान्द्यान्ये यजन्ते तामसाजनाः ॥ ४ ॥

ज्ञानशून्यस्य तु सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्यानुरूपा श्रद्धा सत्यवैचित्र्यादिविधा भवति सत्त्वप्रधानेनन्तःकरणे सात्त्विकी रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी तमःप्रधाने तु तस्मिन्नामसीति हेभारत! महाकुलप्रसूत ज्ञाननिरतेति वा शुद्धसात्त्विकत्वं शोक्तयति यत्त्वया पृष्टं तेषां निष्ठा क्वेति तत्रोत्तरं गृणु अथ शास्त्रैर्यज्ञानशून्यस्य कर्माधिकृतः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसंपिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिन् श्रद्धा प्रस्तुतेति तद्वस्तुतयचने मयद् अग्रमयोयशसि वद अतोयोयच्छ्रद्धः या सात्त्विकी राजसो तामसो वा श्रद्धा यस्य सत्त्व श्रद्धागुरुपण्य सः सात्त्विको राजसस्तामसो वा श्रद्धयेव निष्ठा द्याभ्यातेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ श्रद्धा श्रुता सती निष्ठां क्षापयिष्यति-ऋजोपायेन सा क्षापयामित्यपेक्षितं देवपूजादिकार्यैर्लोकैर्नानुभवेत्याह जनाः शास्त्रीयविवेकहीनाः ये स्वामाधिक्यं श्रद्धया देवान् श्रद्धादीन् सात्त्विकान् यजन्ते तेऽन्ये सात्त्विकाद्येयाः येव यक्षान् सुवेरदीन् रक्षांसि च यक्षसान् निष्कृतिप्रभृतीन् राजसान् यजन्ते तेऽन्ये राज-

साक्षेयाः ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वथर्मात्प्रच्युतादेहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्नाः उल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेताभवन्तीति म-
नूकान् पिशाचविशेषान् वा भूतगणांश्च सप्तमावृत्कार्दींश्च तामसात्र ये यजन्ते तेऽन्ये तामसाक्षेयाः अन्यइति पदं त्रिव्यपि चैलक्षण्य-
द्योतनाय संयच्छते ॥ ४ ॥ पयमनाहृतशास्त्राणां सत्याद्विनिष्ठा कार्यतोतिर्षिता तत्र कैचिद्राजसतामसाअपि प्राग्भवीयपुण्यपरिपा-
कारसात्त्विकाभूत्वा शास्त्रीयसाधनेभिधिक्रियन्ते ये तु बुराग्रहेण दुर्द्वेषपरिपाकप्रप्तदुर्जनसङ्घादिदोषेण च राजसतामसतां न मुञ्चन्ति
ते शास्त्रीयमार्गाङ्गद्वाराशसन्मार्गानुसरणेनेह लोके परत्र च दुःखमागिनप्लव्याह द्वाभ्यां अशास्त्रविहितं शास्त्रेण वेदेन प्रत्यक्षेणानुमि-
तेन वा न विहितं अशास्त्रेण बुद्धाद्यागमेन बोधितं वा द्यौरं परस्यात्मनः पंडाकरं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते कुर्वन्ति ये जनाः
दम्नोधार्मिकत्वव्यापनं अहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठइति बुराभिमानः ताभ्यां सम्यग्युक्ता योगस्य सम्यक्कमनायासेन वियोगजननासामर्थ्ये

॥ अशास्त्रविहितं द्यौरं तप्यन्ते ये तपोजनाः ॥ दम्नाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवल्गान्विताः ॥ ५ ॥

कर्पयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतमः ॥ मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कामे काम्यमानाविषये योरागलानिमित्तं बलमत्युग्रदुःखसहनसामर्थ्यं तेनान्विताः कामोविषयेऽभिलाषः रागः सदातदभिनिविष्टत्व-
पोसिपद्मः बलमवश्यमिदं साधयिष्यामीत्याग्रहः तैरन्विताइति वा अतएव बलवत्तु सदर्शनेष्यनिवर्तमानाः कर्पयन्तः कृपिकुर्वन्तो-
द्युयोपवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहेन्द्रियसङ्घाताकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायं अचेतसोविवेकशून्याः मां चान्तःशरी-
रस्थ भोऽनुरूपेण स्थितं भोग्यस्य शरीरस्य कृपिकरणेन कृपिकुर्वन्तएव मामन्तर्यामित्वेन शरीरान्तःस्थितबुद्धितद्वृत्तिसाक्षीभूतभोऽव-
रमाज्ञालङ्घनेन कर्पयन्तइति वा तानैहिकसर्वभोगविमुखान् परत्र चाधमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्थग्रहानासुरनिश्चयान् आसुरोविप-
यांसरूपवेदार्थविरोधिनिश्चयोपेयां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानानप्यसुरकार्यकारित्यादसुरान्विद्धि जानीहि परिहरणाय निश्चयस्या-
सुरत्याचर्यूर्ध्विकाणां सर्वासामन्तः करणघृचीनामासुरत्वं असुरत्वजातिराहितानां च मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानसुरान्विद्धीति

त्यर्थः ॥ ८ ॥ अतिशब्दः कट्वादिषु सतस्त्वपि योजनीयः कटुस्त्रिकः कटुरसस्त्वतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् तत्रातिकटुनिग्यादिः अत्यस्ता-
तिलवणान्युष्णाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णोमरीवादिः अतिरुक्षः स्नेहशून्यः कडुकोद्रवादिः अतिविदाही सन्तापकोपाजिकादिः दुःखं ता-
त्कालिकीं पीडां शोकं पञ्चाङ्गावि दौर्मेनस्य आमयं रोगं च धातुवैषम्यद्वारा प्रवर्ततीति तथाविधाआहारापराजसस्येष्टाः - एतैलिङ्गैरा-
जसाक्षेयाः सात्त्विकैश्चैतउपेक्षणीयाइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यातयाममर्धप्रकं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादितिभाष्यं - गतरसं - विरसतां प्राप्तं
शुष्कं यातयामं पक्कसत्प्रहरादिव्यवहितमोदनादि शैल्यमसं गतरसमुद्भूतसारं मथिततुग्धादीत्यन्ये - पूति दुर्गन्धं - पर्युपितं पक्कसद्वा-
इत्यन्तरितं चेत्तत्कालोन्मादकरं धत्तूरादिसमुच्चीयते यदतिप्रसिद्धं बुष्टत्वेन उच्छिष्टं शुकावशिष्टं असेच्यं अयशाहंमशुचि मांसादि

कटुमूलवणात्युपातीक्ष्णहृत्विदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टादुःखगोकामग्रद्राः ॥ ८ ॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युपितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चाभेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अपि चेति वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चीयते एतादृशं यद्भोजनं भोज्यं तत्तामसस्य प्रियं सात्त्विकैरतिदूरादुपेक्षणीयमित्यर्थः एताह-
शभोजनस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कण्टतोक्तं अत्र च क्रमेण रस्यादिवर्गः सात्त्विकः कट्वादिवर्गोराजसः यातया-
मादिवर्गस्तामसइत्युक्तमाहारावर्गवयं तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरयर्गद्वये द्रष्टव्यं तथा ह्यतिकटुत्वादिस्त्वत्यविरोधि ताहदास्या-
नास्वाद्यत्वात् प्रक्षत्वं शिग्धत्वविरोधि तीक्ष्णत्वविदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वास्त्रित्वविरोधिनि अत्युष्णत्वायादिकं तद्व्यवविरोधि
आमयप्रदत्वमायुःसत्वयलारोग्यविरोधिः दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविनेधि एवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वं राजसवर्गे स्पष्टं तथा ता-
मसवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्युपितत्वानि यथासंभवं रस्यत्वशिग्धत्वस्त्रित्वविरोधीनि, पूतित्वोच्छिष्टत्वमित्येतानि तद्व्यववि-
रोधीनि आयुः सत्त्वादिविरोधित्वं तु स्पष्टमेव राजसवर्गे इष्टविरोधमात्रं तामसवर्गे तु इष्टाहृष्टविरोधइत्यतिशयः ॥ १० ॥ इदानीं

क्रमप्राप्तं त्रिविधं यथासाह त्रिभिः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवातुमास्यशुक्लध्वज्येतिथ्योप्रादिक्रमोत्क्रियेद्यः काम्योनिस्सद्यः फलसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारणैश्च मुख्यकल्पेनानुष्ठेयः काम्यः फलसंयोग विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारणसंभवे प्रतिविद्यानुपादानेनानुस्यकल्पेनान्यनुष्ठेयोनित्यं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधियुपादायायदयं यद्यप्यमेव प्रत्यवायपरि-
 श्रायवाच्यकर्मविनादिनिमित्तेन चोदितत्वाकिति मतः समाधाय निश्चित्य अफलाकार्त्विभिरन्तःकरणशुद्धययितया काम्यप्रयोगवि-
 भुलैर्विधिष्वशेषयाशास्त्र निश्चितोयोग्यश्चरज्यतेऽनुष्ठेयते सयथा शास्त्रमन्तःकरणशुद्धयंमनुष्ठेयमानोमित्यप्रयोगः सात्त्विकोद्देश्यः
 ॥ ११ ॥ फलं काम्यं स्वर्गादि, अभिसन्धाय उद्दिश्य न त्यक्तःकरणशुद्धिं तुर्नित्यप्रयोगवैलक्षण्यसूचनायः दुग्मोलोके धार्मिकत्वस्या-

अफलाकार्त्विर्भयज्ञीविविदुष्टोयद्भुज्यते ॥ यद्यव्यसेवेति सन्नः सामावाय ससात्त्विकः
 ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं दस्मार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरत श्रेष्ठ तं यज्ञं विधि
 राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टानं सन्वहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं
 परिचक्षते ॥ १३ ॥

पुनं तदर्थमपि चेवेति विकल्पसमुच्चयाभ्यां त्रैविध्यसूत्रार्थं पारलौकिकं फलमभिसंधायैवाद्स्मार्थत्येऽपि पारलौकिकफलानभि-
 संधाने दस्मार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पक्षौ पारलौकिकफलायंमन्यैद्विकलौकिकदस्मार्थमपि ससुखयेनैकः पक्षः एवं इत्याहअफला-
 भिसन्धिगान्तःकरणशुद्धिमनुद्दिश्य यद्विज्यते यथाशास्त्रं योग्योनुष्ठेयते तं यज्ञं राजसं विद्धि ह्यानाय हे भरतश्रेष्ठोति योग्यत्वसूत्र-
 नम् ॥ १२ ॥ यथाशास्त्रबोधितविपरितं अन्नदानहीनं स्मरतोर्णतथ मन्वहीनं धार्योदक्षिणाहीनं श्रुतिवङ्गवादिना भ्रष्टापरहितं ता-
 मसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टाः विधिहीनत्वायेकविशेषणः यथाविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेनैकविधमिति एतद् द्वित्रिचतुर्विधेषणसमु-
 चयेन च षट्शोभेदास्तामसपक्षश्च श्रेयाः राजसे यज्ञेन्तःकरणशुद्ध्याभावेपि फलोत्पत्त्यभावेपि यथाशास्त्रमनुष्ठानात् तामसे त्व-

यथाशाखात्रुष्टानाम् किमप्यपूर्वमस्तीत्यातिशयः ॥ १३ ॥ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शारीर्याचिकमानसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः देवाग्रहविष्णुशिवसूर्याग्निर्गोदर्यः क्रिजाः विजातयोत्राहणाः शुरुवः पितृमात्राचार्यादयः प्राणाः पण्डिता-
 चिदितवेदतदुपकरणार्थोः तेषां पूजनं प्रणामशुभ्रपादि यथाशास्त्रं शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आजंघमकोटिल्यं भावशुद्धिशब्देन मानसे तपसि बह्यति शारीरं त्याज्यं चिहितप्रतिपिच्छयोरैकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निपिच्छमैयुननिवृत्तिः अहिंसा अ-
 शास्त्रीयप्राणिपीडनाभावः च कारादस्तेयापरिग्रहावपि शारीरं शरीरप्रभृतैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शरीरेण पश्यते तस्य हेतवइति हि पश्यति इत्थं शारीरं तपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं न कस्यचिद्दुःस्वप्नकरं सत्यं प्रमाणमूलमबाधितार्थं प्रियं श्रोतुस्त-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यसहिंसा च शारीरं तपउच्यते ॥ १४ ॥
 अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तपउच्यते
 ॥ १५ ॥ मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमु-
 च्यते ॥ १६ ॥

त्कालश्रुतिसुब हितं परिणामे सुबकरं चकारोविशेषणानां समुच्चयार्थः अनुद्वेगकरत्यादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं तत्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनं यद्वाक्यं यथा शान्तोभव वरस स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयोभविष्यतीत्यादि तद्वाङ्मयं वाचिकं तपः शारीरयत् स्वाध्यायाभ्यसनं च यथाविधियेदोभ्यासश्च वाङ्मयं तपउच्यते एतन्नकारः प्राक् विशेषणसमुच्चयावधारणे व्याख्यातः ॥१५॥ मनसः प्रसादः स्वच्छता विषयचिन्ताव्याकुलत्वराहित्यं सौम्यार्थं सौमनस्यं सर्वलोकाहितैचित्तं प्रतिपिच्छाच्चिन्तनं च मोनं मु-
 निभायएकाग्रतयात्मचिन्तनं निदिध्यासनाख्यं धामसंयमहेतुर्मेत संयमोमौनमिति भाष्यं आत्मविनिग्रहं आत्मनोमनसोविशेषेण सर्व-
 श्रुत्तिनिग्रहोनिरोधः समाधिप्रसंभ्रगतः भावस्य हृदयस्य शुद्धिः कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनरशुद्धच्युत्पादराहित्येन सम्पत्केन वि-

शिष्टा सा भावयुक्तिः परैः सह द्यवहारकाले मायाराहित्यं सेति भाष्यं इत्येतत् एवं प्रकारं तपोमानसं उच्यते ॥१६॥ शारीरवाचिक-
मानसभेदेन त्रिविधप्रयोगस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति त्रिभिः तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं शारीरं वाचिकं मानसं च तपः
श्रद्धया आस्तिस्यबुद्ध्या परया मृष्टया अग्रामाण्यशङ्काकलङ्कान्यया फलाभिसन्धिधन्यैर्युक्तैः समाहितैः सिद्ध्यासिद्ध्योर्निर्विकारैर्नैर-
धिकारिभिस्तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते शिष्टा ॥ १७ ॥ सत्कारः साधुर्यं तपस्वी ब्राह्मणइत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिः
मानः मत्पुरयानाभिव्यदनादिः पूजा पादप्रक्षालनार्चनधनदानादिः तदर्थं दम्भेनैव च केवलं धर्मध्वजित्वेनैव च न त्वास्तिस्यबुद्ध्या य-

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ अ फलाक्राङ्घ्रिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

सरकारमानपूजायै तपोदम्भेन चैव यत् ॥ त्रियते तदिह प्रीतिं राजसं, चलमध्द्रुवम् ॥ १८ ॥

मूढग्राह्येणात्मनोपरपीडया त्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तानससुदाहृतम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे ध तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

तपः क्रियते तद्दानसं प्रोक्तं शिष्टैः इह अस्मिन्नेवं लोके फलेदं न पारलौकिकं चेलमत्यल्पकालसाधिर्यफलं अधुवं फलजनकतानियम-
शून्यम् ॥१८॥ मूढग्राहणे अधिवेकातिशयरुतेन नुराग्रेण आत्मनोदेहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अ-
न्यस्य विनाशार्थमभिचाररूपं वा तत्तानससमुदाहृतं शिष्टैः ॥ १९ ॥ इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयति त्रिभिः दातव्यमेव
शास्त्रचोदनाथशादित्वेवं निश्चयेन न तु फलाभिसन्धिना यद्दानं तुलापुरुषादिं दीयते अनुपकारिणे मत्पुरयकाराजनकाय देशे, पुण्ये
कुरक्षेत्रादौ काले च पुण्ये सूर्योपरागादौ पात्रे चेति चतुर्थ्यर्थं सप्तमी पात्रायैत्यर्थं कीर्तशायातुपकारिणे दीयते पात्राय
अ विधातपोयुक्ताय (पातीतिपातारक्षकः तस्मै) पात्रे रक्षकायेति वा विधातपे श्यामात्मनो वातुथ पातनक्षमंपंश्च

प्रतिगृह्णीयादिति शास्त्रात् तदेवं मृतं दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे मांमयमुपकारिव्यतीत्येवं इष्टार्थं फलं
 वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं सात्त्विकविलक्षणं दीयते परिक्रिष्टं च कथमेतावद्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं च य-
 दीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशे स्वतोवा बुर्जनसंसर्गाद्वा पापहेतावशुचिस्थाने 'अकाले' पुण्यहेतुत्वेनाप्रसिद्धे 'यस्मिन्
 कास्मिञ्चित्' अशौचकाले वा अपान्नेष्यञ्च विद्यातपोरहितेभ्योनटविटादिभ्यः यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं प्रिय-
 भापणपादप्रक्षालनपूजादिस्तत्कारशून्यं अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं तामसमुद्गृह्णतम् ॥ २२ ॥ तदेवमाहारस्य इष्टतपोदानानां
 त्रैविध्यकथनेन सात्त्विकानि तान्यादेयानि राजसतामसानि तु परिहृतव्यानीत्युक्तं तत्राहारस्य इष्टार्थत्वेन नास्त्यद्भ्रवैर्गण्येन 'पुण्ये फ-

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुद्गृह्णतम् ॥ २२ ॥

औत्सर्ज्यादिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणासीन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥ २३ ॥

लाभावशङ्का यज्ञतपोदानानां त्वद्धार्यानामद्भ्रवैर्गुण्याद्पूर्वाजुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति सात्त्विकानामपि तेपामानर्थक्यं प्राप्तं प्रमादय-
 शुलत्वाद्गुणानुष्ठानात् अतस्तद्गुणपरिहाराय औत्सर्ज्यादिति भगवद्भ्रामोच्चारणरूपं सामान्यप्रार्थयञ्चित्तं परमकारुणिकतयोपदिशति भगवान्
 औत्सर्ज्यादित्येवंरूपब्रह्मणः परस्मारमनोनिर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः प्रतिपादकशब्दः नामेति शयत् त्रिविधः तिस्रोविधाश्रवय-
 चायस्य सत्रिविधः स्मृतः वेदान्तविद्भिः एकवचनावयवमेकं नाम प्रणववत् यस्मात्पूर्वमेहर्षिभिरयं ब्रह्मणो निर्देशः स्मृतस्तस्मादिदानीं-
 तनैरपि स्मर्तव्यमिति विधिरत्र कल्प्यते वपद्कर्तुः प्रथममक्षयइत्यादिविधिव वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायात् यज्ञदानतपःक्रियासंयोगा-
 न्याय तद्भ्रवैर्गुण्यमेव फलं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परकाङ्क्षया कल्प्यते 'प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् स्मरणादेव तोद्विष्णो

संपूर्णं स्वादिति' श्रुतिरिति स्मृतेश्चैव शिष्टाचारश्च ब्रह्मणोनिर्देशः. सूयते कर्मवैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्राह्मणइतित्रैचर्णोपलक्ष-
ण ब्राह्मणाद्या' कर्तारं वेदाः करणानि यद्वाः कर्माणि तेन ब्रह्मणोनिर्देशेन करणभूतेन पुरा विहितं. प्रजापतिना तस्माद्यद्वादिमुष्टिहेतुत्वे
तद्वैगुण्यपरिहारमर्थमहाप्रभावोयं निर्देशश्चास्त्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानीमकारोकारसफात्प्राप्त्यानेन तत्समुदायोद्धारव्याख्यानवदोद्धार-
च्छब्दसच्छब्दव्याख्यानं तत्समुदायरूपं ब्रह्मणोनिर्देशं स्तुत्यतिशयाय व्याख्यातुमारमते चतुर्भिः. तत्र प्रथममोद्धारं व्याचष्टे यस्मा-
दिति ब्रह्मोत्पादितु श्रुतिष्वोमिति ब्रह्मणोनामप्रसिद्धं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं
ब्रह्मादिनां वेद्यादिनां यद्ब्रह्मणोनाम प्रसिद्धं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं तस्मादोमित्युवाच त्वं

तस्मादोमित्युदात्तल्ययज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । २४॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मीचक्राङ्घ्रिभिः ॥ २५॥

सन्नावे साधुभावे च सदिरथैतरप्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते । २६ ॥

नानस्य सर्वस्योपारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४॥ द्वितीयं तच्छब्दं व्याचष्टे तत्प्रथमसत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तद्विति ब्रह्मणोनामोदात्त-
कर्मनभिसंधायान्त करणशुद्धयर्थं यज्ञतपः क्रियादानक्रियाश्च विविधाः क्रियाः क्रियन्ते तस्मादितिप्रशस्तमेतत् ॥ २५ ॥ तृतीय
सच्छब्दं व्याचष्टे ब्राह्मणं 'सदेव सोम्येदमब्रह्मासीदित्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं 'सदित्येतद्ब्रह्मणोनाम' सद्भावे, अविद्यमानत्वशङ्कायां विद्य-
मानत्वे साधुभावे च असाधुत्वशङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यद्वादेः साधुत्वं तत्फलस्य' च विद्यमान-
त्वं कर्तुं श्रमते तदित्यर्थः तथा सद्भावसाधुभायोरित्य प्रशस्ते अप्रतिबन्धेनाशुसुखजनके, माद्वलिके, कर्माणि विधादादौ सच्छ-
ब्दे पार्थ युज्यते प्रयुज्यते तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यद्वादेः समर्थमेतन्कामेति प्रशस्ततरमेतद्वि

त्यर्थः ॥२६॥ यज्ञे तपसि दाने च या स्थितिस्तत्परतयावस्थितिर्निष्ठा सापि सदित्युच्यते विद्वान्निः कर्म चैव तदर्थीयं तेषु यज्ञदानत-
पोरूपेष्वर्थेषु सर्वं तदनुकूलमेव च कर्म अथवा यस्य ब्रह्मणोनामेदं प्रस्तुतं तदेवायौविषयोपस्य तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानं तदनुकूलं कर्म
तदर्थीयं भगवदर्पणशुद्ध्या क्रियमाणं कर्म वा तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते तस्मात्सदिति नाम कर्मवैगुण्यापनोदनसमर्थं प्रशस्तं या-
स्यैकेकोऽवयवोऽप्येतादृशः किं वक्तव्यं तत् समुदायस्योत्तसदिति निर्देशस्य माहात्म्यमिति सन्धियण्डितार्थः ॥ २७ ॥ यद्यालस्यादिना
शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य अहथानत येव इत्यव्यवहारमात्रेण यज्ञतपोदानादि कुर्यतां प्रमादादौगुण्ये प्राप्ते तु ओं तत्सदिति ब्रह्मनिर्देशेन
तत्परिहारस्तत्राहथानतया शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य कामकारेण यत्किञ्चिदादि कुर्यतामसुराणामपि तेनैव वैगुण्यपरिहारः स्यादिति

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते
॥ २७ ॥ अथहया हुतं दत्तं तपसाप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तरप्रैत्य
नोद्ब्रह् ॥ २८ ॥

ॐ

कृतं अथवा सात्त्विकत्वहेतुभूतयेत्यत आह अथहया यद्दत्तं हुतं कृतमसौ दत्तं यत् ब्रह्मणोऽप्यः यत्तपस्तप्तं यच्चान्यत्कर्म कृतं स्तुति
नमस्कारादि तत्सर्वमथश्रयाकृतं असत् असाधित्युच्यते अतद्योतत्सदितिनिर्देशेन न तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुं संवया तदयो-
ग्यरथाच्छ्रलायाइवाङ्कुरः तत्कस्मादसदित्युच्यते गृणु हेपार्थं चोहेती यस्मात्तदश्रयाकृतं न प्रेत्य परलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाज-
नकत्वात् नो इह नापीह लोके यथाः साधुभिर्निन्दितत्वात् अतपेहिकागुम्भिकफलविकल्पादश्रयाकृतस्य सात्त्विक्या अश्रयेक, सा-
त्त्विकं यज्ञादि कुर्यादन्त करणशुद्धये तादृशस्यैव श्रयापूर्वकस्य सात्त्विकस्य यज्ञादेर्देवावैगुण्यराङ्गायां ब्रह्मणोनामनिर्देशेन सादगु-
ण्यं संपादनीयमिति परमार्थः श्रयापूर्वकमसात्त्विकमापे यज्ञादि विगुणं ब्रह्मणोनामनिर्देशेन सात्त्विकं सगुणं च सम्पादितं भवतीति

भाष्यं तदेवमस्मिन्नाध्ययि आलस्यादिनाऽनाहताशाखाणां श्रद्धापूर्वकं वृद्धव्यवहारमालेण प्रवर्तमानानां शाखानादरेणासुरसाधर्म्येण
श्रद्धापूर्वकालुप्तानेन च देवसाधर्म्येण किमसुरादमी देवात्रैल्यर्जुनसंरायविषयाणां राजसतामसश्रद्धापूर्वकं राजसतामस्यशादिषा-

इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभग
योगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

रिणोऽभ्युपः शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकश्रद्धापूर्वकं सात्त्विककर्मणादिकारिणस्तु देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण-
इति श्रद्धात्रैविध्यमदर्शनमुत्सेनाहारादित्रैविध्यमदर्शनेन च भगवता निर्णयः कृतव्रतं सिद्धम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमत्परमहंसप-
रिमाज्जाचार्येणोपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां श्रद्धात्रयविभागयोग-
विवरणेनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ पूर्वोप्याये श्रद्धाश्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानश्रैविध्येन च कर्मिणां श्रैविध्यमुक्तं सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय इदानीं तु संन्यासश्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि श्रैविध्यं वक्तव्यं तत्र तत्त्वबोधनानन्तरं यः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः सचतुर्दशोऽप्याये गुणातीतत्वेन व्याख्यातत्वाच्च सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति योपि तत्त्वबोधात्प्राक् तदर्थं सर्वकर्मसंन्याससत्त्वबुद्धसया वेदान्तवाक्यविचारय भवति सोऽपि श्रैगुण्यविषयवेदान्तश्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातः यस्तु तत्र तत्त्वबोधनानामनुपपन्नतत्त्वबुद्धयुक्त्यां च कर्मसंन्यासः संसंन्यासो च योगी ज्ञेत्यादिना गौणोव्याख्यातस्तस्य श्रैविध्यसंभवात्तद्विशेषं बुद्धयुः अचिदुयामनुपजातविधिदिपानां च कर्माधिकृतानामेव किञ्चित्कर्मग्रहेण किञ्चित्कर्मपरित्यागोयः सत्यागांशगुणयोगा-

॥ श्रुर्जुनउवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ त्यागस्य च दृष्टौ केश
पृथक्केशिनिपूटन ॥ १ ॥

त्वं संन्यासशब्देनोच्यते पताहशस्वान्तःकरणशुद्धयर्थमविद्वत्कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केनचित्द्रूपेण कर्मत्यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक् सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि त्यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि किं संन्यासत्यागशब्दौ घटपटशब्दाविव भिन्नजातीयार्थी क्विया प्राहणपरित्याजकशब्दाविवैकजातीयार्थी यथाघत्तर्हि त्यागस्य तत्त्वं संन्यासात्पृथक् वेदितुमिच्छामि यदि द्वितीयस्तर्ह्यन्तरोपाधिभेदमात्रं वक्तव्यं एकव्याख्यानेनैवोभयव्याख्यातं भविष्यति महाबाहो केशिनिपूटनेति संबोधनाश्रयां बाह्योपद्रवनिवारणस्वरूपयोग्यताफलोपधाने प्रदर्शिते त्वपीकेशेत्यन्तरुपद्रवनिवारणसामर्थ्यमिति भेदः अत्यनुरागात्सम्बोधनत्रयं अत्रार्जुनस्य द्वौ प्रश्नौ कर्माधिकारिकर्तृकत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येण संन्यासशब्दप्रतिपाद्यत्वेन च गुणातीतसंन्यासद्वयसाधर्म्येण त्रैगुण्यसंभवा-

संभवाभ्यां संवाचः प्रथमस्य प्रथस्य धीर्ज्ञेद्वितीयस्य तु संन्यासत्यागवाच्ययोः पर्यायत्यात् कर्मफलत्यागरूपेण च वैलक्षण्ययोकेः संशयः ॥१॥
 तत्रास्तिमस्य सुधीकटाहत्यायेन निराकरणायोक्तं काम्यानां फलकामनया चोदितानामन्तः करणशुद्धाचतुपयुक्तानां कर्मणामिष्टिप-
 द्युसोभादीनां न्यासं त्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति कथयः सुहसवर्दिनः कोचित्तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविधिविपन्ति यज्ञेन वाने-
 न तपसा नाशकतेति' वाक्येन वेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य ग्राह्यचारिधर्मस्य यज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य तपोभ्या-
 राकराद्यभ्यामुपलक्षितस्य धानप्रत्यर्धर्मस्य नित्यस्य नित्येन हितेन पापक्षयेण द्वारेणात्मज्ञानार्थत्वं बोध्यते न च विनियोगवैयर्थ्यं ज्ञा-
 नमुपपद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणाल्लनेनैव लभ्यत्वानिति वाच्यं विनियोगभावेहि सत्यपि नित्यकर्मोत्पत्तौ ज्ञानं स्याद्वा न वा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कथयोषिदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं
 प्राहुस्त्यागं विचक्षणः ॥ २ ॥

स्यात् सति तु विनियोगे ज्ञानमयद्वयं भवेदेवेति नियमार्थत्वात् तस्मान्नित्यकर्मणामेव वेदने विधियुक्त्यां वा विनियोगात् सत्त्वशु-
 द्धिविधियुक्त्यापत्तिपूर्वकवेदनार्थिना नित्यान्येव कर्मणिं भगवदपेक्षयाऽनुष्ठेयानि काम्यानि तु सर्वाणि सफलानि परित्याज्यानी-
 र्थेकं मतं अपरं मतं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणः सर्वेनां काम्यानां नित्यानां च प्रतिप्रवोक्तफलत्यागं सत्त्वशुद्धयर्थितया
 विविदिगासंयोगेनानुष्ठानं विचक्षणविचारकुशलालास्यागं प्राहुः ज्ञादिरोपुण्यमवति ज्ञादिरं धीयं कामस्य यूपं करोतीत्यत्र यथेकस्य
 ज्ञादिरत्यस्य क्रतुप्रकरणपाठान् फलसंयोगश्च क्रतवर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणभेदात् ययाऽग्निहोत्रादिपद्युत्तोमानां सर्वेषामपि शतप-
 थ्यदितानां चोपपत्तिविधिसिद्धानां तच्छफलसंयोगः प्रत्येकवाक्येन विविदिगासंयोगश्च यज्ञादिवान्येन क्रियतइत्युपपन्नं एकस्यतुभयत्वं

संयोगपृथक्कामिति न्यायात् तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके यन्नेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं श्रुहीत्या खोत्पत्यास्त्रायमिदं पुरुष-
 विविदिगामात्रसाधे युनक्तिति तस्मात्काम्यान्यपि फलाभिसन्धिमुक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानि न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां स्वतः
 काम्यत्वमित्यत्वरूपविशेषोऽस्ति पुरुषाभिप्रायभेदकतस्तु विशेषः फलाभिसन्धिप्रत्यागेकतस्तस्यः नित्यकर्मणां च प्रातिस्विकफलसद्भा-
 यमतिष्ठमिष्टमिष्टं च त्रिविधं कर्मणः फलमित्यत्र वक्ष्यति नित्यानामेव विविदिपासंयोगेन काम्यानां कर्मणां फलेन सहस्वरूपतोपि प-
 रित्यागः पूर्वोद्देशार्थः काम्यानां नित्यानां च संयोगपृथक्केन विविदिपासंयोगात्तदर्थं स्वरूपेताऽनुष्ठानेऽतिप्रातीकफलाभिसन्धि मा-
 त्रपरित्यागात्तुचुत्पार्थस्यार्थः तवेतदाहुर्वातिककृतः वेदानुचचनादीनामैकार्थ्यज्ञानजन्मने तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते वि-

त्याजं दोषश्चिदर्थके कर्म प्राहुर्मनोपिणः ॥ यद्दानं पः कर्म न त्याज्यमिति चा-

परे ॥ ३ ॥

धिः यद्वा विविदिपार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्कतइति तदेवं सफलकाम्यकर्मत्यागः संन्यासशब्दा-
 र्थः सर्वेषामपि कर्मणां फलाभिसन्धिप्रत्यागस्यागशब्दाद्वार्थइति न घटपटशब्दयोरिव संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं किं त्व-
 न्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्मोऽनुष्ठाने फलाभिसन्धिप्रत्यागइत्येकपवार्थउभयोरिति निर्णतिपकः प्रश्नोऽनुत्स ॥ २ ॥ अथुना द्वितीयप्रप्रतिव-
 चनाय संन्यासत्यागशब्दार्थस्य त्रैविध्यं निरूपयितुं तत्र विप्रतिपत्तिमाह सर्वं कर्म वन्थहेतुत्वात् दोषवत् दुष्ट अतः कर्माधिकृतेरपि
 कर्म त्याज्यमेवेत्येके मनीषिणः प्राहुः यद्वा दोषवत् दोषइव यथादोषोरागादिस्त्यज्यते तद्वत्कर्म त्याज्यमनुत्पन्नवोधैरनुत्पन्नविविदि-
 धेः कर्माधिकारिभरपित्येकः पक्षः अत्र द्वितीयः पक्षः कर्माधिकारिभिन्नन्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिपोत्पत्त्यर्थं यद्दानतपः कर्म न-

स्याज्यमिति चापरे मन्तारिणः प्राहुः ॥ ३ ॥ एवं विप्रतिपत्तौ निश्चयमाहनिश्चयमिति तत्र त्वया षुष्टे कर्माधिकारिकर्तृके संन्यासत्या-
गसद्वाङ्म्यां प्रतिपादिते शापे फलाभिसन्धिपूर्वकर्मत्यागे मे मम यचनाधिकार्यं पूर्वाचार्यैः कृतं गृणु हे भरतसत्तम किं तत्र दुर्ज्ञेय-
मनीस्यतत्राह हेतुद्वयव्याप्तं पुरुरधेष्ट हि यस्मात् त्वया कर्माधिकारिकर्तृकः फलाभिसन्धिपूर्वकर्मत्यागः त्रिविधः संप्रकीर्तितः तथाहि
सादेयं देव स्वप्रकीर्तितः अथवा विशिष्टाभावरूपस्वस्यागोविशेषणभावादिरोप्यभावाद्बुभयभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितः तथाहि
फलाभिसन्धिपूर्वकर्मत्यागः सत्यपि कर्माणि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागोद्धृत्यैः फलाभिसन्धेः फ-
लं कथं त्यागात्तृतीयः प्रथमः सार्विकमादेयः द्वितीयस्तु हेयोद्धृत्यैः तृतीयस्तु कृतोपजसः विपर्ययसेन कृतस्त्वाप्तः पलावान् क-

विद्युदं गृणु मे तत्र त्वयागि भरतसत्तम ॥ त्वयागोद्धि पुनपव्यात्र त्रिविधः संप्रकी-
र्तितः ॥ ४ ॥

सांध्यकारिकर्तृकर्मत्यागोऽंजुनात् प्रश्नविषयः कर्तायस्तु कर्माधिकारिकर्तृकोत्तैर्गुण्यरूपोनाहुंनप्रश्नविषयः सोऽपि साधनफलमेवेन
द्विविधः तत्र सार्विकेन फलाभिसन्धिद्वत्यागपूर्वकर्ममातुष्टानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तं करणस्योत्पन्निविदिपस्यात्मज्ञानसाधनप्रयणा-
त्यवेदान्ताधिकार्य फलाभिसन्धिप्रदित्त्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य फलंमोर्वेतुव्ये ज्ञातइवाचइहनस्य परित्यागः संप्रकः
साधनपूर्तांमिदिद्वैरसन्त्यास इत्यते तममे तैष्कर्म्येसांके परमाभिति यक्यति द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिणाकाद्-
स्मिद्गन्मपादीपिंशात्पत्रान्मचोऽथस्य कृतत्सस्य परित्यागः फलंभूतः सविद्वत्सन्त्यासइत्युच्यते इतु
यत्प्राप्तमपिशिरेव स्यादित्यादि श्लोकाभ्यां प्राव्यात्थतः स्थितप्रबलदृष्टादिभिश्च यद्बुधा प्रपञ्चितः यस्मादेवं त्यागस्य तत्त्वं बुद्धेयं
त्वया शोकं तत्त्वं धीदत्तुमिच्छामोति भर्तामम सर्वंशस्य यचनाद्विद्वीत्यमिप्रायः सचोऽथतद्वयेन कुलनिमित्तोक्तंयं पौरुषनिमित्तोक्तं

र्षश्च योग्यताविशयसूत्रनायाकेः ॥ ४ ॥ कोसौ निश्चयोविप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोगितीयः पक्षइत्याह द्वाभ्यां चोहेतौ यस्मात्
 यद्दानतर्पांसि मनीषिणामकृतफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकपापमलक्षालनेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानेन च
 शोधकानि अकृतफलाभिसन्धीनामेव यद्दानतर्पांस्येव शोधकानि भवन्त्येव उपाधिदुःखैचोपहितशुद्धिरत्राभिप्रेता तस्मादन्तःक-
 रणशुद्धिभिः कर्माधिभूतैर्यद्दानतर्पांस्येव यत् फलाभिसंधिरहितं कर्म तन्न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव तत् अत्याज्यत्वेन कार्यत्वे ल-
 ब्धेव्यत्यादरार्थं पुनः कार्यमेवेत्युक्तं यस्मात्कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रविहितं तस्यात्र त्याज्यमेवेति वा ॥ ५ ॥ यदि यद्दानतर्पांसमन्त-
 कारणशोधने सामर्थ्यमस्ति तर्हि फलाभिसन्धिना कृतान्यपि तानि तच्छोधकानि भविष्यन्ति कृतं फलाभिसन्धित्यागे नेत्यतआह तु-

यद्दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यद्दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्

॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं

मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

शब्दः शङ्कनिराकरणार्थः यद्यपि काम्यान्यपि शुद्धिमादधति धर्मस्वाभाव्यात् तथापि सा तत्फलभोगोपयोगिन्येव न ज्ञानोपयोगिनी
 तदुक्तं वासिककृद्भिः 'कान्येपि शुद्धिरस्सेव भोगसिद्धयर्थमेव सा विद्भिराहादिदेहेन न ह्येन्द्रं भुज्यते फलमिति' ज्ञानोपयोगिनी तु
 शुद्धिमादधति यानि यद्दानानि कर्माणि एतानि फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन यद्यनहेतुभूतान्यपि मुमुक्षुभिः सङ्गमहमेवं करोमीति कर्तु-
 त्वाभिनियेसं फलानि चाभिसन्धीयमानानि त्यक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धौ कर्तव्यानीति मे मम निश्चितं अतएव हेपार्थं कर्माधिकृतैः कर्माणि
 त्याज्यानि न त्याज्यानि चेति द्वयोर्मतयोर्न त्याज्यानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमं श्रेष्ठं यदुक्तं निश्चयं गृणु मे तत्रेति सोऽयं निश्चयउ-
 पसंहतः 'भगवत्पूज्यपादानामभिप्रायोयमीरितिः अनिष्णाततयामाप्ये दुरापोमन्दबुद्धिभिः' ॥६॥ तदेवं यद्दानतपः कर्मन त्याज्यमिति

चापररति शपसः स्थापितः इदानीं त्याज्यं दोषयदित्येके कर्मप्रादुर्भवेन विधिपुत्रिणइति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्वागत्रैविध्यव्याख्यानेन निराकर-
 णमारभते कारणस्य कर्मणोन्त. कारणशुद्धिहेतुत्वाभावेन कथंहेतुर्धेन च दोषयत्वाद्बन्धनिवृत्तिहेतुयोधार्यना क्रियमाणस्यत्यागउप-
 पद्यतपय नियतस्यतु निलस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वंतदोषस्य संन्यासस्वर्योगोमुश्रुणान्तःकरणशुद्धार्थिना नोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यां
 तस्यान्त कारणशुद्धयंभवदयानुपेयत्वात् तथाचोक्तं प्राक् आरुशोभुनेयोर्गं कर्मकारणमुच्यतरति ननु दोषयत्वं कास्यस्येव नित्य-
 स्यापि दोषपूर्णमासज्योतिशोमादेर्मीहपभ्यादिहिसामिधित्वाद्येन न च श्रीहीनवहन्ति अग्नीपोमीर्यं पशुमालभतइत्या-
 न्निविशेयविधिनोचरत्वात् क्त्वद्वाहिसायात हिंस्यात् सर्वमृतानीति सामान्यनियेधस्य तदितरपरत्वमिति साम्प्रतं भिन्नविपरयेन
 विधिनियेधयोत्पाधेनेव समवेदसंभयात् नियेधेनहि पुररपस्यानर्थहेतुहिसैत्यमिहितं न त्वक्तव्यथां सेति विधिना च क्त्व-
 थां सैत्यमिहितं न त्वनर्थहेतुर्निति तथा च क्त्वपकारकत्वपुरुषाननर्थहेतुययोरेकत्रसंभवात् क्त्वयथांपि हिसानिनिदिशेवेति हिं-
 सायुक्तं दशपूर्णमासज्योतिशोमादि सर्वे दुष्टमेघ विहितस्यापि निविचरत्वं निविद्वस्यापि च विहितत्वं इयेनादियदुपपन्नमे-
 य यथाहि इयेनेनाभिचरन्त्यजेतेत्याद्याभिचारविधिना विहितोपि इयेनाविनं हिंस्यात्सर्वभूतानीति नियेधविपरयत्वादनर्थहेतु-
 य तदोपसहित्णोरैव च रागद्वेषादिवशीकृतस्य तत्राधिकारः एवं ज्योतिशोमादायपि तथा चोक्तं महाभारते 'अपस्तु स-
 र्धमेभ्यः परमोधर्मउच्यते ध्वंसिसया हि मृतानां जपसक्तः प्रयतंतइति' मनुनापि 'जप्येनेव तु संसिञ्जंद्वाद्वाहणोनात्र सं-
 रायः कुयोद्वन्पत्र पा कुयोद्वैत्रोश्राह्मणउच्यतरति' वदता मन्त्रमहिंसां प्रशंसता हिंसायादुष्टत्वमेव प्रतिपादितं अन्तःक-
 रणशुद्धिचेदनेन गायत्रिजपादिना सुतरामुपपत्स्यतरति हिंसादिदोषदुष्टं ज्योतिशोमादि नित्यं कर्म दोषासहित्णुना इयेना-
 दिकमिदं कर्माधिकारिणापि त्याज्यमिति प्राप्ते दूमः न क्त्वयथां हिंसाजनर्थहेतुः विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशात् तथाहि
 विधिना बलवदिच्छुधिययमाश्रयतायोधरुपां प्रवर्तनां कुयंतामंशपाधने तदुपपत्तेः स्ववियग्न्य प्रवर्तनागोचरस्यानर्थसा-
 धनत्वाभायोव्ययोदाश्ल्यते तेन विधिविपरयस्य नानर्थहेतुत्वं युज्यते न हि क्त्वयत्वं साक्षाद्विध्यर्थः येन विरोधोन स्यात्
 किंतु प्रयतनेव प्रवर्तनाकर्ममूला तु पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमेव विपरयोक्तं काचित् क्तुमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थ-
 भावभाषणं त्रिपरीकरोतीरपन्यत् पुरुषप्रवृत्तिश्च बलवदिच्छोपधानदरायां, इयमाना नमाप्यस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न चाश्रय-

हेतुतां प्रतिक्षिपति किंतु यथा प्राप्तयेचावलम्बते बलवद्विच्छाविषये स्वतएव प्रवृत्तेः स्वर्गादौ विध्यनपेक्षणात् अतएव विहितश्येनफलस्यापि शत्रुचरूपस्याभिचारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यतएव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धार्तव्यं कारण प्रवर्तनावलम्बते सा चानर्थहेतुं न विपर्ययीकरोतीति विशेषविधियाधितं सामान्यनिषेधवाक्यं रागद्वेषादिमूलाकत्वर्थ-लोकिकहिंसाविषयं तेन श्येनाग्नीषोमीययोर्वेपथ्यायुपपन्नमुदृत्यं ज्योतिष्टोमादेः विधिस्पष्टस्यापि निषेधविषयत्वे षोडशिशग्रहणस्याप्यनर्थहेतुत्वापत्तिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृण्हातीति निषेधात् तस्मान्न किञ्चिदतिदिति भाट्टं दर्शनं प्राभाकरं तु दर्शनं फलसाधने राग-तएव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वं तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरीदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिना प्रति-क्षिप्यते आप्नीषोमीयहिंसायां तु क्रत्वङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावेन रागाभावात्क्षिधरेव प्रवर्तकः सच स्वविषयस्यानर्थहेतुतां प्रति-क्षिपतीति प्रधानभूता हिंसानर्थं जनयति न क्रत्वर्थेति न हिंसामिश्रत्वेन ज्योतिष्टोमादेर्बुदुत्वमिति सममेव एतावन्मात्रेण विशेषः चो-दनालक्षणोऽर्थोऽर्थमैतत्प्रार्थं पदव्यावर्त्यत्वेनाथर्मत्वं श्येनादेः प्राभाकरमते भाट्टमते तु श्येनफलस्यैवाभिचारस्यानर्थहेतुत्वापदधर्मत्वं नियतस्य तु संन्यासः कर्मणोर्नोपपद्यते ॥ मीहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

श्येनस्य तु विहितस्य समीहितसाधनस्य धर्मत्वमेव अर्थपदव्यावर्त्यत्वं तु कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धस्यैवेति फलतो नर्थहेतुत्वेन तु शिष्टानां श्येनादौ न धर्मत्वेन व्यवहारः तदुक्तं 'फलतेपि च यत्कर्म नानर्थनानुष्ययते केवलप्रतिहेतुत्वात्कर्ममैतत् किं कृत्याणां तु दर्शनं कृतिसाध्यत्वमर्थहेतुत्वमनर्थहेतुत्वं चेति त्रयं विध्यर्थं तत्र क्रत्वर्थहिंसायां साक्षात्निषेधाभावात्प्रायाश्चित्तानुपदेशाच्च कृतिसाध्य-त्वार्थहेतुत्ववदनर्थहेतुत्वमपि विधिना बोध्यतइति न तस्यानर्थहेतुत्वं श्येनादेस्त्वभिचारस्य साक्षादेव निषेधात्प्रायाश्चित्तोपदेशाच्चा-नर्थहेतुत्वावगमात्प्रावन्मात्रं तत्र विधिना न बोध्यतइत्युपपन्नं श्येनाग्नीषोमीयोर्वेपथ्यायुपपन्नं भाट्टमेव दर्शनं व्यवहारे-प्रायेणावलम्बितं तथा च भगवद्वादादरायणप्रणीतं सूत्रं 'अगुद्धमिति चेन्न शब्दादिति' ज्योतिष्टोमादिकर्म आप्नीषोमीयहिंसादिभि-श्रितत्वेन बुद्धमितिचेव न अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्त्यादिविधिशब्दादित्यक्षरार्थः जपप्रशंसापरं तु वाक्यं न क्रत्वर्थहिंसाया अथर्मत्व-बोधकं तस्य तत्रातात्पर्यात् तथाच सांख्यानां विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानं धर्मे चार्थर्मत्वज्ञानमनुष्ठेये चाननु-ष्ठेयत्वज्ञानं विपर्यासरूपमोहः तस्मान्मोहात्त्रिलस्य कर्मणोयः परित्यागः सतामसः परिकीर्तितः मोहोहि तमः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तमोहाभावेऽपि दुःखमिति अनुपजातान्तःकरणशुद्धितया कर्माधिकृतोऽपि दुःखमेवेदमिति मत्वा कायक्लेशभयात्रित्यं कर्म त्य-
 जेदिति यत्र सत्यागोराजसमुःर्गं हि रजः अतः समोदरिहृत्तोऽपि राजसः पुरुषस्तादृशं राजस त्यागं कृत्वा नैव त्यागफलं सात्विक-
 त्यागण फलं क्षाननिष्ठालक्षणं नैव क्लेशं नलभंत ॥ ८ ॥ कामत्यागनामसोराजसश्च हेयोदर्शितः फोदशः पुनरुपादेयः सात्विकस्त्या-
 गारयुच्यते विध्युद्देशे फलाशयवशेऽपि कार्यं कर्तव्यमंवेति बुद्ध्या नियतं कर्म सद्ग कर्तृत्वामिनिवेशं फलं च त्यक्तैव यत्र
 क्रियतेऽतः फलार्थशुद्धिपर्यन्तं सत्यागः सात्विकः सस्वनिर्दृत्तोमतभादेयत्वेन समतः शिष्टानां ननु नित्यानां फलमेव नास्ति कथं
 फलं त्यक्तैत्युक्तं उच्यते अस्मादेव भगवद्दर्शनाप्रित्यानां फलमस्तीति गम्यते निष्कलत्यागुष्ठानासंभवात् तथा चापस्तम्भः तद्य-
 यात्रे फलार्थं निर्मिते छायागन्धश्चल्यनूपयंते एवं धर्मं चर्यमाणमर्थाऽनूपपचन्त्स्यानुपाङ्गं फलं नित्यानां दर्शयति अकरणे प्र-
 त्यावायस्यतिश्च नित्यानां प्रत्यावायपरिहारं फलं दर्शयति धर्मोपपापमपनुदति तस्माद्धर्मं परमं ब्रह्मन्ति येन कंचन यजेतापि वा
 दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशगमथात्यजेत् ॥ सकृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्

॥ ८ ॥ कार्यभिरयेव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सा-

त्त्विकोमतः ॥ ८ ॥

वर्षिहोमेनानुपहतमनाएव भवति तदाहुँद्वेषयाजीध्रेयानात्मयाजीहत्यात्मायजीतिद्वय्यात् सहचा आत्मयाजी योयंवेदं मेनेना-
 द्द सं स्क्रियतइदमेनेनाद्भुपधीयतइत्यादिधुतयश्च' क्षानप्रतियन्यकपापक्षयलक्षणं क्षानयोत्यतारूपपुण्योत्पत्तिलक्षणं चात्मसं-
 स्कारं नित्यानां कर्मणां फलं दर्शयन्ति तदमित्यन्धि त्यक्त्वा तान्यनुष्ठेयान्तीत्यर्थः यत्तुक्तं त्यागसंन्यासशब्दौ घटपटशब्दादिव न
 भिन्नजातीयार्थौ किंतु कलाभिसन्धिपूर्वकमत्यागएव तयोर्दर्शयति तत्र विस्मर्तव्यं तत्र सत्यपि फलाभिसन्धौ मोहाद्वा कायक्ले-
 शमयाद्वा यः कामत्यागः सविशेष्याभावठतोविशिष्टामायल्लामसत्येन राजसत्त्वेन च निन्दितः यस्तु सत्यपि कर्मणि प्रलाभि-
 सन्धिरत्यागः सविशेषणामाधकृतोविशिष्टागवः सात्विकत्वेन स्तूयतइति विशेष्यामाधकृतेच विशेषणामाधकृतेच विशिष्टाभाववत्स्य
 समानत्वात्त पूर्वापत्तिरेषधः उभयामापकृतस्तु नियुंत्वात्र विरोधमप्ये गणनीयइति चापेचाम एतेन त्यागोहि पुरु-

पव्याप्त त्रिविधः संप्रकोर्तितइति प्रतिज्ञाय कर्मत्यागलक्षणे द्वे विधे दर्शयित्वा प्रतिज्ञाननुष्णां फर्मांनुष्ठानलक्षणां तृतीयां विधां दर्शयतोऽभगवतः प्रकटमकौशलमापातितं न हि भवति त्रयोब्राह्मणभोजयितव्यः द्वौ फटकौडिन्यौ तृतीयः शंखियइति तद्वदिति परत्संतिष्ठणामपि विधानां विशिष्टाभावरूपेण त्यागसामान्यैर्नैकजातीयतया प्राग्व्याख्यातत्वात् तस्माद्भगवदकौशलोद्भावनमेव महदकौशलमिति द्रष्टव्यम् ॥९॥ सात्त्विकस्य त्यागस्यादानाय सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञाननिष्ठं फलमाह यस्त्यागी सात्त्विकेन त्यागेन युक्तः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्तृत्वाभिवेशं फलाभिसन्धिं च त्यक्तान्तःकरणशुद्धयै विहितकर्मानुष्ठापी सपदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविधेकज्ञानहेतुना चित्तगतेनातिशयेन सम्यग्ज्ञानप्रतिशब्दकर्मजस्तमोमलराहित्येनासमन्तात् फलाव्यभिचारेणाविष्टोऽव्याप्तो भवति भगवदपितितिल्यकर्मानुष्ठानात् पापमलापकर्णलक्षणेन ज्ञानोत्पात्तियोग्यतारूपगुणाधानलक्षणेन च संस्कारेण संस्कृतमन्तःकरणं यदा भवतीत्यर्थः तदा मेधावी शमदमसर्वकर्मोपरमगुरुपसदनादिसामवायिकाङ्गयुक्तं मनननिदिध्यासनाख्यफलोपकार्यङ्गयुक्तं

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुर्यालेनानुषज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

च श्रवणाल्पवेदान्तवास्यविचारेण परिनिष्पन्नं वेदान्तमहावाक्यकरणकं निरस्तसमत्ताप्रामाण्याशङ्कं फलङ्क चिदन्याविषयकमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मेधा तथा नित्ययुक्तो मेधावी स्थितप्रज्ञो भवति तदा छिन्नसंशयः अहं ब्रह्मास्मीति विचाररूपया मेधया तद्विद्योच्छेदे तत्कार्यसंशयविपर्ययशून्यो भवति तदा क्षीणकर्मत्वात् न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म अशोभनं काम्यं निषिद्धं वा कर्म न प्रतिशूलतया मन्यते कुशले शोभने नित्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन कृतशूलत्वात् तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयप्रणियादिलभ्यते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन्ष्टे परावरइति यस्मादेवं सात्त्विकस्य त्यागस्य फलं तस्मान्महतापि यत्नेन सपवोपादेयइत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवमात्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागः संभाव्यते कर्मप्रवृत्तिहेत्वोपागच्छेयोरभावादिन्युक्तं संप्रत्यक्षस्य कर्मत्यागासंगमे हेतुरुच्यते मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनायाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृगोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरैरिन्द्रियसङ्घतं विभर्ति अनाद्यविधावासनावशाद्भवहारयोग्यत्वेन कल्पितमसत्यमपि स-

त्यतया स्वभिन्नमपि स्वभिन्नतया पश्यन् धारयति षोडशति चेति देहभृद्भयाधितकर्माधिकारणेतुदेहाभिमानस्तेन विवेकज्ञानशून्येन देहभृतां कर्ममष्टचिह्नेतुरागदेहपौष्कल्येन सततं कर्मसु प्रवर्तमानेन कर्माण्यशेषतः निःशेषेण त्यक्तुं हि यस्मान्न शक्यं न शक्यानि सत्यां कारणसामान्यां कार्यत्यागसाशक्यत्वात् तस्मात् यस्त्वशेषप्रकारे सत्त्वदुद्धाद्यै कर्माणि कुर्वन्नपि भगवदनुकम्पया तत्फल-
त्यागी तुशब्दमस्य दुर्लभत्वद्यतिनाथः सत्यागरियभिधीयते गौण्या वृथा स्वुत्थयंमलाग्यपि सन्न अशेषकर्मसन्त्यासस्तु परमायर्दशी-
नेय देहभृता शक्यते कर्तुमिति सण्य मुख्यया वृत्त्या त्यागीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ ननुदेहेभृतः परमात्मज्ञानशून्यस्य कर्मिणोपि कर्मफ-
लाभिसन्धिप्रयोगित्वेन गौणसंन्यासिनः परमात्मज्ञानवतादेहाभिमानपवितस्य सर्वकर्मत्यागिनोमुख्यसन्त्यासिनश्च कः फलेविशेषोप-
दद्यामेन गौणत्वमेकस्य यद्वाभेन च मुख्यस्यमन्यस्य कर्मफलत्वागित्यं तु द्वयोरपि तुल्यमित्यन्योविशेषोवाच्यः उच्यते अस्यागिनो
कर्मफलत्वागित्वेऽपि कर्मोनुष्ठापिनामज्ञानां गौणमन्यासिनां प्रत्य द्विविदिषापयन्तसत्त्वशुद्धे प्रागेव मृतानां पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागो सत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

शरीरग्रहणं भवति मायामयं फल्युत्तया लयमदरांनं गच्छतीति निरुक्तेः कर्मणइति जात्यभिप्रायमंफवचनं एकस्य त्रिविधफलत्वानु-
पपत्तेः तस्य फलं कर्मणस्त्रिविधत्वात् त्रिविधं पापस्त्रानिष्ट प्रतिफलत्वेदनीयं नारकतिर्यगादिलक्षणं पुण्यस्य इष्टमनुकूलवेदनीयं देवा-
दित्यक्षणं मिथस्तु पापपुण्युगलस्य मिथमिष्टानिष्टस्युक्तं मानुष्यलक्षणमित्येवं त्रिविधमित्यनुवादोदेयत्वाद्यंः एवं गौणसंन्यासिनां
शरीरपातादूर्ध्वं शरीरान्तरग्रहणभावदयकमित्युक्त्वा मुख्यसन्त्यासिनां परमान्मसप्ताकारेणऽविधातकार्यानिवृत्तौ विदेहकैवल्य-
मेवेत्याह न तु सन्त्यासिनां परमात्मज्ञानवता मुख्यसन्त्यासिनां परमहंस परिवाजकानां प्रत्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणमनिष्टमिष्टं
मिथश्च ऋचिदेशे काले वा न भवत्येवेत्यथोत्तराण्यस्तु शब्दः ज्ञानेनाज्ञानस्थोच्छेदे तत्कार्याणां कर्मणासुच्छिन्नत्वात् तथा च धृतिः
भियते हृदयप्रस्थिरिच्छयन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते न्यास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरति' पारमर्षे च सुत्रम् 'तदग्निमउत्करपूर्वाद्य-
गोरेखपवितासौ तद्व्यपदेशादिति परमात्मज्ञानादशेषकर्मशुभ्यं दर्शयति तेन गौणसंन्यासिनां पुनः संसारः मुख्यसंन्यासिनां तु मो-

शरति फले विशेषतः अथ कश्चिदाह अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं करोति यः ससंन्यासी चेत्यादौ कर्मफलत्यागेषु संन्यासि-
 दादप्रयोगात् कर्मिणपवात्र फलत्यागसाम्यात् संन्यासिशब्देन गृह्यते तेषां च सात्त्विकानां नित्यकर्मोद्युष्टानेन निषिद्धकर्मोत्पत्त्या-
 नेन च पापासंभवात्प्रतिफलं संभवति नापीष्टं काम्याननुष्ठानात् ईश्वरार्पणेन फलस्य त्यक्तत्वाच्च अतएव मिथमपि नेति त्रिविध-
 धर्मफलासंभवः अतएवोक्तं 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यानिषिद्धयोः नित्यनोमिच्छिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति' सबकव्यः शब्द-
 म्पार्थस्य च मर्यादा न निरुत्थारि भवतेति तथाहि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसप्रत्ययशते शब्दमर्यादायथा अमावास्यायामपराब्दे पिण्ड-
 पितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्र अमावास्याशब्दः फाले मुख्यः तत्कालोत्पन्ने कर्मणि च गौणः य एवं विद्वानमावास्यां यजतइत्यादौ तत्रामावा-
 स्यामिति कर्मग्रहणे पितृयज्ञस्य तदङ्गत्वात् फलं कल्पनीयमिति विधेयं धर्मात् पूर्वपक्षितं कात्यायनेन श्रद्धं वा समभिव्याहारादिति
 गौणार्थस्य मुख्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वान्मुख्यार्थस्य चेद्वायाधादमावास्याशब्देन कालएव गृह्यते फलकल्पनागौरवं तूत्तरकालीनं प्रमाण-
 यथादन्नीकार्यमिति सिद्धान्वितं जैमिनिना पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्ग स्यादिति एव स्थिते संन्यासिशब्दस्य सर्वकर्मत्यागिनि मुख्य-
 र्त्वात् कर्मिणि च फलत्यागसाम्येन गौणत्वान्मुख्यार्थस्य चेद्वायाधात्साम्येव संन्यासिशब्देन गृह्यणमिति शब्दमर्यादया सिद्धं सत्यां
 क्षारणनामन्यां कार्योत्पादशरति चार्थमर्यादां तथाहि ईश्वरार्पणेन त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्त्वशुभ्रं नित्यानि कर्मोपयुक्तिष्ठतोऽन्तराले-
 शुनस्य प्रागर्जितैः कर्मभित्तिविधेयं शरीरग्रहणं केन वार्यते 'योवा पतदक्षर गार्थेयिदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रति सकृपणइति श्रुते' अन्ततः
 मरुशुद्धिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेव अतएव विविदिद्या संन्यासिनः श्रवणादिकं कुर्वतोऽन्तराले मृत-
 स्य योगप्रदादवाच्यस्य शुचोनां श्रीमतां मेहे योगस्रष्टोभिजायतइत्यादिना ज्ञानाधिकारिशरीरशरित्यर्थं भाविकीति निर्णीते पष्ठे
 यत्र सर्वकर्मत्यागिनोप्यन्नस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं वक्तव्यमन्नस्य कर्मिणइति तस्मादन्नस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमर्यादया
 सिद्धोपराक्रान्तं चैकभविष्यत्क्षनिराकरणे सूरिभिः तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृतं व्याख्यानमेव ज्यायः तदयमत्र निष्कर्षः
 अर्थभोपत्परमानन्दद्वितीयसत्यस्यप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्र-
 काराप्रमाण्यशुभ्रान्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनात्मज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वाद्यभिमानरहितः परमार्थसंन्यासी सर्वकर्मोच्छेदाच्छुद्धः केवलः
 सत्ताविद्याकर्मोदिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्वप्रमाणां कारणोच्छेदेनोच्छेदात् यस्त्वविद्यावान् कर्तृत्वाद्यभिमानो वैहभूत्

नीत्र-विद्यः रागादिवोगप्रत्यक्षत्वात् काम्यनिषिद्धाद्विषयेऽकर्मोद्युष्ठाथी मोक्षशास्त्रानधिकार्यैकः अपरस्तुयः प्राक् कृतसुठतवशात्
 निमित्तप्रतीक्षारणादिवोगः सर्वोणि कर्मोणि स्वकुमशाक्यत्रिपिधानि काम्यानि नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्मोणि
 कलाभिमति प्रत्यागेत मन्त्रमुद्धरणमनुतिष्ठन् नौण्यसंन्यासी मोक्षशास्त्राधिकारि द्वितीयः सः ततो नित्यनैमित्तिककर्मोद्युष्ठाणेनान्तः
 करणमुद्रा समुज्जतविविदिद्यः अग्रकादिना चैव न मोक्षसाधनं संपिपादयिषुः सर्वाणि कर्मोणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं
 गुरुमुपसर्गति विविदिगासंन्यासिसमाख्यस्वतीयः तत्रायस्य संसारत्वं सर्वप्रसिद्धं द्वितीयस्य त्वरिष्टमिच्छादिना व्याख्यातं
 तृतीयस्य तु अगतिः अद्वयोपेतइति प्रश्नमुत्थाप्य निर्णेत एते अस्य संसारत्वं पश्य कारणसामग्न्याः सत्त्वात् तत्तु
 कस्यचिद्गोचाननुगुणं अस्यचिद्गोचाननुगुणमिति विशेष विज्ञेयतु ससारकारणभावात् स्वतपव केवन्यमिति द्वौ पदार्थोऽव-

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणाः फलम् ॥ भवत्यव्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां
 क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणाणि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि
 सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

श्रितावस्मिन् श्लोके ॥ १२ ॥ तत्रात्मज्ञानरहितस्य संसारित्वे हेतुः कर्मत्यागात्समवउकः नहि देहभूता राक्यं त्यक्तुं कर्मोण्य-
 दोपतरति तत्राद्यस्य कर्मोत्यागासंभवे कोऽहेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपञ्चके तावत्प्राणिमानरतीमस्यै चतुर्भिः श्लोकेः प्रपञ्च-
 यति तत्र प्रथमेकाधिष्ठानादीनि पञ्च पेशन्तप्रमाणमूर्त्तानि हेतव्यायेमवश्यं धातव्यतीत्याद्य इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च
 सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कारणानि निर्णेतकानि हेमहाबाहो मे मम परमात्स्य सर्वज्ञस्य चचनाश्रिबोध शोद्धं साव
 धानोभव न ह्यारण्यमुद्रांनान्येताव्यनयहितचेतसा राक्यन्ते कृतमिति चेतःसमाधानविधानेन तानि स्तोति महाबाहुत्वेन च
 सत्पुरुषपद उक्तोऽकृतमिति सूचयति स्तुपपर्थमेव किमेतान्यप्रमाणकारण्येव तद्य वक्ष्यन्तेऽप्येति नेत्काह साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि

निरतिशयपुरुषप्रपञ्चार्थं सवर्णान्यनिवृत्त्यर्थं च ज्ञातव्यानि जीवोद्यम तयोरेक्यं तदुद्योपयोगिनश्च ध्रुवणादयः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते
श्रुतपाद्यन्तेऽस्मिन्निति साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रं तस्मिन्नात्मवस्तुमात्रप्रतिपादके किमर्थमनात्मभूतान्यवस्त्विति लोकासिद्धानि च कर्मका-
रणानि पञ्च प्रतिपाद्यन्तइत्यतः शास्त्रविशेषणं कृतान्तइति कर्तव्यमिति कर्मोच्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या यत्र तस्मिन्
कृतान्ते शास्त्रे प्रोक्तानि प्रसिद्धान्येच लोकेऽनात्मभूतान्येवात्मतया मिथ्यज्ञानात्तत्त्वज्ञानेन बाधसिद्ध्ये हेयवैचो-
क्तानि यदा ह्यन्यथमप्येव कर्मात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितमित्युच्यते तदा शुद्धात्मज्ञानेन तद्व्याघातकर्मणोऽन्तःकृतोभवति अतआत्मनः
कर्मोसंगमप्रतिपादनानामभूतान्येव पञ्च कर्मकारणानि वेदान्तशास्त्रे मायाकालिपतान्यनूदितातीति नाद्धेतात्ममात्रतारुपर्यहानि-
सोमं तद्वद्वैचैतरेत्रप्रतिपादनात् इहापि च सर्वकर्मान्तत्वं ज्ञानस्य प्रतिपादितं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यतइति तस्मा-
ज्ज्ञानशास्त्रस्य कर्मान्तरमुपपन्नम् ॥ १३ ॥ प्रमाणमूलानि कर्मकारणानि पञ्चात्मनो कर्तृत्वसिद्ध्यर्थं हेयत्वेन ज्ञातव्यानीत्युक्ते कानि
तानीत्यपेक्षायां तस्वरूपमाह द्वितीयेन इच्छाद्वेषसुखदुःखचेतनामिथ्यकेरश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्तो यथाधिष्ठानमनात्मा भौतिकं
मायाकल्पितं स्यान्नगुह्यरथादिवत् तथा कर्तोऽहं करोमीत्याद्याभिमानवात् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्योऽहङ्कारान्तःकर-
णं बुद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायशब्दाच्यस्तादात्म्याध्यासेनात्मनि कर्तृत्वविधिं धर्माध्यारोपहेतुरन्तःत्मा भौतिकोमायाकालियतश्चेति तथा
शब्दार्थं स्पृहशरीरस्य लोकायतिकैरतमत्वेन परिगृहीतस्याव्यन्धैः परिश्रकैरनात्मत्वेन निश्चयात्तद्वद्वान्तेन तार्किकादिभिरात्मत्वेन
परिगृहीतस्य कर्तुरव्यनात्मत्वनिश्चयः सुकररत्यर्थः करणंच श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धिप्रसाधनं च शब्दस्वथेत्युक्तार्थः पृथग्विधं
नागप्रकार पञ्चमनेन्द्रियाणि पञ्चकर्मन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्यं करणवर्गं मनोबुद्धिश्चेति दृक्त्रिविशेषो दृक्त्रिमांस्त्व
हृद्धारः कर्तेषु चिदाभासस्तु सर्वत्रैवाविशिष्टः विविधानानाप्रकाराः पञ्चधा दशाद्या प्रासिद्धा. चशब्दस्वथेत्युक्तार्थः पृथक्
असङ्गुणोः चेष्टाः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्याः क्रियाप्राधान्येन चावीर्यत्वेन व्यपदिश्यमानाः
प्राणापानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकृकलेदवदत्तधनञ्जयाख्याञ्च तदन्तर्भूताप्येव अत्र च सुषुप्तावन्त करस्य कर्तुंले-
येऽपि प्राणव्यापारदर्शनाद्देव्यपेदेराद्यान्तःकरणादप्यन्तमिन्द्रिय प्राणइति केचित् क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवत्वो-
पाधिभूतमपञ्चीकृतपञ्चमप्राभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणइति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन चान्तःकरणमिति व्यपदिश्यत-

इत्यभियुक्ताः 'संरक्षां चक्रे कस्मिन्महासुश्रान्ते उक्तान्तोमिष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमवुज्ज्वलति' श्रुताबु-
 त्तान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्योक्तं तथा 'सधीः सप्तोभूत्वेमं लोकमातिक्रामति श्रुत्योरूपाणि ध्यायतीव लेलायतांवेत्यादि' श्रुताबुक्तान्त्या-
 द्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तं स्वतन्त्रोपाधिभेदे चेद्जीवभेदप्रसङ्गः तस्मात् बुद्धिप्राणयोरेकत्वेनैवोक्तान्त्याद्युपाधित्वं युक्तं भेदव्यपदेशाश्च शक्ति-
 भेदात् सुयुक्तौ च ज्ञानशक्तिभागल्येऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनेमकार्थेऽपि न विरुद्धमनुमत्सिद्धयत्त्वात् इष्टिसृष्टिनये सर्वलयेऽपि प्राण-
 व्यापारवच्छरीरस्य सुयुक्तोयमित्येवं रूपेण परैः कल्पितत्वाच्च तस्मादुभयथापि व्यपदेशभेदरूपप्रसङ्गः देवं च अनुग्राहकदेवताजातं च वा-
 द्नसधेत्युपर्यणार्थः अत्र कारणार्थं पञ्चम पञ्चसद्वापूरणं एवशब्दस्तथाशब्देन संबध्यमानोऽनात्मत्वभौतिकत्वकल्पितत्वाद्यवध्या-
 रणार्थः पञ्चानामपि तत्र शरीरस्य कर्तृकल्पाक्रियाधिष्ठानस्य देवतागृहीतौ यत्रास्य पुरुषस्य सूतत्वात्प्रै यागप्येति यातं प्राणव्यधुरादित्यं

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवात पञ्च नम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनो भयस्वर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वां विपरीतं वा पश्येते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

दिशः श्रोत्रं मनश्चन्द्रं गृथिवो शरीरमिति' श्रुतौ वागाद्यधिष्ठान्यन्यादिभिः महशरीराधिष्ठातृत्वेन गृथिवोपादानु क्तुंरुद्गुरस्वाधि-
 स्थानी देवता रुद्रः पुण्णादिभ्रमसिद्धः कारणानां चाधिष्ठात्र्यादेवताः सुमासिद्धाः श्रोत्रत्वकृच्छूरसनप्राणानां दिग्घाताकर्मचतोऽश्रित्यनः
 वाक्युपाधिपादपायूपस्थानां चहोन्द्रोपेन्द्रमित्रमजापतयः मनोबुद्ध्योऽन्द्रद्रुहस्पतीशक्तिः पञ्चप्राणानां कियारूपाणां मद्योजातयामदेवा-
 धोस्तत्तुल्येदानाः दुर्गणप्रसिद्धाः माय्यं देवमादित्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकमित्याधिष्ठानादिदेवतानामप्युपलक्षणम् ॥ १४ ॥ सरूपमुक्त्वा
 तेषां पञ्चानां कर्महेतुत्वमाह वृतीयेन शरीर वाचिक मानसिक च विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धं अक्षपादेन
 वाचक 'प्रवृत्तिर्वाङ्मुद्दिशरीररम्भरति' बुद्धिमनः अतः प्राणान्यामिप्रायणोच्यते शरीरेण वाचा मनसावा यत्कर्म प्रारभते नियतयति
 नर मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीय धर्मं विपरतवा अशास्त्रीय धर्मं येष निमित्तपित्तचैष्टित्वादि शोचनहे-
 तुरन्याहा विहितप्रतिषिद्धसमं तत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवास्तर्भूत पश्येते यथेच्छाभाषिष्ठानादय-

मत्स्य संपत्स्यै कर्मणोहेतवः कारणानि ॥ १५ ॥ इदानीमेतयामेव कर्मकर्तृत्वात्मानो न कर्तृत्वमित्याधिष्ठानादिनिरूपणफलमाह तत्र क-
 म्भिर्नागुके सर्वस्मिन् एवं सति अधिष्ठानादिपथहेतुके सति तैर्निर्धित्यमाने आत्मानं सर्वजडप्रपञ्चस्य भासकं सत्कार्त्तरूपं स्व-
 प्रज्ञाशरपमानन्दमार्थ्यं केवलमसद्ब्रोदासीनमकर्तारम्भविक्रियामाद्वितीयं तु एव परमार्थतः अविद्यया र्विधिष्ठानादौ प्रतिविम्बितमा-
 द्वित्यमित्येव तयोरे तद्भासकमन्यत्वेन परिफल्य तौचलनेनावित्यश्चलतीतिवदधिष्ठानादिकर्मणोऽहमेव कर्तौति साङ्गिणमपि सन्तं क-
 तारं क्रियाथयं यः पश्यत्यविद्यया कल्पयति रज्जुमिव भुजङ्गं सपत्वं पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्त्वेन स्वरूपाज्ञानकृतत्वाद्दध्यासस्य
 मंत्राल्या विपरीतमेव पश्यति न यथा तत्त्वमित्यत्र कोहेतुरतआह अकृतबुद्धित्वात् शास्त्राचार्योपदेशान्यायैरनुपजनितविवेकबुद्धि-
 त्वात् नहि रज्जुतत्त्वमाक्षात्कारभावे भुजङ्गमं कश्चन याथते एवं शास्त्राचार्योपदेशान्यायैः परिनिष्ठितेऽहमस्मि सत्यं ज्ञानमनन्त-
 मकर्मोक्तपरमानन्दमनयस्मद्वयं प्रक्षीति साक्षात्कारोपुपजनिते कुतोमित्याज्ञानतत्कार्यवाधः पताहशं साक्षात्कारमेव गुरुमुपसृत्व-
 पेशान्तथाभ्यविचारेण कुतो न जनयतीत्यतआह दुर्मतिः दुष्टा विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिना मतिर्यस्य सः अतोद्युद्धबुद्धित्वात्त्रित्या-

तत्रैवं सति कर्तोरसात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यज्ञतबुद्धित्वान्न सप्रश्रयति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

नित्यपस्तुधियेकादिशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वाद्कर्तारमपि कर्तारं केवलमप्यकेवलमात्मानमविद्यया कल्पयन्संसारि कर्मोधिकारी
 वैश्वरुदतबुद्धिः कर्मकर्तृत्वं तादात्म्याभिमानात्कर्मत्यागासमर्थः सर्वदा जननमरणप्रबन्धेनानिष्टामिष्टं मिथंच कर्मफलमनुभवति प-
 तेन यत्नाकिंकोदेहादिव्यतिरिक्तमात्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सौम्यकृतबुद्धित्वेन व्याख्यातः अन्यत्वाह आत्मा केवलोन कर्तो
 किन्त्वधिष्ठानादीभिः संहृतः सन् परमार्थतः कर्तव्य कर्तारमात्मानं केवलं पश्यन् दुर्मतिरिति केवल शब्दप्रयोगादिति तन्न परमार्थतः
 सर्वक्रियाशून्यस्यासत्त्वस्यात्मनोऽधिष्ठानादिभिः संहृतत्वानुपपत्तेः जलसूत्रं कादियथाविद्यकेन संहृतत्वेन कर्तृत्वमपि तादृशमेव अधि-
 ष्ठानादीनामप्यापिचरुत्याश्च केवलशब्दस्तु स्वभायसिद्धमात्मनोसङ्गाद्वितीयरूपत्वमनुवदति कर्तृत्वदर्शिनोदुर्मतिरितिहेतुर्येनेत्यदोपः
 ॥ १६ ॥ तदेवं चतुर्भिः श्लोकैरनिष्टमिष्टं मिथंच त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति चरणत्रयं व्याख्यातमिदानीं न तु संन्या-
 सिनां कश्चिद्विदति तुरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे यस्य पूर्वोक्तविपरीतस्य पुण्यैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधि पापेषु नित्यानित्यवस्तु-

निनेकादिसाधनचतुष्टयं प्राप्तवन् शास्त्राचार्योपदेशान्यायजनितकर्त्रमोक्तदृष्ट्यप्रकाशपरमानन्दद्वितीयप्रह्लादससाक्षात्कारणाशा-
ने सकार्येयधिष्ठे न भगवद्द कर्तव्येन रूपीभावः प्रलयः यस्य भागः सद्भावः अहंरुतोऽहमिति व्यपदेशार्हो न अहङ्कारवाधेन शुद्ध-
स्वरूपमायशरीरो गतिरिति वा अहंरुतोऽहङ्कारस्य भागः तत्तादात्म्यं यस्य न विवेकेन वाधितत्वादेति वा याधितानुदृष्ट्यावपि पतएव
पञ्चाधिष्ठानाद्योभायथा नयि सर्वात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो मया स्वप्रकाशचैतन्येनासङ्गेन कल्पितसंबन्धेन प्रकाश्यमा-
नाअहं तु न कर्ता किन्तु कर्तृतद्व्यापाराणां साक्षिभूतः क्रियाज्ञानशक्तिमनुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्ध सर्वकार्यकारणाम्बुद्धः कूटस्थ-
निस्योनिर्द्वयः सर्वविभारश्चरन् ' असङ्गोऽह्यं पुरुष साक्षी चेता केयलोनिर्गुणश्च अग्रणोऽहमनाः शुद्धः अक्षरात्परतः परः अजज्वात्मा
महान्ध्रुवः सखिलपकोऽशुद्धैतः अजोनित्य. शाश्वतोऽय पुराणः निष्कलं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिभ्यः ' अ-
विकार्योऽयुच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणे कर्माणि सर्वशः अहङ्कारयिमुदात्ता कर्ताहमिति मन्यते तदर्थयितु न सञ्जते शरी-

यस्य नाहंश्रुतीभावोऽवुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ इत्वापि सद्दसांद्भोक्तान् प्रान्तिन निबद्धति ॥ १७ ॥

रस्वोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते इत्यादिस्थितिभ्यश्च तस्मान्नाहं कर्तव्येवं परमार्थदृष्टेः शुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते
नानुशयिनी भवति इदमहमकार्यमेतत् फलं भोदयत्वनुसन्धानं कर्तव्येयत्वासाननिमित्त लेपोऽनुशय. सच पुण्ये कर्मणि हर्परूपः पापे
पञ्चाचापरूपः ईदशेन द्विविधेनापि लेपेन शुद्धिर्न युज्यते कर्तव्याभिमानवाधान् तथा च ज्ञानिनं प्रकृत्य श्रुतिः एतमुद्धेतेन
तत्तदाल्यतः पापमकर्थमित्यतः कल्याणमकर्थमित्युभे उद्देवैव एतेतरति नैनं कृताकृते तपतः तदेतद्व्याभ्युक्तमेवनि
त्योमहिम्ना ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नोकनीयान् तस्येयात्मापद्विचं घित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति पापकेनेति पु-
ण्यस्याप्युलक्षणं वर्धते कनीयानिति च पुण्यपापयोः परितोऽपरितापाभिप्रायं एवं यस्य नाहङ्कृतो माधोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते सपू-
र्योऽकुर्मतिविलक्षणः सुमतिः परमार्थदर्शी पदयत्यकर्तात्मानं केवलं कर्तृत्वाभिमानाभावाद्दिष्टाद्विविधिकर्मफलभागी न भव-
तीयेतावति शास्त्रार्थेऽहङ्कारपमायबुद्धिलेपाभावो स्तोतुमाह इत्या दिवसित्वापि सद्दसांद्भोक्तान् प्राणिनः न हन्ति हननक्रि

यायाः फलं न भवति अकष्टं लक्ष्मणस्य फलं न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलं संवध्यत अत्र नाहं कृतो भाव इत्यस्य फलं न
हृत्तीति बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न नियच्यत इति अनेन च कर्मोलेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं नतु सर्वप्राणिहनेन संभवति इत्वा-
पीति कर्तृत्वाभ्यामुपाधितकष्टं लक्ष्मणस्य लौकिकस्या न हृत्तीति कर्तृत्वनिषेधः शास्त्रीयया परमार्थदृष्टयेति न विरोधः शास्त्रादौ नायं
हृन्ति न हृन्त्येति इति सर्वकर्मसंस्पर्शीत्वमात्मनः प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादि हेतुचनेन साध्यत्वा वेदाविनाशिनमित्यादिना विदुषः
सर्वकर्मोपाधिकारनिवृत्तिः सद्द्वेषेणोका मध्ये च तेन तेन प्रसङ्गेन प्रसारिते ह्यशास्त्रार्थतावत्प्रदर्शनायोपसंहृता नहन्ति न नियच्यत इति
एवं चाधिष्ठाकल्पितानामधिष्ठानाद्यन्तर्गतानां सर्वेषामपि कर्मणामात्मविद्यया समुच्छेदोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिनां अनिष्टादित्रिविधं
कर्म न भवतीत्युपपन्नं परमार्थसंन्यासश्चाकर्तव्यतासाक्षात्कार एव जनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेऽपि बलवत्प्रारब्धकर्मवशात् बाधि-
तानुश्रुत्या परपरिकल्पनया वा कर्मदर्शनं न विकृदं परहंसानामीहशानां भिक्षाट्नादिवत् अतएव ज्ञानफलभूतो विद्वत्संन्यास उच्यते
साध्यन्तस्तु यिविदिपसंन्यासोनेवंविधोऽपि प्रथममुत्तरकाले ज्ञानोत्पत्तावेवंविधो भवतीति वक्ष्यते ॥१७॥ पूर्वमधिष्ठानादिपञ्चकस्य
क्रियाहेतुत्वेनात्मनः सर्वकर्मसंस्पर्शीत्वमुक्तं संप्रति तमेवार्थं ज्ञानक्षेत्रादिप्रक्रियारचनया त्रैगुण्यभेदव्याख्याया च विवरितुमुपक्रमते
ज्ञानं विषयप्रकाराश्रयिण्या श्रेयं तस्य कर्मपरिज्ञाता तस्याश्रयोभोक्तान्तःकरणोपाधिपरिकल्पितः प्रतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि ह्यनोपादा-
नादिसर्वकर्मोत्पन्नः स्यादतएतन्नयं सर्वेषां कर्मणां प्रवर्तकं तदेतदाह त्रिविधा कर्मचोदनेति प्रवर्तकमुच्यते चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं
प्रचनमाश्रुति शायरे चोदनाचोपदेशाश्चोधिधेश्चोकार्यवाचिनश्चिति भाटे च वचने क्रियाप्रवर्तकवचनत्वं यद्यपि चोदनापदस्यतया प्र-
तीयते तथापि प्रचनत्वं विहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादियु चचनत्वाभावात् एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चानात्मन एव नात्मन इत्य-
भिप्रायं तथा करणं साधकतमं याहं श्रोत्राद्यन्तसं बुद्ध्यादि कर्मकर्तुरीप्सिततमं क्रिया व्याप्यमानं उत्पाद्यमानं विकार्यं संस्कार्यं च
कर्तव्यं इतरकारणप्रयोज्यत्वे संति सफलकारकोणां प्रयोका क्रियायानिर्वर्तकश्चिद्विद्वान्यिरूपयति त्रिविधलिप्रकारः कर्म संग्रह्यते
समर्थत्वेति कर्मसंग्रहः कर्मोत्पन्नः चकारार्थोदितिशब्दात् संप्रदानमपादानमधिकरणं च राशित्रयान्तर्भूते एवं कारकपदकमेव त्रिविधं-
क्रियायाश्चाश्रयान्तु कूटसंवात्मेत्यर्थं कर्ममेरकस्य कर्मोत्पन्नस्य च कारकत्वात् तत्रैगुण्यात्मकत्वाद्याकारकत्वभावो गुणात्तितश्चात्मा
ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङ्गादिशब्दजन्यं श्रेयं तस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन लिङ्गादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं परिज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः प्रेरणीय इत्येवं
ज्ञानं श्रेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदनी / करणं कर्म कर्तेति त्रिविधं कर्मसंग्रहः ॥१८॥

कान्तायामर्थवादेः स्तुतेतीति कर्तव्यतांशपूर्णं इयंगीः क्रथ्येति लौकिके विधौ बहुक्षीरा जीवहंसा स्यपत्या समासमीने त्यादिलौ-
 किकार्थवादेवत् (समां समां प्रतिग्रं प्रसूयते सागीः) नन्वाख्यातत्वेन विधिशब्दादुपस्थिता पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्यतयान्वेतु करणं तु
 कथमनुपस्थितमनेति उच्यते विधिशब्दस्माच्छ्रयणेनोपस्थापितस्तस्य पुरुषप्रवृत्तिश्चाचकशक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता तदुभयवैशि-
 ष्ट्यं तन्निष्ठागतताच्च मनसोति वाचकशक्तिमत्तयाज्ञातोविधिशब्दउपस्थितएव अनेन यच्छ्रयणोपस्थापितेति प्रतिशब्दं स्वाध्यायवि-
 धिनापर्याच्छब्दातिरिक्तोपस्थितमपि शाब्दयोधे भासतएव यथा ज्योतिष्टोमादि नामधेय यथा वा लिङ्गविनियोल्योमन्त्रः तदुक्तमा-
 चार्यैरद्भिदधिकरणे अनुपस्थितविशेषणाविशिष्टे बुद्धिर्न भवति न त्वनभिहितविशेषणेति एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्राशस्त्य-
 म् तु तैरेव लक्षणया तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्राशस्त्येन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतांशान्वयव्युपपन्नएव ननु किं प्राशस्त्यं
 न ताघत् फलसाधनत्वं तस्य यागेन भावयेत् स्वर्गमित्यर्थेभावनान्वयवशेनार्थवादादेव लक्ष्यत्वात् नान्यत् प्रवृत्तावनुपयोगात् उ-
 च्यते बलवद्निष्ठाननुबन्धित्वं प्राशस्त्यं तच्च नेष्टहेतुत्वज्ञानाल्लभ्यते इष्टहेतावपि कलङ्गभक्षणवादानिष्टहेतुत्वस्यापिदर्शनात् विहित-
 रथेनफलस्य च रात्रुवधायानिष्ठाननुबन्धित्व इष्टं अतोयावत्साधनस्य फलस्य चानिष्टहेतुत्व नोच्यते ताद्यदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातोपि तत्र पुरु-
 षो न प्रवर्तते अतएवोक्तं 'फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइति कथ्यतइति' अतः स्वतः फलतोवानर्था-
 ननुबन्धित्यरूपप्राशस्त्ययोधेनार्थवादेविधिशक्तिमुत्तममिति कउत्तमभः स्वतः फलतोवार्थाननुबन्धित्वशङ्कायाः प्रवृत्तिप्रतिबन्धिका-
 याविगमः इदमेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियतइति विधिरर्थवादासाकङ्क्षपवमर्थवादाअव्यभिधया गौण्यावा धृत्या
 भूतमर्थं वदन्तेपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनत्वबलाभाय विधिसाकङ्क्षः सोऽयं नष्टावदधरथवत्संप्रयोगः यथैकस्य दग्धस्य
 रथस्य जीपद्भिर्भैरथस्य विद्यमानस्य रथस्याविद्यमानाभ्यस्य संप्रयोगः परस्परस्थायर्थवत्त्वाय तथार्थवादानां प्रयोजनार्थोविधिना
 पूर्यते विधेश्च शब्दभावनायाइति कर्तव्यतांशार्थवादैरिति तदिदमुभयोः श्रवणे पूर्णमेव चाक्यं एकस्य श्रवणे त्वन्यस्य कल्पनया पू-
 र्णाप्यं यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइति विधावर्थवादांशोऽश्रुतोपि कल्प्यते प्रतितिष्ठन्ति हवायएतारात्रिरुपन्तीत्याद्यर्थवादेवि-
 धिराः तथा च सूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति विधिना स्तुतिसाकङ्क्षेण प्रयोजनसाङ्क्षेणामर्थवादानामेकवा-
 क्यत्वाद्द्विधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन स्तुतिप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण (प्रयोजनसाकङ्क्षेण) लाक्षणिकेनार्थेन वानर्थक्याभावादर्थवादाधर्मे
 प्रमाणाति स्युरिति तस्यार्थः ननु यएव लौकिकाः शब्दास्तएव वैदिकास्तएव चाभीपामर्थार्थइति न्यायाद्विधिशब्दस्य लोके यत्र शक्ति-

गृहीता वेदेषु तदुपकनेष तेन भवितव्यं लोके च प्रेषणादि पुरुषधर्मवाचित्वं क्लृप्तमिति वेदे शब्दभावनावाचित्वं कथमुपपद्यते
 उच्यते लोकवेद्योरैकरूप्यमेव तथा हि लोके प्रेषणादिकं न तेन तेन रूपेण विधिपदवाच्यं अन्तुगमनेन नामांपत्यप्रसङ्गात्तद्वेदेव भाव
 नावाचित्वोपपत्तेश्च किंतु प्रेषणाद्येषणानुष्ठास्त्विति प्रवर्तनात्वमेकं तच्च शब्दव्यापारेषु तुल्यमिति तदेव लिङादिपदवाच्यं तच्च लो-
 किकशब्देनास्त्येव तत्र राजादीनामेव प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकत्व्यापारण्यं हि (प्रेषणात्वेन इत्यादिना न विधिपदवाच्यं किंतु प्रवर्तना-
 त्यने वाच्यं) प्रवर्तनामवर्तकत्व च राजादेरेव वेदस्याप्यनुभवसिद्धं ननु वेदेषु प्रवर्तनावानीश्वरः कल्प्यतां लोके राजावियत्तनु-
 कं विधिरेव तावद्भ्रमश्च श्रुतिक्रमायाः पुन्योगेनानमिति न वेदस्यापौरुषेयत्वात् नहि वेदस्य कर्ता पुरुषेलोके वेदे वा प्रसिद्धः त-
 द्कल्पनेन तल्लानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्यं निरपेक्षत्वेन स्थितं स्यात् अग्नं स्यात् बुद्ध्याक्येपि प्रामाण्यपूसङ्गाच्च ईश्वर-
 वचनत्वे समानेपि बुद्ध्याक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं तु प्रमाणमिति सुमगाभिधुक्न्यायपूसङ्गः महज्जानानामुभयसिद्धत्वाभावेन तत्प-
 द्महापरिग्रहाश्यामपि विशेषानुपपत्तेः ईश्वरप्रेरणायालोकवेदसाधारणत्वेन लोकेपि राजादीनां प्रेरकत्वं स्यात् ईश्वरप्रेरणायां स्थि-
 तायामेव राजादिरव्यसाधारणतया प्रेरकश्रुति चेत् इत सातिष्ठतु तथा किं त्विहाव्यसाधारणः प्रेरकोवेदस्य राजादिस्थानीयइत्यागतं
 मार्गं ईश्वरप्रेरणायाः साधारणायाअसाधारणप्रेरणासदृकारणैव प्रवर्तकत्वात् किञ्च ईश्वरप्रेरणायां सर्वोपि विहितं कुर्यादेव न तु
 कश्चिदपि लह्येत निरिच्छेपि चेत्श्वर प्रेरणास्यैव अन्यथा न कोपि तत्र प्रवर्ततेति तदपि विहितं स्यात् तथा चोक्तं 'अज्ञोजन्तुरनी-
 शोयमात्मनः सुगदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गं वा इवभ्रमेव वा' तस्माद्राजाद्वीरेव वेदेषु स्वप्रवर्तनां श्रापयन्निच्छोपहारपुरमे
 प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेद्योरैकरूप्यं पूर्वमीमांसकानां स्वतन्त्रोवेदोद्देश्य मीमांसकानां तु प्रवर्तितत्परतन्त्रोवेदश्रुति यद्यपि वि-
 शेषतयापि दशमित्तुल्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमुभयमपि समान अत्र च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वं प्रवर्तनात्यं सखण्डोऽखण्डोवो-
 पाधिस्तास्मिन् विधिपदवाक्येषु तदाश्रयाविशेषोपस्थितिरित्यादितुल्यैव अनुकूलव्यापारत्वं वा शक्यं प्रवृत्त्यशक्त्वाख्यातत्वेन शक्यन्त-
 रलस्यैव वण्डोत्सव संबन्धिनि मतुगंधं प्रकृत्यैव वण्डांदावत् फलसाधनताबोधएव प्रेरणा तामेव कुर्वन् प्रेरकोविधिरतः फलसाधनतै-
 च प्रेरणात्वेन विधिपदवाक्येति मण्डनाचार्योः फलसाधनता चायंभावनात्म्यलस्यैत्युक्तं प्राक् इममेव च पक्षं पार्थसारथिप्रभृतयः
 परिहृताः प्रतिपन्नाः औपनिषदानामपि केषाञ्चिद्विदिसाधनतावादीनेषु मतेनोपपादनीयः इहसाधनत्वं स्वरूपेणैव लिङ्गादिपदवाक्यं

न प्रेरणात्वेनेति ताार्किकाः तत्र गौरवादन्यथलभ्यत्वादन्यथायोग्यत्याच्च इच्छाविषयसाधनत्वापेक्षया प्रवर्तनात्वभातिल्यु इच्छातद्विष-
ययोः प्रवेष्टात् इच्छाज्ञानस्यापि प्रवृत्तिज्ञानवत् प्रवृत्तिहेतुत्वायातात् वस्तुगत्या यद्विच्छाविषयस्तत्साधनमिति शब्देन प्रतिपादयितुमश-
क्यत्वात् साधनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वे च हेनेव प्रत्ययेनोपस्थापितया प्रवृत्त्या सहश्रुत्या तद्वन्वयसंभवे पदान्तरोपस्थापितस्वर्गेण सह-
वाक्येन तद्वन्वयासंभवात् प्रवर्तनात्वप्येव शक्यत्वेन श्रुत्या वाक्यस्य याथात प्रत्ययश्रुतेः पदश्रुतितोषि बलीयस्त्वेन पशुना यजेतेत्यत्र
प्रकृत्यर्थे पशु विहाय प्रत्ययार्थेन करणेन सहैकत्वस्यान्वयादेकं करणं पशुरिति घचनव्यक्त्या फलवद्भूत्यमेकत्वस्य स्थितं किमुवकत्व्यं
पदान्तरमभिभ्याहाररूपाद्वाक्यादयलीपस्त्वमिति वास्त्यायान्वयलभ्यत्वाच्च नैष्टसाधनत्वं पदार्थः तथा हि प्रवर्तनाकर्मभूता पुरुष-
प्रवृत्तिरूपार्थभावना किं केन कथमित्यंशश्चयवती विधिनालभ्यत्वेन प्रतिपाद्यतद्व्युक्तं प्राक् अपुरुषार्थकर्मिकार्यां च तस्यां प्रवर्तना-
नुपपत्तेरुपस्थापितमव्यपुष्टार्थं धात्वर्थं विहाय भिन्नपदोपस्थापितोपमपि कामपदसंभन्धेन साध्यताग्न्यवोग्यं स्वर्गमेव
पुरयार्थं सामाव्यतयालम्बते स्वर्गं कामयते स्वर्गकामश्च कर्मण्यपि द्वितीयायाअन्तर्भूतत्वात् यजेतेरकर्मकत्वेन स्वर्गमित्युक्तेऽन-
न्वयाच्च अतएव यत्र कामिपदं न श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यते यथा प्रतितिष्ठन्ति ह्यायपतारात्रीरुपयन्तीत्यादी प्रतिष्ठाकामारात्रिसत्र-
मुपेयुरित्यादि एवं च लब्धाभाव्यायां तस्यां समानपदोपस्थापितोधात्वर्थएव करणतयान्येति भाव्यांशस्य कर्मविषय्येणावरुद्धत्वात्
सुध्विमक्तियोग्ये धात्वर्थनामधेये ज्योतिष्टोमादौ तृतीयाश्रवणात् यत्रापि नामधेये द्वितीया श्रूयते तत्रापि व्यत्ययानुशासनेन तृती-
याकल्पनात् तदुक्तं महाभाष्यकौररिभिहोत्रं जुहोतीति तृतीयार्थं द्वितीयेति अतएवतैः प्रकृतिपूत्ययौ प्रत्ययार्थं सहश्रुतन्त्योः प्रत्ययार्थः
प्राधान्येन प्रकृत्ययोर्युगत्वनेति प्रत्ययार्थं भावनां प्रति धात्वर्थस्य गुणत्वेन करणत्वमुक्तं आख्यातं क्रियाप्रयानमिति घदद्विर्निरुक्तका-
रैव्येत्तदेवोक्तं भावार्थोधिकरणेच तथैव स्थितं तेन सत्रं प्रत्ययार्थं प्रति धात्वर्थस्य करणत्वेनेवान्ग्रयनियमः अतएव गुणविशिष्टधात्व-
र्थविधौ धात्वर्थानुवादेन केवलगुणविधौ च मत्वर्थलक्षणाविधेर्विप्रकृष्टविषयत्वं च यथा सोमेन यजेतेति विशिष्टविधौ सोमवता
योगेनेति दश जुहोतीति गुणविधौ दधिमता हामेनेति नामधेयान्वयेतु सामानाधिकरण्योपपत्तेर्धात्वर्थमात्रविधानाच्च न मत्वर्थ-
लक्षणा नवा विधिविप्रकर्षः तदेवं ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामइत्यत्राख्यातार्थोभावयेदिति किमित्याकाङ्क्षायां कर्मविषयं स्वर्गमिति
विधिश्रुतेर्बलीयस्त्वादाकाङ्क्षायाउत्कटत्वाच्च तथाऽवस्थितं पद्याव्याये ततः केनेत्यपेक्षिते यागनेति तृतीयान्तपदसमानाधिकरण-

त्यात् करणवेदेवान्ययनियमाच्च किनास्त्रेत्येवेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति तत्रास्त्रेत्यर्थः शब्दादनुपस्थितोपि ज्योतिष्टोमशब्दोभासतएव शा-
ब्दयोधे श्रयणेनोपस्थापितस्तात्पर्येघनात् नामधेयत्वर्यं च न विमत्स्यार्थोद्धारं नञिवाच्यार्थान्वयइव तेन मात्वर्थलक्षणामन्तरेणेव
उच्योतिष्टोमशब्दयतेत्यन्वयत्वात् तथाच कविप्रयोगः हिमालयोनानगधिपराज इति, हिमालयनामयानित्यर्थः एवंइह प्रभिन्नकमलोदरे
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यादावगृहीतसद्भक्तिकैरुपपदवति वाक्ये मधुकरादिपदं स्वरूपेणैव भासते नामधेयवत् नार्थमुपस्थापयति
प्रागगृहीतमङ्गलित्वात् अतएव मधुकरशब्दाच्चैत्यपि लक्षणायानान्वयः शक्यज्ञानपूर्वकत्वाद्बुद्धयज्ञानस्य स्वरूपतस्तु शा-
ब्दे भासते वाच्ययाचकसंज्ञय पञ्चातकलव्यते संसर्गानिर्वाहायेति तदयं वाक्यार्थः ज्योतिष्टोमनाम्ना यागेन स्वर्गामिष्टं भाग्ये-
द्विति कथामित्येवेक्षिते श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामनायिकारादुपकारकाङ्गग्रामं पूर्व्येति विकृतौ प्रकृतिवदित्युपव-

ज्ञानं द्वयं परिज्ञाता द्विविधा कर्मधीदना ॥ कर्णं कर्म कर्तेति द्विविधः कर्मसंग्रहः । १८॥

न्येन नित्ये यथाशक्तीरुपयगधेन मुख्यात्वात् प्रतिनिधायतीति यावत्शायलभ्यं तैरूपणं एव च यागस्य स्वर्गाधिष्ठितभाचनकारण-
त्वेन च साक्षात्कर्तृश्यापारविपयत्वरूपं कृतिसाध्यत्वं श्रुत्यर्थाभ्यां लभ्यत्तद्भिति तदुभयमपि न लिङ्गादिपदवाच्यं अत्रासं शास्त्रमर्थध-
दिति न्यायात् अनन्यथाश्च इष्टसाधनमिति समासे गुणभूतमिष्टपदं स्वर्गकामवति समासान्तरगुणभूतेन स्वर्गपदेन कथमन्विधयान्
इष्टसंगसाधनमिति नहि राजपुरुगोवीरुपुत्रइत्यत्र धीरपदराजपदयोरेव्ययोरितिपदार्थः पदार्थेनाप्येति नतु पदार्थेकेदेशेनानिन्यायान्
करणविमत्स्यन्तज्योतिष्टोमदिनामधेयानन्वयप्रसङ्गादिदेशोपस्थास्मिन्न पक्षे द्रष्टव्याः पतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टासाधनत्वं कृतिसाध्यत्व-
मिति प्रथमपि विध्यर्थइत्यपान् अतिगौरवार्थवादानां सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेश्च अतएव कृतिसाध्यत्वमात्रं विध्यर्थइत्यपि न भावनाकर-
णत्वेनार्थलभ्यत्वादिदुक्ते अलौकिकोनियोगत्वलोकिकत्वादेव न विध्यर्थः पराक्रान्तं चावसूरिभिः तस्मादनन्यत्वाभ्या लभ्युत्वाच्च प्रेरणैव

लिङ्गादिपदवाच्येति स्थितं प्रवर्तकं तु ज्ञानवाक्यार्थमार्थादालप्रयमन्थदेव सर्वेषामपि वादिनां आख्यातार्थेष्व च विशेष्यतया भासते न
 घात्वर्थान नामार्थः स्वर्गकामोवेति चोक्तप्रायमेव तेन च यागाजुक्कलकृतिमान् स्वर्गकामइति तार्किकमतं पुरुषविशेष्यकवाक्यार्थज्ञा-
 नमपास्तं सङ्क्षेपेण मतं भाट्टमिदमत्रोपपादितं यद्वक्तव्यामिहान्यत्रदुस्तन्धेयमाकरात् ॥ १८ ॥ इदानीं ज्ञानशैयज्ञान-द्वरूपस्य करणकर्म-
 कर्तुरूपस्य च त्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं सङ्क्षिप्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिजानीते ज्ञानं प्राग्व्याख्यातं शैयमप्य-
 त्रैवान्तर्भूतं ज्ञानोपाधिकत्वाश्लेषद्वयस्य कर्म क्रिया त्रिविधः कर्मसमग्रहइत्यत्रोक्ता चकारात् करणकर्मकारकयोरेवैवान्तर्भावः क्रियोपा-
 धितत्वात् कारकत्वस्य कर्ता क्रियायाः निर्वर्तकः चकारात् ज्ञाताच कर्तुः क्रियोपाधिकत्वापि पृथक् त्रैगुण्यकथनं कुतार्किकप्रमक-
 ल्पित्वात्मत्वनिवारणार्थं तेहि कर्तेवात्मेति मन्यन्ते गुणाः सत्स्वरजस्तमांसि सम्यक् कार्यभेदेन व्याख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेस्मिन्निति

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिवैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसङ्ख्यानं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

गुणसङ्ख्यानं क्वापिलं तस्मिन् ज्ञानं क्रियाच कर्ता च गुणभेदतः सत्स्वरजस्तमोभेदेन त्रिवैव प्रोच्यते पयकारोविधान्तरनिवारणार्थः
 यद्यपि क्वापिलं शास्त्रं परमार्थब्रह्मैकत्वविषये न प्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनिरूपणे व्यावहारिकं प्रामाण्यं भजतइति वक्ष्य-
 माणार्थस्तुत्यर्थं गुणसङ्ख्यानं प्रोच्यतइत्युक्तं तन्वान्तरेपि प्रसिद्धमिदं न केवलमास्मिन्नेव तन्त्रइति स्तुतिः यथावत् यथा शास्त्रं
 शृणु श्रोतुं सावधानोभव तानि ज्ञानादीनि अपिशब्दात्तद्रेदजातानि च गुणभेदं कृतानि अत्र चैवमपीनरुत्स्यं द्रष्टव्यं चतुर्दशोऽध्याये
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बन्धहेतुत्वप्रकारो निरूपितो गुणतीतस्य जीवन्मुक्तत्वरूपणाय सतदशो पुनर्यजन्ते सात्त्वि-
 कादेवानित्यादिना गुणकृता त्रिविधस्वभावनिरूपणेनासुरं रजस्तमः स्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहापदिसेवया देवः सात्त्विकः स्वभावः
 सम्पादनीयइत्युक्तं इह तु स्वभावतो गुणतीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबन्धोनास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमेव

न रूपात्तस्मात्ति येनात्मसंबन्धितत्वात्पादिरुच्यते इति विशेषः ॥ १९ एवं ज्ञानस्य कर्मणः कर्तुंश्च प्रत्येकं त्रैविध्ये ज्ञातव्यत्वेन प्रति-
 ज्ञाते त्रयमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः श्लोकैः तत्राद्वैतवादिनां सात्त्विकं ज्ञानमाह सर्वेषु भूतेषु अव्याकृतहिरण्यगर्भ-
 विराट्संज्ञेषु बीजसूक्ष्मस्थूलरूपेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु संयथैष्वत्येनैव निर्वाहे भूतैष्वित्येनैव भवमधर्मकत्वमुच्यते तेनोत्प-
 त्तिविनाशाशीलेषु हृदयवर्गेषु विभक्त्येषु परस्परव्याघृतेषु नानात्संशु अव्ययमुत्पात्तिविनाशादिसर्वैर्विक्रियाशुभ्यमहदयमविभक्त-
 मव्याघृत संश्रानुत्पन्नमधिष्ठानतया बाधावधितया च एकमाद्वितीयं भावं परमायं सत्त्वरूपं सप्रकाशानन्दमात्मनं येना-
 त्त-करणपरिणामभेदेन वेदान्तवाक्यविचारपरिनिष्पन्नेनक्षते साक्षात्करोति तन्मित्यप्रपञ्चवाधकमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्वे-

सर्वभूतेषु येनैकं भावमध्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विधि सात्त्विकम्
 ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात् पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं
 विधि राजसम् ॥ २१ ॥

संसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विधि द्वैतदर्शनं तु राजसं तामसं च संसारकरणं न सात्त्विकमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ तुशब्दः प्रागुक्त-
 सात्त्विकव्यतिकरप्रदर्शनार्थः पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहादिषु नानाभावात् प्रतिवेद्वभग्यानात्मनः पृथग्विधान् सुख-
 दुःखित्वादिरूपेण परस्परविलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्यं यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृषोपचारादेशांसि पचन्तीतिवत्
 कर्तृत्वेद्गुणस्य तद्द्रव्यभेदाद्वा तज्ज्ञानं विधि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानं च परास्मृशति तेनारामनां परस्परं
 भेदज्ञेयमीश्वराद्वैतज्ञेयस्यैश्वराद्यग्योक्तञ्चाचेतनवर्गस्य भेदज्ञेयनोपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः
 ॥ २१ ॥ तुशब्दोपजसत्किञ्चिद् बहुषु भूतकार्येषु विद्यमाने एकस्मिन् कार्ये विचारं भूतवेद्यं प्रतिमासी वा भवेत्तु क हेतुगपपत्ति-

स्तद्रहितं अर्थेषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावेक्यमेकस्य तादृशस्यात्मत्वमित्यनुसन्धानश्चर्यं शृत्वाचक्षुः परिपूर्णवत्सकं पलावानेवार्त्मा
 ईश्वरोवा नातः परमस्त्वित्यभिनिवेशेन लभं यथा दिग्म्यराणां सावयवोद्देहपरिमाणआत्मोति यथा चार्वाकाणां देहएवात्मेति एवं पा-
 षाणदार्यादिमात्रैश्वर्यइत्येकस्मिन् कार्ये सकमहेतुकत्वादेवातत्वार्यवत् न तत्वार्यालयनं अल्पश्च नित्यत्ववियुत्वाग्रहात् ईश्वरो-
 नित्यविभुद्देहातिरिक्तात्मतद्बोतिरिक्तेश्वरत्वाहितार्थिककज्ञानविलक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ज्ञानं त-
 च्चासमुदाहृतं ताससानां प्राकृतजनानामिदृशज्ञानदर्शिमिः ॥ २२ ॥ तदेवमौपनिषदानामुद्धतात्मदर्शनं सात्त्विकमुपादेयं मुमुक्षुभि-

यसु क्लृप्तवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म अत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

ईतदर्शिनो तु नित्यविभुपरस्परविभिन्नात्मदर्शनं राजसं अनित्यपरिच्छिन्नात्मदर्शनं च तामसं हेयमुक्तं संग्रति त्रिविधं कर्मोच्यते
 नियतं यावद्भ्रूपसंहारासमर्थानामपि फलावश्यभावव्याप्तं नित्यमिति यावत् सङ्गोहेव महापाक्षिकइत्याद्यभिमानरूपोद्भूतरापरप-
 पर्यायोरानसोगर्धविशेषत्वेन शून्यं सङ्गरहितं यावद्दर्शनं तु कर्तृत्वमौकत्वप्रवर्तनोद्भूतापोनुवर्ततएव सात्त्विकस्यापि तद्रहितस्य-
 तत्तन्विदो न कर्माधिकारइत्युक्तमसकृत् रागोराजसन्मानादिकमनेन लभ्यइत्यभिप्रायः द्वेषः शत्रुमनेन परालेप्यइत्यभिप्रायस्ताभ्यां
 न कृतमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना फलामिलापरहितेन कर्त्तौ यत् कृतं कर्म यागदानहोमादि तत्र सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तुः सास्त्रिणास्त्रिनन्ति कामेष्णुना फलकामेन कर्त्रा साहङ्कारेण प्रगु कसद्गतकर्मण्युक्तेन च वा शब्दः समुवाये पुनरित्यानियतं या-
 धत् कामतं कामयावुक्तेः श्रुत्यायासं सर्वांगोपसंहारंण केशावहं यत्काम्य कर्म क्रियते तद्वाजसमुदाहृतं अत्र सर्वाविशेषैः सास्त्रिक-
 सर्वविशेषणव्यतिरेकोद्देशितः ॥२४॥ अनुबन्धं पञ्चदशश्रुतं धर्मं शरीरसामर्थ्यस्य धनस्यसेनायाश्च नाशं हिंसां पूणिपीडां पौरुषं
 गाममामागर्भं च अनेपेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात्केवलयायिकेकादेवारभ्यते यत्कर्म यथा दुर्बोधनेन युद्धं तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ इदानीं
 ज्ञातव्यं कर्तव्यं मुक्तमद्रस्त्यकफलाभिसम्पन्नः अनहंवादी फलाहमिति वदन्शीलोत्तमवति स्वगुणश्लाघार्थहानोवा धृतिर्विघ्नाद्युप-
 स्थिताद्यपि प्रारब्धापरित्यागांहेतुरंतःकरणवृत्तिविशेषोर्ध्वं उत्साहादरमहं करिष्याम्येवेति निश्चयारिम्भका बुद्धिर्दृतिहेतुभूता ताभ्यां सं-

यत्तु कामिसुना कर्म साहङ्कारिण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबन्धं चयं हिंमामनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥ सोद्वादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तपद्मोऽनहंवादी धृत्यत्याहममन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विकउच्यते

॥२६॥ रागो कर्मफलप्रेःसुर्लब्धोहिंसामकोऽयुचिः ॥ हर्षशोकात्स्वितः कर्ता राजसः परिकी-

र्तितः ॥ २७ ॥

युक्तः धृत्यत्साहसमान्वितः कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सिद्धाशसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां योधिकारोयदगुधिकामम्लानवा-
 दिरन्तेन रहितः निष्कामिच्छोर्निर्विकारः फलत्रे शास्त्रप्रमाणपुनक्तं फलरागेण अतएवभूतः कर्ता सात्त्विकउच्यते ॥२६॥ रागो कामा-
 चाकुलाचित्तः अतएव कर्मफलप्रेःसुः कर्मफलार्थं लुब्धः परद्रव्यामिलायी धर्मापे स्वद्रव्यत्यागासमर्थश्च स्वाभिप्रायपूकटनेन परद्र-
 व्चिछेदने हिंसा तदात्मकस्तरस्वभविः स्वाभिप्रायपूकटने तु नैऋतिकशक्तिभेदः अयुचिः शास्त्रोक्तशौचहानिः सिद्धासिद्धयोः कर्मफ-
 लस्य हर्षशोकात्स्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥ अयुक्तः सर्वदा विषयापहृतचित्तयेन कर्तव्येव्यतवहितः पूकृतः शास्त्रासंस्कृ-
 तपुच्छिगोलम्ममः स्तब्धो गुच्छेयतादिष्वप्यनम्रः शठः परव्यञ्जनायमन्यथाज्ञानप्रव्यवयावादी नैऋतिकः स्वस्मिन्नुपकारित्वप्रममुदपाद्य

परशुत्तिष्ठेनेन रघार्षपरः अलसः अवश्यकर्तव्येष्वप्यप्युत्तिशीलः विषादी सततमसंतुष्टस्वभावेनानुशोचनशीलः दीर्घशुचीनिरन्तर-
 नानुमहत्प्रकथलितान्तःकरणत्वेनातिमग्नरप्रशुत्तिर्यद्दृष्टकर्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवत्येवंशीलश्च कर्ता तामसउच्यते ॥२८॥ तदेवं
 ज्ञानं कर्मच कर्ताच त्रिषेव गुणभेदतश्चि व्याख्यातं संप्रति धृत्युत्साहसमन्वितइत्येव सूचितयोर्बुद्धिधृत्योखैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धे-
 र्छगत्सायादिशुत्तिमस्यायुतेश्च तद्वृत्ति सत्यादिगुणतस्त्रिविधमेव भेदं मया त्वां प्रति त्यकालस्येन परमात्सेन प्रोच्यमानमशेषेण निर-
 यतोप प्रयत्नेन हेयोपादेयविवेकेन शृणु श्रोतुं सावधानोभव हे धनज्ञयति दिग्विजये प्रसिद्धं महिमानं सूचयन् प्रोत्साहयति अत्रेदं
 निव्यते किमत्र बुद्धिशब्देन वृत्तिमात्रमभिप्रेतं किंवा वृत्तिमदन्तःकरणं प्रथमे ज्ञानं पृथङ्जन वक्तव्यं द्वितीये कर्ता पृथङ्जन वक्तव्यः
 वृत्तिमदन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वात् ज्ञानधृत्योः पृथक् कथनं वप्यर्थ्यश्च न चेच्छादिपरिसङ्ख्यार्थं तत्र वृत्तिमदन्तःकरणत्रैविध्यकथनेन

श्रुतः प्राकृतः सुश्रुतः शठानैष्कतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूची च कर्ता तामसउच्यते ॥२८॥
 बुद्धेर्भेदं घृतेरचैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥ प्रवृत्तिं च
 निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥ बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थमात्त्विकी ॥ ३० ॥

मर्षामामपि तदुत्तोरनां त्रैविध्यस्य विविध्यस्य उच्यते अन्तःकरणोपहितश्चिदाभासः कर्ता इहतूपहिताभिष्कृष्य उपाधिमात्रं कर-
 णत्वेन विवक्षितं सर्वत्र करणोपहितस्य कर्तृत्वात् यद्यपि च कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा श्रुतिरश्रुतिर्हीनोर्भीरित्ये तत्सर्वं
 मनपयोते धृत्युत्प्रेरितानां सर्वांसाम-पिवृत्तीनां त्रैविध्यं विवक्षितं तथापि श्रोत्र्युत्प्रेरितविध्यं पृथगुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं
 न तु परिसङ्ख्यार्थमिति रहस्यं ॥२९॥ तत्रबुद्धेर्बैविध्यमाह त्रिभिः प्रवृत्तिं कर्ममार्गं निवृत्तिं संन्यासमार्गं कार्यं प्रवृत्तिमार्गं कर्मणां क-
 रणं अकार्यं निवृत्तिमार्गं कर्मणामकरणं भयं प्रवृत्तिमार्गं गर्भयासादिदुःखं अभय निवृत्तिमार्गं तदभावं बन्धं प्रवृत्तिमार्गं मिथ्याज्ञानरुतं
 कर्तृत्याद्यभिमानं मोक्षं निवृत्तिमार्गं तत्त्वज्ञानरुतमज्ञानतत्कार्याभाव च या वेत्ति करणे कर्तृत्योपचारात् यया वेत्ति कर्ता बुद्धिः सा
 ज्ञमाणजानेतिश्वयती हेपायं सात्त्विकी वयमोक्षयोरन्ते कर्तृनात्तद्विषयमेव प्रबुद्ध्यादि व्याख्यातं ॥ ३० ॥ धर्मं शास्त्रविहितं अधर्मं

शास्त्रप्रतिषिद्ध अदृष्टार्थमुपय कायंज्ञाकार्यंशंश्लेषोभयमुपयन् अथथायदेव प्रजानाति यथावन्न जानाति किं स्विदिदमिदं नयेति ज्ञान-
ध्यवसाय वदाम या भजते यया शुद्धा सा राजसी धृष्टि अत्र तृतीयनिर्देशादन्यत्रापि करणत्व व्याख्येय ॥ ३१ ॥ तमसा विशेष-
रत्नविशेषाधिना द्रवणशुद्धा या बुद्धिरथर्म धर्ममिति मन्यते अदृष्टार्थं सर्वत्र विपर्यस्यति तथा सर्वार्थान् सर्वान् इष्टप्रयोजनानपि वे-
द्यपदार्थान् विपरिणतम मन्यते सा विपर्ययवती बुद्धिस्तामसी ॥ ३२ ॥ इदानीं धृतेलौकिक्यामाह त्रिभि योगेन समाधिनाऽव्यभिचा-
रिण्याप्रतिना भूतया समाधिव्याप्तया यया धृत्या प्रयत्नन भक्तस प्राणस्येन्द्रियाणा च क्रियाश्लेषाधारयते उच्छास्त्रप्रवृत्तिरुपलब्धि य-

यया धर्मधर्म च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अग्रथावत्वजानाति बुद्धिः सा पार्थं राजसी
॥ ३१ ॥ अर्धमं धर्ममिति या मन्यते तमसाहता ॥ सर्वार्थान् विपरिंतांश्च बुद्धिः सा
पार्थं तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्रणोन्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाऽव्यभिचा-
रिण्या धृतिः सा पार्थं सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यथातु धर्मकार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थं राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्न भयं शोक विषाद सदमेव
च ॥ न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थं तामसी ॥ ३५ ॥

सा सत्यामवश्य समाधिर्भवति यया च धार्यमाणामनआदिक्रिया शास्त्रमतिक्रम्य नार्योन्तरमवगाहन्ते धृति सा पार्थं सात्त्विकी-
॥ ३३ ॥ तु सात्त्विक्याग्निनात्ति प्रसङ्गेन कर्तृत्वाद्यभिनियोगेन फलाकाङ्क्षीस्तत्र यया धृत्या धर्मं काममर्थं च धारयते तिस्य कर्त-
व्यतयाऽधारयति न तु मोक्ष कदाचिदपि धृति सा पार्थं राजसी ॥ ३४ ॥ स्वप्न निद्रा भय त्रास शोक
इष्टवियोगनिमित्तं संताप विषादमिन्द्रियायसाद मदमशाकीर्योपपत्स्योन्मुक्ता च यया न विमुञ्चत्येव किंतु सदैव कर्तव्यतया
मन्यते दुर्मेधा विवेकात्समर्थं धृति सा पार्थं तामसी ॥ ३५ ॥ एव क्रियाणा कारकार्णा च गुणतलीवध्यमुञ्जा तत्परलब्ध

सुप्तस्य शैथिल्यं प्रतिजानीते श्लोकाद्धेन स्मृत्यिकं सुप्तमाहोर्धेन च मे मम यचनात् गृणु हेयोपादेयधियेकार्थं व्यासङ्गान्तरनिवारणेन
 मनः स्थिरिकुण हे भक्तपर्यभेति योग्यता दर्शिता यत्र समाधिसुप्ते अध्यासादतिपरिचयात् रमते परिवृत्तोभवति ननु विषयसुखइव
 मद्यस्य यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां गच्छति ननु विषयसुखइवान्ते महत्तुःसं ॥ ३६ ॥ तदेव विद्वृणोति
 यत् अत्रे शान्तयेराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासनिर्वाह्याद्विगमिव हेरगविशेषावहं भवति परिणामे क्षान्तवैराग्यादिपरिपाके त्यस्य-
 चोपमं प्रीत्यतिशयास्पदं भवति आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादीनिद्रालस्यादिराहिल्येन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततोजातमा-

सुप्तं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतश्रम ॥ अथ्यामाद्रमते यत् दुःखान्तं च निगच्छ-
 ति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिन्न परिणामेऽसृष्टोपमम् ॥ तन्मुखं मात्तिकं प्रोक्तमात्म-
 बुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विप्रयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽसृष्टोपमम् परिणामे विषमिन्न तत्मुखं

राजसं सृष्टम् ॥ ३८ ॥

त्मबुद्धिप्रसादजं ननु राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं नवा तामसमिव निद्रालस्यादिजं ईदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्यात्मबुद्धिप्रसादजं
 समाधिसुप्तं तत्सत्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः अपरआह अध्यासादावृत्तेर्यत्र रमते प्रीयते यत्र च दुःखावसानं प्रोप्नोति तत्सुखं तच्च त्रि-
 विधं गुणभेदेन गृण्यति तत्तदाध्याहारणं पूर्णस्य श्लोकस्यान्वयः यत्तदग्रइत्यादिरश्लोके न तु सत्त्विकसुखलक्षणमिति भाष्यकाराभि-
 प्रायोल्लेखे ॥ ३७ ॥ विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगजातं न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्तदतिप्रसिद्धं स्रष्टवन्दनवनितासद्गादिसुप्तं
 अत्रे प्रथमारम्भे मतःसंप्रमादिल्लेनाभासदसृष्टोपमं परिणामेत्वैहिकपारत्रिकदुःखावहत्याद्विषमिव तत्सुखं राजसं सृष्टं ॥ ३८ ॥

धाम्ने प्रथमारभ्येच अनुबन्धे परिणामे च यत्सुखमामनोमोहकरं निद्रालये प्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थावधानमन्तरेण मनोरज्यमात्रं
नेत्रयपत्रोच्छिद्यति ननु सात्त्विकमिव बुद्धिपुसादृजं नया राजसमिन् विषयेन्द्रियसयोगं तन्निद्रालसप्रमादोद्यं तामसं सुखमुदाहृतं
॥ ३९ ॥ इदानीमुक्तमपि सगुणद्वय प्रकरणाद्यं पुंसंहरति भगवान् सत्त्वरजस्तमसां साम्याऽवस्था प्रकृतिस्ततोजातैर्धैर्यम्यावस्थां प्राप्तिः
पृथगिति ननु साक्षाद्गुणानां प्रकृतिजनमस्ति तदुपत्वात् तस्माद्देव्यावस्थैश्च तदुत्पत्तियथापत् अथवा प्रकृतिर्माया तत्प्रभवैस्त-
त्प्रकृतैः प्रकृतिजैरेभिः त्रिभिर्गुणैश्च तद्वेगुभिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्कंठीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणिवा यत् स्यात् तत्पुनः शृथिव्यां मनुष्यादिषु
द्विदि देयेषु वा नास्ति यथापि गुणत्रयपरहितमनात्मजस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणः

यद्यत्रे चानुबन्धे च सुगुणं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालसप्रमादोद्यं तत्तामसमुदात-
म ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदैभिः
स्वात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

सर्गः संसारोभिप्यामानकल्पितोर्ध्वतुर्दशाध्यायोक्त उपसंहृतः पञ्चदशोच शृङ्गारुपकल्पनयो तमुक्त्वा अक्षरार्थमनं सुविबुद्धमूल-
ममद्ग्राह्येण हृदेन छित्वा ततः परं तत्परिष्कारितव्यं यस्मिन् गतान् निवर्तन्ति भूयइत्यसद्ग्राह्येण विषयवैराग्येण तस्य हृदने कृत्वा
परमात्मान्प्रेष्यइत्युक्तं तत्र सर्वस्य त्रियुणात्मकत्वे त्रियुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कर्षं छेदोसद्ग्राह्यैवानुपपत्तेरित्यादाङ्गायां स्व-
व्याधिकारविहितैर्गुणांश्रमर्थमः परितोष्यमाणात् परमेश्वरादसद्ग्राह्यलाभमिति वादितुमेतावानेव सर्वैर्वाद्यैः परमपुरुषार्थमिच्छन्नि-
रनुपेयसति च गीतादाकार्थ उपसंहृत्यइत्येवमर्थमुत्तरं प्रकरणमारभ्यते तत्रेदं सूत्रं श्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययना-
दितुल्यधर्मत्वकरणार्थं शूद्राणामिति प्रकरणमैकजातित्वेन वेदानधिकारिवक्तापनार्थं तथा च धनिष्ठं अध्याप्येकणांश्राक्षणश्रुत्रिय-

सिद्धिंश्रमस्यसंभिर्यैदयद्रुद्रालेषां त्रयोवर्णाद्विजातयोब्राह्मणक्षत्रियवैश्यासेषां मातुरप्रेरधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्यउच्यतइति तथा प्रतियुक्तिं चतुर्वर्ण्यं स्थानविशेषाच्च ब्राह्मणोप्य मुखमासीद्ब्राह्मराजस्यः कृतः ऊरुतदस्य यद्वैदयः पद्भ्यां द्रुद्रोअजायतत्यपि निगमोभवति गायत्र्या ब्राह्मणसमृत त्रिष्टुभा राजस्यं जगत्या वैश्यां न केनचिच्छब्दसा द्युद्रमित्य संस्कारोयद्यायतइति द्रुद्रश्चतुर्वर्ण्येणैकजातिरिति च गौर्धर्मः हेपरन्तप शत्रुतापन तेषां चतुर्णांमपि वर्णानां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि इतरेतएवमोगेन व्यवस्थितानि कैः स्वभावप्रभैवैर्गुणैः ब्राह्मण्यादिसंभावस्य प्रभैवैर्हेतुभूतैर्गुणैः सत्त्वादिभिः तथाहि ब्राह्मणस्वभास्य सुत्त्वगुणस्य प्रमथ. प्रशान्तत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सस्वोपसर्जनंरजैः ईश्वरभावात् वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः ईहास्यमादयत् द्रुद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः बृहत्स्वभावत्वात् अथवा मायाख्या प्रकृतिः स्वभावः ततउपादानात् प्रभवोयेषां तैः प्राग्भवीयः संस्कारोवर्तमाने भवे स्वफलाभिमुपत्येनाभिष्टयकः स्वभावः सतिमित्तरेवेते प्रभवोयेपामिति वा शास्त्रस्यापि पुरुषस्व-

ब्राह्मणक्षत्रियविशां द्रुद्राणां च परन्तप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

भास्यभाष्येऽप्युक्त्वाच्छ्रेण प्रविभक्तान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्ते आख्यातानामर्थे बोधयतामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायान् तथा हि गौतमः द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्रह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहः पूर्वेषु नियमस्तु राजशोधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्यायदण्डत्ववैश्यस्याधिकं कृषिवाणिज्याशुपाल्यं कुसीदंच द्रुद्रश्चतुर्वर्ण्येणैकजातिलस्यापि सत्यम-क्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमैवैकै आरुर्कर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्योत्तरेपामिति अत्र साधारणाअसाधारणाश्च धर्मोउक्ताः पूर्वेषु अध्ययने-ज्यादानेषु नियमः अयदयकतंद्यत्वं नतु प्रवचनयाजनप्रतिग्रहेषु दृत्यर्थत्वादित्यर्थः वणिक् वाणिज्यं कुसीदं वृद्धौ धनप्रयोगः उत्तरेपामिति श्रेष्ठानां द्विजातीनामित्यर्थः वसिष्ठाऽपि पदूकर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञोयाजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति त्रीणिराजन्यस्याध्ययनं यज्ञोदानंच शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत् एतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिर्वाणिज्याशुपाल्यं कुसीदं च तेषां परिचर्याश्चर्येति आपस्तम्बोपि चत्वारोवर्णाब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्रुद्रास्तेषांपूर्वैः पूर्वोक्तमतः श्रेयान् स्वकर्म. ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं

यस्योपासनं दानं प्रतिग्रहणं दायार्थं शिलोन्मन्त्रान्युपापरिहृतिमेतान्यत्र शत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहार्यं युक्तदण्डा-
दिप्राप्तिश्चित्रप्रथयैरस्य कण्डयुक्तवर्जं उपिगोरश्रमणिश्याधिकं परिचर्यां दृष्टसेतरेषु वर्णानामिति मनुस्ये 'आध्ययनमध्यापन-
यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानारक्षणं दानमिज्याध्ययैभ्यश्च विषयेष्वप्रसक्तैश्च शत्रियस्य समा-
दिशत्र पशुनां रक्षणं दानमीज्याध्ययनेभ्यश्च यणिकपथं कुसीदश्च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तुष्टद्रव्य प्रभुः कर्म समादिशत्र पते-
यामेयं वर्णानां शुश्रूषामनसुरयेति' एवं चतुर्णामपि वर्णानां गुणभेदेन कर्माणि प्रविक्रानि ॥ ४१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुण-
तानि कर्मण्यथाह रामोन्त-करणोपरमः दमो ग्राह्यकरणोपरमः प्रायुक्तं तपः शारिरादिदेवद्विजगुरुब्रह्मेत्यादायुक्तं शौचमपि याद्याभ्य-
न्तरेभ्येन प्रायुक्तं क्षान्ति-क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विफारराहित्यं प्राग्व्याख्यातं आर्जवमकौटिल्यं प्रायुक्तं ज्ञानं साङ्गवैद-
तर्थापिपथं विज्ञानं कर्मण्येव यशदिकर्मकीशाल्यं ब्रह्मकाण्डे ब्रह्मात्मैक्यायुमवः अस्तिस्थं सात्त्विकी श्रद्धा प्रायुक्ता एतच्छ्रमादिनय-

गमोदमस्तपः शौचं ज्ञानिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिस्वर्गं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

कं स्वभावजं तस्यगुणस्यभावकृतं ब्रह्मकर्मब्राह्मणजाते कर्म यद्यपि चतुर्णामपि वर्णानां मात्त्विकावस्वायामेते धर्मा संभवन्ति तथापि
यादुभयेन ब्राह्मणे भवन्ति सरस्वरभागतयात्तस्य सत्पौत्रैकवशेन त्वन्यथापि कदाचिद्ब्रवन्तीति शास्त्रान्तरे साधारणधर्मतयोक्ताः
तथा न विष्णुः क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मण-
पूजनं अनशयसूयाश्च तथा धर्मः सामान्यउच्यते' सामान्यश्चतुर्णामपि वर्णानां तथा प्रायेण चतुर्णामप्याश्रमाणामित्यर्थः तथा बृह-
स्पतिः 'दया क्षमाऽनसूयाश्च शौचानायासमद्वन्द्वं अक्राण्यमसृहल्यं सर्वसाधारणानि' च परे वा यन्पुत्रं वा मित्रे द्वेष्टरि
या सदा आपत्ते रक्षितव्यं तु दयया परिकीर्तिता बाहोत्राच्यात्मिकी चैव दुःखे चोत्पादिते रथयित्वा न कुर्याति न वा
हन्ति सा क्षमा परि-कीर्तिता न गुणान् गुणिनोहन्ति स्तीति मन्वृगुणानपि नान्यदोरेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता
अभक्षयपिच्छारश्च संमंगलाव्यनिर्गुणैः स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितं शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि क-
र्मणा अत्यन्तं तत्र कर्तव्यमनायासिः सउच्यते प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तपिसर्जनं एतच्चि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिमित्तरथ

दृशिभिः स्तोकादपि प्रकृतव्यमर्दिनिनान्तरात्मना अहम्यहनि यत्किञ्चिदकार्षण्यं हि तत्स्युतं यथोरपत्रेन सन्तोषः कर्तव्यो ह्यर्थवस्तुना परत्वाचिन्तित्वार्थं नाऽस्युहा परिकीर्तिता' एतत्पद्याष्टावात्मगुणत्वेन गीतमेव षड्विंशतिः 'अथाष्टावात्मगुणाः दयासर्वभूतेषु क्षान्तिर-
तमुयात्तौचमनायासोमद्गुलमकार्षण्यमस्युहोति' तथा महाभारते 'सत्यं दमःतपः शौचं सन्तोषोऽन्धीः क्षमार्जवं ज्ञानं शमोदया ध्यानमे-
पधमः सनातनः सत्यं भूतार्हितं प्रोक्तं मनसोदमनं दमः तपः स्वधर्मवार्तित्वं शौचं सद्गुरवर्जनं सन्तोषोधिपयत्यागोऽहिरकार्योनिवर्तनं
क्षमादग्मरुहैणुत्वमार्जवं समाचिन्तता ज्ञानं तत्त्वार्थसंयोजः शमाश्चित्तप्रशान्ता दया भूतार्हितौषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः' देवतलः
'शौचं ज्ञानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया विज्ञानं विनयः सत्यामिति धर्मसमुच्चयः' तथा द्रतौपवासनियमैः शरीरोत्तापनंतपः 'प्र-
त्ययधर्मकार्षण्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता नास्तिहा-श्रद्धधानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनं यत्पुनर्वैदिकानांच लौकिकीनां च सर्वशः धारणं सर्व-

गौर्यं तेजोघृतिर्दौर्घ्यं युद्धे चारयपलायनम् ॥ दानमौश्वरभावश्च चात्रै कर्मस्वभावजम् ॥४३॥

क्वापिगौरत्य वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं क्षमं शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

पिपानां विज्ञानमिति कील्येते विनये द्विविधं प्राहुः शश्वद्दमशमाविति' शेषं व्याख्यातप्रामयमिति वचनानि न लिखितानि याज्ञवल्क्यः
'रज्याश्रद्धामर्दिनादानय्याध्यायकर्मणां अयं तु परमोधर्मोययोगोनात्मदर्शनमिति इयं च सर्वो देवो संपत् प्राग्ब्याख्याता ब्राह्मण-
स्य शमापिकीर्तरेण नैमित्तिकीति न विरोधः ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य गुणस्वभावकृतानि कर्मोण्याह शौर्यं विक्रमोयलवत्तरानपि प्र-
वर्तुं मृत्तिः तेजः प्रागल्भ्यं परैरश्रुणीयत्वं घृतिर्महत्यामपि विपदि देहोन्द्रियसंघातस्थानवसादः दास्यं दक्षभावः सहसा प्रत्युपश्लेषु
शौर्यं प्रव्यमांहेन मृत्तिः युद्धे चाप्यपलायनपपाङ्गुलीभावः दानं असद्गुणेन वित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानं ईश्व-
रभावः प्रजापाननाय ईशितव्येषु प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं च क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं सत्योपसर्जनरजोगुणस्वभा-
पजम् ॥ ४३ ॥ क्षत्रिश्रोतृत्पत्यं भ्रुमेर्विलेपनं गोरक्षस्य भावोगौरस्यं पाशुपाल्यं वाणिल्यं वाणिजः कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं कुर्त्सिद-
मप्यभ्रान्तर्गमनीयं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं तमउपसर्जनरजोगुणस्वभावजं परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूपात्मकं कर्मशूद्र-

द्वितमुच्यते ननु पूर्वकर्मण्यपदेनाश्रितं स्थितं कृतालययुशयवाचस्पृष्ट्यतिष्ठ्यां यथेतमनेतंचेत्यत्र भट्टैरप्युक्तं गीतमीयेपि 'तच्छेषस्त-
 स्मादित्राचपेशयति' विवक्ष्यः सर्वतोगामिनोयथेष्टेष्टाः विपरीतानरकादौ जन्म प्रतिपद्य विनश्यन्ति कृमिकीटादिभावेन सर्वपुरु-
 षार्थोन्नदरत्नारत्यर्थः हारीतः 'काम्यैः केचिदशदानैस्तपोभिलक्ष्या लोकान्पुनरायान्ति जन्म कामिमुक्ताः सत्ययथाः सुदानास्तपो-
 निष्ठाश्चाक्षयान्ति लोकान् अत्र कामनासदसद्भावनिबन्धनः फलभेदोदर्शितः भविष्यपुराणे 'फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते
 स्फुटं काम्यानां श्रमफलार्थं तु दोग्धतायमेव तु नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलं क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते अ-
 नुपानं तथा चान्ये प्रत्यायस्य मन्वते नित्यां क्रियां तथा चान्ये आनुपङ्गिक फलं विदुः अन्ये आपस्तम्बादयः तद्यथाऽत्र फलार्थेनि
 मित्तल्यादियचनेरानुपङ्गिकफलज्ञानित्यकर्मणां विदुः श्रुतिश्च त्रयोधर्मस्करथायज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तपएव द्वितीयोन्नहचर्या

स्वे स्वे कर्मग्न्यभिरतः संसिद्धिं लभतेनरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं वधा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

चार्यकुलयामी तृतीयोत्पन्नमात्मानमाचार्यकुलेवसादयति गृहस्ववानप्रसन्नप्रचारिणउक्ता सर्वएते पुण्यलोकामभवन्तीति तेपाम-
 स्तः करणशुद्धभावे मोक्षभावमुक्ता शुद्धान्तःकरणानामयामेव परिब्राजकभावेन ज्ञाननिष्ठया मोक्षमाह ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति त-
 देयं स्थितं प्रब्रचारिगृहस्थोयानप्रमोवा मुमुक्षुः फलाभिसन्धित्यागेन भगवदपंपणवुद्ध्या स्वस्ते तत्तद्गर्णाश्रमविहिते ननु स्वेच्छामान्नकृते
 कर्मणि श्रुतिस्पृष्टयुदिते अभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिं देहेन्द्रियसंचातस्यानुसिद्धयेन सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरः
 षणोभमाभिमानी मनुष्यः मनुष्याधिकारत्वात् कर्मकाण्डस्य देवार्दीनां वर्णाश्रमभिमानित्याभावाद्युक्तएव तद्धर्मव्यनधिकारः व-
 णाथमाभिमनानपदेशे रूपासनादायधिकारत्वेपामप्यस्तीति साधितं देवताधिकरणे ननु वन्धहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वं उपासना
 विशेषादित्याह स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुकलक्षणां यया येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु श्रुत्वा तं प्रकारमवधारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यतोमायोपाधिकचैतन्यानन्दघनात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तोदीश्वरादुपादानामिमिमित्ताच्च सर्वोत्तर्यामिणः प्रवृत्तिरूपसिर्मायामथो स्यात्प्रसादी-
नामिदं भवनधर्मणामाकाशादीनां येन चैकेन सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वमिदं इदयजोतं त्रिष्यपि कालेषु तत् व्यक्तं स्या-
त्सन्धेयान्तर्भावितं कल्पितस्याधिष्ठानानातिरेकात् तथा च श्रुतिः 'यतोवाहमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीयन्ति यत्प्रयत्यभि-
संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्द्रष्टोति' अत्र यत्प्रतिप्रकृतौ पञ्चमी यतोयेनेति चैकत्वं विवक्षितं 'आनन्दोपद्रोति व्यजानात् आनन्दान्-
द्वेषेण यत्स्वित्त्वमिति भूतानि जायन्ते' इति च तस्य निर्णयवाक्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायितं तु महेश्वरमित्यादि' श्रुत्यन्तराद्य मायो-
पाधिधातुः 'यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि' श्रुत्यन्तरात्सर्वज्ञत्वादित्यातः एवं चेच्छ्रुतपवायमर्थोभगवता प्रकाशितः यतः प्रवृत्तिर्भूतानां

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः

॥ ४६ ॥ श्रेयान्त्सधर्मोत्रिगुणः परधर्मोत्सनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाशोति

कृत्स्विधर्मम् ॥ ४७ ॥

येन सर्वमिदं ततमिति तमन्तर्यामिणं भगवन्तं स्वकर्मणा प्रतिवर्णनाश्रमं विहितेनाश्रयर्च्य तोषयित्वा तस्यसादादेकात्म्यज्ञाननिष्ठायोय-
तालक्षणां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं विन्दति मानवः देवादिस्वृपासनामात्रेणेति भावः ॥४६॥ यतः स्वधर्ममेव मनुष्येण भगवत्प्रसाद
हेतुस्तः परधर्मोत्सगनुष्ठितादपि श्रेयान् प्रशास्यतरः स्वधर्मोत्रिगुणोऽसम्पगनुष्ठितोपि तस्माद् क्षत्रियेण सत्ता इवया स्वधर्मोयु-
द्धादिरैवानुष्ठेयोन परधर्मोभिधाट्टनादिरित्यभिप्रायः ननु स्वधर्मोपि शुद्धादिर्बन्धुवधादिप्रत्यक्षायहेतुत्वाद्भानुष्ठेयशति नैत्याह स्वभा-
वनियतं पूर्वोक्तं शौर्यं तेजस्रत्यादि स्मभावज शुद्धादि कर्म कुर्वन् किलिष्यं पापं यन्धुवधादिनिमित्तं न प्राप्नोति तथा च प्राख्याख्यातं
शुग्नुःखे समे छत्वेत्यत्र विहितश्रेयोतिष्ठोमात्रप्रशुद्धिसायाइव विहितशुद्धाद्भवन्धुद्धिसायाअपि प्रत्यथायहेतुत्वाभावात् तथा चोक्त-

मथन्नात् ॥ ४७ ॥ यन्मादेयं विहितहिंसादेन प्रत्ययायहेतुत्वं परधर्मश्च भयावहः सामान्यदोषेण च सर्वकर्माणि दुष्टानि तस्मिन् शो-
यणांशमाभिमानो हेतौन्तेय महजं स्वभावजं कर्म सदोपमपि विहितार्हिसायुकमपि ज्योतिष्टोमयुक्तादि नत्यजेदन्तःकरणशुद्धेः प्रा-
ग्भातान्योया नानात्मज्ञः कश्चित्क्षणमपि कर्माण्यकृत्या स्वातुं शक्नोति न च परधर्माननुतिष्ठन्नपि दोषान्मुच्यते सर्वारम्भाः स्वध-
र्माः परधर्माश्च सर्वे हि यस्मात् दोषेण त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येनादृताः व्याप्ता सदोपापव तथा च प्राग्व्याख्यातं परिणामताप-
र्मस्फारंपुण्यवृत्तिप्रिप्रायश्च दुःगमेव सर्वं विवेकिनइति तस्मादगत्यानात्मज्ञः कर्माणि कुर्वन् विपजकामित्वि विपं सहजं कर्म युद्धादि
त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येन यन्पुण्यथादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोपमपि न त्यजेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थथात् सर्वकर्मत्यागासमर्थ-
स्तु शुद्धान्तःकरणस्त्वज्जैवेत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥ किं पुनः सर्वकर्मत्याग समर्थः यो नित्यानित्यवस्तुविवेकजेनेहेनामुत्रार्थभोगवैराग्येण

महजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारम्भाहि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

नामरमादिमग्नयः कर्मजां मिच्छिमशुद्धिपरिक्षयद्वारा मुमुक्षुः शुद्धग्रह्यात्मैक्यजिज्ञासां प्राप्तः सः श्रेष्ठमोक्षहेतुब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाध-
नोपदान्तयाप्यधयणादि कर्तुं सर्वविक्षेपविद्वेष्या तच्छेषभूतं सर्वकर्मसंन्यासं श्रुतिस्मृतिविहितं कुर्यादेव तस्मादेवविच्छान्तोदान्तउ-
परतानिधुः समाहितोभूत्वारमान्येचारमानं परयेदिति श्रुतेः 'सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकात्मयुच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदि-
ति' स्मृतंश्च उपरतस्यकर्मयं कर्म भूत्वारमानं परयेत्तस्मान्नाय वेदान्ववास्यानि विचारयेदिति श्रुत्यर्थः एतादृशएव ब्रह्मसंस्थो-
ऽगृह्यत्वमेतीति श्रुत्या धर्मस्फुटययविलक्षणत्वेन प्रतिपादितः परमहंसपरिव्राजकं परमहंसपरिव्राजकं कृतकृत्यं गुरुमुपवृत्त्य वेदा-
न्तापाप्यविचारसमर्थोपयुद्धिदयायातोऽकनिज्ञासेत्यादिचतुर्लक्षणमीमांसा भगवता ब्राह्मरायणेन समारम्भि कीदृशोऽसावित्याह स-
र्वं च पुनर्द्वाराविसु सक्तिनिमित्तेष्वपि असक्तशुद्धिः ब्रह्मसां ममेतस्त्वभिन्नुद्गरहिता शुद्धिर्यस्यसः यतोऽजितात्मा विपयेभ्यः प्रत्यातृत्य-
४

यशीप्रदान्त करणः विषयरागे सति कथं प्रत्याहरणं तत्राह विगतस्पृहः देहजीवितभोगेष्वपि धान्छारहितः सर्वहृदयेषु दोषदर्शनेन
नित्यबोधपरमानन्दरूपमोक्षगुणदर्शनेन च सर्वतोविरक्तइत्यर्थे. यथैवं शुद्धान्तःकरणः स्वकर्मणा तमश्चर्यं सिद्धिं विन्दति मानव-
इति वचनप्रतिपादितं कर्मजामपरमां सिद्धिं ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचारार्थिकारलक्षणां ध्याननिष्ठायोग्यतां प्राप्तः ससंन्यासेन
शियायशोपयीतादिसहितसर्वकर्मत्यागेन हेतुना तत्पूर्वकेन विचारणेत्थर्थः नैष्कर्म्यसिद्धिं निष्कर्मं प्रश्नं तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्ने
ज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिः परमां कर्मजायाअपरमांसिद्धेः फलभूतां अधिगच्छति साधनपरिपाकेण प्राप्नोति अथवा संन्यासेनेतीत्यं-
भूतलक्षणे तृतीया सर्वकर्मसंन्यासरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतां हेतुण्यलक्षणां सिद्धिं परमां पूर्वस्याः सिद्धेः सा-

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति

॥ ४८ ॥ सिद्धिं प्राप्नोयथाब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य
या परा ॥ ५० ॥

त्विक्याः फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः ॥४९॥ प्रायुक्तसाधनसम्पन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह स्वकर्मणेध्व-
रमारथ्य तद्वत्सादृजां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिमन्त करणशुद्धिं प्राप्नोयथा ब्रह्म प्राप्नोति येन प्रकारेण शुद्ध-
मात्मानं साक्षात्करोति तथा तं प्रकारं निबोध मे मद्रचनादबधारथानुष्ठानं किमतिविसरणे नेत्याह समासेन सद्बोधेणैव नतु विस्तरेण
दे कौन्तेय तदवधारणेकं स्यादित आह निष्ठा ज्ञानस्य यापरा ज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठा परिसमाप्तिः यदन्तरं साधनान्तरं
नानुष्ठेयमस्ति परा श्रेष्ठा सर्वोन्नयाया साक्षान्मोक्षहेतुत्वात् तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपां ज्ञाननिष्ठां परां सद्बोधेण निबोधेत्यर्थः ॥५०॥
सर्वं ज्ञाननिष्ठा समकारोच्यते विदुर्ब्रह्मया सर्वसंशयविपर्ययशून्यया बुद्ध्याऽहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजन्यया बुद्धिदृश्या युक्तःसदेव

तदन्वितः श्रुत्याधैयणात्मानं शरीरोन्द्रियसङ्घातं नियम्य उन्मागं प्रवृत्तेर्निघार्यात्मप्रवर्णं कृत्वा चशब्देन योगशास्त्रोक्तं साधनान्तरं समुपायते शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् विषयान् भोगेन वन्द्यहेतुन् सामर्थ्यात् ज्ञाननिष्ठार्यशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनानुपयुक्तानि विद्वानपि त्यक्त्वा शरीरोत्थितिमात्रायै च तेषु रागद्वेषी व्युदस्य परित्यज्य चकारादन्यदपि ज्ञानविक्षेपकं परित्यज्य विविधैः कर्मयोगैश्च स्थादित्यध्यात्ततेन ब्रह्मभूयाय कल्पतइत्यन्तेन वान्वयः ॥ ५१ ॥ चिचित्तं जनसम्पर्करहितं पवित्रं च यदरण्यगिरिगुहादि नक्षत्रियतुं शीलं यस्य सचित्तैकाग्र्यसम्पत्त्यर्थं तद्विज्ञेयकारिरहितइत्यर्थः लज्वाशी लघु परिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलं यस्य सनिद्रान्द्राद्यादि चित्तलयकारिरहितइत्यर्थः यत्तानि संयतानि वाक्फलयमानसानि येनसः यमनियमासनादिसाधनसम्पन्नइत्यर्थः ध्यानयोगपरोरित्यं चित्तस्वात्मकारप्रत्ययावृत्तिर्थातं आत्मकारप्रत्ययेन निश्चितकतापादनं योगः नित्यं सदैव तत्परस्तरयोरनुष्ठान-

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तोऽध्यात्मज्ञानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषी व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ चिचित्तसिद्धौ लज्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरोरित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

पतेन तु मन्त्रज्ञपतीर्ययाश्रादिपरः फदाचिदित्यर्थः वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयेषु स्पृहाविरौधि चित्तपरिणामं समुपाश्रितः साम्यं निश्चलत्वेन नित्यमाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहङ्कारं महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्योऽतिचिरकोऽस्मि नास्ति द्वितीयोमत्समइत्याभिमानं यत्नसदाग्रहं न शरीरं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् द्रव्यं हृदयजन्यं मद् धर्मातिक्रमकरणं तद्द्रोहप्यतिदृष्टोऽर्थमतिक्रमतीति स्मृतैः कामं विषयानिलापं वैराग्यं समुपाश्रितइत्यनेनोक्तसापि फामत्यागस्य पुनर्वचनं यत्लाभिक्यार्थं क्रोधं द्वेषं परिग्रहं शरीरधारणार्थमसृष्टहेतुषु परोपनीतं यद्योपकारणं विमुच्य त्यक्त्वा शिखायद्योपयोतादिकमपि दण्डमेक कर्मण्डलं कौपीनाच्छादनं च शारत्राभ्यनुष्ठानं स्वशरीरग्याश्रायमादाय परमहंसपरिव्राजकोभूत्वा निर्ममोदहेजोवगमात्रेऽपि ममकाररहितैः अतएवाहङ्कारम-

काराभायादुपगतहर्षविगादत्यात् शान्तश्चित्तशिक्षेपराहितोयतिर्बानिसाधूनिपरिपाकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते सम-
 योभवति ॥ ५३ ॥ केन क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पतइति तदाह ब्रह्मभूतः अहं ब्रह्मास्मीति इदमिच्छययान् श्रवणमननाभ्यासात् प्रसन्ना-
 त्मा शुसन्नित्तः शमदमाद्यभ्यासात् अतएव न शोचति नष्टं न काङ्क्षत्यप्राप्तं अतएव निब्रह्मानुग्रहयोरन्तरम्भात् समः सर्वेषु भूतेषु
 आत्मोपम्येन सर्वत्र सुप्तं दुःखश्च पदपतीत्यर्थः एवंमूर्तोब्राननिष्ठोयतिर्महार्कः मयि भगवति शुद्धे परमात्मनि भक्तिमुपासनां नदा-
 कारचित्तं दृष्टिरूपां परिपाकनिर्दिध्यासगार्यां श्रवणमननाभ्यासफलभूतां लभते पराश्रंष्टामव्यवधानेन साक्षात्कारफलां चतुर्विधा-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ विमुच्य निर्ममः शान्तोब्रह्मभूयाय कल्पते
 ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु सङ्गतिं लं-
 भते पराम् ॥ ५४ ॥

सङ्गत्वमित्यश्लेषस्य भक्तिचतुष्टयसांख्यं ज्ञानलक्षणमिति धा ॥ ५३ ॥ ततश्च भद्रथा निर्दिध्यासवात्मिकया शान तिष्ठया मामाहि-
 तीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्क्रमेति यावान् विमुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दधनः सदा विभक्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस-
 एकलायतध्यामिजाति ततोमोसंघं तरतौशारया अहमस्यखण्डानन्दनिर्दितीयं प्रकृति साक्षात्कृत्य विद्यते ह्यज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ स-
 र्वोपाधिशुन्यतया सद्रूपपत्र भवति तदनन्तरं शलवत्शारद्व्यकर्मभोगेन देहत्यागानन्तरं ननु ज्ञानानन्तरमेव क्त्वामृत्ययेनैव तद्ज्ञाने
 तदनन्तरमित्यस्य वय्यर्थ्यापातात् तस्मात्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेधसम्पत्स्यति धृत्यर्थेष्व्यात्र दर्शितोभगवता यद्यपि
 ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तितमेव दीपनेन तमलस्य ताद्विराधिस्वभावत्वात् तथापि तदुपादेयमहद्वारदेहादि निरुपादानमेव यावत् प्रारब्ध-

कर्मभोगमनुष्यते हृत्वादेव नहि हृष्टेनुपपन्नं हि तस्मात्कारणनाशाद्द्रव्यनाशमङ्गीकुर्वन्निरुपादानं द्रव्यं क्षण-
मात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृतं नित्यपरमाणुसमवेतदृग्गुणकनाशोत्वसमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशः समवायिनिरूपितकारणनाशत्वमुभ-
योरुपगतामिति नानुगमः यत्त्वसमवायिकारणनाशमेव सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशकामिच्छन्ति तेषामाश्रयनाशस्थले क्षणद्वयमनुपादानं
कार्यं तिष्ठति एवं च तत्रैव प्रतिबन्धसन्निपाते बहुकालावस्थितिः केन वार्येत प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धं अन्तःकरण-
वेहापयस्थित्यन्यथानुपपत्तिं च सिद्धं एवं शिष्यसेवकाद्यहृष्टमपि तत्रप्रतिबन्धकं तदभावमपेक्ष्य च पूर्वसिद्धएवाज्ञाननाशास्तत्कार्यभेदः
करणदिकं नाशयतीति न पुनश्चापेक्षा ठदुकं 'तीर्थेदवचगृहेवा नष्टस्यतिरपि परित्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हृत्-
शोफरति' न जानामीत्यादिप्रत्ययस्तु तस्य निवृत्ताज्ञानस्याप्यज्ञाननाशाजनितादनुपादानात् साक्षादात्माश्रयादेवाज्ञानसंस्कारात्तत्त्वज्ञान-
संस्कारनिर्घत्वाद्दन्तकरणस्थित्ययधेरिति विवरणकृतः अहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्कारानन्तरमहम्ब्रह्म न मवामि न जानामीत्यादिप्र-

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशति

तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

लयोनास्त्येव यदि परं घटं न जानामीत्यादिप्रत्ययः सात्त्वदुपपादनाय चैयं संस्कारकल्पनेति नानुपपन्नं अज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्का-
नोवियक्षितः नहि साययवमशानं येन कियन्नश्यति कियत्तिष्ठतीति चाख्यं अनिर्वचनीयत्वादेकदेशाभ्युपगमेतु तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चरमं ज्ञा-
नमपेक्षितमयं नप्य मृत्तिकाले बुधेद्यमिति तत्त्वज्ञानसंस्कारनाशयता तस्याभ्युपेया ततश्च संस्कारपक्षान्न कोपि विशेषइति पूर्वोक्तैव कल्पना
श्रयमी ईदानीयमुक्त्यपेक्षया च प्राग्भागतोक्तमुपदेक्षयन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनश्चि स्तितप्रबलक्षणाति च व्याख्यातानि त-
स्मात्सापूर्वकं विनाशे तदनन्तरमिति ॥ ५५ ॥ ननु योऽनात्मशोऽनुद्धान्तःकरणः सोऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं सहजं कर्म न त्यजेत् यस्तु
नुद्धान्तःकरणः मनैः फल्यसिद्धिं संन्यासेनाधिगच्छतीत्युक्तं संन्यासश्च ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्याभ्यामिति प्रायुक्तं भगवता
कर्मणैव हि मंसिद्धिमास्थिताजनकादयश्च तत्र शुद्धान्तःकरणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यः
नाद्यः आरुशोभुर्नयोगं कर्म कारणमुच्यते योगरूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इत्यादिना योगमन्तःकरणशुद्धिनारूढस्य कर्मानु-

छान्दोग्ये घात् नद्वितीयः स्वधर्मे निधमं श्रेयः परमर्माभ्यायहरत्यादिना ब्राह्मणधर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रतिनिधेयात्
 नच कर्मवृष्टानकर्मत्यागयोरन्यतरमन्तरैर्णतृतीयः प्रकाटोपल्लितस्मादुसयोरपि प्रतिपिच्छत्येन गत्यन्तराभावेन चावश्यकतद्ये प्रति-
 नेधातिष्ठमे कर्मत्यागपद्यथेयान् बन्धहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनयोष्कल्यात् नतु कर्मण्यनुष्ठेयानि चित्ताविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधन-
 ज्ञानप्रतिबन्धकन्यादित्यभिप्रायमर्जुनव्यालइयाह भगवान् यः पूर्वोक्तैः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणः सोऽयइय भगवदेकशरणः भगवदेक-
 शरणतापर्यन्तत्वात् अन्तःकरणशुद्धेः एतादृशश्चेत् ब्राह्मणः संन्यासप्रतिबन्धरहितः सर्वकर्मणि संन्यस्य तु नामसंसारविमोक्षस्तु
 तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव एतादृशश्चेत् क्षत्रियादिः संन्यासानधिकारी सक्तरोत् नाम कर्मणि किंतु मद्यथपाश्रयः अहं
 भगवान् वासुदेवपथं व्यपश्रयः शरण्यस्य समदेकशरणोमन्यपित्तसर्वात्मभावः संन्यासानधिकारात् सर्वकर्मणि सव्याणि कर्मणि

सर्वकर्मिण्यपि सदा कुर्वीणोमद्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमध्ययम्

॥ ५६ ॥ चित्तसा सर्वकर्मणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगसुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं

भव ॥ ५७ ॥

वर्णाश्रमधर्मरूपाणि लौकिकानि प्रतिपिक्तानि वा सदा कुर्याणोमत्प्रसादात्ममैश्वर्यानुग्रहात् अद्याप्नोति हिरण्यगर्भयन्मद्विज्ञानोत्प-
 र्णा शाश्वतं नित्यं पदं वैष्णवमध्ययमपरिणामि एतादृशोभगवदेकशरणः क्तरोत्येव न प्रतिपिक्तानि कर्मणि यदि कुर्यात्तथापि म-
 त्प्रसादात्प्रत्यवायानुत्पत्त्या मच्चिन्नेन मोक्षभागभवतीति भगवदेकशरणतास्तुत्यर्थं सर्वकर्मणि सधेक्षा कुर्याणोपीत्यनूद्यत ॥ ५६ ॥
 यस्मान्मदेकशरणतामत्रं मोक्षसाधनं न कर्मोनुष्ठानं कर्मसंन्यासोवा तस्मान् क्षत्रियत्वं चेतसा विषयकबुद्ध्या सर्वकर्मणि रष्ट्रादृष्टा-
 यानि मयोदये संन्यस्य यत्करोपि यदश्नासीद्युक्तन्यायेन समस्यं मत्परः अहं भगवान् वासुदेवएव परः प्रियतमोयस्य सत्परः सत्
 बुद्धियोगं पूर्वोक्तसत्वशुद्धिलक्षणं योगं बन्धहेतीरपि कर्मणोर्मोक्षहेतुत्वसम्पादकं मुपाश्रित्य अनन्यशरणतया स्वर्गकृत्य मच्चित्तः म-

धि भगवति वासुदेवस्य चित्तं यस्य न राजानि कामिन्यादौ वा समाधितः सततं भव ॥५७॥ ततः किं स्यादिति तदाह मथितस्त्वं स-
 यंपुर्गाणि दुस्तराणि कामकोथादीनि संसारदुःखसाधनानि मत्प्रसादात् स्वव्यापारमन्तरेणैव तस्मिन् अनायासेनैवातिक्रमिष्य-
 सि अयचेत् चादितु त्वं मनुके विश्वासमकृत्वाऽहद्वारात्पण्डितोऽहमिति गर्वाच्च श्रोयसि मद्रचनार्थं न कारिष्यसि ततोविनङ्गुसि
 पुण्यार्थं श्रेयसि फामकारेण संन्यासाद्याचत् ॥५८॥ त्वंच अहङ्कारं धार्मिकोऽहं कुरं कर्म न कारिष्यामीति मिथ्याभिमानमा-
 धिप्रिय न योत्स्ये युद्धं न कारिष्यामीति मन्यसे यत् मिथ्यानिष्कलपरव्ययसायांनिश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रजात्यास्म्यकोरजो-
 गुणस्वभायस्तां नियोक्ष्यति युद्धे ॥५९॥ प्रकृतिं विवृणोति स्वभावजेन पूर्वोक्तज्ञानियस्वभावजेन शौर्यादिना स्थेतानागन्तुकेन कर्मणा

मथितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्कारिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्गयसि
 ॥ ५८ ॥ यद्दहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्यदिति मन्यसे ॥ मिथ्यैषव्यवमायस्ते प्रकृतिस्त्वां नि-
 योक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निवृद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नैच्छसि यन्मोहा-
 त्कारिष्यस्वऽपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्मसं
 भूतानि यन्तद्ब्रह्मानि मायया ॥ ६१ ॥

नियन्त्यापशीलतस्त्वं केनोन्तेय यद्दृश्युयथादिनिमित्तं युद्धं मोहात् स्वतन्त्रोऽहं यथेच्छामि तथा सम्पादयिष्यामीति भ्रमात् कर्तुं ने-
 च्छसि तदयशोऽपि अनिच्छन्नपि व्याभायिककर्मपर तन्त्रः परमेश्वरपरतन्त्रश्च कारिष्यत्येव ॥६०॥ स्वर्गभावाधीनतामुक्तेऽश्वराधीनतां
 यियृणोति ईश्वररक्षानशीतोनारण्यः सर्वान्तर्यामी 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याभन्तरं यं पृथिवी नवेद यस्य पृथिवी शरीरंयः पृथि-
 र्थमन्तरोयमयति, यथाकिञ्चिज्जगत्सर्वं हस्यते श्रूयतेऽपिवा अन्तर्यामिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितइत्यादि' श्रुतिसिद्धः सर्वभूतानां
 सर्वेषां प्राणिनां तद्देशोऽन्तःकरणे तिष्ठति सर्वव्यापकोऽपि तन्नामिष्यज्यते सप्तद्वीपाधिपतिरिव रामउत्तरकोसलेषु हेऽर्जुन हेऽर्जुन
 तुदात्तःकरणे पलाहसामीश्वरं त्वं शतं योग्योसीति पौरुषेते किञ्चयतिष्ठति भ्रामयन् इतस्तत्ब्रह्मालयन् सर्वभूतानि परतन्त्राणि मा-

यथा दृष्टता यन्नाच्छादनीयं सूत्रसंशारादियन्त्रमारुद्रानि द्वाकनिर्मितपुपादीन्यखन्तपरतन्त्राणि यथा मायावी भ्रामयति तद्वदित्यर्थेदोष
 ॥६१॥ ईश्वरः सर्वभूतानि परतन्त्राणि प्रेरयति चेत्याप्त विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषकारस्य चानर्थक्यामत्यत्राह तमेवेश्वरं शरण-
 माश्रयं संसारममुद्रोत्तरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वोत्तमा मनसा याथा कर्मणा च हेभारत तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहा-
 सत्वशानोरपत्तिपयन्तावत् परां शान्तिं सकायाविद्यानिवृत्तिं स्थलं अद्वितीयव्यप्रकाशपरमानन्दरूपेणावस्थानं दाश्वतं नित्यं प्राप्यसि
 ॥ ६२ ॥ संगीतार्थमुपसंहरन्नाह इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यमत्यन्तप्रियाय ज्ञानमात्ममात्रविषय मोक्षसाधनं गुह्याद्गुह्यतरं परमरह-
 स्यादपि संन्यासान्ताव कर्मयोगाद्दृश्यतरं तत्फलभूतत्वात् आख्यातं समन्तात् कथितं मया सर्वज्ञेन परमाज्ञेन अन्तविमृश्य पर्यालोच्य

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्
 ॥ ६२ ॥ इतिःते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विश्वशैतदज्ञेयेण यथेच्छसि तथा

शुक्र ॥ ६३ ॥

पतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमसौक्यसाभास्येन सर्वकथाकथतया ज्ञात्वा श्वाधिकारादुत्तरेण यथेच्छसि तपःशुक्र न ह्येतदविमृश्यैव का-
 मकारेण यत्किञ्चिद्विद्युर्थः अत्र चैताऽशुक्रं अशुक्रान्तःकरणस्य मुमुक्षुर्मांशसाधनदानोरपत्तियोग्यताप्रतिबन्धकपापक्षयार्थं फलाभि-
 सन्धिपरिस्वयेन मगधदर्पणपुङ्खा धर्मोत्तुष्टानं ततः शुब्दान्तकरणस्य विविदिपोत्पत्तौ गुग्गुपुष्टुल्य ज्ञानसाधनेवेदान्तवाक्यविचाराय
 ब्राह्मणस्य सर्वकर्म संन्यासः ततोमगधदेवकारणतया चिचिकसेयादि ज्ञानमावनाश्यामाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनेरारमसाक्षात्कारो-
 त्पत्या मोक्षप्रति क्षत्रियोद्देशु संन्यासान्तिकारिणो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्ध-नन्तरमपि मगधदोषापाहनाय व्योमसंप्रहायन् यथा
 क्रयचिन्कर्मोणि कुर्वतोऽपि मगधदेवकारणतया पूज्यममृष्टतसंन्यासादिपरिपाकाढा हिरण्यगर्भन्यायेन तदपेक्षणाढा भगवदनुग्रह-

मायेनैव तस्यशनोत्पत्त्याऽप्रिमज्जन्मनि प्राप्ताणजन्मलाभेन संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्या वा मोक्षश्चि एव विचारितेच नास्ति मोक्षा-
 पन्ताशक्ति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनलेशनिवृत्तये कृपया स्वयमेव तस्य सार सङ्क्षिप्य कथयति
 पूर्णं हि गुणात् कर्मयोगात् गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातमधुना तु कर्मयोगात्तत्फलभूतज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं रहस्यं गुह्यतमं परमं
 सन्तः प्ररुपे मे मम पत्रोवाप्यं भूयः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु न लाभपूर्जाख्यात्याद्यर्थे त्वां ब्रवीमि तुष्टः
 प्रियोसि मे मम इदमतिशयेन इति यतनैवैष्टयेन वक्ष्यामि कथयिष्याम्यष्टोपि सन्नहते तव हित परमं श्रेयः ॥ ६४ ॥ तदेवाह
 भवे भगवति घासुरेये मनोयस्य समन्मताः भव सदा मां चिन्तय द्वेषेण कंसशिशुपालादिरपि तथाऽत आह मद्भक्तः प्रेम्णा मथ्यनुरक्तः

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु से परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे इदमतिस्ततोवक्ष्यामि ते हितम्
 ॥ ६४ ॥ मन्मनःभ्रमं मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सदां ते प्रतिजाने प्रि-
 योऽसि मे ॥ ६५ ॥

शशातमेव श्रेयः अनेन शतपूर्वमुक्तं धृतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवइति' तद्व्याख्यायात्
 मच्छब्दं न शरत्त्वमकदात् ॥ ६५ ॥ अधुना तु ईदृशः सर्वभूतानां तद्देशे तिष्ठति तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छति यमुक्तं तद्विदुषोति
 कोचिद्वर्णधर्माः कोचिदश्रमधर्माः कोचिरासामान्यधर्मा इत्येवं सर्वानपि धर्मान् पतित्यज्य विद्यमानानां विद्यमानान्धा शरणत्वेनानादृत्य
 भर्मादश्रमेकमद्वितीयं संवधमाणांमधिष्ठातारं फलदातारं च शरणं ब्रज धर्माः सन्तु न सन्तुवा किं तैरन्यसपेक्षैः भगवद्भुवद्ब्रह्मादेव
 त्वन्यतरपेशाद्ब्रह्म कृतार्थोभावप्यामीति निश्चयेन परमातन्दधनभूर्तिमनन्तं श्रीवासुदेवमेव भगवन्तमनुक्षणभावनया भजस्व इवमेव
 परमं तत्त्वं ततोऽधिकमस्तीति विचारपूर्वकं प्रेमप्रकर्षेण सर्वान्तरमन्विताश्चन्यया मनोरुस्या तैलधारायदविच्छिन्नया सततं चिन्त-
 येत्यर्थः अत्रमामंके शरणं ब्रजत्यनेनैव सर्वधर्मशरणत्वापरित्यागे लब्धे सर्वधर्मान् पतित्यज्येति निषेधानुवाद्स्तुतत्त कार्यकारिता-
 नासिन धर्मापेक्षित्यर्थः एतेनेदमपास्तं संवधर्मान् पतित्यज्येत्युक्तेनाधर्माणां परित्यागोलभ्यते अतोऽयमंपदं कर्ममात्रपरमिति नशुच
 कर्मत्यागोविधियते अपितु विद्यमानेपि कर्मणि तत्रानावरेण भगवदेकशरणतामात्रं ब्रह्मचारिदृहस्ययानप्रस्थाभिश्चूणां साधारण्येन
 विधीयते तत्र संवधर्मान् पतित्यज्जेति तेषां स्वधर्मादेरसम्भयेन तद्विचारणार्थं अधर्मे चानर्थफले कस्याप्यादरभावात्तत्परित्या-
 गवचनमनर्थकंभय शास्त्रान्तरप्राप्तत्वाच्च तस्माद्द्वर्णाधमधर्माणांमभ्युदयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थ-
 म्भैवतदचइति न्याय्यं नच सर्वधर्माधर्मपरित्यागोऽप्रविधेयते संन्यासशास्त्रेण प्रतियेधशास्त्रेण च लब्धत्वादेव न चेदमपि सं-
 न्यासशालं भगवदेकशरणतायाधिष्ठितसतत्वात् तस्मात्सर्वधर्मान् पतित्यज्येत्यनुवाद्पद्य सर्वेषां तु शास्त्राणां परमं रहस्य-
 मीदृशशरणतेति तत्रैवं शास्त्रपरिसमाप्तिभंगवता कृता तामन्तरेण संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायितयात् अज्ञानं च शब्धिं सं-
 न्यासानधिकारिणं प्रति संन्यासोपदेशयोगात् अर्जुन व्याजेनान्यस्योपदेशेन संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायितयात् अज्ञानं च शब्धिं सं-
 पापेऽयस्यं माशुचइति चोपक्रमोपसंहारौ नस्थातां तस्मात्संन्यासधर्मव्यप्यनादरेण भगवदेकशरणतामात्रं तात्पर्यं भगवतः
 यस्मात्त्वं मदेकशरणः संवधर्मानादेरे अतोऽहं सर्वधर्मकार्यकारितात्वां सर्वपापेभ्योऽवशुचथादिनिमित्तेभ्यः संसारहे - तु-
 भ्योऽभ्योऽप्यप्यामि प्रायश्चित्तं विसैव 'धर्मेण पापमपनुदतीति' धुतेधर्मस्थानोऽयथाच मम अतोमाशुचः शुद्धे प्रवृत्तस्य मम

अत्रापि विमिश्रितव्ययायात् कथं विस्तारः स्यादिति शोकं माकारिभिः भाष्यकारैर्निरस्तानि पुनस्तानोह विस्तारतः प्रथमव्याख्यानमा-
 नार्थो न तदर्थमप्येते 'तस्येपाह ममेपासौ सपदाहमिति त्रिया भृगयच्छरणत्वव्यवसायनाश्यासपाकतः विशोवाचर्णितोस्माभिः स-
 पोभक्तिरसापने प्रत्ययिक्तदभीरुपादिः मात्रमिह कथ्यते' तत्राप्यं श्रुतयथा सत्यपि शेषापगमेनाथ तयाह न मामिकीनस्तथै सामुद्रो-
 दितरतः कथं न सामुद्रो नतारङ्गः' द्वितीय मध्य यथा 'द्वलमुदिक्ष्य यतोसि यलात् कृष्णकिमश्रुत त्ववयाद्यादिनियोसि पौरुषं गण-
 यामिते' एतीयमधिमात्रं यथा 'सकलमिदमहं च वासुदेव परमपुमान् परमेश्वरः सपकः इति मतिरचलाभवत्यनन्ते तद्वयगतेय-
 जतात् पिपाय दृष्टादिति' दूते प्रतियमपत्नं शम्बरोयमल्लादगोपीप्रभृत्तयश्चास्यां भूमिकायासुदाहृतव्याः अस्मिन्न हि गीताशास्त्रे नि-
 श्चाप साध्यसाधनभावापत्ते विवक्षितमुक्तं च यद्युया तत्र कर्मनिष्ठा सर्वकर्मसन्त्यासपर्यन्तोपसत्त्वता स्वकर्मणा तमप्यव्यं सिद्धि

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्योमीक्षधिष्यामि मा-

युचः ॥ १६ ॥

चदाद्ः धाढ्यं कदाचनेति पदद्वयार्थेषणार्थः न च मां योऽप्यसूयति मां भगवन्तं वासुदेवं मनुष्यमसर्वंशत्वादिगुणकं मत्वा अप्र-
सूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपेनेन्द्रत्वमसहमानोदोष्टियः तस्मैश्रीकृष्णोत्कर्षसिद्धिष्णवेऽतपस्विनेऽभक्तायाशुश्रुषोपि न वा-
च्यं कदाचनेत्युक्तं र्णार्थं ध्यकारः तपस्विनेमन्त्राय शुश्रुषवे श्रीकृष्णानुरक्ताय च वाच्यमित्यर्थः एकैकविशेषणभावेऽप्ययोग्यताप्रति-
पादनार्थाश्चत्वारो नकारा मेधाविने तपस्विने वेत्यन्यत्र विकल्पदर्शनात् शुश्रुषा गुरुभक्तिभगवदनुत्कर्तिक्रियाय तपस्विने तद्युक्त्याय
मेधाविने वा वाच्यं मेधातपसोः पाक्षिकत्वैपि भगवदनुत्कर्तिकुरुभक्तिशुश्रूषाणां नियमएवेति भाष्यकृतः ॥ ६७ ॥ एवं सम्प्रदायस्य
विधिमुक्त्वा तस्यकर्तुः फलमाह यःसंप्रदायस्य प्रवर्तकः इदं आवयोः संबादरूपं ग्रन्थं परमं निरतिशयपुरुषार्थ-साधनं शुद्धं रह-

द्रदं ते नानपरुक्ताय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रुषवे वाच्यं न च मां योऽप्यसूयति
॥ ६७ ॥ वद्रदं परमं गुह्यं मद्भक्तैष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैथत्सं-

श्रवः ॥ ६८ ॥

स्वार्थत्वात् सांप्र प्रकाशयितुमर्थाह मद्रक्तेषु मां भगवन्तं वासुदेवं प्रत्यनुरक्तेषु अभिधास्यति अभितोऽग्रन्थतोऽप्यतश्च धास्यति
स्वापिप्यथति भक्तेः पुनर्ग्रहणात् पूर्वोक्तविशेषणप्रथरोहितस्यापि भगवद्भक्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति कथमभिधास्यति
तत्राह भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषेव्यं मया क्रियतात्वेवं कृत्वा तिष्ठित्य योभिधास्यति समाभिवेष्यति मां
भगवन्तं वासुदेवमेत्येव अचिरान्तमोक्षतएव संसादात् न सदायोन कर्तव्यः अथवा मयि परां भक्तिं कृत्वाऽसंशयानिःसंशयः
सन्मानमेत्येवेति वा मामेवेष्यति नान्यमिति यथा श्रुतमेव वा योज्यं ॥ ६८ ॥ किञ्च तस्माद्भक्तेषु शास्त्रसम्प्रदायकृतः सका-
शादप्योभुज्येयु मध्ये कश्चिदपिमे मम प्रियकृतः अतिशयं न प्रियकृत मद्रिप्यभीत्यातिशयवासास्ति वर्तमाने काले

नापि प्रागामोत्तारक कश्चित् न च कालान्तरे भविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीत्यतिशयविषयः कश्चिदव्याप्तौन्न
 अशुना च भुवि लोकोस्मिन्प्राप्ति न च कालान्तरे भवितेत्यादृश्या योज्यम् ॥ ६९ ॥ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह आचयोः
 संपादमिं ग्रन्थं धर्म्यं धर्मांदनपंतं योध्येष्यते जयरूपेण पठिष्यति ज्ञानयज्ञेन शानात्मकेन यज्ञेन चतुर्थीध्यायोक्तेन द्रव्य यज्ञादिश्रे-
 ष्ठेनाहं सर्वदयरः तेनाप्येनादृष्टः पूजितः स्वामिति मे मतिमं निश्चयः यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमानएव जपति तथापि तच्छुण्वतोमम
 मांमेषसौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति अतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा अर्थानुसंधानपूर्वकं प-

न च तन्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि
 ॥ ६८ ॥ अध्येष्यते च यद्भ्रमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे
 सतिः ॥ ७० ॥ यद्वावाननसयश्च शृणुयादपि योनरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभांल्लोकान् प्राप्नुया-
 त्युग्रकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कश्चिद्वैतकृतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कश्चिदज्ञानसंमोहः
 प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

इतस्तु साशदेव मोक्षदति किं शक्यमिति फलविधिरैवायं नार्थवादः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञज्ञानयज्ञः परंतपेति प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥
 प्रवप्तुंरप्येतुश्च फलयुक्त्या श्रोतुरिदानीं फलं कथयति योनरः कश्चिदपि अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावात् श्रद्धा-
 युक्तः तथा किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यवच्छं वा जपतीति दोषदृष्ट्याऽस्युषया रहितोनसूयश्च कैवलं शृणुयादिमं ग्रन्थं अपि शब्दात् किमुता-
 श्रदानवान् सोऽपिकेवलाक्षरमात्रथोताऽपि मुक्तः पार्थः शुभात् प्रशान्तात् लोकात् पुण्यकर्मणामद्रव्यमेधादिकृतां प्राप्नुयात् ज्ञानवतस्तु
 किं वाच्यमिति भावः ॥ ७१ ॥ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा कारुणिकेन प्रयासः कार्यइति शुरोधर्मं शिक्षयितुं सर्वशोपि पुनरुपदे-
 दापेक्षा नास्तीति शपनाय पृच्छति कश्चिदिति श्रेष्ठे एतन्मयोक्तं गीताशालं एकाग्रेण व्यासद्गरहितेन चेतसा हे पार्थ त्वया किं श्रुतं अ-
 र्थतोयधारितं कश्चित् किं अज्ञानसंमोहः अज्ञाननिमित्तः सम्मोहोविपर्ययः अज्ञाननाशात् प्रनष्टः प्रकर्षणपुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते

नयेत न अयं यद्विष्णवत् पुनरुपदेवं कारिष्यामीत्याभिप्रायः ॥ ७२ ॥ परंपृष्टः कृतायंत्येन पुनरुपदेशानेपक्षतामात्मनः अर्जुन उवाच
 नष्टउच्छ्विनं मोहः मद्यानकृतोऽपि परंप्रयः तदाशक्तमाह स्युर्तिलंश्चा त्वत्प्रसादं न्मया, यस्मात्त्वत्पेदरादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानाका-
 म्नाया प्राप्तं भक्तः सर्वप्रतिग्रहयुक्त्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः हे मन्व्युत आत्मत्वेन निश्चितवादी योग्यायोग्यस्युतिलम्बने संबध-
 र्थानां विप्रमोक्षप्रतिश्रुत्यर्थमनुभवप्राप्त्यस्मितोऽस्मि गतसन्देहो नित्युत्तसर्वसन्देहः स्थितोऽस्मि युक्तकर्तव्यतारूपे त्वच्छासनं यावज्जीवं च
 करिष्ये यच्च तव भगवतः परमगुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यकथनेन भगवन्तं अर्जुनः परितोपयामास धनेन गीताशास्त्रा-

॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्वर्तिलंश्चा त्वत्प्रसादान्मया च्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसन्देहः
 करिष्ये वचनं तव ॥ ७२ ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महारत्मनः
 संवाटमिमस्यौषमभूतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुत्वानिमं गुह्यतमं परम् ॥
 योगयोगैश्वराल्लुणात्वाच्चात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

ध्यायिनो भगवन्मसादात्तदर्थं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतं तद्वासु विजज्ञाविति च ॥ ७३ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः
 कथासंग्रहमिदानीमुपसन्दधानः अद्भुतं चेतसो विस्मयाद्यविकारकरं लोकेष्वसंभाव्यमानत्वात् लोमहर्षणं शरीरस्य रोमाश्चाप्यवि-
 कारकरं तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य दर्शितं स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥ व्यवाहितस्यापि भगवद्वर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह व्या-
 स इत्तद्विषयगुः श्रोत्रादिलामकृपात् ध्यायन्प्रसादात् इमं परं गुह्यं योगयोगाध्यमिचारिहेतुं संयादं योगेदमपत् कृष्णात् स्वयं स्वेन
 पारमेष्ठ्येण रूपेण कथयत् साशुदेवाहं श्रुत्वानस्मि न परपर्यन्ते स्वभाग्यमभिनन्दति अत्रेममिति पुष्टिद्विपाठोऽभाव्यका-
 र्थव्याप्यतः एतदिति ननु मकलिद्रुपाठस्यैव योगसामानाधिकरण्येन व्याख्यानिर्मितमिति तद्द्वयान्वयात्तारः ॥ ७५ ॥ पुण्य श्रव-

णेनापि सर्वपापहरं केशवाञ्जनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि किंतु संस्मृत्य संश्रमे द्विरुक्तिः मुहुर्मुहुर्वारं वाच-
 त्स्वयामि च हृदं प्राप्नोमि च प्रतिक्षणं रोमाञ्चितोभवाभीति वा ॥ ७६ ॥ यद्विद्वक्वरूपस्य सगुणं रूपमञ्जुनाय ध्यानार्थं भगवान् दशो-
 यामास तदिदानीमनुसन्धानाहा तदिति विद्वक्वरूपं हे राजन्मम महान्विस्मयोऽतएव त्वय्यामि चाहं स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥ एवं
 च सति स्पष्टेन विजयादिसंभावनां परित्यजेत्याह यत्र यस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वश-
 क्तिभंगवान् कृष्णोभक्तदुःसर्कपणस्तिष्ठति नारायणः यत्र पार्थोधनुर्धरः यत्र गाण्डीवधन्या तिष्ठत्यञ्जुनोरः तत्र नरनागयणाधि-

राजन्तर्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिमद्भुतम् ॥ केशवाञ्जनयोः पुण्यं हृष्यामि च सुहृर्मुहुः
 ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरैः ॥ विस्वयोभे महान् राजन् हृष्यामि च
 पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णोयत्र पार्थोधनुर्धरः तत्र श्रीविजयोभूतिर्ध्रुवा-
 नौतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

ष्ठिते तस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः विजयः शत्रुपराजयज्ञाभित्तउत्कर्षः भूतिरुत्तरोत्तरं राजलक्ष्म्याविद्वृद्धिर्ध्रुवाऽवश्यं
 भाविनीति सर्वत्रान्वयः नीतिर्नयः एवं मम मतिर्निश्चयः तस्माद्दुया पुनर्विजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुग्रहतैलक्ष्मीविजयादि भा-
 निमः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीयतामित्यभिप्रायः 'धंशोविभूषितकरात्रवनीरदाभात्पीताम्यरादरुणविम्बफलाशरोष्ठात् पूर्ण-
 न्दुसुन्दरमुखादधिन्दनेत्वात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं येन निर्मितम् आदिमध्यान्तपद्-
 केषु तस्मै भगवते नमः श्रीगोविन्दमुखारविन्दमधुनामिष्ट महाभारते गीताख्यं परमं रहस्यसृष्टिणा व्यासेन विख्यापितम् व्याख्यातं